

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია
ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა
და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი

ვახტანგ ითონიშვილი

ღვალები და ღვალები

I

თბილისი
2016

საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია
ისტორიის, ეთნოლოგიის, რელიგიის შესწავლისა
და პროპაგანდის სამეცნიერო ცენტრი

ვახტანგ ითონიშვილი

ღვალეზი და ღვალეთი

I

თბილისი
2016

საისტორიო წყაროების, ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური, ტოპონიმიკური, ონომასტიკური, ფოლკლორული მონაცემებისა და სპეციალური ლიტერატურის კრიტიკული ანალიზის საფუძველზე მონოგრაფიაში შესწავლილია ერთ-ერთი ქართველური ტომის – დვალეების ეთნიკური ისტორია, მათი განსახლების ტერიტორია და ის რთული ისტორიული პროცესები, რისი შედეგიც იყო ერთი მხრივ ოსთა მიერ დვალთა ასიმილაცია ისტორიულ დვალეთში (ბუდე დვალეთში), ხოლო მეორე მხრივ სამხრეთისაკენ მიგრირებულ დვალთა მიერ სამოსახლო რეგიონების შექმნა საქართველოში. კვლევის ქრონოლოგია მოიცავს პერიოდს უძველესი დროიდან დვალთა ცხოვრების დასასრულამდე. წიგნი განკუთვნილია როგორც სპეციალისტების, ისე დვალეების ვინაობის საკითხით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

რედაქტორი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ვალერიან ითონიშვილი

კარტოგრაფი ალექსანდრე ნაზლაძე

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: ანა რუაძე,
მარიამ ბუტიკაშვილი

©ვახტანგ ითონიშვილი

ISBN 978-9941-0-8679-3 (ყველა წიგნის)
ISBN 978-9941-0-8680-9 (პირველი წიგნის)

ვახტანგ ითონიშვილის მრავალრიცხოვან გამოკვლევებს შორის, რაც სადღეისოდ მკითხველისათვის უკვე ცნობილია 21 წიგნის, სამეცნიერო კრებულებში, ჟურნალებში (მაცნე, მნათობი, განთიადი, ხატაური, საკეაგ, ქართველოლოგიური სამეცნიერო სიმპოზიუმის ბიულეტენი) და გაზეთებში გამოქვეყნებული სტატიების, აგრეთვე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პლაკატებისა და კალენდრების სახით, უმნიშვნელოვანეს ნაშრომს წარმოადგენს მონოგრაფია დვალეებისა და დვალეთის შესახებ. მის შექმნამდე ამ პრობლემის შესწავლას მიეძღვნა რამდენიმე ცალკეული გამოკვლევა:

1. დვალთა ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის საკითხები I-XVI სს-ის წერილობითი წყაროების მონაცემების მიხედვით – წიგნში: აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1992, გვ. 69-186.

2. დვალთა მიგრაციის საკითხისათვის, კრ. „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი“, I, თბ., 2000, გვ. 82-97.

3. სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ერთი ცნობის სწორი გაგებისათვის, კრ. „ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ძიებანი“, III, თბ., 2001, გვ. 9-41.

4. ვახუშტი ბაგრატიონი დვალეებისა და დვალეთის შესახებ, ჟ. „მნათობი“, 2002, №11-12, გვ. 116-119.

5. დვალეთის ისტორიის საკითხები მრუდე სარკეში, თბ., 2002, 120 გვერდი + 4 რუკა.

ამ ნაშრომში კრიტიკულადაა შეფასებული რ. თოფჩიშვილის უსაფუძვლო ბრალდებები (იხ. მისი საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997) ვახტანგ ითონიშვილის მიერ 1992 წელს გამოქვეყნებული წიგნის იმ ნაწილზე, რომელშიც განხილულია დვალთა ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის საკითხები. პოლემიკური ხასიათის ამ ნაშრომში არა მარტო მხილებულია სიცრუესა და ცილისწამებაზე დაფუძნებული ფალსიფიკაცია, არამედ მასში მოცემულია არაერთი საკითხის მეცნიერული ინტერპრეტაცია.

სხვათა შორის, რ. თოფჩიშვილის შეცდომები და ტენდენციურობა ასევე კრიტიკულადაა შეფასებული ვახტანგ ითონიშვილის მრავალ სხვა ნაშრომშიც, რომლებიც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ შესწავლას მიეძღვნა.

წინამდებარე მონოგრაფიული ნაშრომი, რაც სადოქტოროდ იყო გათვალისწინებული, ეფუძნება ავტორის მიერ შესწავლილ დიდძალ წერილობით წყაროებს, ეთნოგრაფიულ, ლინგვისტურ, ტოპონიმიკურ, ონომასტიკურ და ფოლკლორულ მონაცემებს. ამგვარი მონაცემების სკრუ-

პულოზური ანალიზის საფუძველზე კრიტიკულადაა შეფასებული დვალებისა და დვალეთის შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა. ავტორმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭა სხვადასხვა ეპოქის მკვლევარ-დამკვირვებელთა მცდარ შეხედულებებს, რაც დაუფარავი ტენდენციურობით გამოიკვეთა უმთავრესად ოსი ისტორიკოსების შრომებში. ამგვარი დამოკიდებულების საფუძველი იყო იმის მცდელობა, რომ დვალეები გამოეთიშათ ქართველური ეთნოგეოგრაფიული სივრციდან და დაემტკიცებინათ მათი ოსურ-ალანური სამყაროსადმი კუთვნილება. ამ მიმართულებით კვლევა მიზნად ისახავდა იმის „დასაბუთებას“, რომ ოსები საქართველოში XVI-XVII საუკუნეებიდან კი არ სახლდებოდნენ, არამედ აქ უძველესი დროიდანვე მკვიდრდებოდნენ. ამგვარი ინტერპრეტაცია თავის მხრივ ემსახურებოდა გეოპოლიტიკურ ინტერესებს და თეორიულ ნიადაგს უმზადებდა იმის მტკიცებას, რომ ე. წ. ჩრდილო ოსეთიდან ერთად ოდითგანვე არსებობდა სამხრეთ ოსეთიც. სამწუხაროდ, ოს ისტორიკოსთა მიზანმიმართული ბრძოლა ტრაგიკული შედეგით დამთავრდა. 2008 წელს საქართველოს მთავრობის საბედისწერო შეცდომის შედეგად საქართველოს ტერიტორიაზე ოსური სახელმწიფო შეიქმნა.

აღნიშნული ვითარების გათვალისწინებით, ვახტანგ ითონიშვილის ამ ფუნდამენტური გამოკვლევის მნიშვნელობა ერთნაირად დიდია როგორც მეცნიერული კვლევის დონით, ისე შექმნილი სავალალო მდგომარეობის ობიექტური შეფასების თვალსაზრისით.

იმის შესახებ კი, თუ გამოკვლევაში რა საკითხებია განხილული და როგორი თანმიმდევრობით, ეს ნათლად ჩანს თვით მისი სტრუქტურიდან.

დვალეები (ძველი ორთოგრაფიით დუალნი // დვალნი) კავკასიონის მთავარი ქედის ცენტრალური ნაწილის ოდინდელ მკვიდრთ ნარმოადგენდნენ, რომელნიც თავისი ისტორიული ბედით ათასწლეულების მანძილზე მჭიდროდ და ცალკერძ იყვნენ დაკავშირებულნი ქართველებთან, ხოლო XIV საუკუნის შემდგომ ხანაში უკვე კავკასიის მთიანეთში ინფილტრირებულ ოსებთანაც. ამ ფრიად თვითმყოფადი და არცთუ მცირერიცხოვანი ტომის უძველესი სამოსახლო მხარე – დვალეთი (ძველი ორთოგრაფიით დუალეთი // დვალეთი), ვითარცა შორეული წარსულიდანვე ქართული სახელმწიფოს ერთ-ერთ „ნაპირის ალაგად“ ქცეული და ნიქოზის საეპისკოპოსოში V საუკუნიდან შემავალი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყანა, თავდაპირველად მთლიანად ჩრდილოეთ კავკასიაში ლოკალიზდებოდა და ძირითადად კავკასიონის მთავარსა და გვერდით ქედებს შორის განფენილ და ამჟამად ე. წ. ჩრდილოეთ ოსეთის რესპუბლიკის საზღვრებში მოყოლილი 500 კვ²-მდე ფართობის მინა-წყალს მოიცავდა, რომელიც რუსულ ენაზე გამოცემულ სამეცნიერო თუ პოპულარულ ლიტერატურაში არაიშვიათად ზოგადად წარა-მამისონის ტაფობის („Наро-Мамисонская котловина“) ან თუალეთია-ს („Туалетия“) სახელწოდებით ფიგურირებს. მდ. თერგის მარცხენა შენაკადის – არდონის სათავეებიდან თანამედროვე დაბა ბურონამდე (სხვა ცნობებით კი დაბა მიზურამდე ან დაბა ნუზალამდე) გადაჭიმულ და ექვსი უმთავრესი ხევისაგან (1. ზახა, 2. წარა, 3. ზრამგა, 4. ზროგო, 5. ჟღელე, 6. კასრი) შენივთებულ აღნიშნულ კუთხეს, რომელსაც მოგვიანებით აქ დაშენებულმა ოსებმა თუალთა („Туалта“) ან თუალგომი („Туалгом“) შეარქვეს, პირობითად შეიძლება ბუდე დვალეთი-ც ვუნოდოთ, ვინაიდან გარკვეული ქრონოლოგიური პერიოდიდან დვალეთის ქვეყნისათვის ნამდვილად არ ყოფილა უცხო როგორც საგრძნობი გაფართოების (კერძოდ, დიდი ლიახვისა და თერგის ხეობათა მალალმთიან მონაკვეთებზე განვრცობის), ისე ცალკეულ ერთეულებად (საკუთრივ ბუდე დვალეთად, თრუსოდ და მალრან-დვალეთად) დანაწევრების ტენდენცია. ეს უკანასკნელი კი, თავის მხრივ, შეპირობებული იყო ცენტრალური კავკასიონის ჩვენთვის საინტერესო უბანსა და მიმდებარე რაიონებში საუკუნეების მანძილზე მიმდინარე საკმაოდ რთული ეთნოდემოგრაფიული, ეთნოპოლიტიკური და ეთნოკულტურული პროცესებით, რომელთა კანონზომიერი შედეგია, ერთი მხრივ, დვალთა ინტენსიური ქართიზაცია (თუ ქართველიზაცია) და საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში მასობრივი მიგრაციის კვალობაზე მათი უმტკივნეულო შერწყმა ადგილობრივ ეთნოტერიტორიულ ჯგუფებთან (ქართლებთან, მოხევეებთან, რაჭველებთან, იმერლებთან და სხვ.), ხოლო მეორე მხრივ, საკუთრივ დვალეთში რიცხოვნობრივ უმცირესობაში აღმოჩე-

ნილ დვალთა ასიმილაცია იქ დამკვიდრებულ ირანულენოვან ოსთაგან (XV-XVIII სს.), აგრეთვე XIX საუკუნემდე ადმინისტრაციულად საქართველოს შემადგენლობაში მყოფი დვალეთის (უფრო ზუსტად, ბუდე დვალეთის) აბსორბცია ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ოსეთის მიერ და საბოლოო ანგარიშით, ფართოდ გაგებული დვალეთის ოდინდელი მიწა-წყლის განაწილება საქართველოსა და ოსეთს (ოსურად: Ир=Иристон) შორის.

უთუოდ მოვლენათა ამგვარი მსვლელობის მანიშნებელია ის ფაქტი, რომ ბოლოდროინდელი შინაარსობრივი გადასხვაფერებისა და თითქმის სამიარუსიანი დეთნონიმიზაციის მიუხედავად შორეული წარსულიდან აქამომდე მოღწეულმა ცნებებმა – დვალმა და დვალეთმა ფრიად ღრმა კვალი დაამჩნია სწორედ საქართველოსა და ოსეთის ონომასტიკის თუ ხალხური ნომინაციის სფეროებს, ხოლო დვალეებისა და დვალეთის შესახებ მეტ-ნაკლებად პოზიტიური ცოდნაც მხოლოდ აღნიშნულ ქვეყნებში იქნა დაუნჯებული.

ასე, ქართული ანთროპონიმიული არეალი კარგახანია შევსებულია ეთნონიმიური გვარების დვალის, დვალიას, დვალიძის, დვალიაძის, დვალაშვილის, დვალაძის, დვალაშვილის, დვალანიძის, დვალაიანიძის, დვალაშვილის და დვალისაშვილის ფრიად სოლიდური პლასტიტ (შდრ: მესხი, მესხიძე, მესხაძე, მესხია, მესხელი, მესხიშვილი, მესხორიძე; ჯავახი, ჯავახაძე, ჯავახია, ჯავახიშვილი; მეგრელი, მეგრელიძე, მეგრელაძე, მეგრელიშვილი, მეგრელაური; სვანი, სვანიძე, სვანაძე, სვანელი, სვანიშვილი; ჭანიშვილი, ჭანიძე; კლარჯიშვილი, კლარჯიშვილი; შავშიშვილი; გურული, გურიელი, გურიელიძე; აბაზგია; აფხაზი, აფხაზავა, აფშილავეა და ა. შ.), რასთან დაკავშირებით ძალაუწებურად გვახსენებს თავს ჯერ კიდევ XI-XIII საუკუნეების გამოჩენილი ქართველი კალიგრაფების იოანე, მიქელ, სვიმონ და გიორგი დვალეების, ქრისტიანობისათვის წამებული ნიკოლოზ დვალის (XIII-XIV სს.), სახალხო მთქმელის ბააკა დვალიძის (XVII ს.) და სხვათა სახელები (შდრ. „კონსტანტი კახი, ილარიონ ქართული, მიქელ აფხაზი, იოანე სუანი, იოსებ მოხვეე და ა. შ.). თანაც, ხსენებული გვარების აწინდელ მატარებელთა საერთო რიცხოვნობა (სულ 9929 სული; ამათგან: დვალიშვილი – 5471, დვალი – 3135, დვალიძე – 767, დვალაძე – 277, დვალიშვილი – 269, დვალაშვილი – 8, დვალანიძე – 2, დვალაიანიძე – 1, დვალაიანიძე – 1 (ცნობები ჩვენთვის საინტერესო გვარსახელების შესახებ მოგვანოდა ტექნიკის მეცნიერებათა კანდიდატმა ლევან ჩხაიძემ). ეს ცნობები იმდენად შთამბეჭდავია, რომ სიტყვა დვალი ქართველთა უმრავლესობის ცნობიერებაში ანაზღად ჰბადებს რიგითი ანთროპონიმის, უწინარეს ყოვლისა კი რაჭული გვარსახელის ასოციაციას. სხვათა შორის, საყურადღებოა, რომ რაჭაში დღემდეა შემონახული ორიგინალური ტერმინი დვალაური, რომელსაც დვალთა საგვარეულოდან გამოთხოვილ ქალთა მისამართით იყენებენ (ცნობა მომანოდა ისტო-

რიის მეცნიერებათა კანდიდატმა აკაკი სოხაძემ).

მეტად ნიშანდობლივია დვალთა უწინდელი განსახლებისა და ფართომასშტაბიანი ადგილმონაცვლეობის მაუწყებელი ეთნოტოპონიმიური დანაშრევი (დვალთა, დვალითა, დვალეზი, ნადვალევი, ნადვალეთი, დვალიანთკარი, დვალულა ან დვალურა, დვალიშვილები ან დვალიშვილების თემი, სადვალო მთა, დვალიკარი, დვალეზის ტყე, დვალ-ლორლი, დვალთგორა, დვალიძეები და სხვ.) საქართველოს საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე (შიდა და ქვემო ქართლი, თრიალეთი, ხევი, იმერეთი, რაჭა, აჭარა – ამ რეგიონების 80-მდე სოფელი), რომ აღარაფერი ეთქვათ დვალეთის მეზობელი მხარეების (რაჭის, ხევის, მთიულეთის, ქსნის ხევის) მკვიდრთაგან ნარა-მამისონის ტაფობისა (ე. ი. ამჟამად ე. წ. „ჩრდილოეთ ოსეთში“ მოყოლილი „ბუდე დვალეთისა“) და მდ. დიდი ლიხვის ხეობის მაღალმთიანი მონაკვეთის (– ს. ზღუბერსა და ლიხვის სათავეებს შორის მდებარე რიონის) შესაბამისად დვალეთად (ან დოვლეთად // დოლეთად // მდორეთად) და მალრან-დვალეთად (ან მალრან-დოვლეთად // მაღალმდორეთად // მაღლან-დოვლეთად) სახელდებაზე. ამასთან, ოსებთან შერწყმულ დვალთა მოსაზღვრე და ოსურ-დვალურ ეთნოსიმიზმთან ურთიერთობის გამოცდილების მქონე აღნიშნული კუთხეები იმითაცაა ღირსშესანიშნავი ჩვენთვის, რომ იქ ერთნაირი ნარმატებით ხერხდება როგორც ცნება „დვალის“ პირვანდელი სემანტიკის გაბუნდოვნების (– „ოსის“ სინონიმად გადაქცევის), ეთნიკურ ოსებზე ავტომატური გადატანისა (– ეთნონიმიური ტრანსპლანტაციის) და მისი დეეთნონიმიზაციის პროცესის შემდგომი გაღრმავების, ისე დვალთა და ოსთა ურთიერთგამიჯვნის ტრადიციის გამძლეობის ამსახველი მასალის თანაზომიერად მიკვლევა. მართლაც, თუკი ადგილობრივ ინფორმატორთა ერთი ჯგუფი დვალს უკვე ვეღარ განასხვავებს ოსისაგან და, საერთოდ, დვალებს ოსების განუყოფელ ნაწილად თვლის, ხოლო ზოგიერთი მთიული მთხრობელი დვალს ზოგადად ყაჩაღის, გაყაჩაღებული ოსის მნიშვნელობით ხმარობს და „მეკობრის“, „გზირის“, „ავაზაკის“, „თულის“ ადეკვატურ ტერმინად გვაცნობს (მდრ.: დეეთნონიმიზაციის ანალოგიური შემთხვევები: აფხაზი (ხევსურ.)=„ფიცხი“, „ყოჩალი“; ავლანი (ქიზიყ.)=„გლახაკი“; ჩაჩანი (გურ.)=„ჩამოძონძილი, მანანნალა“; ალანი (სამეგრ.)=„ყოჩალი, ალალი პატიოსანი“; აირუმი (ქართლ.)=„თავენება, უხასიათო, ჯიუტი“; თუში (ლეჩხ.)=„მარდი, სწრაფი ადამიანი“ და ა. შ.), მათი მეორე ჯგუფი ეხლაც მკვეთრ ზღვარს ავლებს დვალებსა და ოსებს შორის და უყოყმანოდ მიუთითებს პირველთა ტომობრივ ინდივიდუალობაზე.

საგანგებო ყურადღებას იქცევს ის დეტალიც, რომ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით შესაძლებელი ხდება ათეულობით არაეთნონიმიური გვარსახელის (მაგ.: ქართლელი კასრა-

ძეების, თედაშვილების, ჩოჩიშვილების, ბაგაურების, თვაურების, ბი-
განიშვილების, ბელეურების; ქსნისხეველი ხურიშვილების და გო-
გიჩაშვილების; ქართლელი და იმერელი ხაჩიძეების; მთიული ზაქაიძე-
ების და ნარაიძეების; მოხვეე ზაგაშვილების და სხვ.) დვალური წარმო-
მავლობის ან დვალეთიდან მოსულობის დამტკიცება და მათი მიგრაცი-
ული მარშრუტის დაზუსტება, აგრეთვე ამა თუ იმ რეგიონის (თუ ლოკა-
ლური დასახლებული პუნქტის) კომპაქტური მოსახლეობის მოზრდილი
ნაწილის, ასევე დვალეთიდან ტრანსმიგრაციის დადგენა, რაც კარგად
ჩანს თუნდაც რაჭველთა მიერ კუდაროს ხეობის ოსების ჩასავლის ოსე-
ბად და დვალეთის ოსებად დაყოფის ერთ კონკრეტულ მაგალითზეც.

ალაბთ შემთხვევითი არაა ქართულ ბოტანიკურ ნომენკლატურაში
სახელწოდება დვალურას (აჭარ. დვალურის; *Polygonum bistorta* = მრავალ-
წლოვანი ბალახოვანი მცენარე მათიტელასებრთა ოჯახისა) დამონმებაც,
რომელიც შესაძლოა სწორედ ტოპონიმ დვალეთი-სგან მომდინარეობდეს
(მდრ.: ლობიოს ჯიშის სახელწოდება წილკნურა ← ტოპ. წილკანი; ვაზის
ჯიშის სახელწოდება წობანური ← ტოპ. წობანი და ა. შ.) ან, პირიქით,
თავად იყოს იმავე დვალეთის მანარმოებელი (მდრ.: თელა → თელავი;
წნორი → წნორი; მუხა → მუხრანი და ა. შ.).

ასევე ვერ ავუვლით გვერდს სვანურ და მთიულურ დარგობრივ
ლექსიკაში ფიქსირებულ ტერმინებს დვალეთურ დანას (სვან. ლუდლუ
გაჩ) და დვალურ ცხენს (მთიულთა განმარტებით „ტანად მომცნო, თუმ-
ცა ძალზე ამტანი ცხენის ჯიშ“), რომელთა გაჩენას ნიადაგ დვალთა და
სვან-მთიულთა მჭიდრო სამეურნეო-კულტურულ კავშირითიერობას
უნდა ეუმაღლოდეთ.

არანაკლებ რელიეფური ასახვა ჰპოვეს დვალეებმა და დვალეთმა ორ
უმთავრეს ეთნოლინგვისტურ ჯგუფად – ირებად(ირელებად) და დიგო-
რებად (დიგორელებად) ან, როგორც ეს სპეციალურ ლიტერატურაშია
მიღებული, ირონებად (ირონელებად) და დიგორელებად დანაწევრე-
ბულ თანამედროვე ოსთა (თვითსახ. **Ирон, Дыгурон**) ტოპო-ეთნოანთრო-
პონიშიაში.

თქმულის ილუსტრირება კი უპრიანია დავინყოთ იმით, რომ ამჟა-
მად ირისტონის ფარგლებში მოქცეული ალაგირის (ოს. **аҟааджыр**) ქურ-
თაულის (ოს. **кырттат**) თავაურისა (ოს. **таҭат**) და დიგორის (ოს. **дыгур**)
ოსური თემებისაგან გამიჯნული წარა-მამისონის მხარე (resp. ბუდე დვა-
ლეთი) თუალთად (ოს. **Туалтæ=თუალეზი; туалы**) ან თუალგომად (ოს.
Туалгом=თუალეზის ხევი; Туальское ущелье) არის სახელდებული, ხო-
ლო ამ მთიან მხარეში მცხოვრებ ოს-ირონთა ლოკალური ეთნოპარცი-
ალური ჯგუფის წარმომადგენლები თუალლაგებად (ოს. **Туал-
лаг=თუალი, Туалец**) იწოდებიან, რაშიც ძნელი არაა ქართული დვალის

(**დუალის**) და ნანილობრივ **დვალეთის (დუალეთის)** შესატყვისი, ოღონდ ოსურ ყაიდაზე გაფორმებული ეგზონიმების (მათ შორის ერთი აშკარა ეთნიკონის – „თუალთას“) დანახვა. ამასთან, დვალთა ერთი ნანილის ოსებში გათქვეფის ძალით ჯერ გაოსებულ დვალეებზე, მერმე კი ზოგადად თუალგომელ ოსებზე საბოლოოდ მიმაგრებული და ოსური ეთნონიმის ცნებად ქცეული **თუალი (თუალლაგი)** – ე. ი. ქართული **დვალის** ფონეტიკური ნაირსახეობა – ეთნოგრაფიული მასალის თანახმად დაახლოებით ისეთივე ტაქსონომიური რანგის შიდაეთნიკურ დანაყოფს ფარავს ოს-ირონთა სუბეთნოსის და, საერთოდ, მთელი ოსი ხალხის შემადგენლობაში, როგორსაც, მაგალითად, **ალაგირელი (ოს. Уæлладжирæг) ქურთათელი (Куырттатаг), თაგაურელი (Тагатаг), დიგორელი, (Дыгурон), კუდართელი (Кудаираг), ჯაეისხეველი (Джаукомаг)** და სხვა. ცხადია, ეთნონიმ დვალ-თუალის მონანილეობით არის წარმოქმნილი ანინდელი ოსეთ-ირისტონის ტერიტორიაზე ფიქსირებული ისეთი ტოპონიმებიც, როგორიცაა: **Туалты адаг, Туалтæ, Туалты ком, Туалæгон, Туалцки ком** და **Дуалдæр**.

უთუოდ საინტერესოა რაჭის ტერიტორიაზე (კერძოდ, კუდაროს ხეობაში) ბუდე დვალეთიდან (ოსური **თუალგომიდან**) მიგრირებულ და რაჭველთა მიერ **დვალეთის ოსებად** შერაცხილ ოს-ირონთა მეორე კუთხური თვითსახელწოდების დონეზე იმავე **თუალლაგის** გამოყენებაც **კუდარიანის** (ოსურად: **Кудаираг=კუდაროელი, кударца**) გვერდით, აგრეთვე ე. წ. ჩრდილოელ ოსთა ანთროპონიმიულ სექტორში ტერმინ **თუალლაგისგანვე** ნაწარმოები გვარსახელის **თუალლაგთას** (ოსურად: **Туаллагмæ // Туаллаговы**; შდრ. ქართული **დვალი, დვალაძე, დვალიძე, დვალიშვილი**) დადასტურება სხვა ტოპონიმიური თუ ეთნონიმიური გვარსახელების (მაგალითად: **Дугур// Дигуровы** ← ეთნონიმი **Дыгур**; **Куырттата // Куртасвы** ← ტოპონიმი **Куырттат** და ა. შ.) პარალელურად.

უდავოდ ფასეულია ის ფაქტიც, რომ მალრან-დვალეთი სამხრეთელ ოსებთან ცნობილია **ურსთუალთას** (ოსურად: **Урстуалтæ = თეთრი თუალები // Белые туалы** ან **თეთრი თუალეთი // Белая Туалетия**) სახელწოდებით, ხოლო ოსურ ზეპირსიტყვიერებაში თავს იჩენს ერთობ საგულისხმო ბინარული ოპოზიცია შესაბამისად **ურსთუალთისა და თუალგომის** მოსახლეობის აღმნიშვნელი **ურსთუალლაგის** (ოსურად: **Урстуаллаг = თეთრი თუალი // Белый туалет**) და **საუთუალლაგის** (ოსურად: **Саутуаллаг = შავი თუალი // Черный туалет**) სახით, რაც თავად დვალთა შორის წარსულში მიღებული ან მათი მისამართით ხმარებული ქართული ეთნო-ტოპონიმიური დუბლეტის: **თეთრი დვალი – შავი დვალის, თეთრი დვალეთი – შავი დვალეთის** გვიანდელი ოსური ონიმური კალკი ჩანს.

საგანგებო აღნიშვნის ღირსია ის გარემოებაც, რომ ნარა-მამისონის

ტაფობის (ოსურად **თუალგომის**) ცენტრალურ და დასავლეთ ნაწილში მკვიდრ ოს-თუალთათვის დამახასიათებელი და ენათმეცნიერულ ლიტერატურაში ოსური ენის ირანული (აღმოსავლურ-ოსური) დიალექტის **თუალური კილოკავის** (**туальский горив**) სახელწოდებით ცნობილი მეტყველება აშკარა ფონეტიკურ სიახლოვეს ამჟღავნებს დიდი ლიახვის ხეობის შუა და ზემო წელზე მცხოვრებ სამხრეთელ ოსთა (კერძოდ, ჯავის-ხეველთა) შორის გავრცელებულ ე. წ. **ჯავურ კილოსთან** (**джавское наречие**), რაც შესაძლოა, სწორედ ოსურ-დვალური ეთნოსიმიოზის ოდინდელი არსებობისა და მისი ტერიტორიული განთავსების მანიშნებელ ლინგვისტურ რემინისცენციად იმსახურებდეს აღქმას.

დვალეთის და ოსეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულ ურთიერთმიმართებასთან დაკავშირებით ძალზე სიმპტომატურია თუალგომის (ბუდე დვალეთის) მეზობელი თემისათვის შერქმეული სახელწოდება **ალაგირის** (ოსურად: **Уалладжир**; ქართული წყაროების **ვალაგირი**; რუსულად: **Аллагир**) უაღრესად გამჭვირვალე ეტიმოლოგია (**Уалладжир < Уаллаг (=ზემო) + Ир (=ოსეთი)** – ერთად **ზემო ოსეთი** და ოსეთის ტოპონიმურ კონტექსტში ტერმინ **დალაგირის** (ოსურად: **Далладжир < Дәллаг (=ქვემო) + Ир (ოსეთი) = ქვემო ოსეთი**) შემონახვაც, საიდანაც ლოგიკურად გამომდინარეობს ის დასკვნა, რომ თავის დროზე საკუთრივ ოსები ე. წ. „თუალგომს“ აშკარად „ირის“ (ან „ირისთონის“) სამხრეთით ათავსებდნენ და, მაშასადამე, ბუდე დვალეთის გააზრებას ოსეთის შემადგენელ ნაწილად მათთან წინ უსწრებდა ხსენებული ქვეყნების ტერიტორიული ურთიერთგამიჯვნის ტრადიცია.

კომენტირების გარეშე ვერ დავტოვებთ იმ დეტალსაც, რომ ჩრდილოელი ოსები სამხრეთელ ოსებს ზოგადად **კუდაროელებს** (ოსურად: **кыдаираг**), უფრო იშვიათად კი **ხუსაირაგს** (ოსურად: **хуссайраг** = სამხრეთელი) ეძახიან, ხოლო ზოგიერთი ალაგირელი ინფორმატორი კუდაროელებად სახელდებულ სამხრეთელ თანამოძმეებს **თუალეზადაც** მიიჩნევს მათი უმრავლესობის თითქოსდა **თუალგომიდან** გადმოსახლების მოტივით, რაც მხოლოდ სერიოზული დაბნეულობის საფუძველს ქმნის.

ამჯერად მხედველობაში არაა მიღებული ის გარემოება, რომ, ჯერ ერთი, სამხრეთელ ოსთა გარკვეული ნაწილის სწორედ ბუდე დვალეთიდან (ოსურად: **Туалгом**) გადმოსახლება ნამდვილად არ იძლევა უკლებლივ ყველა სამხრეთელი ოსის მაინცდამაინც თუალეზად გამოცხადების უფლებას, ისევე როგორც მათ შორის, მაგალითად, ქურთათიდან ან თავაურიდან მიგრირებულ ოს-ირონთა ჯგუფების მიკვლევა სრულებითაც არ კმარა იმავე სამხრეთელ ოსთა მთლიანი მასის უსათუოდ ქურთათელეზად ან თავაურელეზად წარმოჩენისათვის. მეორეც, სამხრეთელ ოსთა აბსოლუტური უმრავლესობისათვის, „კუდაროელთა“ გამოკლებით, სრუ-

ლიად უცხოა თუალებთან ეთნოტერიტორიული თვითიდენტიფიკაციისა და კუთხური ავტოეთნონიმის დონეზე „თუალით“ („Туалит“) სარგებლობის პრაქტიკა, ხოლო თავად „თუალების“ მკაფიო ჩვენებით მათი განსახლების რაიონი მარტოოდენ ნარა-მამისონის ქვაბულის 11 უმთავრეს ხევს (გურკუმთაქომს, ფალლაგქომს, ზაყყაქომს, ზრუგქომს, ცმიქომს, ნეიქომს, უარცექომს, ადაიქომს, ნარქომს, კასსარაიქომს, მამიხქომს და გინათქომს) მოიცავს და არ ვრცელდება კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებზე. მესამეც, კუდაროელი სამხრეთელ ოსთა ლოკალურ ტერიტორიულ ჯგუფთან შეფარდებული ისეთივე სახელწოდებაა, როგორიც მაგალითად ჯავისხეველი (ოს. Дзыхомар), ჟამურელი (ოს. Дзимипარ) და სხვ. და, ამდენად, მისთვის შემკრებლობითი (ყველა სამხრეთელი ოსისათვის საერთო) ტერმინის ფუნქციის მინიჭებას, გამართლება არ შეიძლება მოეძებნოს. ასე რომ, კონკრეტულ შემთხვევაში ელემენტარულ გაუგებრობასთან და ეთნონიმის დაუდევარ ხმარებასთან გვაქვს საქმე, რაც საკმაოდ იოლად ექვემდებარება კორექტირებას და ოდნავადაც არ ამცირებს ზემოთ მოტანილი ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მონაცემების ღირებულებას.

ვფიქრობთ, ყოველივე წინთქმულის გათვალისწინებით ორი აზრი აღარ შეიძლება არსებობდეს იმაზე, რომ საქართველოსა და ოსეთის ისტორიაში მეტ-ნაკლებად „წილდებულ“ დვალთა ეთნიკური ვინაობის, მათი ეთნოევოლუციისა თუ ეთნოტრანსფორმაციის და დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემების გამონვლილვითი დამუშავება ქართველი და ოსი ხალხების მრავალმხრივი ურთიერთობის ფუნდამენტური კვლევის, უწინარეს ყოფლისა კი ცენტრალური საქართველოს ჩრდილოეთ სექტორში (ე. ი. ყოფილი სამხრეთ ოსეთის აო-ს ტერიტორიაზე) ოსთა გადმოსახლების ჯერაც სადისკუსიო საკითხში ზუსტი ორიენტაციის აუცილებელი პირობაა.

აღნიშნულ აზრს, ალბათ, კიდევ უფრო განამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ დვალები ნარა-მამისონის ქვაბულის გარდა დიდი და პატარა ლიახვის, პირიქითი არაგვის (მერმინდელი თერგის); ჯეჯორისა და ქსნის ხეობების საკმაოდ ძირძველ მკვიდრთაც წარმოადგენდნენ და ქართიზაციის ორბიტაში ნაადრევად ჩართვის წყალობით ეთნოკულტურულად ქართველ „მთიულთა“ (// მთიულთა) სიას ავსებდნენ მოხევეების, ხადელების, ცხავეატელების, გუდამაყრელების, ჭართლელების, ფხოველების, თუშების, თიანელების და სვანების გვერდით. მათგან თითქმის მთლიანად დაცლილ ხსენებულ ხეობებში კი გვიანფეოდალურ ხანაში (XVII-XVIII სს-ში) დაშენებას იწყებენ ერთი მხრივ ბუდე დვალეთიდან (ოს. „თუალგომიდან“) გადმოსული და XV-XVI სს-ში იქ აქტიურად მიმდინარე ირანიზაციის პროცესის შედეგად ოს-ირონთა საერთო მასაში უკვე თუალების სახელწოდებით ინკორპორირებული დვალები (resp. დვალყოფილი ოსები)

ან გაოსების ზღურბლთან მდგომი მათი თანამეცემეები, ხოლო მეორე მხრივ „ნატურლურ“ ოს-ირონთა (ძირითადად ქურთათელთა, ალაგი-რელთა და თავაურელთა) გაცილებით უფრო დიდი პარტიები საკუთრივ ბუდე დვალეთში მცხოვრები იმ ოს-ირონების ჩათვლით, რომელთაც დვალ-თუალებთან შერწყმა-შედუღაბების საფუძველზე საბოლოო ანგარიშით ასევე თუალებად წოდებული თუალგომელი ოსების (// ბუდე დვალეთელი ოსების) ლოკალური ეთნოტერიტორიული ჯგუფი მოგვცეს თანამედროვე ოსი ხალხის შემადგენლობაში. ცხადია, ბუდე-დვალეთელ დვალთა აკულტურაცია-აბსორბციის ისედაც „მდიდარი გამოცდილების“ მქონე ოს-ირონებს სულაც არ გასჭირვებიათ თავიანთ ახალ საბინადრო რეგიონში კანტი-კუნტად შემორჩენილი მკვიდრი დვალური მოსახლეობის ნაშთების ასიმილაცია ან მამაპაპისეული ადგილ-მამულიდან მათი მეთოდური დეპორტაცია. თუმცა, ეთნიკური ვითარების ესოდენ მკვეთრად შეცვლისა და დვალების საბოლოო გადაოსების (უპირატესად კი ე. წ. „თუალებად“ ტრანსფორმაციის) პირობებში ქართველთა ერთი ნაწილი (პირველ რიგში კი დვალთა საცხოვრისის მომიჯნავე მთიელობა) კვლავაც განაგრძობს ტერმინ დუალი-ს (დვალი-ს) ტრადიციული მისამართით გამოყენებას, ოღონდ ამჯერად უკვე დვალთა განსახლების ისტორიულად ცნობილი არეალის ახალ მობინადრეებთან (– ირანულენოვან და მნიშვნელოვანწილად გაოსებული დვალეებითა და დვალეთელი ოსებით დაკომპლექტებულ მოსახელობასთან) მიმართებაში, რასაც საბოლოო შედეგად მოსდევს ცნება დვალი-ს მექანიკური გადატანა ეთნიკური ოსების განსაზღვრულ კონტინგენტზე და მისი გადაქცევა ოსი-ს სინონიმურ ეთნონიმად.

ამდენად, საკმარისია ცნებების დვალი-ს და თუალ // თუალლაგის დაუდევარი ურთიერთშეთანაბრება, დვალთა ეთნოტრანსფორმაციის (// ოსებში ნატურალიზაციის) ხაზგასმული შედეგების იდეალიზაცია და ეთნორელატიური თვალსაზრისით ძველ დვალეებსა და გვიანდელ თუალებს შორის არსებული აშკარა სხვაობის ეჭვქვეშ დაყენება, რომ უმაღალიძვრება დვალეებში უკეთეს შემთხვევაში ერთობ ნაადრევად ირანიზირებული კავკასიური ტომის, უარეს შემთხვევაში კი ერთ-ერთი უძველესი ოსური ტომის ამოცნობის ცდუნება და შესაბამისად, ცენტრალური საქართველოს ჩრდილოეთ ნაწილში ოსთა გადმოსახლების საკითხის ობიექტური გაშუქების შესაძლებლობაც ბუნებრივად მცირდება.

უნდა ვალიაოთ, რომ დვალთა ვინაობის კვლევის სფეროში თავჩენილი სერიოზული დაბნეულობა და საქართველოში ე. წ. სამხრეთელ ოსთა პირველი კომპაქტური დასახლებების გაჩენის დროის ხელოვნურად დაძველების ტენდენციაც, რითაც სისტემატურად სცოდავს სპეციალური ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ენათმეცნიერული ლიტერატურა, თავდათავ ეთნონიმ დვალის პირვანდელი სემანტიკის ბოლოდროინდელი

გაბუნდოვნების (მისი ნაწილობრივი დეთნონიმიზაციის) და ოსებზე ტრანსპლანტაციის ფაქტიდან ნაჩქარევი დასკვნების გამოტანით და სახელწოდება დვალის ოსური თუალის შესატყვის ქართულ ეგზონიმად გააზრების პრაქტიკით არის შეპირობებული. რა ხანია, სწორედ შუა საუკუნეების დვალთა გვიანდელ თუალებთან ხელალებით გაიგივება და ოსი ხალხის მესამე უმთავრეს ეთნოლინგვისტურ ჯგუფად დახასიათებული დუალების „უწინდელ სამხრეთელ ოსებად“, ხოლო ყოფილი სამხრეთ ოსეთის აო-ს თუალგომად გამოცხადება უმაგრებს ზურგს საქართველოში ოსთა თითქოსდა ხანგრძლივი და ეტაპობრივი გადმოსახლების იმ ყალბ კონცეპციას, რომლის თანახმად დვალეები დაჟინებით განიხილებიან ოსთა პირველ მიგრაციულ ტალღად ე. წ. სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიაზე, თანამედროვე სამხრეთელი ოსები კი მათ (ე. ი. უწინდელ სამხრეთელ ოს-დვალთა) ნაფუძრებზე XVI-XVII სს-დან დამკვიდრებულ ოს მოახალშენეთა პირდაპირ მემკვიდრეებად ან სულაც იმავე „თუალთა“ ახალ ფენად.

არადა, დვალეების ოსებად (ან მაინცდამაინც სამხრეთელ ოსებად) დვალეთის ქვეყნის კი ოსეთად (ან უსათუოდ სამხრეთ ოსეთად) მონათვლის ცდების გაბათილების შემთხვევაში დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნის, ჯეჯორის და თერგის ხეობებში ოსთა გადმოსახლების ზუსტი თარიღის დადგენა მთლიანად დამოკიდებული ხდება თავად ოს მკვლევართა მიერ გამომზეურებული ეთნოგრაფიული მასალის მიუკერძოებელ ანალიზზე. ეს უკანასკნელი კი ოს-ირონთა მასობრივ შემოსახლებას ბუდე დვალეთის (ოს. თუალგომის) ხეობებში მხოლოდ XV ს-ის მერმინდელ მოვლენად სახავს, ხოლო ე. წ. სამხრეთელ ოსთა წინაპრებს ქედს გადმოლმა არა უადრეს XVI საუკუნეში დამკვიდრებულ მოახალშენეებად წარმოაჩენს. თანაც, ოსური ხალხური თქმულებების მიხედვით შესაძლებელი ხდება ზოგიერთ მაღალმთიან ხეობაში ოსების ძალით დამაგრებისა და იქიდან მკვიდრი დვალური მოსახლეობის ნაშთების განდევნის სურათის აღდგენაც, რასაც თვალნათლივ მონშობს თუნდაც თრუსოელ ოსთა შორის ფიქსირებული გადმოცემა თერგის სათავეებში „ყაბარდოელთა“ ან „ჩერქეზთა“ ოდინდელი ცხოვრებისა და აქ გვიან მოსულ ოსთა მიერ მათი „ჯოხებით გადალაღვის“ შესახებ (ამ შემთხვევაში ზოგადად „უცხო“, „არათვისტომის“, „მტრის“ მნიშვნელობით ხმარებული და ქართული „თათარის“ ადეკვატური შინაარსის მქონე ცნებების „ყაბარდოელის“ ან „ჩერქეზის“ ქვეშ იოლად ამოიცნობიან სწორედ თრუსოელი დვალეები). ასევე საყურადღებოა ლიახველ ოსთა ინფორმაცია დიდი ლიახვის ხეობის სათავეებში ე. წ. „ცარციათების“ ცხოვრების (სიტყვა „ცარციათი“ ოსებთან ტრადიციულად „უცხო“, იდუმალებით მოსილი, გადაშენებული ხალხის აღმნიშვნელ ტერმინად გამოიყენება) და შემდეგ მათ ნამოსახლარებზე ოს-ირონთა დამკვიდრების შესახებ. ასე რომ, ისტორიულ-ეთნოგრაფი-

ული მონაცემების შუქზე ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქის ტერიტორიაზე და ზოგიერთ მიმდებარე მხარეში ოსების გადმოსახლების დროის ქვედა ზღვარის XVI საუკუნეს ჩაცილების შესაძლებლობაც თავისთავად გამოირიცხება. თანაც ელემენტარული ლოგიკის ძალით ოსები გვიან მოსულნი გამოდიან არა მარტო ყოფილი ავტონომიური წარმონაქმნის, არამედ საკუთრივ ე. წ. „ჩრდილოეთი ოსეთის“ (ე. ი. ანინდელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ოსეთის) ტერიტორიის განსაზღვრულ ნაწილზეც, რაც საბოლოოდ ააშკარავებს ცენტრალურ საქართველოში ოსებისა და ოსეთის ოდითგანვე არსებობის შესახებ გამოთქმულ შეხედულებათა სრულ უნიადაგობას.

ვგიქრობთ, ყოველივე ზემოთქმული, ჯეროვანი სისავსით ნათელყოფს დვალთა ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემების იშვიათ აქტუალობას, რასაც ქართულ-ოსური წინააღმდეგობების არნახული ესკალაციისა და ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ საკითხის ირგვლივ მიმდინარე თეორიული დავის უკიდურესი გამძაფრების ჟამს მით უმეტეს ვერავინ გახდის სადავოს. პირიქით, რაც დროს გადის, დვალების და დვალეთის ისედაც პოპულარული, თუმცა მნიშვნელოვანწილად მაინც *terra incognita*-დ დარჩენილი თემატიკა სულ უფრო მეტად ექცევა სწავლულთა ყურადღების ცენტრში და ფრიად არაჯანსაღი პოლიტიკური კონიუნქტურის მრწახებშიც. მართალია, ოსი ისტორიკოსები და მათთან უნისონში ცხინვალელი ნაციონალ-სეპარატისტებიც შესაშური გულმოდგინებით ეპოტინებიან დვალთა ოსობას და კვლავაც არ თაკილობენ დვალეთად თვითნებურად შერაცხილი „სამხრეთ ოსეთის“ წარმოჩენას ძველთაძველ ოსურ ქვეყნად, მაგრამ კვლევა-ძიების ესოდენ საპასუხისმგებლო უბანზე უკვე გვარიანად ირჯებიან ქართველი სწავლულებიც, რომელთა მოკრძალებულ აქტივშია დვალთა ვინაობის მონოგრაფიულად შესწავლის პირველი, თუმცა ჯერჯერობით უკანასკნელი ცდა (ვ. გამრეკელი) და იმავე საკითხისადმი მიძღვნილი რამდენიმე სპეციალური გამოკვლევა (დ. გვრიტიშვილი, ვახტ. ითონიშვილი, ნ. აფხაზავა...).

მაშასადამე, არ გადავაჭარბებთ თუ ვიტყვით, რომ დვალთა ეთნიკური ვინაობის გარკვევისა და დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემების შტუდირების გზით ცენტრალურ საქართველოში ოსთა გადმოსახლების პროცესზე ზედმინევნით მართებული წარმოდგენის შემუშავება და, რაც მთავარია, აღნიშნულ მიწა-წყალზე ოსური მხარის ტერიტორიული პრეტენზიებისათვის აგრერიგად ნასათუთევი „თეორიული საფუძვლის“ გამოცლა ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი უმთავრესი საზრუნავია. სწორედ ამ უმნიშვნელოვანესი ამოცანის გადაწყვეტას ისახავს მიზნად წინამდებარე საკვალიფიკაციო ნაშრომი, რომელშიაც წერილობითი, ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული, ტოპონიმიკური და

ონომასტიკური მონაცემების ანალიზის საფუძველზე, ქრონოლოგიური ჩარჩოების შეუზღუდავად, თანმიმდევრობითაა გაშუქებული დვალეთის ქვეყნის ლოკალიზაციის, შიდატერიტორიული დაყოფისა და განსახლების, ცნებების „დვალის“ და „ოსის“, „დვალეთისა“ და „ოსეთის“ ურთიერთ-მიმართებისა და სემანტიკური გრადაციის, აგრეთვე დვალთა მიგრაციის, მათი ეთნოევოლუცია-ეთნოტრანსფორმაციის, გლოტტოგენეზის და სხვა საკითხები.

დვალთა ეთნიკური ეთნობის პრობლემა თითქმის ორი ასწლეულის მანძილზე წარმოადგენს კავკასიის თემატიკით მეტ-ნაკლებად დაინტერესებულ სწავლულთა ცხოველი განსჯის საგანს. XVIII-XIX საუკუნეების ავტორთა მრავალრიცხოვან პუბლიკაციებში აზრთა სხვადასხვაობას აქვს ადგილი ხსენებული ტომის ეთნიკური ატრიბუციის განსაზღვრაში, რაც მნიშვნელოვანწილად შეპირობებულია ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მასალის არათანხვდენილი და ხშირად უაღრესად წინააღმდეგობრივი შეჯერების პრაქტიკით.

დვალეთის ეთნოგეოგრაფიისა და დვალთა ეთნიკური კუთვნილების საკითხების მეცნიერული კვლევა-ძიების ჭეშმარიტ მესაძიარკვლედ ვახუშტი ბაგრატიონი გვევლინება, რომლის კაპიტალურ ნაშრომში – „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (მეტწილად კი აღნიშნული ნაშრომის ერთ-ერთ თავში – „აღწერა აწინდელისა ოვსეთისა ანუ კავკასიათა შინათა“) უძვირფასესი ინფორმაციაა დაუნჯებული დვალეებისა და დვალეთის შესახებ, სხარტადაა გადმოცემული მათი ისტორია დაახლოებით ოცდაექვსი საუკუნის მანძილზე, და დვალეთის ქვეყნის ლოკალიზაციის, „უნინდელ“ და „აწინდელ“ ოსეთთან მისი მიმართების, დვალთა ეთნოგეოლოგიის თუ ეთნოტრანსფორმაციის პროცესების შესახებ საკმაოდ დისკურსიული მსჯელობით პირველი სერიოზული ნაბიჯია გადადგმული დვალთა ეთნიკური ბუნების გარკვევის მიმართულებით¹.

ვახუშტი ბაგრატიონი დვალეთ-ს (ან დუალეთ-ს) განიხილავს ოდითგან კავკასიონის ცენტრალურ ნაწილში – „ოვსეთი“-ს ქვეყნის მეზობლად მდებარე და ძვ. წ. IV საუკუნიდან უკვე ქართული სახელმწიფოს მონაპირე პროვინციად ფორმირებულ მთის კუთხედ, რომელიც XV საუკუნის შემდგომ პერიოდში აქტიურ ირანიზაციას დაექვემდებარა „კავკასიანთა შინა“ მასობრივად შემოხიზნულ „ოვსთა“ მხრიდან და საბოლოო ანგარიშით ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ საქართველოსა და ოსეთს შორის იქნა განაწილებული. მეცნიერი ბატონიშვილი საგანგებოდ ეხება დვალეთის ქვეყნის საზღვრებს და საძიებელი მხარის ძველთაძველი მიწა-წყლის სწორედ წარა-მამისონის ტაფობიდან (ე. ი. ჩემს მიერ პირობითად „ბუდე დვალეთად“, ხოლო თანამედროვე ოსთა მიერ „თუალგომად“ წოდებულ რაიონთან) ზუსტად შეფარდებაში მოხაზვის პარალელურად თითქმის უცვლელად მიუთითებს წარსულში შედარებით უფრო ფართოდ გაგებული დვალეთის (ბუდე დვალეთი + თრუსო + მალრან-დვალეთი) რეალურად არსებობაზეც. ავტორი თანმიმდევრულად აღწერს აგრეთვე მალრან-დვალეთს (– „ქართლსა ზედა“) და ფართოდ გაგებული დვალეთის

¹ ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“ (ქვემოთ ყველგან „ქც“), ტ. IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1973, გვ. 632-655.

ჩრდილოეთი (//პირიქითი) ნაწილის ცალკეულ ხეებს („კასრისწვეს“, ჟღელისწვეს“, „ზრამაგას“, „ნარას“, „ზროგოს“, „ზახას“, „თრუსოს“), რომელთაც „ან ოვსეთად წოდებული“ ტერიტორიის ფარგლებში აღრიცხავს (ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 363, 632-634, 644-648, 654). მართალია, დიდი სწავლულის ზოგიერთი მტკიცება ნამდვილად ვერ უძლებს კრიტიკას და მათი კორექტირება, რაც შემთხვევებში, თავად ვახუშტის ხელით შედგენილი რუკებისა და სოფელთა სიის ჩვენებათა ნყალობით ხერხდება (ეს კარგად ჩანს თუნდაც „თრუსო“-ს თემის კონკრეტულ მაგალითზე, რომელიც ტექსტის მიხედვით „ანინდელ ოვსეთ“-ს მიეწერება, ხოლო ვახუშტისეული რუკებისა და სოფელთა სიის თანახმად ქართლის შემადგენლობაში იგულისხმება), მაგრამ მთლიანობაში იგი მაინც ჯეროვან წარმოდგენას გვიქმნის საკვლევი ქვეყნის მიჯნებსა და მის მიერ დროთა განმავლობაში განცდილ ტერიტორიულ ცვლილებებზე, და, რაც მთავარია, სრულიად ააშკარავებს დვალეთის ქვეყნის უძველესი მონაკვეთის (სახელდობრ ბუდე დვალეთის) „ანინდელი ოვსეთი“-ს შემადგენლობაში გვიანდელი შესვლის ფრიად საგულისხმო ფაქტს.

არანაკლებ საინტერესოა „აღწერის“ ავტორის თხრობა დვალთა ტომის წარმომავლობისა და ისტორიული ბედ-იღბლის, XVIII საუკუნის I ნახევრის ეთნოდემოგრაფიული თუ ეთნოკულტურულ ანტურაჟში მათი კუთვნილი ადგილის შესახებ.

ვახუშტი ბაგრატიონი დვალეებს (ან დუალებს) გვიხასიათებს, როგორც ლეგენდალური კავკასოსის მემკვიდრეებს („კავკასოს ძეთაგანი და ნათესავთაგანი“, გვ. 654), ხევის პროვინციის დასავლეთით მცხოვრებ კავკასიელებს („ჴევის დასავლეთისათა კავკასნი“, გვ. 654), ჴევის აღმოსავლეთის კერძოთა კავკასიელ“-თა მონათესავე, საკუთარ ენაზე მოლაპარაკე კავკასიური მოდგმის ავტოქტონ ტომს („ენა აქეთ ძუელი დუალური“; „...კავკასთა ნათესავნი, რომელ არიან დუალნი“, გვ. 639, 655), რომელიც XV საუკუნის მერმინდელ პერიოდში „დაპყრობილ“ იქნა ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში ორი დიდი მიგრაციული ტალღის სახით „შემოსახლებულ“ და ე. წ. „ხაზართა“ (ე. ი. სკვით-სარმატთა) პირდაპირ ჩამომავლებად შერაცხილ „ოვსთა“ მიერ და შემდეგ ინტენსიური ასიმილაციის პროცესში აღმოჩნდა ჩათრეული. („ხოლო მოსლვასა თათართა-სა... შემოივლტოდნენ ოვსნი ამ კავკასიათა შინა და უმეტეს უდაბნო იქმნენ... და კ-დ შ-დ მოსლვისა ლანქ-თემურისა და ალებისა კონსტანტინეპოლისა, ემძლავრნენ ოვსთა იქით თათარხანნი და აქეთ ლანქ-თემურის ელნი მაჰმადიანნი, და შემოივლტოდნენ კავკასიასა შ-ა და დაიპყრნეს კავკასთა ნათესავნი, რ-ლ არიან დუალნი“; „...ხოლო შემდგომად მოოჴრებისა ოვსეთისა და შემოსლვისა მათისა კავკასიასა შინა, იწოდნენ: ოვსეთი ჩერქეზად ანუ ყაბარდად, და კავკასიასა შინა მყოფნი მათ შემოსულთაგან ოვსეთად, რამეთუ ანცა გუარიანთა მათ უწოდებენ ოსად, ხო-

ლო სხუათა უგუაროთა – კუალად დუალადვე” (ვახუშტი, აღწერა ... გვ. 634, 654-655).

ვახუშტის მტკიცებით, XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის უკვე ოსურ ენაზე მოუბარ დვალებს („ენა აქუთ ძუელი, დუალური, და ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად“, გვ. 639) უკიდურესად დაკნინებული ჰქონდათ უნინ-დელი ეთნიკური ინდივიდუალობა და ტრადიციული ცხოვრების წესითაც ოსებთან იყვნენ დაახლოებულინი („გარნა თუ განდიდნეს ანუ გამდიდრ-დეს ოვსი ანუ დუალი, ანუ შეირთავს ორ-სამს ცოლსა, ანუ ალაგებს კოშკ-სა, ანუ მოკლავს კაცსა“ ... გვ. 640), თუმცა ისინი მაინც განირჩეოდნენ ოსებისაგან მთელი რიგი ნიშნებით, კერძოდ სარწმუნოებრივად („სარწ-მუნოებით არიან ძუელად ქრისტიანენი... და უფროს დუალნი... ხოლო თაგაურნი, ქურთაულნი, ვალაგირი, ფაიქომი, დიგორელნი და ბასიანელ-ნი, რომელთა თავნი და წარჩინებულნი მათნი არიან მაჰმადიანნი, და და-ბალნი გლეხნი ქრისტიანენი, გარნა უმეცარნი ორივეს რჯულისანი“, გვ. 638), სოციალურად („უნყიან გუარნი და უწარჩინებულესნი გუარითა არიან ოვსნი... არამედ დუალნი უმდაბლესნი არიან გუარითა“, გვ. 638-640) და ეთნიკური სახელდების მხრივაც („... ანცა გურიანთა მათ უწოდე-ბენ ოსად, ხოლო სხუათა უგუაროთა კუალად დუალადვე“, გვ. 634). ამდე-ნად, „აღწერის“ დაწერის დროისათვის, როდესაც „დუალთა“ და „ოვსთა“ უმთავრეს შემაერთებელ ქსოვილად წარმოჩნდება ოსური ენა, ხოლო ძი-რითად სადემარკაციო ნიშნად მათი განსხვავებული წარმომავლობა, რე-ლიგიოზურად არეკლილი შესაბამის ეთნიკურ ნომინაციასა და სოციალური რანჟირების სფეროში, დვალთა და ოსთა ურთიერთგამიჯვნის ტრადიცია ჯერ კიდევ მყარად იდგა ფეხზე. მაგრამ ვახუშტი შორს არის იმ აზრისა-განაც, რომ აღნიშნული ტრადიციის გვიანობამდე შემონახვა იმხანად რა-იმე სერიოზულ დაბრკოლებას ქმნიდა საკვლევი ტომის ასიმილაციის პროცესის შემდგომ გაღრმავებასა და საბოლოოდ დასრულებას. ვფიქ-რობთ, შემთხვევითი არაა ის გარემოება, რომ „აღწერის“ ტექსტში „ოვს-თა“ და „დუალთა“ ერთობლივი განსახლების არეალად ნაჩვენები დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნის, პირიქითი არაგვის (მერმინდელი თერ-გის) და ჯეჯორის ხეობების სათავეები ვახუშტისეულ რუკებზე და სო-ფელთა სიაშიც მარტოოდენ ოსებით კომპაქტურად დასახლებულ მონო-ეთნიკურ რაიონებად გვაცნობს თავს. როგორც ჩანს, დვალთა ირანიზა-ციის პროცესის შეუქცევად ხასიათში დარწმუნებული ავტორი ამჯერად დვალურ მოსახლეობას უკვე ოსური დასახლებული პუნქტების შემად-გენლობაში გულისხმობს. მეტად სიმპტომატურია ის დეტალიც, რომ „დუალთა“ და „ოვსთა“ სისტემატური ურთიერთშეპირისპირების გვერ-დით ვახუშტი ერთ სიბრტყეზე განიხილავს „დუალებს“ და ოსთა ლოკა-ლურ ტერიტორიულ ჯგუფებს („ვალაგირელებს“, „ქურთათელებს“, „თა-გაურელებს“, „დიგორელებს“, „ბასიანელებს“), რითაც უნებლიედ აღია-

რებს ოსებთან დევლების შედეგაბების ბოლო სტადიის არსებობას.

ერთი სიტყვით, თუ ჩაუუკვირდებით „აღწერის“ ავტორის მიერ დახატულ სურათს და გავითვალისწინებთ თანამედროვე ოსი ხალხის შიდა-ეთნიკური დაყოფის ორ ტაქსონომიურ დონეს (მხედველობაში გვაქვს ოსების დაყოფა ორ ძირითად სუბეთნიკურ ჯგუფად – „ირონებად“ ან „ირელებად“ (– ე. ი. აღმოსავლელ ოსებად) და „დიგურონებად“ ან „დიგურელებად“ // „დიგორელებად“ (– ე. ი. დასავლელ ოსებად) და, პარალელურად, მათი პარციალა ლოკალურ ეთნოტერიტორიულ ჯგუფებად: ალაგირელებად, ქურთათელებად, თაგაურელებად, თუალაგებად და დიგორელებად, ალბათ ძნელი მისახვედრი არაა ის, რომ ვახუშტი XVIII საუკუნის I ნახევრის „დვალებს“ მიიჩნევს „ოსსთა“ ეთნიკური ბირთვის გარშემო ჩამოყალიბებული ირანულენოვანი ეთნოკონგლომერაციის შემადგენელ კომპონენტად, ოსების ერთგვარ ეთნოსიმბიოტებად. წინთქმულიდან გამომდინარე, მის მიერ აღწერილ „დუალებში“ ნიადაგ იოლად ამოიცნობიან ოსებში ეთნოკულტურულად თითქმის მთლიანად „ნატურალიზებული“ და ოსთაგან „თუალ“ // „თუალლაგ“-ებად სახელდებული დვალეები, რომელთა ერთ ნაწილს იმხანად ეტყობა უკვე განვლილი ჰქონდა, ხოლო მეორე ნაწილს კვლავაც უნდა გაეველო ოსი ხალხის მესამე (– „ირონების“ და „დიგურონების“ ბადალ) სუბეთნიკურ ჯგუფად, მერმე კი ოს-ირონთა რიგით ტერიტორიულ ერთეულად (ვალაგირელების, ქურთათელების, თაგაურელების გვერდით) ფორმირების საწყისი ეტაპი. უფრო მარტივი ენით რომ ვთქვათ, ვახუშტისეული „აღწერა“ დვალებს (ოსური ნომინაციით „თუალ“ // „თუალლაგ“-ებს) აფიქსირებს მათი ეთნოტრანსფორმაციის დამამთავრებელ სტადიაზე, რითაც მკითხველს თვალს უხელს დვალეების ოსებთან შერწყმის პროცესის გადამწვეტ ფაზაში შესვლის ფაქტზე, როდესაც მათ შორის უწინდელი ეთნოგენეტიკური სხვაობა უკვე ეთნოგრაფიულ სხვაობას უთმობს ადგილს.

მამასადამე, ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომის მთავარი ღირსება ისაა, რომ იქ ეთნოკვალიტატური თვალსაზრისით საკმაოდ მკვეთრი ზღვარია გავლებული „ოსებსა“ და „დუალებს“ შორის და დვალთა ტომი ეთნოგენეტიკურად კავკასიურ ეთნიკურ სამყაროსთან არის დაკავშირებული; იქვე უმნიშვნელოვანესი ცნობაა დაცული „ძუელი დუალური“ ენის არსებობის შესახებ, რითაც გაღრმავებულია ინტერესი დვალთა გლოტოგენეზის პრობლემისადმი, გამოაშკარავებულია დვალთა ოდინდელი ეთნიკური ინდივიდუალობისა და მათი გვიანდელი ეთნოტრანსფორმაციის ფაქტები, ნაჩვენებია აგრეთვე ირანულენოვან ეთნოკონგლომერაქიაში ჩაკირულ დვალთა მდგომარეობა და მათი განსახლების არეალი XVIII საუკუნის I ნახევარში, განხილულია დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის მანამდე ხელუხლებელი საკითხები და სხვა.

მაგრამ ყველა საზგასმულ სიკეთესთან ერთად ხსენებულ ნაშრომს

თავისი სერიოზული ნაკლოვანებებიც გააჩნია. თავი რომ დავანებოთ ავტორის მიერ დაშვებულ არაერთ ფაქტობრივ უზუსტობას და სულ აღარაფერი ვთქვათ მისი ზოგიერთი მტკიცების აზრობრივი გამოხვეწის საჭიროებაზე, „აღწერის“ ძირითადი მინუსი იმაში მდგომარეობს, რომ იქ დვალთა კავკასიური წარმომავლობის იდეის დანიშნულების საერთო ფონზე, თითქმის უყურადღებოდაა დატოვებული დვალების ქართიზაციის (თუ ქართველიზაციის) და ქართველებთან მათი ეთნოგენეტიკური და ეთნოკულტურული მიმართების საკითხები. მართალია, ჩვენ ვახუშტის ვერ მოვთხოვთ საკვლევ რეგიონში მიმდინარე რთული ეთნოდემოგრაფიული პროცესების ყველა ნიუანსში თანაბარი სიღრმით წვდომას, მაგრამ მას უთუოდ მართებდა რაღაც შეხების წერტილების გამოძებნა ერთი სახელმწიფოს ფარგლებში საუკუნეების მანძილზე გვერდიგვერდ მცხოვრებ დვალებსა და ქართველებს შორის და მათი ურთიერთდამოკიდებულების ხასიათის წარმოჩენა, მით უმეტეს, რომ იგი დვალთა და ოსთა ერთობლივი განსახლების სამხრეთული არეალის (კერძოდ, დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის და ქსნის ზემონელის) პირველმოსახლეებად სწორედ „ქართველ გლეხებს“ თვლის („ხოლო რაოდენნი ოსნი დასწერეთ ამ ადგილებთა შიინა, პირველად სახლებულან ქართველნი გლეხნი. შემდგომად მეპატრონეთა მათთაგან გარდმოსახლებულან ოსნი და ქართველნი ბართა შინა ჩამოსულან, ვინათგან მტერთაგან ბარს შინა კაცნი შემცირებულან“, გვ. 363-364), ხოლო ქართული წერილობითი წყაროების მკაფიო ჩვენებით იგივე რაიონები ოსებამდე დვალებით ჩანს დასახლებული. ამდენად, უნდა ვაღიაროთ, რომ ვახუშტის მსჯელობა დვალების ეთნოგრაფიის მხოლოდ ერთ ასპექტზე (მხედველობაში გვაქვს ავტორის თხრობა დვალების ირანიზაციის და ოსებთან დამოკიდებულების შესახებ), მათი ეთნიკური ვინაობით დაინტერესებულ მკითხველში ძალაუწებურად აღძრავს მარტოოდენ ოსებთან დვალების მიმართების გარკვევით დაკმაყოფილების ცდუნებას, რაც თავისთავად საძიებელი საკითხის ცალი კუთხით გაშუქების ტოლფასია.

სამწუხაროდ ვახუშტის ნაშრომის სწორედ აღნიშნულმა ხარვეზმა მოგვიანებით არაერთი სწავლულის ნააზრევსაც დაამჩნია კვალი და გარკვეულწილად დვალთა ეთნიკური ფიზიონომიის მრუდე სარკეში წარმოჩენის ტენდენციასაც გაუმართა ხელი, ვინაიდან „აღწერის“ ტექსტის გაცნობის შემდეგ მკვლევართა უმრავლესობა თავის უპირველეს (ან ერთადერთ) მოვალეობად თვლიდა მაინცდამაინც ოსებთან დვალების მიმართების საკითხზე ყურადღების გამახვილებას, რაც საკუთრივ ვახუშტის მტკიცებების არამართებული გაგების თუ განზრახ დამახინჯების ან დვალების ოსებთან საბოლოოდ შერწყმის ფაქტის იდეალიზაციის შემთხვევაში, როგორც წესი, დვალების ოსებად (ან სამხრეთელ ოსებად) გამოცხადებით მთავრდებოდა.

ამრიგად, ვახუშტის „აღწერის“ მონაცემების მიხედვით სრულიად აშკარად გამოჩნდა, რომ XVIII საუკუნეში დასასრულს უახლოვდებოდა დვალთა გაოსების პროცესი, მაგრამ ვახუშტიმ ისიც ნათლად დაგვანახა, რომ დვალური მოსახლეობა ოსურ გარემოცვაშიც ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა არსებობას იმ ტომობრივი მახასიათებლებით (პირველყოვლისა სოციალური ყოფითა და სარწმუნოებით), რის შესახებაც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული.

ვახუშტის დაკვირვებებით ისიც ნათლად ჩანს, რომ დვალთა ძირითად სამოსახლოს და პირვანდელ სამშობლოს წარმოადგენდა ისტორიული დვალეთი, ანუ ბუდე დვალეთი, რომელიც მოიცავდა ცენტრალურ კავკასიონში მდებარე ნარა-მამისონის ტაფობს მასში შემავალი ხეობებით (კასრისწყევი, ჟღელისწყევი, ზრამაგა, ნარა, ზროგო, ზაჭა).

ბუდე დვალეთიდან მიგრაციისა და ქართლის მთიანეთში დვალთა დასახლების შედეგად ისტორიულ დვალეთთან ერთად შეიქმნა შედარებით ახალი დვალური რეგიონები: 1) მალრან-დვალეთი დიდი ლიახვის ხეობაში („მსახლობელნი არიან ოესნი, დუალნი“ – ვახუშტი, „აღწერა“... გვ. 372); 2) თრუსო – მდ. თერგის ზემო ნაწილი („მოსახლენი არიან ოესნი, დუალნი“, ვახუშტი, გვ. 357).

ვახუშტისეული ლოკალიზაციით, ვინროდ გაგებული დვალეთი ფარავდა ისტორიული დვალეთის, ანუ ბუდე დვალეთის ტერიტორიას, ხოლო ფართოდ გაგებული დვალეთის ფარგლებში ბუდე დვალეთთან ერთად შედიოდა მალრან-დვალეთი და თრუსო. ამასთან ერთად, ვახუშტი ჩამოთვლის დვალელებით განსახლებულ სხვა ტერიტორიულ ერთეულებსაც: „არამედ ჭეობანი ესენი, რომელნი აღვწერეთ მალრან-დვალეთითურთ, არიან დუალეთი. და კუალად დიდის ლიახვსა, პატარას ლიახვსა, კსნის ჭევისა და კუდაროს მოსახლენიცა არიან დუალნივე, ამ დუალეთიდან გარდასულნი, რჯულითა, წესითა და ზნითა ერთნი, და დღესაც მონათესავენი ურთიერთთა“ (ვახუშტი, გვ. 647-648).

ამ ცნობის უგულვებელყოფა და თავდაჯერებით იმის აკვიატება, რომ კავკასიაში დვალეთი მხოლოდ ნარა-მამისონის ტაფობს მოიცავდა და თანაც იმის მრავალგზის განცხადება, თითქოს ამას ვახუშტი ამტკიცებდეს², რბილად რომ ვთქვათ, ისტორიული რეალობის ხელაღებით უარყოფისა და ვახუშტისადმი უხამსი ბრალდების ნიმუშია, რაც სათანადოდ მაქვს შეფასებული სპეციალურ ნაშრომში³.

დვალებისა და დვალეთის, ისევე როგორც საერთოდ ქართველი და კავკასიელი ხალხების ეთნიკური ისტორიისა და ეთნოგეოგრაფიის შეს-

² რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997.

³ ვახტ. ითონიშვილი, დვალეთის ისტორიის საკითხები მრუდე სარკეში, თბ., 2001. (რედაქტორის შენიშვნა: გამოქვეყნდა ავტორის გარდაცვალების შემდეგ).

წავლისათვის გათვალისწინებულია ვახუშტის შემდეგდროინდელი ქართველი, რუსი და ევროპელი დამკვირვებლების მონაცემები.

დვალებისა და დვალეთის შესწავლის ისტორიოგრაფიაში სათანადო შეფასებას იმსახურებს XVIII-XIX საუკუნეების ზოგიერთი უცხოელი ავტორის მიერ გამოთქმული მართებული თუ უმართებულო შეხედულება. მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია გერმანელი მეცნიერის, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსის ი. გიულდენშტედტის (1745-1781 წწ.) საქართველოსა და კავკასიაში მოგზაურობის შთაბეჭდილებები და დაკვირვებები⁴, რომელთა მრავალმხრივ სპექტრში დვალებისა და დვალეთის საკითხსაც გარკვეული ადგილი უჭირავს.

საქართველოსა და კავკასიის ცალკეული რეგიონების გულმოდგინე აღწერის მიუხედავად მკვლევარი სერიოზულ შეცდომებს უშვებს დვალეთის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით. ის სწორად მოიქცა, როდესაც თავის ნაშრომში გამოყო „შუა ან შიდა ქართლი“, როგორც მთავარი ნაწილი ქართლისა, როგორც მისი ერთ-ერთი პროვინცია (გიულდენშტედტი, I, გვ. 267). მარტო ამის აღნიშვნით, რომ დაკმაყოფილებულიყო ვიფიქრებდით, რომ შუა ანუ შიდა ქართლი, მისი გაგებით, ქართლის ორგანული ნაწილია, მაგრამ ამგვარი გაგება იცვლება, როდესაც შიდა ქართლის ხეობათა მალაღმთიან ზონას „ოსურ მხარეებად“ მიიჩნევს. ამის საფუძველი მან დაინახა ამ ზონაში ოსური დასახლებების არსებობაში. მისი გამონათქვამი „ოსური მხარე“ მოიცავს როგორც საკუთრვ ოსეთის ხეობებს (ვალაგირი, დიგორი...), ისე ქართლის მთიანეთს (ლიახვის ხეობას, ლუდის ხევს და ა. შ.), სადაც იმ დროისათვის ოსები ცხოვრობდნენ (გიულდენშტედტი, II, გვ. 35). „ოსური მხარეების“ გამოყოფის საფუძველად ი. გიულდენშტედტი მიიჩნევს ოსთა განსახლებას – სულერთია ეს იქნებოდა საკუთრივ ოსეთში თუ საქართველოში.

გერმანელი მეცნიერის დაბნეულობამ განსაკუთრებით იჩინა თავი დვალეთის ლოკალიზაციაში. მისი მცდარი ინფორმაციით, დვალეთი მდებარეობს „რიონის შენაკად ჯეჯოზე (ჯეჯორა – ვ. ი.), ალპური მთების სამხრეთით, იმერეთის საზღვარზე... ჩრდილოეთით ის ვრცელდება თერგში ჩამდინარე არდონის სათავეებამდე და არდონზე მდებარე მამისონის მხარემდე (გიულდენშტედტი, II, გვ. 67). მისი თვალსაზრისით, ჯეჯორას ხეობა ყოფილა „ოსური მხარე დვალეთი“ (I, გვ. 291) ან „იმერულ-ოსური მხარე თვალდა თუ დვალა (I, გვ. 299). ასევე გაუგებრობას იწვევს ცნობა, რომ კუდარო „ეკუთვნის ოსურ მხარეს დვალეთს. დვალეთისაგან, როგორც ოსური მხარისაგან განსხვავებით, მის მიერ ქართულ მხარედაა მიჩნეული მდ. ქსანზე, პატარა ლიახვზე და დიდი ლიახვის ზემო წელზე მდებარე ქართული მხარე მალრან-დვალეთი (I, გვ. 279; II, გვ. 173). სხვა-

⁴ ი. გიულდენშტედტი, მოგზაურობა საქართველოში, თარგმანი და კომენტარები გ. გელაშვილისა, ტ. I, თბ., 1962; ტ. II, თბ., 1964.

გან წერს, რომ „მალრან-დვალეთი მდებარეობს ზემოთ დიდ ლიახვზე“ (II, გვ. 63), „ურძვალთა, ქართულად მალრან-დვალეთი – დიდი ლიახვის სათავეებთან“ (II, გვ. 67).

დამონებული გამონათქვამების შეჯერება თვალნათლივ ცხადყოფს, ავტორის დაბნეულობას დვალეთის ლოკალიზაციაში. ეს პირველ რიგში ვლინდება ნათქვამიდან, რომ მალრან-დვალეთი მოიცავდა როგორც ორივე ლიახვის სათავეებს, ისე ქსანსაც. ამისგან განსხვავებით მეორე ცნობა სწორია, რომ მალრან-დვალეთი მდებარეობს დიდი ლიახვის სათავეებში. გაურკვევლობა და დაბნეულობა მჟღავნდება იმ მხრივაც, რომ დვალეთს ის ხან ქართულ მხარედ მიიჩნევს, ხან ოსურად, ხოლო დვალეთისაგან მოწყვეტით აღწერს მალრან-დვალეთს. ამ დროს მას არ გახსენებია, რომ ისტორიული დვალეთი ანუ ბუდე დვალეთი მოიცავდა კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდილოეთით მდებარე ნარა-მამისონის ტაფობს, ხოლო მალრან-დვალეთი წარმოადგენდა დიდი ლიახვის სათავეებში მდებარე დვალურ რეგიონს. ყოველივე ამის გამო შეუძლებელია დვალეთის განთავსება ჯეჯორის თუ კუდაროს ხეობაში. სულ სხვა იქნებოდა იმის თქმა, რომ დვალეთის რეგიონებიდან ჩამოსახლებული დვალეები ჯეჯორისა და კუდაროს ხეობებშიც განსახლდნენ. გავიხსენოთ, რომ ვახუშტი ქართლის მთიანეთში დვალეთის რეგიონებად გამოყოფს მალრან-დვალეთსა და თრუსოს, ხოლო დვალთა განსახლების ზონებად კუდაროსთან ერთად ასახელებს ქსნისა, პატარა და დიდი ლიახვის ხეობებსაც.

გიულდენშტედტის შემდეგ აღსანიშნავია მეორე გერმანელი მეცნიერის ი. კლაპროტის თხზულებები – „მოგზაურობა კავკასიასა და საქართველოში 1807 და 1808 წლებში“ და „რუსეთის პროვინციების აღწერილობა კასპიისა და შავ ზღვებს შორის“, სადაც ვკითხულობთ: „საქართველოში ოსების დიდი ნაწილი განეკუთვნება დვალის ან დვალეთის ტომს... საქართველოს გეოგრაფიის (იგულისხმება ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ – ვ. ი.) თანახმად ქართველები ოსებს ყოფენ ორ დიდ ტომად, რომელნიც ენით და ჩვეულებებით მცირედ თუ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, კერძოდ, საკუთრივ ოსებად და დვალეთელებად, დვალებად... დვალეთის ოლქი მთლიანად ოსებითაა დასახლებული... დვალეები, ამ სიტყვის ფართო გაგებით, ესაა ყველა სამხრეთელი ოსის ზოგადი სახელწოდება. დვალეები ცხოვრობენ როგორც დანარჩენი ოსები... წარსულში დვალეები არაგვის, ქსნის და რაჭის ერისთავებს ემორჩილებოდნენ...; იმერეთს ეკუთვნის ოსური მხარე დვალეთი, რომელიც მდ. ჯეჯორას ორივე მხარეს, კავკასიონის სამხრეთით მდებარეობს.. ის ეკუთვნის მაჯის ერისთავს, მაგრამ ჯაფარიძეების იმერეთის თავადური საგვარეულო... პრეტენზიას აცხადებს მის ფლობაზე“⁵.

⁵ J. Klaprot, Reise in den Kaukasus und nach Georgien in den Jahren 1807 und 1808, Bd. 1, Halle und Berlin, 1812, s. 77; Bd. 2, Halle und Berlin, 1814, s. 13, 42, 117, 383; მისი-

როგორც მოტანილი ამონაწერებით ვრწმუნდებით, კავკასიაში მოვლინებული უცხოელი მეცნიერი უპირატესად ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომზე დაყრდნობით ქართველებს უყოყმანოდ მიაწერს ოსი ხალხის დაყოფას ორ უმთავრეს ტომად – „საკუთრივ ოსებად“ და „დვალებად“ და იმედგეროულად თავს გვახვევს აზრს, თითქოს სახელწოდებით „დვალი“ (თუ „დვალეთი“) წარსულში ცალკერძ ადინიშნებოდნენ სწორედ სამხრეთელი ოსები; თანაც ავტორი კალმის ერთი მოსმით მთელ დვალეთს ჯეჯორის ხეობაში (ე. ი. ისტორიული რაჭის შემადგენელ კუდაროს თემთან ზუსტ ტერიტორიულ შეფარდებაში) ათავსებს, რითაც სრულად იზიარებს თავისი თანამემამულის აკადემიკოს გიულდენშტედტის მიერ საკვლევი მხარის უფრო ადრე შემოთავაზებულ ზემოთ ნაჩვენებ ანალოგიურ ლოკალიზაციას.

ვითარების ამდაგვარ შეფასებასთან დაკავშირებით აუცილებელია განიმარტოს, რომ ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა“ უწინარეს ყოვლისა ღირსშესანიშნავია „ოსებისა“ და „დვალების“ ურთიერთმიმართების ხასიათის გამოვლენისა და ოსების მიერ დვალთა გვიანდელი „დაპყრობისა“ და ეთნიკური აბსორბციის ფაქტის გამოშვურების თვალსაზრსით. იქ ასახული მტკიცებები დამაჯერებლად მეტყველებენ არა დვალების ერთერთ ოსურ ტომად განხილვის სასარგებლოდ, არამედ პირიქით, მათი ეთნიკური ვინაობის ესოდენ უმართებულოდ გადანყვევტის სანინააღმდეგოდ, ვინაიდან ვახუშტი გარკვევით ლაპარაკობს XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის ფორმირებულ ოსურ-დვალურ ეთნოსიმიოზზე და არა ოსი ხალხის ორ ძირითად ტომად – საკუთრივ ოსებად და დვალებად დაყოფაზე. ამიტომ, დვალთა ეთნოტრანსფორმაციისა და მათი ბოლოდროინდელი მდგომარეობის (– XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის ოსი ხალხის შემადგენლობაში თითქმის მთლიანად გათქვეფის) შესახებ ვახუშტის ნაშრომში მოცემული მკაფიო მითითებების გაუთვალისწინებლად „აღწერის“ ავტორის ნააზრევიდან იმ დასკვნის გამოტანა, რომ ქართველები ოს ხალხს ყოფდნენ ორ დიდ ტომად – საკუთრივ ოსებად და დვალებად, არსებითად ისეთივე თვალშისაცემი უზუსტობაა, როგორც თავად დვალეთის ქვეყნის მოულოდნელი გადატანა დასავლეთ საქართველოში, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული რაჭის მიწა-წყალზე. სხვათა რომ თავი დავანებოთ, აღნიშნული განცხადებისადმი სრული ნდობით განწყობილი მკითხველისათვის ხომ გამოცანად რჩება საქართველოში ოსი ხალხის თითქოსდა „ორ დიდ ტომად – საკუთრივ ოსებად და დვალებად დაყოფის“ ტრადიცი-

ვე, Beschreibung der Russischen provinzen zwischen dem kaspischen und dem Schqarzen Meer, Berlin, 1814, s. 83.

შენიშვნა: ი კლაპროტის „Reise“-ს II ტომზე დართულ რუკაზე დვალეთი (Dwaletien) ასევე ჯეჯორის ხეობაშია დატანილი.

ის გაჩენის დრო, რამაც მას შეიძლება აფიქრებინოს ხაზგასმული „ტრადიციის“ საუკუნეების სიღრმიდან მომდინარეობა და, მაშასადამე, დვალები ძველთაძველ ოსურ ტომად წარმოადგენინოს.

მართალია, XIX საუკუნის დამდეგისათვის დვალების ოსთაგან ასიმილაციის პროცესი უკვე დასრულებული ჩანს და კავკასიაში ნამყოფი. კლაპროტის თავისუფლად შექმნილ ესარგებლა ინფორმაციით ოსი ხალხის მესამე სუბეთნიკურ ჯგუფად ჩამოყალიბებულ „თუალ“ // „თუალაგთა“ შესახებ, რომლებზედაც ქართველთა ერთმა ნაწილმა ავტომატურად გაავრცელა ძირძველი ეთნონიმი „დვალი“, მაგრამ ამ რიგის მასალის ფიქსაციის შემთხვევაშიც გერმანელ სწავლულს ნიადაგ არ უნდა გასჭირვებოდა ვახუშტის ნაშრომზე დაყრდნობით დვალთა და ოსთა შორის არსებული სხვაობის სრულად წარმოჩენა და დვალთა დახასიათება არა ზოგადად ოსი ხალხის შემადგენელ ტომად, არამედ ოსი ხალხის შემადგენლობაში მოგვიანებით შერეულ არაირანული მოდგმის სუბეთნოსად. არადა ი. კლაპროტის კვალიფიკაციით ძალაუწებურად ისე გამოდის, რომ ვახუშტის გაგებით დვალები ოსების ეთნოდევირატივია (– ოსების „განაყრებია“) და არა ოსების მიერ ასიმილირებული ტომი.

კიდევ უფრო სერიოზული დაბნეულობის საფუძველს ქმნის მკვლევრის მიერ ტერმინ „დვალი“-ს გამოცხადება ყველა სამხრეთელი ოსის შესატყვისად და ამ უკანასკნელთა სამოსახლო ოლქის ზოგად სახელწოდებად „დვალეთი“-ს მიჩნევა. თავი რომ დაეანებოთ ეთნონიმ „დვალისა“ და ტოპონიმ „დვალეთის“ ესოდენ დაუდევარ ნიველირებას, ამჯერად ხომ გათვალისწინებული არაა ის ფაქტები, რომ, ჯერ ერთი, ძირძველი ქართული ტერმინი „დვალეთი“ არასდროს გამოიყენებოდა მაინცდამაინც კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთი კალთების და მითუმეტეს, ე. წ. სამხრეთელ ოსთა სამკვიდრებელი რეგიონის აღმნიშვნელი გეოგრაფიული სახელის დონეზე. მართალია, ოდითგან, ნარა-მამისონის ტაფობში ლოკალიზებულმა დვალეთის ქვეყანამ ერთხანს თერგისა და დიდი ლიახვის ხეობების სათავეებიც მოიცვა, რის გამოც „დვალეთის“ გავრცელების არეალში პირაქეთი კავკასიონის განსაზღვრული მონაკვეთიც მოექცა, მაგრამ ფართოდ გავრცელებული დვალეთის ქვეყნის სამ უმთავრეს ნაწილად – საკუთრივ „დვალეთად“, „თრუსოდ“ და „მალრან-დვალეთად“ გვიანდელი დანაწევრების კვალობაზე სრულად აღდგა „დვალეთად“ მარტოოდენ ჩრდილოეთ კავკასიაში მდებარე იმ რაიონის სახელდების ტრადიცია, რომელსაც აქ დაშენებულმა ოსებმა „თუალთა“ // „თუალგომი“ უწოდეს. შესაბამისად, თავად ოსების შეხედულებით (ალარაფერს ვიტყვით ქართულ გაგებაზე) „დვალეთი“ (ოსურად „თუალგომი“) ჩრდილოელ ოსთა და არა სამხრეთელ ოსთა სამოსახლო კუთხეა. მეორეც, ვახუშტის „აღწერისა“ და ზოგიერთი სხვა წერილობითი ძეგლის (მაგალითად, „ძეგლი ერისთავთა“-ს, XV ს.) მიხედვით „დვალები“ XIII-XVII

საუკუნეებში კავკასიონის მთავრი ქედის ორივე კალთაზე ცხოვრობდნენ და, აქედან გამომდინარე, ეთნონიმ „დვალის“-ს გავრცელების ოდინდელი არეალიც არასდროს იფარგლებოდა მარტოოდენ პირიქითელ ან მხოლოდ პირაქეთელ დვალთა სამოსახლო ტერიტორიებით, ისევე როგორც ეთნონიმი „ოსის“ // „ოსი“, კავკასიონის ქედის ორივე მხარეზე ოსთა განსახლების ხნიდან (XVI-XVII საუკუნეების მიჯნა), ნიადაგ არ ფარავდა მხოლოდ და მხოლოდ პირაქეთელ ან პირიქითელ ოსებს. ამდენად, დვალების ოსებთან შერწყმის შემდეგაც, როდესაც ოსი ხალხის სუბეთნიკურ ჯგუფად ჩამოყალიბებული და ქართველთა მიერ დვალებადვე წოდებული „თუალ“ // „თუალლაგები“ უეჭველად იგულისხმებიან როგორც ჩრდილოელ, ისე სამხრეთელ ოსთა შემადგენლობაში, ტერმინ „დვალის“-ს ან „თუალ“ // „თუალლაგ“-ის მაინცდამაინც სამხრეთელ ოსთა ან ყველა სამხრეთელი ოსის აღმნიშვნელ ეთნონიმად გაფორმების შესაძლებლობა თავისთავად გამოირიცხება, მითუმეტეს, რომ ე. წ. სამხრეთელ ოსთა კონტინგენტს დვალყოფილი ოსების გარდა ოს-ირონთა (კერძოდ, ქურთათელთა, თაგაურელთა, ვალაგირელთა) მრავალრიცხოვანი ჯგუფებიც ავსებდნენ. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი ქვეყნის ეთნონიმიური სფეროსათვის მაინცდამაინც სამხრეთელ ოსებზე „მიმაგრებული“ სახელწოდება „დვალის“ სრულიად უცნობია, ისევე, როგორც უცნობია მარტოოდენ სამხრეთელი ოსების აღსადგენად გამოყენებული ტერმინი „ოსი“, რის გამოც ი. კლაპროთის ხაზგასმული მტკიცებაც, რბილად რომ ვთქვათ, ქართული ნომინაციის ტრადიციიდან თვითნებური გადახვევის ტოლფასია.

მაგრამ, ჩვენი აზრით, კონკრეტულ შემთხვევაში გერმანელი ავტორი ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერის“ ზოგიერთი ფრაგმენტის არასწორი გაგებით უფრო სცოდავს, ვიდრე მის განკარგულებაში არსებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების მიკერძოებული ანალიზით. როგორც ჩანს, მან უბრალოდ ალლო ვერ აუღო ვახუშტის მიერ სამხრეთელ ოსთა და დვალთა განსახლების არეალის სისტემატურ ურთიერთდამთხვევას და ოსების საცხოვრებელ ალაგებად წარმოდგენილი დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნის და ჯეჯორის ხეობების სათავეების მკვიდრებად ერთგან სწორედ დვალების მოხსენიებას და ეს ცნობები, ეტყობა, ნაჩქარევად აღიქვა, ვითარცა სამხრეთელი ოსების ზოგადად დვალებად სახელდების დამამტკიცებელი საბუთი. თუმცა არც ისაა გამორიცხული, რომ ი. კლაპროთი შეცდომაში შეიყვანა ჩრდილოელ ოსთაგან მიღებულმა არასრულფასოვანმა ეთნოგრაფიულმა ინფორმაციამ, კერძოდ ადგილობრივ მოსახლეობაში გავრცელებულმა შეხედულებამ ე. წ. სამხრეთელ ოსთა დიდი ნაწილის სწორედ „თუალ“ // „თუალლაგთა“ სუბეთნიკური ჯგუფისადმი კუთვნილებისა და ბუდე-დვალეთიდან (ოსური „თუალგომიდან“) ქედს გადმოღმა მასობრივი გადმოსახლების შესახებ. აკი თანამედროვე „ირისთონის“ მკვიდრთა მხრიდან სამხრეთელ ოსთა ზოგადად

კუდაროელებად („kugaipav“) სახელდებისა და ზოგიერთი ჩრდილოელი ოსის მიერ სამხრეთელი ოსების თულგომიდან გასახლებულებად მიიჩნევს ფაქტებიც ლოგიკურად განგვანყობს ვარაუდისკენ, რომ ამ რიგის ნაკლებმა ნომინაციამ შესაძლოა ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში იჩინა თავი და მან იქნებ „Reise“-ს ავტორსაც არ გაუწია კარგი სამსახური.

ასეა თუ ისე, ერთი რამ სრულიად ნათელია – ი. კლაპროთმა თავისი რამდენიმე ზერელე განცხადებით პრაქტიკულად საფუძველი ჩაუყარა „თეორიას“ დვალთა ტომის ოსური წარმომავლობის შესახებ და იმავედროულად ფეხი აადგმევინა დვალებში უსათუოდ ე. წ. სამხრეთელი ოსების, დვალეთში კი ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ დანახვის უაღრესად არასახარბიელო ტენდენციასაც, რითაც ჩვენთვის საინტერესო საკითხების მეცნიერულ კვლევა-ძიებას იმავეითვე ხელოვნური სიძნელეები დააბედა სინამდვილის დაჭეშმარიტების გზაზე.

ჩვენი აზრით, ი. კლაპროთის მტკიცებებმა მცირეოდენი ზეგავლენა მოახდინა კიდევ ერთი გერმანელი მეცნიერის კ. კოხის ნაშრომზე – „მოგზაურობა რუსეთის გავლით კავკასიის ყელისაკენ 1836, 1837 და 1838 წლებში“, სადაც ოცდაათწლიანი ინტერვალის შემდეგ ხელმეორედ იქნა წამოწეული დვალთა ვინაობისა და ოსებთან მათი მიმართების საკითხი.

რამდენადაც იენის უნივერსიტეტის პროფესორს იმ დროს მოუწია კავკასიაში ყოფნა, როდესაც რუსული კოლონიური ადმინისტრაციის ძალისხმევით ცენტრალური საქართველოს ტერიტორიის განსაზღვრულ მონაკვეთს (კერძოდ, დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნის, თერგისა და ჯეჯორის ხეობების სათავეებს) უკვე „Осетия“ ან „Южная Осетия“ ჰქონდა შერქმეული, მან მიზანშეწონილად ჩათვალა ტოპონიმიური დუბლეტის – „Южная Осетия“ – „Северная Осетия“-ს გვერდით ცნება „შუა ოსეთი“ („Средняя Осетия“) ხმარებაში შემოტანაც და საბოლოო ანგარიშით, „Осетия“-ს სამ ნაწილად („ჩრდილოეთ ოსეთი“; „შუა ოსეთი“; „სამხრეთ ოსეთი“) დაყოფილ ქვეყნად წარმოაჩინა (?!); თანაც, ე. წ. „ჩრდილოეთ ოსეთს“ ავტორმა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ოსეთის ქვეყნის მინა-წყლის მეტი წილი არგუნა, ე. წ. „შუა ოსეთი“ მან ნარა-მამისონის ტაფობისა (ზახა, ნარის, ზრამაგის, ჟღელეს, ზროგოს, კასრის ხეობის) და თრუსოს თემისაგან შენივთებულ ტერიტორიას შეუფარდა, ხოლო ე. წ. „სამხრეთ ოსეთი“ დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნისა და ჯეჯორის ხეობების სათავეებში განათავსა, რის შემდეგაც შენიშნა: „I. სამხრეთ ოსეთი. ბრუტსაბძელის სამხრეთი კალთის მცხოვრებნი უძველესი დროიდან ქართველ მეფეებს ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ყოველთვის განეკუთვნებოდნენ მათ მოუსვენარ და არასაიმედო ქვეშევრდომებს. ქართველები მათ უწოდებდნენ დვალებს ან დვალეთს, მათ ქვეყანას კი დვალთას ან დვალეთს და თვლიდნენ, რომ მოყაჩაღე ოსებს შორის ისინი სხვებზე ადრე ჩამოვიდნენ მაღალი მთებიდან. თუმცა, შესაძლებელია, ისინი არც არიან მოდგმით

(ტომად) ოსები და, როგორც ჩანს, ქართველებსაც კი განეკუთვნებიან. ჩინგიზ-ყაენის ან, ალბათ, მურვან ყრუს დროიდან მათ დაიკავეს კავკასიონის მთიანეთის სამხრეთი ხეობები. რამდენადაც თემურმა ოდესღაც მალკისა და ყუბანის ზემო დინების მიმდებარე დაბლობში მცხოვრები ოსები მთებში შემორეკა, მათ დაიმორჩილეს დვალები, რომლებმაც მას შემდეგ შეითვისეს ოსების ენა. ეს დვალები, რომელთაც გადაიღეს აგრეთვე ოსების ყველა წეს-ჩვეულება, ადრე მრავალ თემებს (საძმოებს) ქმნიდნენ და ემორჩილებოდნენ არაგვის, ქსნის და ორივე ლიახვის ერისთავებს, რომელნიც (განსაკუთრებით ქსნის ერისთავები) მათ ოლქს განაგებდნენ შეუზღუდავი უფლებებით... თავისი ძლიერების შესაბამისად აღნიშნული თემების უმრავლესობა ან უმცირესობა ცნობდა ერისთავების ძალაუფლებას. მას შემდეგ, რაც რუსეთი გაბატონდა საქართველოში, ბევრი რაიონი მთლიანად დაექვემდებარა საქართველოს, სხვები კი ბოქაულთა ძალაუფლებას დაემორჩილა. მაგრამ ბევრი დვალი, განსაკუთრებით ისინი, რომელნიც სახლობდნენ მთის ოლქებში, უწინდებურად არ ეპუებოდნენ ერისთავების ძალაუფლებას და დღემდე ბოქაულის ხელისუფლებასაც არ ცნობენ... II. შუა ოსეთი. დვალები, თერგის ხეობის სათავის მკვიდრთა გამოკლებით, წარმოადგენდნენ შუა ოსეთის მოსახლეებსაც, რომლებსაც უკავიათ თითქმის მთელი ქვაბული და თამარ მეფემდე ემორჩილებოდნენ ქართველ მეფეებს... დიდი კარი იცავდა მათ ჩრდილოელი ხალხებისაგან, განსაკუთრებით კი ოსებისა და ხაზარებისაგან. მას შემდეგ, რაც მონღოლებმა ბარიდან გამოდევნეს ოსები, ეს უკანასკნელნი შევიდნენ ქვაბულში და ნაწილობრივ შეერივნენ დვალებს. მხოლოდ თრუსოს რაიონი ყოველთვის ცნობდა ქართველ მეფეებს და დამოკიდებული იყო ხევის ყაზბეგებისაგან... დვალები მართალია ეკუთვნينან ოსებს და ლაპარაკობენ ოსურად, მაგრამ შესაძლოა ისინი არ არიან ოსური წარმომავლობისა და ცოტათი ემსგავსებიან ქისტებს და ინგუშებს“⁶.

როგორც დამოწმებული სტრიქონებიდან ჩანს, კ. კოხი ასევე მიზანშეწონილად თვლის ქართული ნომინაციის ტრადიციიდან ამოსვლის მოტივით ტერმინ „დვალი“-ს გამოყენებას მისი თანამედროვე ოსების ერთი ნაწილის აღმნიშვნელი ეთნონიმის დონეზე და საუკუნეების სიღრმიდან მომდინარე ცნებების „დვალი“-ს და „დვალეთი“-ს გამოცხადებას მიანცდამიანც კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთების მკვიდრთა (// „სამხრეთელი ოსების“) და მათი სამოსახლო ქვეყნის (// „სამხრეთ ოსეთის“?) ძველ ქართულ სახელწოდებად, რაც პრინციპში ი. კლაპროთის ნაშრომში ასახული მცდარი მტკიცებების უკომენტაროდ გაზიარების მაინშნებელია. ამასთან, სწავლულის შეცდომას კიდევ უფრო თვალშისა-

⁶ K. Koch, Reise durch Rubland nach dem Kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838“, Bd. II, Stuttgart und Tübingen, 1842, s. 83-85.

ცემს ხდის იმავე „დვალს“-ს წარმოჩენა ე. წ. „შუა ოსეთის“ მოსახლეებთან მისადაგებულ ძველ ქართულ ეთნონიმადაც, რითაც მოსაზრება ქართველთა მიერ დვალეზად თითქოსდა მხოლოდ სამხრეთელ ოსთა (ან სამხრეთელ ოსთა წინაპართა) სახელდების შესახებ თავისთავად ბათილდება.

მაგრამ ესოდენ სერიოზული ხარვეზისა და საქართველოს მინაწევის „სამხრეთ ოსეთად“ ჰაიპარად სახელდების მიუხედავად კ. კოხს ნამდვილად არ ამოძრავებს დვალეზში უსათუოდ ოსების დანახვის სურვილი. პირიქით, ავტორი ცდილობს დვალთა ვინაობის საკითხში ჩაღრმავებას და, მის სასახელოდ უნდა ითქვას, ი. კლაპროთზე უკეთაც ართმევს თავს ამისათვის საჭირო მონაცემების ხეირიანი გაანალიზების ამოცანას, რაც მკვლევარს არაერთი საინტერესო დასკვნის გაკეთების საშუალებას აძლევს. ასე, მაგალითად, იგი დაბეჯითებით გვარწმუნებს რომ: 1) დვალეზის, ვითარცა ოსებისაგან დამოუკიდებლად არსებული ტომის, პირველსაცხოვრის ნარა-მამისონის ქვაბული (ე. ი. ბუდე დვალეთი) წარმოადგენდა, საიდანაც ისინი მოგვიანებით (XIII საუკუნეში ან, სხვა ვერსიით VIII საუკუნეში) გავრცელდნენ კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებზე და ამიერიდან, ცხადია, კავკასიონის პირიქითი და პირაქეთი ხეობების მოსახლეებად იქცნენ; 2) დვალეზს კასრის კარი იცავდა ჩრდილოეთით მცხოვრები ხალხებისაგან, მათ შორის ოსებისაგან, რომელნიც თავდაპირველად ჩრდილოეთ კავკასიის ბარის რეგიონში, მდინარეების ყუბანის და მალკის პირა დაბლობებში ბინადრობდნენ; 3) მას შემდეგ, რაც თემურ-ლენგმა ბარიდან გამოდევნა ოსები, ეს უკანასკნელნი დვალთა სამოსახლო რაიონებს აწყდებიან და ბუდე დვალეთში შემოიხიზნულნი, დვალეზზე გაბატონების მერმე, ახდენენ მათ თანდათანობით ასიმილაციას; 4) სამხრეთელი ოსები და ნარ-მამისონის ქვაბულში მცხოვრები ოსები ძველი დვალეზის მემკვიდრეებია (// გაოსებული დვალეზი), რომელნიც, მართალია, ოსურ ენაზე ლაპარაკობენ და ამჟამად ოსების ნაწილს შეადგენენ, მაგრამ ისინი შესაძლოა წარმოადგენდნენ ქართული მოდგმის ტომს; ამასთან, შეინიშნება მათი გარკვეული მსგავსება ვაინახებთანაც (კერძოდ, ინგუშებთან და ჩაჩნებთან).

რასაკვირველია, ჩვენ ვერ გამოვრიცხავთ მოცემული კვალიფიკაციების ვახუშტის „აღწერიდან“ ნაწილობრივი დასესხების შესაძლებლობას, მაგრამ რამდენადაც ავტორის ზოგიერთ დებულებას აშკარად ორიგინალური მტკიცების ელფერი დაჰკრავს და ვახუშტის თხზულების მხრიდანაც ისინი არავითარი მხარდაჭერით არ სარგებლობს (მაგალითად, ვახუშტის არსად უწერია ის, თუ მაინც რა დროიდან იწყებენ დვალეზი კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებზე გადმოსახლებას), ნიადაგ სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ გერმანელი სწაულული ამ შემთხვევაში მისთვის საინტერესო საკითხებში დამოუკიდებლად წვდომის უნარსაც ავლენს. ეს კი განსაკუთრებით კარგად ჩანს თუნდაც

გაოსებულ დვალთა ოსური წარმომავლობის ეჭვქვეშ დაყენების ერთ კონკრეტულ მაგალითზეც, როდესაც კ. კოხი, მართალია, უკლებლივ ყველა სამხრეთელ ოსს და ე. წ. „შუა ოსეთში“ მცხოვრებ ოსებსაც შეცდომით დვალებადვე მოიხსენიებს, მაგრამ სამაგიეროდ მას ჰყოფნის ამ ე. წ. „დვალთა“ ქართული წარმომავლობის დაშვებისა და, პარალელურად, ვაინახებთან მათი მსგავსების შესახებ საგანგებოდ მითითების გამბედაობაც. არადა, სხვა რას შეიძლება მივანეროთ ეს, თუ არა დვალთა ტომის არაირანული წარმომავლობის თაობაზე წინდანი ინფორმირებული ავტორის სპეციალურ დაკვივრებას მის თანამედროვე ოსთა ერთი ნაწილის (პირველ რიგში კი „თუალ“ // „თუალლაგთა“) ეთნოგრაფიულ ჰაბიტუსზე და ეთნორელატიური თვალსაზრისით მათსა და ე. წ. ჩრდილოელ ოსთა შორის რაღაც სხვაობის დანახვას?

ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ უდავოა – კ. კოხის წიგნში სრულად არის გამოვლენილი დვალთა ტომის თავდაპირველი ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობისა და XIV საუკუნის შემდგომ ხანაში მისი ოსთაგან ასიმილაციის ფაქტი და, რაც მთავარია, პირველად არის გამოთქმული ვარაუდი საბოლოოდ გაოსებულ დვალთა ქართული წარმომავლობის შესახებ. ვფიქრობთ, მარტოოდენ ამ კონსტატაციის გამოც აღნიშნული თხზულება მეტად ფასეულია ჩვენთვის. თუმცა, უნდა ვაღიაროთ, რომ ნაშრომის უდავო ღირსებებს მნიშვნელოვნად აფერმკრთალებს ერთი მხრივ ხსენებული ავტორის მიერ XIX საუკუნის ოსების „დვალებადვე“ სახელდება, ხოლო, მეორე მხრივ, საქართველოს მიწა-წყლის მიმართ 1802 წლის შემდეგ განხორციელებულ ფართომასშტაბიან „ტროპონიმიურ დივერსიამში“ მისი აქტიური მონაწილეობა (მხედველობაში გვაქვს ხევის მომიჯნავე თრუსოს თვითნებური სახელდება „შუა ოსეთად“ და ისტორიული შიდა ქართლისა და მიმდებარე რაიონების გამოცხადება „სამხრეთ ოსეთად“), რაც თავისთავად საკმარის სტიმულს აძლევს საძიებელი საკითხების დაუდევრად და არაობიექტურად გაშუქების ტენდენციას.

სამწუხაროდ, კ. კოხის წიგნის პუბლიკაციის შემდეგ ადრე გამოჩორკნილ შეხედულებას დვალბზე, როგორც ერთ-ერთ ძველ ოსურ ტომზე, ან ოსი ხალხის შიდაეთნიკურ დანაყოფზე, სულ უფრო მეტი გასაქანი ეძლევა და XIX საუკუნისა და XX საუკუნის პირველი ნახევრის ავტორები, თითო-ოროლა გამონაკლისის გარდა, უპირატესად ი. კლაპროთის მიერ გამოთქმული „მოსაზრების“ უბრალო გაზიარებით ან მისი შემდგომი განვითარებით კმაყოფილდებიან. ასე, მაგალითად, ფრანგი გეოგრაფი ე. სენტ-მარტენი პლინიუს უფროსის (24-79 წწ.) თხზულებაში მოხსენიებულ ვალებს (Valli) უყოყმანოდ აიგივებს დვალბთან, რომელთაც, თავის მხრივ, ოსი ხალხის მესამე დიდ ქვედანაყოფად განიხილავს „ირონებისა“ და „დიგურონების“ გვერდით. თანაც მკვლევარი საქართველოში ოსთა

გადმოსახლების ქვედა თარიღად ძვ. წ. 215 წელს მიუთითებს (!?), რითაც უტიფრად აყალბებს სინამდვილეს⁷.

გერმანელი მეცნიერი ვ. პფაფი თითქმის სიტყვასიტყვით იმეორებს ი. კლაპროტის მტკიცებებს, როცა შენიშნავს, რომ „ვახუშტის გეოგრაფიის მიხედვით დვალები ოსები იყვნენ“. ამასთან, ავტორი ოსებად მიიჩნევს თავის დროზე მდ. თერგის ხეობის ტერიტორიაზე განსახლებულ ნანართა ტომსაც და ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე დაასკნის, რომ კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებზე ძველთაგანვე მცხოვრები სამხრეთელი ოსები თურმე IV საუკუნეში მწინდა ნინოს გაუქრისტიანებია (!?)⁸.

სენტ-მარტენისაგან და ვ. პფაფისაგან განსხვავებით ფრანგი სწავლული ი. შოპენი თავს იკავებს დვალების ოსებად მონათვლისაგან და ტერმინ „დვალის“ ძველთაძველ ეთნონიმებთან – „თუბალთან“ და „ტიბარენტთან“ დაკავშირების გზით ისტორიულ დვალეთს ბიბლიურ თუბალთა და ტიბარენტთა სამოსახლო ქვეყნად, ხოლო საკუთრივ ცენტრალურ კავკასიაში მცხოვრებ დვალებს თუბალ-ტიბარენტთა მემკვიდრეებად წარმოაჩენს⁹. რამდენადაც ამდაგვარ „მიგნებას“ მარტოოდენ ეთნონიმთა ფონეტიკური მსგავსება უდევს საფუძვლად, მას ნამდვილად არ შეიძლება გააჩნდეს საკმარისად სოლიდური სამეცნიერო ჰიპოთეზის პრეტენზია.

დვალებს უსათუოდ ოსებად მიიჩნევს გამოჩენილი რუსი ფილოლოგ-ორიენტალისტი, ფოლკლორისტი და ეთნოგრაფი ვს. მილერიც, რომელსაც შუა საუკუნეების „დვალ“//„დუალებისა“ და XIX საუკუნის II ნახევრის „თუალების“ (ე. ი. ოსი ხალხის შემადგენელი ეთნოტერიტორიული ჯგუფის) ხელალებით გაიგივების მიზეზით კიდევ უფრო სერიოზული დაბნეულობა შეაქვს ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გაშუქების სფეროში¹⁰.

იმ მოტივით, რომ ოსებს ზოგადნაციონალური სახელწოდება არ გააჩნდათ და წარსულში მათი ცალკეული ჯგუფები სხვადასხვა ეთნონიმებით ფიგურირებდნენ, რუსეთის მეცნერებათა აკადემიის აკადემიკოსი სავსებით რეზონულად თვლის VII საუკუნის სომხურ ანონიმურ გეოგრაფიაში ხსენებულ „დუალებში“ უძველესი ოსური ტომის, ჩრდილოეთელ ოსთათვის თითქოსდა „თუალთა“-ს სახელწოდებით ცნობილ „სამხრეთელ ოსთა“ დანახვას და ვახუშტის ნაშრომსა და ოსური ნომინაციის

⁷ V. Saint Martin, Etudes ethnographiques et historiques sur les peuples nomades qui se sont succédés au nord du Caucase dans les six premiers siècles de notre ère, Les Alains. Paris, 1850, pp. 155-156.

⁸ В. Б. Пфаф, Материалы для истории Осетин, «Сборник сведений о кавказских горцах», вып. IV, Тифлис, 1870, с. 24, 29, 31; вып. V, 1871, с. 23.

⁹ И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866, с. 198-199.

¹⁰ В. Ф. Миллер, Осетинские этюды, т. III, М., 1887, с. 102-116; მისივე, Осетинский язык; Осетия. “Энциклопедический словарь”, т. 22, издатель Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, СПб., 1897, с. 262-263.

ტრადიციაზე დაყრდნობით ტერმინებს „დვალს“ // „დვალეთს“, „თუალ-თა“ // „თუალეთს“ გადაჭრით აცხადებს „კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე მდებარე ოლქის“ (ან „ნანილობრივ გაქართველებული ამიერკავკასიელი ოსების სამოსახლო ოლქის“) და ე. წ. „სამხრეთელი ოსების“ აღმნიშვნელ ძველ ქართულ და ოსურ ტოპო და ეთნონიმებად. ამასთან, ავტორი თავს უფლებას აძლევს ოსური ენის ირონული (ან ირული) და დიგორული კილოების („Иронское // Ирское и Дигорское наречье“) გვერდით საგანგებოდ გამოყოფს ვითომცდა ამიერკავკასიელ ოსებს შორის საყოველთაოდ გავრცელებული ე. წ. თუალური კილოკავიცი („Туальский говор“), რითაც ძალაუვნებურად ისეთ სურათს ხატავს, თითქოს „თუალები“ (ქართულად იგივე „დვალები“) ოდითგან სამხრეთელ ოსთა დამოუკიდებელ ეთნოლინგვისტურ ჯგუფს (resp. ოსი ხალხის მესამე უმთავრეს სუბეთნიკურ ჯგუფს) შეადგენდნენ ჩრდილოეთ კავკასიაში მცხოვრებ „ირონთა“ და „დიგორელთა“ ანალოგიური ჯგუფების პარალელურად.

ამდენად, კონკრეტულ შემთხვევაშიც ადგილი აქვს ი. კლაპროთის და ნანილობრივ კ. კოხის მცდარი დებულებების უნიათოდ განმეორებას და ე. წ. „თუალური კილოს“ აღმოჩენით გამედგრებული სწავლულის მიერ დვალთა ოსური წარმომავლობის თვალსაზრისის თამამად დანერგვას რუსულენოვან ლიტერატურაში, სადაც ამიერიდან საბოლოოდ იკიდებს ფეხს „თუალი“ („Туал“) // „თუალელი“ („Туалец“) // „თუალთელი“ („Туаль-тинец“) სამხრეთელ ოსთა აღმნიშვნელი ზოგადი ეთნონიმის დონეზე.

ადვილი შესაძლებელია, რომ სწორედ ვს. მილლერის ფორმულირებებით ხელმძღვანელობდა რუსი კავკასიოლოგი და ბუნებისმეტყველი ე. ვეიდენბაუმი, როდესაც ოსი ხალხის ცალკეული ეთნოტერიტორიული ჯგუფების (დიგორელების – „дигорцы“, ალაგირელების – „алагирцы“, ქურთათელების – „куртатины“, თავაურელების – „тагаурцы“) გვერდით გამოყოფდა ჩრდილოელ ოსთა შორის თითქოსდა „თუალთა“-ს („Туальта“) ზოგადი სახელწოდებით ცნობილ „სამხრეთელ ან ამიერკავკასიელ ოსებსაც“ და შემდეგ დასძენდა: „ოსური ენა... იყოფა სამ კილოდ: ირულად ან თავაურულად, რომელზედაც ლაპარაკობენ თავაურის, ალაგირის და ქურთათის საზოგადოებებში; დიგორულად, რომელიც გავრცელებულია მდ. ურუხის (ირაფის) ხეობის მკვიდრთა შორის და თუალთურად, რაც გამოიყენება მთავარი ქედის სამხრეთ კალთაზე და რაც არსებითად წარმოადგენს ირონულის კილოკავს ან ქვეკილოს. ამის შესაბამისად ოსები საკუთარ თავს უწოდებენ: ერთნი დიგორელებს, სხვანი ირონებს ან ირს, მესამენი – თუალთელს¹¹.

თავი რომ დავანებოთ ამ საკითხის საგანგებოდ გარჩევას, თუ მაინც რა სახით იყვნენ ჩახატულნი XIX საუკუნის მიწურულს ე. წ. „თუალელები“

¹¹ Е. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, с. 73-74.

ოსი ხალხის ორიარუსიანი შიდაეთნიკური დაყოფის ზოგად სურათში და რამდენად გამართლებულია მათი დახასიათება „ირონების“ და „დიგორელების“ ბადად მესამე უმთავრეს ეთნოლინგვისტურ (ან სუბეთნიკურ) ჯგუფად, ერთი რამ სრულიად ნათელია – ამჯრადაც ავტორი გვერდს უვლის ეთნონიმ „თუალთა“-ს ჩრდილოეთელ ოსთა განსაზღვრული ჯგუფის (კერძოდ, „თუალგომის“ მკვიდრთა) მისამართით გამოყენებისა და ე. წ. „სამხრეთელ ოსთა“ დიდი ნაწილის ნატურალურ ირონთაგან (სახელდობრ, ქურთათელთა, თაგაურელთა და ალაგირელთა პარტიებისაგან) დაკომპლექტების ყოვლად უტყუარ ფაქტებს, რომელთა გათვალისწინება მას უთუოდ დააზღვევდა ტერმინ „თუალთა“-ს მიჩნევისაგან სამხრეთელ ოსთა აღმნიშვნელ ზოგად სახელწოდებად.

როგორც ჩანს, გერმანელ და რუს მკვლევართა ნებით ფაბრიცირებულ შეხედულებას დვალეების ოსებისადმი კუთვნილების შესახებ სრულ ნდობას უცხადებს ქართველი ფილოლოგი და ისტორიკოსი დ. ყიფშიძეც, რომელსაც არ ეუხერხულება დვალეების მოხსენიება „ერთ-ერთ ოსურ ტომად“, და იმავდროულად, დიდი ღიახევის ხეობის სათავეებში (ისტორიულ მალრან-დვალეთში) მდებარე სოფელ ნაჲ-ს (– ნიკოლოზ დვალის მშობლიური სოფლის) მოულოდნელი იდენტიფიკაცია არდონის ხეობაში ლოკალიზებულ სოფელ ცეისთან¹².

სამაგიეროდ, ეს არ ითქმის მის უცხოელ კოლეგაზე ვ. ტომაშეკზე, რომელიც ძველ ბერძნულ და რომაულ წყაროებში ასახულ ეთნონიმებს „ვალს“ (Valli), „უალს“ (οὐα λαι), „დვალს“ (Divali) დამაჯერებლად აიგივებს ქართულ „დვალთან“ და თავად დვალეებს კავკასიის საკმაოდ ვრცელ მიწა-წყალზე განსახლებულ დამოუკიდებელ ტომად განიხილავს. მკვლევარის თქმით, „საკუთარ (თუშურის მონათესავე?) ენაზე“ მოლაპარაკე დვალეები გაქრისტიანების მერმე თანდათან დაუახლოვდნენ, თამარის მეფობის ჟამს კი მთლიანად შეერწყნენ ქართველებს, თუმცა მათ თავისი მაღალმთიანი ადგილებიდან ბევრი დაკარგეს ოსთა სამხრეთით მოძრაობასთან დაკავშირებით¹³. ვინაიდან ე. წ. „თუშურ ენაში“ ავტორი ნოვა-თუშურ ენას გულისხმობს, თავისთავად ცხადი ხდება, რომ იგი დვალეებს ვაინახურენოვან ხალხად თვლის. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული მტკიცება პრაქტიკულად მოკლებულია სათანადო ფაქტობრივ დასაბუთებას, ის მაინც საგულისხმოა ჩვენთვის თუნდაც დვალთა ტომის კავკასიური წარმომავლობის თაობაზე ვახუშტის მიერ ადრე გამოთქმული მოსაზრების ერთგვარი რეანიმაციის თვალსაზრისით.

¹² Д. А. Кипшидзе, Жизнь Прохора, муч. Луки и муч. Николая Двали, «Известия кавказского историко-археологического института в Тифлисе», т. II, Л., 1917-1922, с. 48-66.

¹³ W. Tomaschek, Divali, "Real-Bnxcyclopadie der klassischen Altertumswissenschaft, V, Styttgart, 1903, s. 1231.

დაახლოებით ანალოგიურ შეფასებას იმსახურებს ნ. მარის ზოგიერთი სამეცნიერო ნაშრომის ის მონაკვეთებიც, სადაც ავტორის მსჯელობას ოსების ეთნოგენეზის და შიდაეთნიკური სტრუქტურის შესახებ უპირატესად ოსური ეთნონიმიის ანალიზი უმაგრებს ზურგს.

მართალია, სახელმძღვანელო ენათმეცნიერიც აშკარად სცოდავს ოსი ხალხის ეთნოლინგვისტური და ეთნოტერიტორიული კლასიფიკაციის ვ. მილერისეული ნაკლული ვარიანტის უკრიტიკოდ დუბლირებით, რაც გამოხატულებას პოულობს ოსთა დაყოფაში სამ უმთავრეს ნაწილად: 1) ირებად (ან ირონებად) – აღმოსავლელ ოსებად, 2) დიგორებად – დასავლელ ოსებად და 3) თუალებად – სამხრეთელ (ამიერკავკასიელ) ოსებად, მაგრამ ეს „ტიპიური“ ხარვეზი ნაწილობრივ შევსებულია „კავკასიურ ეთნიკურ გარემოსთან“ ტერმინ „თუალი“-ს მიმართების საკითხისადმი ახლებური მიდგომით.

ოსურ ენასა და კულტურაში კავკასიური (ავტორის მითითებით „იაფეთური“) სუბსტრატის რეალურად მიკვლევისა და კავკასიურთან ირანული („არაევროპული“) ელემენტის შერწყმის გზით ფორმულირებულ ეთნიკურ ერთობად ოსი ხალხის დახასიათების კვალობაზე პატივცემული სწავლული ოსთა ცალკეული ჯგუფების აღმნიშვნელ სახელწოდებებს „ირ“-ს („ირონ“-ს), „დიგორ“-ს („დიგორონ“-ს) და „თუალ“-ს (ცალკერძ უკავშირებს სწორედ იაფეთურ (//კავკასიურ) სამყაროს და მათ ოსი ხალხის „ადგილობრივი ირანულამდელი ეთნიკური საფუძვლის სამჯერადობის“ (*«тринность местной до-иранской этнической подосновы»*)) დამამტკიცებელ საბუთად მიიჩნევს. ამდენად, მკვლევარი ეთნონიმ „თუალი“-ს მიღმა დროთა განმავლობაში ირანიზებულ და ოსი ხალხის შემადგენლობაში შესულ უძველეს კავკასიურ ტომს ხედავს, რაც ფაქტობრივად „თუალთა“ კავკასიურ წარმომავლობაზე პირდაპირი მინიშნების ტოლფასია. დასანანი მხოლოდ ისაა, რომ თავის მეთოდოლოგიურ წარმატებას ავტორი ვერ ანვითარებს ე. წ. „თუალებში“ უსათუოდ ოსთა ეთნოგენეზის პროცესის მონაწილე მხარის (resp. ოსთა კავკასიელი წინაპრების) დანახვისა და ეთნონიმ „თუალი“-ს ქართულ „დვალთან“//„დუალთან“ მიმართების, საერთოდ, დვალების ქართველებთან ეთნოგენეტიკური თუ ეთნოკულტურული დამოკიდებულების საკითხებზე თითქმის სრული დუმილის გამო¹⁴.

სამწუხაროდ, დვალთა ეთნიკური ვინაობის საკითხში არ უცდია ჩაღრმავება ივ. ჯავახიშვილს, რომელიც მხოლოდ დვალეთის ქვეყნის ლოკალიზაციით და საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს მონაპირე კუთხედ მისი დახასიათებით იფარგლება. დიდი სწავლულის თქმით, „ძველთაგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსა-

¹⁴ Н. Я. Марр, *Ossetica-Japhetica*, Петр., 1918, с. 2077; მისივე, *Племенной состав населения Кавказа*, Петр., 1920, с. 47, 56.

კუთრებული ყურადღება მე-XII-ე ს-თან მიექცა და პოლიტიკურად მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებლის დროს მოიკიდა. ძველად ამ კუთხეს საქართველოსთან პოლიტიკურს გარდა სარწმუნოებრივი და კულტურული კავშირიც ჰქონდა... ამჟამად ამ კუთხეს არდონის ანუ ნარდონის ქვაბ-ხეობა ეწოდება. ქვაბ-ხეობა, რომელიც ყოველმხრივ გარშემოზღუდულია, მაგრამ რომელსაც ჩრდილოეთიდან მხოლოდ ერთადერთი ზემოაღნიშნულ ხეობაზე მდებარე გასავალი აქვს, სამხრეთით კი საქართველოსთან მას 11 გადმოსასვლელი აერთებს, მე-XIX-ე საუკუნეშიც თავდაპირველად ტფილისის გუბერნიის საზღვრებში იყო მოქცეული და ამ გუბერნიის მთიულეთის ოლქს ეკუთვნოდა... შემდეგში რუსეთის მთავრობამ დვალეთი ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა საქართველოს ჩამოაშორა და თერგის ოლქს შეუერთა. საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს მთავრობა ამ კუთხეს საქართველოსათვის ფრიად მნიშვნელოვან კარად სთლიდა... და ამის გამო მას ფხიზელ დარაჯად უდგა¹⁵. საყურადღებოა, რომ დამონებული სტრიქონებთან ზუსტ შესაბამისობაში ივ. ჯავახიშვილის მიერ შედგენილ „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ დვალეთი ასევე ნარა-მამისონის ტაფობში მდებარე და შიდა ქართლის მეზობელ პროვინციად არის გამოხაზული.

ცხადია, დვალეთის ქვეყნის ადგილმდებარეობაზე ესოდენ მკაფიო მითითებით ივ. ჯავახიშვილი საკმაოდ მკვეთრად ემიჯნება საკვლევი მხარის მაინცდამაინც კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე განთავსების ტენდენციას, თუმცა ერთგვარ გაკვირვებას იწვევს მეცნიერის მიერ „დვალეთის“ და „საქართველოს“ ურთიერთშეპირისპირებაში მოხსენიება, რაც ისევე მიზანშეუწონელია, როგორც, მაგალითად, „საქართველოს“ და „ხევის“ ან „საქართველოს“ და „აფხაზეთის“ მსგავსად დანყვილება.

საფიქრებელია, რომ დვალეებისა და დვალეთის შესახებ არსებული მონაცემების საგულდაგულო ანალიზს და ცნებების „დვალის“ და „თუალის“ ურთიერთგამიჯვნას ვერ გაართვა თავი სომეხმა მკვლევარმა ლ. მელიქსეთ-ბეგმა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ცნობილი არმენოლოგი უთუოდ შეიკავებდა თავს ე. წ. „სამხრეთელ ოსთა“ მთლიანი მხარის ზოგადად „დვალებად“ («Двали», «Дуали»), „თუალებად“ («Туали») ან „თუალ-ოსებად“ («Туалы-Осы»), ხოლო ე. წ. „სამხრეთ ოსეთი“-ს («Юго-осетия» и «Южная Осия») „დვალეთად“ ან „დვალეთის ოსეთად“ («Двалия» // «Туалия»; «Туальская осия») სახელდებისაგან და არც იმის მტკიცებას დაინწყებდა, თითქოს „ოსების მიერ ამჟამად დაკავებული ტერიტორია ქართულ წერილობით წყაროებში იწოდება „ოსეთად“ ან „ოსეთად“ (კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთით) და „დვალეთად (ქედის სამხრეთით)... დვალეთი წარმოადგენს ახლანდელ სამხრეთ ოსეთს, განსხვავებით საკუთრივ

¹⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები, ტფ., 1919, გვ. 6-9.

ოსეთისაგან («Собственно Осия»), ანუ თანამედროვე ჩრდილო ოსეთისაგან... „თუალი“ აღნიშნავს რა სამხრეთელ ოსს, როგორც ჩანს, იგივეა, რაც „დუალი“ ან „დვალი“, საიდანაც წარმოდგება გეოგრაფიული სახელი „დუალ-ეთ-ი“ ან „დვალ-ეთ-ი“. მამასადამე, დვალეთის ოსეთი («Туальская Осия») ესაა ოსეთის ის ნაწილი, რომელსაც ქართული წყაროების „დვალეთს“, „მალრან-დვალეთს“ შეეფარდება¹⁶. ამასთან, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ დეტალსაც, რომ სწავლული ე. წ. «Туальская Осия»-ს პირველმოსახლეებად აღნიშნული რეგიონიდან დროთა განმავლობაში გამოდევნილ ქართველ ტომებს ან ე. წ. „წმინდა იაფეთიდებს“ მიიჩნევს და გარკვევით მიუთითებს მათ ადგილას ჯერ „დვალეების“, შემდეგ კი „ოსების“ დამკვიდრებაზე¹⁷, ალბათ მით უფრო ძნელი ასახსნელია ავტორის დაკმაყოფილება „ოსებისაგან“ გამიჯნულ „დვალთა“ სამხრეთელ ოსებად წარმოჩენით.

დვალთა ეთნიკურ ვინაობაზე უმართებულო წარმოდგენა გააჩნია რუს მეკლევარს ე. პჩელინასაც, რომელიც კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე ოსების გადმოსახლებას ჯერ კიდევ V-VII სს-ის მოვლენად თვლის. „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობას დვალეთში დიდგვაროვან ოსთა განსახლვრული ჯგუფის გადმოსახლების შესახებ და მალრან-დვალეთის ტერიტორიაზე ციკლოპური ნაგებობის (კერძოდ, VI საუკუნით დათარიღებული და თანამედროვე ოსთა მიერ „ზილდე მაშიგად“ ნოდებული ძეგლის) არსებობის ფაქტს იგი ნაჩქარევად ანიჭებს დვალეთში მცხოვრებ ოსთა ეთნიკურ კოლექტივში ალაგირელ ოსთა ფეოდალური საგვარეულოს (სახელდობრ, სიდამონოვების!) დამკვიდრების წარმატებული ცდის დამამტკიცებელი საბუთის ღირებულებას, რითაც დვალეებს ცალსახად გულისხმობს ოსების შემადგენლობაში¹⁸.

ამავე დასკვნამდე მივიდა აგრეთვე აკად. გ. ახვლედიანი, რომელიც საქართველოში ოსთა გადმოსახლების პრობლემასთან კავშირში დვალთა ეთნიკურ ვინაობასაც ეხება.

VII საუკუნის სომხურ „გეოგრაფიაზე“ დაყრდნობით ღვანლმოსილი ენათმეცნიერი დაბეჯითებით ამტკიცებს, რომ VII საუკუნეში დვალთა ტომი უკვე ცხოვრობდა კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთაზე და განასახიერებდა „ქედს გადმოღმა ოსთა მოძრაობის პირველ ტალღას“. მეცნიერის აზრით, დვალეები წარმოადგენდნენ ერთ-ერთ ოსურ ტომს, და „საქართველოს დვალეთსაც სწორედ ამ დვალთაგან უნდა მიე-

¹⁶ Л. М. Меликсет-Беков, К археологии и этнологии Туальской Осии, Сб. «Юго-Осетия», I, Тифлис, 1924, с. 255-257, 271.

¹⁷ ლ. მელიქსეთ-ბეგი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 274-277.

¹⁸ Е. Г. Пчелина, Археологические данные по Юго-Осетии, сб. «Юго-Осетия», I, Тифлис, 1924, с. 238; მისივე, Крепость «Зильде Машиг», ж. «Советская этнография», 1934, №3, с. 49.

ლო სახელწოდება. მათ დროგამოშვებით (უკანასკნელ საუკუნემდე) მოპყვებოდა ოსთა ახალ-ახალი ტალღები, რომლითაც ოსი დვალები ნაწილობრივ დასავლეთისაკენ მოსწიეს, ხოლო ნაწილობრივ თავის მასაში გათქვიფეს". ვითარების ასეთნაირი შეფასების საფუძველზე კი ქართველი სწავლული სამხრეთში ოსების მიგრაციის პროცესს ყოფს ორ პერიოდად: 1) უძველეს, თუმცა შედარებით ხანმოკლე პერიოდად (რომელსაც პირობითად უწოდებს „დვალურს“), როდესაც ერთ-ერთმა ოსურმა ტომმა – დვალებმა დაასახლეს დიდი ლიახვის და ჯეჯორის ხეობების განსაზღვრული მონაკვეთები (კერძოდ, კოშკა-ჯავა-კუდაროს რაიონები) და 2) შედარებით ახალი და უფრო ხანგრძლივ (XIX საუკუნემდე განელილ) პერიოდად, როცა ჩრდილოელ ოსთა ახალმა ნაკადმა თანდათან დაიკავა უპირატესად პატარა ლიახვისა და ქსნის ხეობები. ამასთან, მკვლევარი ვახუშტი ბაგრატიონის, ი. გიულდენშტედტისა და ი. კლაპროტის ნაშრომებზე დაფუძნებით „დვალურ ენას“ ოსური ენის რიგით დიალექტად აცხადებს, ხოლო საკუთრივ ცნება „დვალეთს“ თითქმის მთელი „სამხრეთ ოსეთის“ ტერიტორიის აღმნიშვნელ ტოპონიმად წარმოაჩენს¹⁹.

ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ ამჯერად სახეზეა სათანადო ფაქტობრივ არგუმენტაციას მოკლებული დებულებების ჩვეული მისადაგება გერმანელ და რუს მკვლევართა მცდარ მოსაზრებებთან, რაც ახალ იმპულსს აძლევს დვალების ოსებად (ან სამხრეთელ ოსებად), დვალეთის კი „სამხრეთ ოსეთად“ განხილვის ტენდენციას.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხისადმი ზერელე მიდგომა არაა უცხო ოსი ისტორიკოსების გ. კოკიევის და ზ. ვანეევის მსჯელობისთვისაც.

გ. კოკიევი ალან-ოსთა მთებში შემოხიზენას და მათი ერთი ნაწილის კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებზე გადმოსახლებას ჩრდილოეთ კავკასიაში ჰუნთა ურდოების²⁰ შემოჭრას (IV ს.) უკავშირებს, რის შემდეგაც სიტყვასიტყვით იმეორებს სპეციალურ ლიტერატურაში უკვე გაბატონებულ იმ აზრს, რომ VII საუკუნის ანონიმურ სომხურ „გეოგრაფიაში“ ალან-ოსები სწორედ „დვალების“ სახელით იხსენიებიან²¹.

ზ. ვანეევი საქართველოში ოსების გადმოსახლების დროის დაძველებაში თვით სენტ-მარტენსაც არ უდებს ტოლს. იგი ოსების მიგრაციას ჩრდილოეთ კავკასიიდან სამხრეთის მიმართულებით სხვადასხვა ქრონოლოგიური პერიოდის (ძვ. წ. III. ახ. წ. IV, XIII, XV-XVI სს.) ეტაპობრივ მოვ-

¹⁹ გ. ახვლედიანი, ოსური ენის ისტორიისათვის, „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მოამბე“, V, ტფ., 1925, გვ. 319; მისივე, ისტორიული ცნობა დვალეთისა და დვალების შესახებ, „ენიმკის მოამბე“, X, თბ., 1941, გვ. 193-194; მისივე, Сборник избранных работ по осетинскому языку, I, Тб., 1960, с. 61-67.

²⁰ ჰონთა შესახებ იხ. ვახტ. ითონიშვილი, კავკასიის უძველესი ეთნონიმიიდან („ჰონთა“ ეთნიკური კუთვნილებისა და „ჰონთა ქვეყნის“ ლოკალიზაციის საკითხისათვის), „მაცნე, ისტორიის... სერია“, 1991, №1.

²¹ Г. Кокшев, Очерки по истории Осетии, Владикавказ, 1926, с. 22.

ლენად თვლის, რომელიც, მისი განმარტებით, საქართველოსა და იმიერ-კავკასიაში მომხდარი ისტორიული კატაკლიზმებით (მაგალითად, ჩრდილო კავკასიაში სარმატთა გააქტიურებით და კავკასიონის უღელტეხილების დაუფლებისაკენ სწრაფვით; ჰუნთა და მონღოლ-თათართა შემოსევებით და სხვ.) იყო შეპირობებული. „ქართლის ცხოვრებისა“ და სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ცნობებზე დაფუძნებით მკვლევარი ისეთ სურათს ხატავს, თითქოს ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ მინა-წყალი ჯერ კიდევ ძვ. წ. III საუკუნიდან ოსების მიერ იყო დაკავებული (?!), რის შემდეგაც კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე ოსთა გადმოსახლების ყველაზე ადრინდელ ტალღად დვალებს წარმოსახავს და მათ ინფილტრაციას ქედის გადმოღმა რაიონებში სარმატული მოდგმის ტომების სამხრეთისაკენ მოძრაობის პროცესის (ძვ. წ. IV-III სს.) კანონზომიერ რეზულტატად მიიჩნევს.

სწავლულის შეხედულებით, ძველი ქართული წყაროების „დვალებში“ სწორედ სარმატ-ალანები ექვემდებარებიან ამოცნობას, რომელთა ოდინდელ ბინადრობას ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ ტერიტორიაზე VII საუკუნის სომხური „გეოგრაფიის“ მონაცემებიც ადასტურებს. საბოლოო ანგარიშით კი ზ. ვანევეი დაასკვნის, რომ დვალი-ოსები „სამხრეთ ოსეთის“ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ და ისინი „უწინდელ სამხრეთელ ოსებად“ („поселение юго-осетин“) იმსახურებენ განხილვას. მათ პირდაპირ შთამომავლებად არ შეიძლება ჩაითვალოს თანამედროვე სამხრეთელი ოსები, რომელნიც საგვარეულო გადმოცემების მიხედვით მხოლოდ XV-XVI საუკუნეებში გავრცელდნენ კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე და იქ ქართლის ზოლში ჩასახლებული და ქართველთაგან ასიმილირებულ ოს-დვალთა ნაფუძრებზე დამკვიდრდნენ. ამასთან, ავტორი ვ. აფაფისა და ვ. მილერის უნიადაგო მტკიცებებთან უნისონში კვლავ გვარწმუნებს, რომ თურმე „სამხრეთ ოსეთი ძველი ქართული გეოგრაფიული ნომენკლატურით იგივე დვალეთია“, ხოლო „დვალები“ ვახუშტის მიხედვით ოსებია”²².

ცხადია, ვითარების ესოდენ წინააღმდეგობრივი შეფასება, როდესაც „უწინდელ სამხრეთელ ოსებად“ შერაცხილი „ოსი-დვალები“ იმავდროულად ვახუშტი ბაგრატიონის თანამედროვე სამხრეთელ ოსებადვე განიხილებიან, ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს. მაგრამ, ასეთი ხარვეზების მიუხედავად ოსი ისტორიკოსის აქტივშია იმ ეთნოგრაფიული მასალიდან ამოსვლა, რომელიც დამაჯერებლად ლაპარაკობს დვალებსა და თანამედროვე ოსებს შორის მემკვიდრეობითი კავშირის დაშვების სანაღმდეგოდ და, ამდენად, ბოლომდე ააშკარავებს სამხრეთელ ოსთა მთლიანი მასის ზოგადად დვალებად სახელდებისა და „დვალების“ ე. წ.

²² З. Ванев, К вопросу о времени заселения юго-осетии, «Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института (ქვემოთ ყველგან «ИЮОНИИ»), вып. III, Дзауджикау, 1936, с. 270-273.

„თუალებთან“ გაიგივების სრულ უსაფუძვლობას.

დვალებს ოსებად, დვალეთის ქვეყანას კი „სამხრეთ ოსეთად“ აცხადებს ოსეთის ისტორიის ცნობილი მკვლევარი პროფ. ბ. სკიტსკი, რომელიც თავის ნაშრომებში არ სჯერდება ვ. მილერის და ზ. ვანეევის მოსაზრებების უკრიტიკოდ განმეორებას და მკითხველის დეზორიენტაციაში კიდევ უფრო შორს მიდის, როდესაც კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთაზე ლოკალიზებულ ნარა-მამისონის ტაფობს ე. ნ. „სამხრეთ ოსეთს“ მიაკუთვნებს, არაგვის ხეობის სათავეებსაც დვალეთს მიაწერს, ხოლო ზოგადად „დვალეთად“ სახელდებულ ე. ნ. „სამხრეთ ოსეთს“ საქართველოს პოლიტიკურ გავლენაში მყოფ ან ქართველთა მიერ ძალით დაპყრობილ ქვეყნად წარმოაჩენს: „სამხრეთ ოსეთი საქართველოს ძველ გეოგრაფიაში იწოდება დვალეთად. ეს სახელი მომდინარეობს მის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ოსთა უძველესი თვითსახელწოდებისაგან „თუალ“ (დვალეთის შემადგენლობაში შედიოდა კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზე – დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნის აუზის ხეობები და არაგვის სათავეები, ხოლო ჩრდილოეთ კალთაზე – ნარა-მამისონის ხეობა, რომლის მოსახლეობა ასევე მეტყველებს თუალურ კილოკავზე... ამ ტერიტორიაზე ოსების ყველაზე ადრინდელი დამკვიდრების დრო ზუსტად არაა დადგენილი. ჩრდილოეთიდან მათი გადმოსახლება ხდებოდა რამდენიმე ტალღად გარეშე მტრების – ჰუნების (IV ს.) და მონღოლ-თათართა (XIII ს.) მონოლით... სომხურ „გეოგრაფიაში“ ხსენებულ დვალეთში უნდა დავინახოთ სამხრეთ ოსეთის სახელწოდება, რომელსაც ამჟამად ეძახიან თუალთას... ალანური მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფები ჰუნთა შემოსევის შედეგად გადავიდნენ ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე, ისინი წარმოადგენდნენ თანამედროვე სამხრეთელ ოსთა შორეულ წინაპრებს... სომხური „გეოგრაფიის“ „ალანებს“ შეესაბამება ოს-ირონთა თანამედროვე თვითსახელწოდება, „დვალებს“ კი არდონის სათავეებისა და სამხრეთ ოსეთის ნაწილის მკვიდრთა სახელწოდება, რომელნიც ეხლაც „თუალთად“ იწოდებიან. მონღოლ-თათრებმა ალან-ოსები ნაწილობრივ გამორეკეს კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთი კალთებიდან სამხრეთ კალთებზე, რომელნიც ოსური ტომების მიერ ძველთაგანვე (IV ს-დან) იყო ათვისებული... ოსეთის სამხრეთ ნაწილში დამყარდა საქართველოს გარკვეული პოლიტიკური გავლენა ოსებზე... ქართველმა აზნაურებმა... იწყეს თავისუფალ მთიელ ოსთა დაყმევება, რამაც მთიელთა წინააღმდეგობა გამოიწვია... XIII-XIV საუკუნეებში საქართველოს აოხრების... შედეგად ქვეყნის ბარი გაუკაცურდა. ოსური მოსახლეობა მთებიდან ბარში ჩამოსახლდა და მთები გარკვეული ხნით დაუსახლებელი დარჩა. ამით ისარგებლეს ჩრდილოეთელმა ოსებმა, რომელთაც დაიწყეს სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიის დაკავება. ამ მეორე კოლონიზაციურ ტალღას XV-XVI საუკუნეებში ჰქონდა ადგილი... აქ დასახლებული სამხრეთელი ოსები XV-XVI

საუკუნეებში ნაწილობრივ საქართველოს შემადგენლობაში ითვლებოდნენ... თანდათან ქართველმა ფეოდალებმა მათზე თავიანთი ძალაუფლება გაავრცელეს"²³.

დვალთა ეთნიკური ატრიბუციის საკითხი სპეციალური კვლევა-ძიების საგნად არ უქცევიათ ქართველ სწავლულებს მ. ჭაბაშვილს, კ. კეკელიძეს, ს. ჯანაშიას, ვ. დოლიძეს, ნ. ბერძენიშვილს, ს. მაკალათიას და ე. ვირსალაძეს, რომელთაც ჯეროვანი დასაბუთების გარეშე დვალეთი ოსეთის ნაწილად თუ საქართველოს მეზობელ ქვეყნად, ხოლო დვალეები კვლავ ოსებად ან არაქართული (თუ არაქართველური) მოდგმის კავკასიელ ტომად მიიჩნიეს.

ასე, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათიის პირველ ტომზე დართული ლექსიკონის შემდგენელი მ. ჭაბაშვილი ეთნონიმიური გვარსახელის დვალის შესახებ განმარტავს: „დვალი – ოსთა ერთ-ერთი ტომის წარმომადგენელი“²⁴. ისეთი ავტორიტეტი, როგორიც აკად. ს. ჯანაშიაა, ქართული კულტურის ასპარეზზე X-XI საუკუნეებში, დანიშნულ ბულ დვალ მოღვაწეებზე მოკლედ შენიშანვს: „დვალი აქ, ყოველ ეჭვს გარეშე, ეთნიკურ წარმომავლობაზე მიუთითებს და თანამედროვე „ოსს“ უდრის“²⁵. აკად. კ. კეკელიძე ნიზამის „ისკანდერ ნამე“-ს ერთ-ერთ კოლორიტულ გმირს – მელიქ დუვალს დავით სოსლანად აღიქვამს და სახელწოდება „დუვალ“-ში ეთნონიმ „დვალი“-ს ამოკითხვის კვალობაზე დასძენს, რომ „დვალი ქართულად ხომ იგივე ოსია“; ქრისტიანობისთვის წამებულ ნიკოლოზ დვალზე კი წერს: „ნიკოლოზი იყო დვალი, ესე იგი დვალეთიდან, დიდი ლიხვის ხეობიდან, ოსეთიდან... ეს ძველი (იგულისხმება „ნიკოლოზ დვალის მარტილობა“ – ვ. ი.) საინტერესოა იმით, რომ ცნობებს გვანდის ოსების ქრისტიანიზაციისა და ქართიზაციის შესახებ“. თანაც, ავტორის აღიარებით, იგი ამ შემთხვევაში არაა დაინტერესებული დვალეების ეთნოგენეზის საკითხით და მისთვის იმის ცოდნაც კი საკმარისია, რომ „XIV საუკუნის დამდეგს დვალეები უკვე კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე, ოსების მიერ დაკავებულ ტერიტორიაზე ცხოვრობენ და ქართული კულტურულ-ეკლესიური კოლექტივის წევრები არიან“²⁶.

ვ. დოლიძე დვალეთის ტერიტორიაზე შემონახულ ხუროთმოძღვ-

²³ Б. В. Скитский, Очерки по истории осетинского народа с древнейших времен до 1867 года, «Известия Северо-Осетинского научно-исследовательского института» (ქვემოთ ყველგან «ИСОНИИ»), т. XI, Дзауджикау, 1947, с. 40, 62-69, 139-140; მისივე Аяны, их территория и общественно-политический строи, в кн. "История Северо-Осетинской АССР", М., 1959, с. 45-46.

²⁴ ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, ტ. I, ს. ყუბანეიშვილის გამოცემა, თბ., 1946, გვ. 432.

²⁵ ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 490.

²⁶ კ. კეკელიძე, საქართველო და ნიზამი განჯელი, „სახალხო განათლება“, 1947, №39; მისივე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, ტ. I, თბ., 1951, გვ. 515-516; მისივე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 542.

რულ ძეგლს – ხოზიტა მაირამად წოდებულ XI საუკუნის ქართულ ეკლესიას ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან საქართველოს ცხოველი კულტურული კავშირის ამსახველ დოკუმენტად და ალან-ოსთა ძირითადი მასის ჯერ კიდევ X საუკუნეში გაქრისტიანების უტყუარ მონუმბად თვლის, რითაც დვალეთს საქართველოს გავლენის სფეროში შემავალ და ძველთაგანვე ალანებით დასახლებულ ქვეყნად გვიხასიათებს²⁷.

აკად. ნ. ბერძენიშვილი დვალეთს ქართლის სამეფოში XII საუკუნიდან შესულ და ქართველთა მიერ დაპყრობილ მთის მხარედ განიხილავს, საკუთრივ დვალეებში კი არაქართული მოდგმის ძირძველ კავკასიელ ტომს ხედავს, რომელმაც დროთა განმავლობაში ქართველიზაცია განიცადა და ჰერებთან, აფხაზებთან და სხვ. ერთად აქტიური მონაწილეობა მიიღო ქართული ფეოდალური კულტურის შექმნაში. მართალია, მკვლევარი თავის ნაშრომებში დვალეებს აშკარად განასხვავებს ოსებისაგან, მაგრამ მის საარქივო მასალებზე აგებული „საქართველოს ისტორიის საკითხების“ VIII ტომში აღნიშნულ გამიჯვნას აქა-იქ მოულოდნელად ენაცვლება იმავე დვალეებისა და დვალეთის მოხსენება შესაბამისად ოსებად (ან დვალ-ოსებად) და ალან-ოსეთად²⁸, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ გამოჩენილ ისტორიკოსს არ დასცალდა საძიებელი ტომის ეთნიკურ ატრიბუციაზე ერთი აზრის საბოლოოდ ჩამოყალიბება.

პროფ. ს. მაკალათია საკმაოდ მკვეთრ ზღვარს ავლებს ოსებსა და დვალეებს შორის, თუმცა მკვლევარი მხოლოდ იმ ზოგადი მითითებებით კმაყოფილდება, რომ დვალეები საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვარზე და ლიახვის ხეობის სათავეებში მობინადრე არაქართულ ტომს, ხოლო დვალეთი საქართველოს მეზობელ ქვეყანას წარმოადგენდა²⁹.

პროფ. ე. ვირსალაძე კი „ძეგლი ერისთავთასეულ“ დვალეებს უყოყმანოდ აიგივებს ოსებთან და ქართველ მთიელთა ზეპირსიტყვიერებაში (კერძოდ, ხალხურ თქმულებებში მთიულეთზე ოსთა პერიოდული თავდასხმების შესახებ) ცდილობს ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკაში აღწერილი დვალეებისა და ცხრაზმელების ურთიერთბოლის გვიანდელი გამოძახილის დანახვას³⁰.

ხსენებულ სწავლულთაგან განსხვავებით, ჩვენთვის საინტერესო

²⁷ В. О. Долидзе, Хозита-Маирам – документ культурных связей Грузии с народами Северного Кавказа, „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, ტ. 25, №2, 1954, გვ. 119-126; მისივე, Архитектурный памятник – документ культурных взаимоотношений Грузии с Давалети, «Сообщения АН СССР, 1958. т. 21, №6.

²⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 241; II, თბ., 1973, გვ. 62, 125, 293; VIII, თბ., 1975, გვ. 391, 406, 413-416, 424, 547, 596, 606, 643-644; მისივე, გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბ., 1966, გვ. 27.

²⁹ ს. მაკალათია, ლიახვის ხეობა, თბ., 1971, გვ. 10, 13-14.

³⁰ ქართველ მთიელთა ზეპირსიტყვიერება (მთიულეთ-გუდამაყარი), ე. ვირსალაძის გამოცემა, თბ., 1958, გვ. 78.

საკითხისადმი დამოკიდებულებაში გაცილებით უფრო მეტ სიფრთხილეს იჩენს და ღრმად იხედება ცნობილი ოსი ენათმეცნიერი ვ. აბაევი, რომელიც დვალთა ვინაობის განხილვას ოსების ეთნოგენეზისა და შიდაეთნიკური სტრუქტურის პრობლემებთან მჭიდრო კავშირში თვლის მიზანშეწონილად.

მკვლევარი ოს ხალხს სინკრეტული ბუნების ეთნოსად განიხილავს და სავსებით მართებულად შენიშნავს, რომ მის ფორმირებაში მონაწილეობა მიიღეს ერთი მხრივ ირანულენოვანმა სკვით-სარმატ-ალანებმა, მეორე მხრივ კი ავტოქთონმა კავკასიელებმა, კერძოდ ე. წ. ყობანური კულტურის შემოქმედმა ტომებმა. ოსურ ეთნონიმებზე („ირონ“, „დიგორ“, „თუალ“) და ოსთა საცხოვრებელი ტერიტორიის უძველეს ტოპონიმებზე დაკვირვება, აგრეთვე ოსური ენის შიგნით დიგორული და ირონული დიალექტებისა და ირონული დიალექტის ე. წ. თუალური კილოს („Туалыский говор“) გამოყოფა მკვლევარს ენევა იმ აზრისაკენ, რომ ოსი ხალხის სხვადასხვა განშტოების აღმნიშვნელ ტერმინებში „ir“, „digor“, „twal“ უსარგებლოა რაიმე ირანული რემინისცენციების ძებნა. ისინი თავისი ფესვებით კავკასიურ ეთნოკულტურულ სამყაროში მიდიან და ცენტრალური თუ დასავლეთ კავკასიონის ოსებამდელი მოსახლეობის იმ ეთნიკური სახელწოდებებიდან მომდინარეობენ, რომლებმაც ირანიზაციის შემდეგაც შემოინახეს თავი სუბსტრატული ეთნონიმების სახით; ოსების სამოსახლო მიწა-წყლის არქაული ტოპონიმიაც, რომელიც არ ექვემდებარება გაშიფვრას ირანული ენების მეშვეობით, სწორედ ოსების წინმსწრებ აბორიგენთა ნაშთად უნდა ვიგულოთ.

მართალია, ვ. აბაევს მეტად უჭირს ამ მოსახლეობის ენების ზუსტი ლინგვისტური დახასიათება, მაგრამ იგი არ გამორიცხავს მათ ტიპოლოგიურ სიახლოვეს ოსების მეზობლად ამჟამად გავრცელებულ კავკასიურ ენებთან: ქართულთან, ჩერქეზულთან და სხვ. და, ამიტომაც, თამამად უშვებს ირანულამდელი ეთნიკური მასის გენეტიკურ ნათესაობას კავკასიის სხვა მკვიდრ ხალხებთან: ვაინახებთან, ჩერქეზებთან, ქართველებთან და აფხაზებთან. მეცნიერი ირონული დიალექტის ფარგლებში კილოთქმათა ნაირგვარობასაც ადგილობრივი კავკასიური სუბსტრატული გარემოს პოლიეთნიკურობით (ენობრივი სიჭრელით) ხსნის და დაბეჯითებით გვარწმუნებს, რომ „თუალები“ ან „დვალები“ თანამედროვე ოს-ირონთა განსაზღვრული ნაწილის სუბსტრატად ქცეული და ძველ ქართულ, სომხურ, ბერძნულ და რომაულ წყაროებში შესაბამისად „dvali“-ს, „dval-k“-ის, „d̥w̥ali“-ს, „valli“-ს სახელწოდებით ცნობილ უძველეს კავკასიელ ტომს წარმოადგენდნენ; ცენტრალური კავკასიონის ხალხებში ალანთა მიგრაციის შემდეგ ქართული dvali-სგან, ნაწარმოები ეთნონიმი „twal“ ისეთივე კანონზომიერებით იქნა გადატანილი დვალთა სამოსახლო რეგიონში დამკვიდრებულ და მათთან შერეულ ალანთა ერთ შტოზე, რო-

გორი კანონზომიერებითაც, მაგალითად, პრუსების ლიტვური ტომის სახელწოდება გადავიდა აღმოსავლეთ გერმანელთა განსაზღვრულ ჯგუფზე, ანდა ბრიტების კელტური ტომის სახელწოდება ანგლოსაქს დამპყრობლებზე. საკუთრივ დევლების ასიმილაცია კი საკმაოდ შორეულ წარსულში დასრულდა და XV აუკუნისთვის დევლები, როგორც თვითმყოფადი ტომი, ავტორის შეხედულებით, უკვე აღარ არსებობდა. ამასთან, მკვლევარი მოკლედ განმარტავს, რომ ოსურად twal (მრ. რ. twaltæ), twallag (= „Туалей“), Twalgom (= „Туальское ушеле“) ეწოდება კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთაზე, არდონის ხეობის სათავეებში მცხოვრებ ოს-ირონთა ერთ ნაწილს და მათ სამოსახლო კუთხეს და არა ზოგადად ე. წ. „სამხრეთ ოსეთს“ ან „სამხრეთელ ოსთა“ სამკვიდრებელ არეს, როგორც ამას შეცდომით სპეციალურ ლიტერატურაში ამტკიცებენ. თანაც იქვე ამზეურებს ოსების მიერ დიდი ლიახვის ხეობის სათავეების მობინადრეთა urs-twaltæ-დ (= „нелые туалы“) სახელების ფაქტსაც და საგანგებოდ მიუთითებს, რომ ქართული გეოგრაფიული ტრადიციით ტერმინ dvali-ს გამოყენების არეალი სწორედ Twalgom-ად წოდებულ რაიონს მოიცავდა³¹.

ამრიგად, ვ. აბაევი დევლებს დროთა განმავლობაში ირანიზებულ და ოსებთან შერწყმულ იბერიულ-კავკასიური მოდგმის ეთნიკურ ჯგუფად მიიჩნევს, რითაც მნიშვნელოვნად განამტკიცებს საძიებელი ტომის იაფეთური (კავკასიური) წარმომავლობის ნ. მარისეულ თვალსაზრისს.

მიუხედავად იმისა, რომ ავტორი ხელოვნურად აძველებს აღან-ოსთა მიერ დევალთა ასიმილაციის თარიღს, ფრიად ზედაპირულად ეკიდება ან თითქმის ლიად სტოვებს დევალეთში ოსთა დამკვიდრების, დევალთა ეთნოტრანსფორმაციისა და ქართველებთან მათი მიმართებისა თუ ურთიერთობის საკითხებს. მისი ნააზრევი ხსენებული ტომის შესახებ მთლიანობაში მაინც დადებით შეფასებას იმსახურებს, ვინაიდან კონკრეტულ შემთხვევაში უკვე ოსი სწავლული ქმნის დევლების უსათუოდ ოსებად (ან სამხრეთელ ოსებად), ხოლო დევალეთის ქვეყნის მაინცდამაინც „სამხრეთ ოსეთად“ წარმოდგენის ცდებისადმი კრიტიკული განწყობის პრეცედენტს.

დევალთა ეთნიკური ვინაობის გარშემო არანაკლებ დისკურსიული მსჯელობით გამოირჩევა პროფ. დ. გვრიტიშვილის წერილი³², რომელშიც

³¹ В. И. Абасев, Осетинские термины igon, allon, «Яфетический сборник», X, 1927, с. 108; მისივე, Осетинский язык и фольклор, I, М.-Л., 1949, с. 50. 78-80; მისივე, Этногенез осетин. Нартекский эпос, в кн. «История Северо-Осетинской АССР», Орджоникидзе, 1959, с. 31-37; მისივე, Этногенез осетин по данным языка, в сб., «Происхождение осетинского народа», Орджоникидзе, 1967, с. 21; მისივე, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. III, Л., 1979, с. 326-327.

³² დ. გვრიტიშვილი, დევალთა ვინაობის და ოსთა ჩამოსახლების საკითხისათვის, „მომომხილველი“, I, თბ., 1949, გვ. 113-118.

თანმიმდევრულადაა გამოაშქარავებული იმ სწავლულთა მტკიცებების სრული უნიადაგობა, რომელთაც დვალეები ცალკერძ გამოაცხადეს ოსებად (ან ე. წ. სამხრეთელ ოსთა პირველ მიგრაციულ ტალღად) და ამისათვის საკმარისად მიიჩნიეს სომხურ ანონიმურ „გეოგრაფიაში“ „დვალთა“ მოხსენიების ფაქტზე დაყრდნობა. ესოდენ უსუსური „არგუმენტის“ გამო ქართველი ისტორიკოსი საგანგებოდ მიუთითებს, რომ სინამდვილეში სომხურ „გეოგრაფიაში“ არაფერია ნათქვამი დვალეებისა და ოსების იგივეობის შესახებ და სავსებით ლოგიკურად სვამს კითხვას: „თუ რაიმე საბუთი არა გვაქვს, მაშ რატომ დვალეები უნდა მივიჩნიოთ ოსებად და არა გუდამაყრელები, თუშები, ჰუნები და სხვები, რომელთაც დასახელებული წყარო იხსენიებს?“ შემდეგ სხვა წერილობითი წყაროების გაანალიზების საფუძველზე მკვლევარი სამართლიანად შენიშნავს, რომ ჩვენს ხელთ არსებული მასალები (მათ შორის ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერა“) ნამდვილად არ უჭერს მხარს დვალეებისა და დვალეთის ოსებად და ოსეთად წარმოდგენას. პირიქით, ისინი დამაჯერებლად მეტყველებენ ასეთნაირი იდენტიფიკაციის სანინალმდეგოდ და თვალნათლივ ცხადყოფენ დვალთა და ოსთა განსხვავებულ ეთნიკურ წარმომავლობას. რაც შეეხება ვახუშტის თხზულებაში დაცულ ცნობას დვალთა ენობრივი ასიმილაციის შესახებ („ენა აქუთ ძველი დვალური და ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად, ვინათგან ჩერქეზთა ენა სხუა არს“), დ. გვრიტიშვილი მასში ხედავს „დვალური ენის“ ჩერქეზულ ენათა ოჯახისადმი კუთვნილებაზე პირდაპირ მითითებას. ამასთან, ავტორი დვალეებს კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე ოდითგანვე განსახლებულ (სამხრეთული წარმომავლობის) ტომად, საკუთრივ დვალეთს კი იგივე ქედის გადმოღმა ლოკალიზებულ პროვინციად განიხილავს (თანაც, გიულდენშტედტის და კლაპროთის მიერ შეცდომით დვალეთად სახელდებულ კუდაროს ასევე დვალეთს მიაწერს) და ბოლოს დაასკნის, რომ უარყოფითად უნდა მივიჩნიოთ დღემდის გაბატონებული აზრი, თითქოს ოსები კავკასიის მთავარი ქედის პირაქეთა კალთებზე ძველთაგანვე ცხოვრობენ. ოსთა პირველი ახალშენები კავკასიის მთავარი ქედის პირაქეთა კალთებზე ჩნდება მონღოლთა შემოსევების შემდეგ, XIII საუკუნის მეორე ნახევარსა და XIV საუკუნეში, ჩნდება დვალეთის ტერიტორიაზე, შემდეგ ხანებში კი მდ. დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნის, ფანის და არაგვის ხეობებში.

რასაკვირველია, დვალთა ეთნიკური ვინაობისადმი მიძღვნილი პირველი სპეციალური გამოკვლევის ზოგიერთი დებულება (მაგალითად, დვალეებისა და დვალეთის განთავსება მხოლოდ კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე, კუდაროს შეყვანა დვალეთის შემდაგენლობაში, ქედს გადმოღმა ოსების გადმოსახლების მიჩნევა XIII-XIV საუკუნეების მოვლენად, აგრეთვე დვალური ენის მიკუთვნება „ჩერქეზულ ენათა ოჯახისადმი“) აშკარად მიუღებელია ჩვენთვის ან ჯეროვან საბუთაიანობასაა მოკ-

ლებული, მაგრამ დ. გერიტიშვილის წერილის ეს ნაკლი ერთგვარად მაინც კომპენსირებულია იმით, რომ ავტორი დამაჯერებლად ახერხებს დვალთა ოსური წარმომავლობის შესახებ ადრე გამოთქმულ შეხედულებათა უარყოფას და, რაც მთავარია, პირველად ამახვილებს ყურადღებას დვალთა ვინაობის გარკვევის გადამწყვეტ მნიშვნელობაზე საქართველოში ოსთა გადმოსახლების საკითხის მართებული გადაწყვეტის საქმეში. ამდენად, არ გადავაჭარბებთ, თუ ვიტყვით, რომ ზემოთ ხსენებული სტატია საფუძველს უყრის დვალებისა და დვალეთის უაღრესად აქტუალური პრობლემის მეცნიერული დამუშავების თვისებრივად ახალ ეტაპს.

დვალთა ტომის ეთნიკური კუთვნილების, მისი ისტორიული ბედილობისა და დვალეთის ქვეყნის ლოკალიზაციის საკითხებს კიდევ უფრო ვრცლად ეხება პროფ. ვ. გამრეკელი³⁰, რომლის დამსახურებაა აღნიშნული საკითხების გადაქცევა მონოგრაფიული კვლევა-ძიების საგნად და დვალთა ვინაობის პრობლემის ტენდენციური გაშუქების სფეროში ყველაზე არსებითი კორექტივების შეტანა.

წერილობითი წყაროების ცნობების, ონომასტიკური მასლისა და სპეციალური ლიტერატურის მონაცემების გამონვლილვითი ანალიზის წყალობით სწავლული ასევე იოლად ართმევს თავს დვალთა და ოსთა იდენტურობაზე გავრცელებული აზრის გაბათილების ამოცანას, თუმცა დვალებისა და დვალეთის თემატიკით დაინტერესებულ მკვლევართა შორის პირველად იძლევა იმ პრინციპულ განმარტებასაც, რომ მაინცამაინც დვალების ოსებად გამოცხადებას დიდად შეუწყო ხელი ნარა-მამისონის ტაფოში მცხოვრებ ოსთა ტერიტორიული ჯგუფის „თუალ“//„თუალ-ლაგ“-ებად სახელდების ფაქტმა და ლინგვისტთა მხრიდან ისტორიული დვალების სწორედ ხსენებულ „თუალ“-ებთან დაუდევრად გაიგივებამ.

ვ. გამრეკელი საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის დვალეთზე, ვითარცა თავდაპირველად მთლიანად ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთის ცენტრალურ ნაწილში მდებარე (– დარიალის კლდეკარსა და მამისონის უღელტეხილს შორის განფენილ), მოგვიანებით კი კავკასიონის მთავრი ქედის ორივე კალთაზე განვრცობილ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეზე, ქართული სახელმწიფოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს მონაპირე ქვეყანაზე, რომლის კუთვნილი ტერიტორია დღესდღეობით მეტ-ნაკლებად პროპორციულად არის განაწილებული ე. წ. „ჩრდილოეთ ოსეთსა“ და საქართველოს შორის. ამასთან, ხსენებული მთის კუთხის მოცულობის პერიოდული ზრდის თუ შეკვეცის ოდინდელი ტენდენციის გათვალისწინე-

³⁰ В. Гамрекли, О племен Двалов, კრ. „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, IX, თბ., 1957, გვ. 179-210; მისივე, დვალეთის ტოპონიმიკის ანალიზისათვის, „ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 42-69; მისივე, Двалы и двалетия в I-XV вв. н. э., Тб., 1961; მისივე, დვალები, „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. III, თბ., 1978, გვ. 490.

ბით, მკვლევარი მიზანშეწონილად თვლის დვალეთის ქვეყნის ძველთაძველი, პირიქითი ნაწილის (ე. ი. ბუდე დვალეთის) „ისტორიულ დვალეთად“, „საკუთრივ დვალეთად“, „ძველ დვალეთად“ ან „ჩრდილოეთ დვალეთად“ სახელდებას, მაშინ, როდესაც ფართოდ გაგებული დვალეთის პირაქეთ ნაწილს იგი ზოგადად „სამხრეთ დვალეთს“ ან, უფრო ხშირად, „მალრან-დვალეთს“ უწოდებს. რაც შეეხება თვრამეტსაუკუნოვანი წერილობითი ტრადიციით ცნობილ „დვალებს“ // „დუალებს“, მათ ვ. გამრეკელი განიხილავს „ისტორიული დვალეთის“ მინა-წყალზე ფორმირებულ და გარკვეული ქრონოლოგიური პერიოდიდან (ახ. წ. I საუკუნიდან ან კიდევ უფრო ადრეული ხანიდან) კავკასიონის მთავარი ქედის ორსავე კალთაზე განსახლებულ თავისთავად ეთნიკურ ერთობად, იბერიულ-კავკასიური მოდემის ტომად, რომელიც ძველთაგან (განსაკუთრებით ახ. წ. VI საუკუნიდან) ინტენსიური ქართიზაცია-ქრისტიანიზაციის და ეთნოკულტურულად ქართველებთან შერწყმის პროცესში აღმოჩნდა ჩართული, ხოლო მოგვიანებით ირანიზაციასაც დაექვემდებარა და გვიანფეოდალურ ხანაში საბოლოოდ იქნა ასიმილირებული ოსებისაგან.

ისტორიკოსი არ გამორიცხავს დვალეების ერთი ნაწილის ოსი ხალხის შემადგენლობაში შესვლის შესაძლებლობას ჯერ კიდევ მისი წარმოშობის პროცესში, თუმცა იმავდროულად არგუმენტირებულად შენიშნავს, რომ ძველ ბერძნულ, რომაულ, სომხურ და ქართულ წყაროებში დამოწმებული დვალეები I-IX საუკუნეებში ეთნოგენეტიკურად, ენობრივად, ტერიტორიულად, კულტურულად, ადმინისტრაციულ-პოლიტიკურად და სოციალურად მკვეთრად იმიჯნებოდნენ მათ ჩრდილოეთით დისლოცირებული ირანულენოვანი ალან-ოსებისაგან და საუკუნეების მანძილზე საქართველოს მთიელთა ტრადიციულ სიას ავსებდნენ. ამდენად, I-XV საუკუნეების მანძილზე ცნებებს: „დვალს“, „დვალეთს“ ნამდვილად არაფერი ჰქონდა საერთო სინქრონულად ხმარებულ ტერმინებთან – „ალანთან“, „ოვსთან“, „ოსთან“ და „ალანეთთან“, „ოვსეთთან“, „ოსეთთან“. მაგრამ მას შემდეგ, რაც XIII საუკუნის შუა პერიოდიდან და XIV-XV საუკუნეების მანძილზე ოსეთის ქვეყანამ განიცადა ჯერ მონღოლ-თათართა ურდოების ორჯერადი შემოსევა, მერმე კი ყაზარდოელთა აგრესია, ავტორის აზრით, ადგილი ჰქონდა ბარის რეგიონიდან გამოდევნილ ალან-ოსთა ორი მიგრაციული ტალღის შეღწევას ცენტრალური კავკასიონის ხეობების სიღრმეში და მშობლიური ადგილებიდან სამხრეთისაკენ დაძრული ალან-ოსთა ორგზის შესახლებას ნარა-მამისონის ტაფოზში (ე. ი. ბუდე დვალეთში; ვ. გამრეკელისეული ნომინაციით: „ისტორიულ დვალეთში“, „ძველ დვალეთში“, „საკუთრივ დვალეთში“), სადაც ოსი მოახალშენეები ახერხებენ მკვიდრ დვალურ მოსახლეობაზე გაბატონებას. დროთა განმავლობაში, სწორედ აღნიშნულ რაიონში იკრებს ძალას დვალთა ირანიზაციისა და ოსეთის ქვეყნის მიერ დვალეთის ქვეყნის თანდათანობითი

აბსორბციის ფრიად მტკივნეული პროცესი, რისგანაც დვალთა ერთი ნა-
წილი მხოლოდ პირაქეთ დვალეთში (ავტორისეული ნომინაციით, „მალ-
რან-დვალეთში“) იძულებითი გადმოსახლების გზით იზღვევს თავს. მარ-
თალია, ენობრივი ასიმილაციის პროცესი თავიდან არ შეხებია მალრან-
დვალეთში მცხოვრებ ქართიზირებულ დვალებს, მაგრამ XV საუკუნის II
ნახევრიდან, მკვლევრის ღრმა რწმენით, იწყება ოსების გადმოსახლება
ამჟერად უკვე კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზე (კუდაროში, მდ.
ლიახვის სათავეებში) და შესაბამისად, პირაქეთელ დვალთა ერთი ნაწი-
ლიც ნება-ნება იზიარებს პირიქითელ თანამომძეთა ხვედრს, უმეტესობა
კი ბარის რეგიონისაკენ მიილტვის და ქართლის და იმერეთის მოსახლეო-
ბაში ითქვიფება. ამასთან, პირაქეთელ დვალთა ირანიზაცია კიდევ უფრო
ინტენსიურ ხასიათს ლეზულობს XVI-XVII საუკუნეებში, როდესაც კავკა-
სიონის სამხრეთ კალთებზე, დვალთაგან დაცლილ ალაგებში ფეხს იკიდე-
ბენ ოს ემიგრანტთა ახალი მასები, მათ შორის დვალეთელი ოსები, რომ-
ლებზეც ისევე მექანიკურად იქნა გადატანილი წინარე მოსახლეობის ალ-
მნიშვნელი ეთნონიმი „დვალი“ (ოსურად: „თუალ“//„თუალლაგ“), რო-
გორც, მაგალითად, ეთნონიმი „ალანი“, „ასი“ გადაეცა ოს-ალანთა უწინ-
დელი განსახლების არეალში მოგვიანებით დამკვიდრებულ თურქულე-
ნოვან ყარაჩაელებს და ბალყარელებს.

ვ. გამრეკელის მტკიცებით, XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის ოსები
ყოველმხრივ (სოციალურად, ენობრივად, კულტურულად) ბატონდებიან
დვალეებზე და ახდენდნენ მათ საბოლოო ასიმილაციას. „ძველი დვალეთი“
(„საკუთრივ დვალეთი“) კი ეთნოგრაფიულად ოსეთს მიენერება, თუმცა
დვალეებისა და ოსების ურთიერთგამიჯვნის ისტორიული ტრადიცია იმ-
ხანად ჯერ კიდევ არ ჩანს გამჭრალი და შეინიშნება ორი ეთნიკური ელე-
მენტის თანაარსებობა, რაც გამოხატულებას პოულობს თუნდაც ცნებე-
ბის „დვალი“-ს და „ოვსი“-ს ერთმანეთის გვერდით, აშკარა ურთიერშეპი-
რისპირებაში გამოყენების ფაქტში, მაგრამ ხსენებული ტერმინების სე-
მანტიკური გრადაციის ამ ეტაპზე, სახეზე გვაქვს უკვე „ოვსის“ და „დვა-
ლის“ პარალელურად ხმარება სინონიმური ეთნონიმების დონეზე და იმა-
ვე ვახუშტის „აღწერაში“ ასახული „დვალი“-ს ქვეშ უკვე ამოიცნობა დვა-
ლეთიდან (ბუდე დვალეთიდან) გადმოსახლებული დვალეთელი ოსი ან
გაოსებული დვალი და არა ოდინდელი ეთნიკური ინდივიდუალობით გა-
მორჩეული დვალი.

განსაკუთრებით საინტერესოა ისტორიკოსის მსჯელობა დვალთა
გლოტოგენეზისისა და ეთნიკური ვინაობის საკითხის ირგვლივ. მკვლეა-
რი სამართლიანად აკრიტიკებს რა სამეცნერო ლიტერატურაში მანამდე
გამოთქმულ შეხედულებებს „დვალური ენის“ შესახებ, დასაბუთებულად
ასკვნის, რომ „დვალური ენა“ ნამდვილად არ იმსახურებს დახასიათებას
ოსური ენის დიალექტად ან ჩერქეზულთან დაახლოებულ ენად, როგორც

ამას თავის დროზე გ. ახვლედიანი და დ. გვრიტიშვილი ფიქრობდნენ. დვალეთის ტოპონიმის ანალიზის შედეგად ვ. გამრეკელი იმ აზრისკენ იხრება, რომ „დვალური ენა“ წარმოადგენდა ერთ-ერთ უძველეს იბერიულ-კავკასიურ ენას, ოსურ მეტყველებაში შემორჩენილს სუბსტრატული ფაქტების სახით, და უწინარეს ყოვლისა ნახურ (ჩაჩნურ-ინგუშურ) ენათა წრეს უკავშირდებოდა. ამავე დროს, მკვლევარი ლაპარაკობს დვალური ენის ე. წ. „შუალედურ ხასიათზე“ და მას განიხილავს, როგორც „შუალედურ რგოლს“ ჩაჩნურ (ნახურ) და ქართველურ ენებს შორის, თუმცა შემდეგ ყურადღებას ამახვილებს ოსურის სუბსტრატში „ზანიზმების“ მრავლად არსებობის ფაქტზე და დვალეთისა და დასავლეთ საქართველოს (ლეჩხუმის, რაჭის, გურიის, სამეგრელოს) ონომასტიკური მასალის შეპირისპირების საფუძველზე საკმაოდ თამამად უშვებს „ძველი დვალური ენის“ კავშირს (თუ სიახლოვეს) ქართველურ (სახელდობრ, ზანურ) ენებთან.

დვალთა გლოტტოგენეზის საკითხისადმი ესოდენ მრავალმხრივი მიდგომის წყალობით კი მეცნიერი დვალელებში იბერიულ-კავკასიური მოდგმის ეთნიკურ ერთეულს ხედავს და მათ ეთნოგენეტიკურად პირველ რიგში ვაინახებთან დაახლოებულ ტომად მიიჩნევს, თუმცა საკვლევი ტომის ეთნიკური ატრიბუციის ამდაგვარი გადანყვევებისათვის უპირატესობის მინიჭების ფონზე იგი გაბედულად სახავს ახალ ლინგვისტიურ ამოცანასაც ზანურთან დვალეების მიმართების გარკვევის აუცილებლობის სახით, რითაც მკაფიოდ მიგვანიშნებს დვალეებში ქართველური მოდგმის ტომის ამოცნობის შესაძლებლობაზეც.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ვ. გამრეკელის მსჯელობა არაა თავსიუფალი სერიოზული უზუსტობისაგან და ურთიერთგამორიცხველი დებულებებისაგან. თავი რომ დავანებოთ დვალთა ენის ბუნების შესახებ მისი შეხედულების სამგზის შეცვლის ფაქტს, რითაც ჩვენთვის საინტერესო ტომის ეთნიკური ვინაობის საკითხიც ნიადაგ ღიად რჩება, მკვლევარი აშკარა წინააღმდეგობაში ვარდება, როდესაც, მაგალითად, ოსთაგან დვალთა ასიმილაციის დასრულების თარიღად ასახელებს ერთ შემთხვევაში XV საუკუნეს, სხვა შემთხვევებში კი XVII საუკუნის პირველ მეოთხედს ან XVIII საუკუნის დასაწყისს. ამავე დროს იგი რამდენჯერმე არასწორად უჩვენებს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დვალეთის ქვეყნის საზღვრებს და მოულოდნელად დვალეთად აცხადებს ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ ლამის მთელ ტერიტორიას (კუდაროს, ლიახვის ხეობის მთისწინა და ბარის მონაკვეთებს, ქ. ცხინვალს და ა. შ.), რითაც უნებლიედ იმეორებს წინამორბედ სწავლულთა ნაშრომებისათვის დამახასიათებელ იმ ტიპიურ თუ ტრადიციულ შეცდომას, რასაც თავად მკაცრად არიტიკებს. გადასასინჯი ჩანს აგრეთვე ვახუშტის თხზულებაზე დაყრდნობით გაკეთებული ის დასკვნაც, თითქოს ფარნავაზის წინმსწრებ ეპო-

ქაში მთლიანად ჩრდილოეთ კავკასიაში ლოკალიზებული დვალეთის ქვეყანა „ალაგირის“, „ქურთათის“, „თაგაურის“, „დიგორისა“ და „ბასიანის“ ხეობებსაც მოიცავდა, რომელთაც შემდეგ ოსები დაეპატრონენ.

მაგრამ ხაზგასმული ხარვეზების მიუხედავად, ვფიქრობთ, ვერავინ გახდის სადაოს ვ. გამრეკელის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების იმ მთავარ ღირსებას, რომ ქართველმა ისტორიკოსმა არსებითად გამოაცალა ნიადაგი ისედაც საფუძველშერყეულ თვალსაზრისის დვალთა და ოსთა იდენტურობის შესახებ და საძიებელი ტომის ვაინახური წარმომავლობის დაშვების პარალელურად პირველად გაუკვალა გზა ვარაუდს დვალთა შესაძლო ქართველური (კერძოდ, ზანური) წარმომავლობის შესახებ. არადა, დასანანია, რომ განსვენებულ სწავლულს არ დასცალდა აღნიშნული ვერსიის გვარიანად შტუდირება და ახლებურად დაყენებულ საკითხში ჩაღრმავება, რის გამოც იგი სამეცნიერო წრეებში დღემდე დვალთა ვაინახური წარმომავლობის თვალსაზრისის აქტიური გამტარებლის სახელითაა ცნობილი.

დვალეებისა და ოსების ურთიერმიმართებისა და დვალთა ეთნოტრანსფორმაციის საკითხების მიმოხილვას საკმაოდ დიდ ადგილს უთმობს თავის ნაშრომებში პროფ. გ. თოგოშვილიც, რომელსაც ასევე კარგად ესმის დვალთა ვინაობის საკითხის მჭიდრო კავშირი საქართველოს ტერიტორიაზე ოსთა გადმოსახლების პრობლემასთან. მართალია, ოსი სწავლული დვალთა ეთნიკური ატრიბუციის გარკვევის ნაცვლად მხოლოდ იმ ზოგად განცხადებას სჯერდება, რომ ვ. გამრეკელის მოსაზრებას დვალთა ნახური წარმომავლობის შესახებ დასაბუთება აკლია, თუმცა ის შეიძლება სწორიც აღმოჩნდეს. მაგრამ, სამაგიეროდ იგი თავის მოვალეობად თვლის დვალთა და ოსთა იგივეობაზე გავრცელებული შეხედულების, ვითარცა კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე ოსთა დამკვიდრების თარიღის შორს გადანევით დაინტერესებულ მკვლევართა უმთავრესი არგუმენტის, სრული უსაფუძვლობის გამოაშკარავებას.

წერილობითი წყაროების ცნობებზე დაყრდნობით გ. თოგოშვილი დვალეთის ქვეყანას (კერძოდ, ნარა-მამისონის ტაფობს) უცდომლად წარმოაჩენს ძველთაგან საქართველოს სახელმწიფოში შემავალ და მხოლოდ გვიანფეოდალურ ხანაში ეთნოგრაფიული ოსეთის შემადგენელ ნაწილად ქცეულ მაღალმთიან მხარედ, ხოლო თავად დვალეებს გვიხასიათებს ისტორიული დვალეთის ტერიტორიაზე ფორმირებულ თვითმყოფად ეთნიკურ ერთეულად, დამოუკიდებლად არსებულ კავკასიელ ტომად, რომელიც თავდაპირველად ნაწილობრივ გაქართველდა, XIII საუკუნის შემდგომ ხანაში კი ირანიზაციასაც დაექვემდებარა და საბოლოო ანგარიშით ოსების მიერ იქნა ასიმილირებული.

მკვლევრის მითითებით, საქართველოსა და ოსეთის ზღურბლს მთელ რიგ ისტორიულ ეპოქებში წარმოადგენდა კასრის კარი, რომლის

სამხრეთით დვალთა სამოსახლო ტერიტორია იყო. ამ ადგილს ძველი სახელწოდება დღემდე შემორჩა. ჩრდილოელი ოსები მას უწოდებენ „თუ-ალთა“-ს, სადაც თა მრავლობითობის მანარმოებელი სუფიქსია, ხოლო „თუალ“ დუალ-დვალიდან არის მიღებული. იმისგან დამოუკიდებლად, თუ ენობრივად ვინ იყვნენ დვალები, ისინი საქართველოსთან მჭიდრო ეკონომიკურ და კულტურულ კავშირში იმყოფებოდნენ, სახელმწიფო-ადმინისტრაციული სტრუქტურით მასში შედიოდნენ. ისინი ოსებთანაც მტკიცედ იყვნენ დაკავშირებულნი უშუალო მეზობლობის გამო.

საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის სისტემაში დვალეთი სამუამელო რგოლს წარმოადგენდა. დვალის გაიგივება ოსთან მცდარია. წყაროები აშკარად უჩვენებენ მათ ეთნიკურ განსხვავებას, რაც, რა თქმა უნდა, ხელს არ უშლიდა მათ შორის, ტერიტორიულ ნიადაგზე წარმოშობილ გართულებათა გარდა, მჭიდრო ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის არსებობას. მაგრამ XIII საუკუნიდან ადგილი აქვს მონღოლთაგან ჩრდილო კავკასიის ველებზე დარბეულ ოსთა ორჯერად მასობრივ შემოხიზვნას ცენტრალური კავკასიის მთიანეთში და ნარა-მამისონის ტაფობში შემოღწევას, საიდანაც ისინი XIII საუკუნის 40-იანი წლებიდან (XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდან თუ XIII საუკუნის დასასრულიდან) კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზეც გადმოდიან. უცხოტომელთაგან შევიწროებული დვალები იძულებით ებმებიან ოსთა სამხრეთისაკენ მოძრაობაში ან დამოუკიდებლად მოიწვევენ ქართლისაკენ, რის კვალობაზე ჯერ კიდევ XIII საუკუნის 40-იანი წლებიდან მათი უმრავლესობა დიდი ლიახვისა და ქსნის ხეობათა სათავეებში სახლდება, ნაწილი კი სამშობლოში რჩება და მოსულ ოსთა ახალ-ახალი ტალღების ზემოქმედებას განიცდის. ოსი მოახალშენები დვალებს ერევიან, ახერხებენ მათზე გაბატონებას და მას შემდეგ, რაც გიორგი ბრწყინვალის სამხედრო ღონისძიებათა შედეგად ოსთა ძირითადი მასა შეჩერებულ იქნა დიდი ლიახვის ხეობის სათავეებში, აგრეთვე ნარა-მამისონის ტაფობში, დვალეთის რაიონებში დასაბამი ეძლევა დვალთა ირანიზაციის პროცესს და საფუძველი ეყრება თანამედროვე სამხრეთ ოსეთის მოსახლეობას. XIV საუკუნეში დაწყებული ეს პროცესი მომდევნო საუკუნეებში კიდევ უფრო ინტენსიურ ხასიათს ღებულობს, დვალები თანდათანობით კარგავენ თავის ეთნიკურ ინდივიდუალობას და მშობლიური დვალური ენის ნაცვლად ოსურ ენას ითვისებენ, ხოლო ცნებები „დვალი“ და „დვალეთი“ „ოსის“, (ან „დვალეთელი ოსის“) და „ოსეთის“ სინონიმად იქცევა. XVIII საუკუნის I ნახევრისათვის ოსურ ენაზე საბოლოოდ ალაპარაკებული დვალები, როგორც დამოუკიდებელი ეთნიკური ერთეული, უკვე აღარ არსებობს, თუმცა ტრადიცია მათი ეთნიკური ინდივიდუალობის შესახებ ჯერ კიდევ შენარჩუნებულია. ამდენად, ვახუშტის მიერ დვალების მოხსენიება და მათი განსაკუთრებული ენის შესახებ მინიშნება უფრო ტრადიციული ვითარების გადმონაშ-

თია და შორეული წარსულის გამოძახილია, ვიდრე ისტორიული რეალობის ასახვა და ეს მხოლოდ და მხოლოდ ნიგნური გავლენის შედეგი უნდა იყოს XVIII საუკუნის I ნახევრის ავტორისათვის. შესაბამისად, ვახუშტის თხზულებაში დაცული ის ცნობაც, რომ ლიახვის ხეობაში „მსახლობელნი არიან ოვსნი, დვალნი“, მძიმის გარეშე უნდა იქნეს ნაკითხული როგორც „ოვსნი დვალნი“, ე. ი. „ოსი-დვალეზი“, ან გაოსებული დვალეზი“. მაგრამ დვალთა სრული ასიმილაციის მიუხედავად, ეთნონიმი „დვალნი“ არ ქრება. ის „თუალთა“-ს ოსური გაფორმებით ყოფილი დვალეთის ტერიტორიაზე დამკვიდრებულ ოსებზე ვრცელდება, რაც ზოგიერთ სწავლულს უბიძგებდა დვალთა ოსურ ტომად მიჩნევისაკენ³⁴.

ცხადია, გ. თოგოშვილის ნააზრევიც მთელ რიგ სადავო პუნქტებს შეიცავს და მისი ზოგიერთი მტკიცება (მაგალითად, კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზე ოსების კომპაქტური დასახლებების გაჩენის მიჩნევა XIII-XIV საუკუნეების მოვლენად; დვალეზზე ოსების გაბატონების თარიღად XIII საუკუნის გამოცხადება; მკითხველისათვის იმდაგვარი სურათის დახატვა, თითქოს ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერაში“ ლაპარაკი იყოს „ოს-დვალეზზე“ და არა ოსთა და დვალთა თანაცხოვრებაზე და ა. შ.) ნამდვილად არადამაჯერებელი ან სრულიად მიუღებელია ჩვენთვის, მაგრამ ესოდენ თვალშისაცემი უზუსტობების მიუხედავად, უნდა ვაღიაროთ, რომ ოს ისტორიკოსს დვალთა და ოსთა ურთიერთმიმართების საკითხის გაშუქებისას ბოლომდე არ ღალატობს ობიექტურობის გრძნობა, რაც თავისთავად საკმარის საფუძველს ქმნის მის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების ნაწილობრივ დადებითი შეფასებისათვის.

როგორც ჩანს, სწორედ დ. გვრიტიშვილის, ვ. აბაევის, ვ. გამრეკელის და გ. თოგოშვილის ნაშრომებს უნდა ვუმაღლოდეთ იმას, რომ მათი პუბლიკაციის შემდეგ სპეციალურ ლიტერატურაში დვალეზის ოსებთან ხელალებით გაიგივების ნაცვლად უპირატესობა ენიჭება დვალთა ტომის კავკასიური წარმომავლობისა და მისი გვიანდელი ირანიზაციის თვალსაზრისის გაზიარების ან შემდგომი გაღრმავების პრაქტიკას და, შესაბამისად, აზრთა სხვადასხვაობა უკვე დვალთა ეთნოტრანსფორმაციის საკითხებთან დაკავშირებითაც იჩენს თავს.

ასე, მაგალითად, აკად. გ. მელიქიშვილი მთლიანად ეთანხმება ვ. გამრეკელს ძველი დვალეთის ტოპონიმიაში ჩაჩნურ-ინგუშური (ბაც-

³⁴ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინური, 1958, გვ. 32, 177-185, 194-195; მისივე; საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს-ში, თბ., 1969, გვ. 6-14, 54, 163; მისივე, ერთი კრიტიკული წერილის გამო, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1973, №4, გვ. 181-182; მისივე; ვახუშტი ბაგრატიონი ოსეთისა და ოსების შესახებ, თბ., 1977, გვ. 10, 15, 57, 93; მისივე; Этнические процессы на территории нынешней Южной Осетии. Начало переселения осетин с севера на юг, в кн. Очерки истории Юго-Осетинской автономной области, т. I, Тб., 1985, с. 85-91, 94-95, 102.

ბურ-ქისტური) ელემენტების გამოვლენასა და „ქართლის ცხოვრებაში“ ხსენებულ „კავკასიანთა“ ქვეშ მაინცდამაინც ვაინახურენოვანი მოსახლეობის ამოცნობაში, რის შემდეგაც გარკვევით მიუთითებს, რომ დვალები კავკასიონის ცენტრალურ ნაწილში განსახლებულ და დურძუკებთან ერთად ვაინახურ (ბაცბურ-ქისტურ) ენებზე მოლაპარაკე ჩრდილოკავკასიელ ტომს წარმოადგენდნენ³⁵. ამასთან, ავტორის ნაშრომში ჩართულ სქემატურ რუკებზე, სადაც გამოსახულია საქართველო და მეზობელი ოლქები ძვ. წ. I ათასწლეულის II ნახევარში და ახ. წ. პირველ საუკუნეებში, კავკასიონის ცენტრალური ნაწილი (კერძოდ, ტერიტორია ყუბანსა და თერგს შორის, ან ყუბანსა და ასას შორის) რატომღაც მხოლოდ დურძუკების სამკვიდრებელ მიწა-წყლად არის გამოყვანილი, რითაც დვალები ფაქტობრივად დურძუკების შემადგენლობაში იგულისხმებიან.

ოსი ეთნოგრაფი ბ. გარდანოვი ასევე არ უარყოფს ე. წ. „თუალები“-ს კავკასიური წარმომავლობის ფაქტს, როდესაც ტერმინ „თუალ“-ს (ისევე როგორც „ირ“-ს და „დიგორ“-ს) იმ უძველესი კავკასიური ეთნიკური სამყაროდან მომდინარე სახელწოდებად მიიჩნევს, რომელმაც ალანებთან ერთად აქტიური მონაწილეობა მიიღო ოსი ხალხის ეთნოგენეზში. მაგრამ, მკვლევარი მეტისმეტად აძველებს ცენტრალური კავკასიონის მთიანეთში და კავკასიონის ქედის ორივე კალთაზე ალანთა დამკვიდრებისა და აბორიგენ კავკასიელთა (მათ შორის თუალთა) ირანიზაციის თარიღს. მისი კატეგორიული მტკიცებით, ალანთა შემოხიზნვას ხსენებულ რეგიონში, სადაც, შესაძლოა, ადრეც ცხოვრობდა ალანური მოსახლეობა, ჯერ კიდევ IV საუკუნეში, ჰუნთა ზენოლის ეპოქაში, ჰქონდა ადგილი და სწორედ აღნიშნულ პერიოდში ჩაეყარა საფუძველი ჩრდილოეთ და სამხრეთ ოსეთის თანამედროვე მკვიდრ მოსახლეობას – ოსების ფორმირებას. ალანებმა ცენტრალური კავკასიონის ხეობებიდან კი არ განდევნეს ადგილობრივი, კავკასიურ ენებზე მოლაპარაკე ტომები, არამედ ორგანულად შეერწყნენ მათ. VII საუკუნის სომხური „გეოგრაფია“ ცენტრალური კავკასიონის ტერიტორიაზე დამკვიდრებულ ალანთა შორის განასხვავებს მთელ რიგ ტომობრივ ჯგუფებს, მათ შორის საკუთრივ ალანებს, აშ-დიგორებს ან დიგორებს და დვალებს (ე. ი. თუალებს). მონღოლ-თათართა შემოსევების შემდეგ მთის ხეობებში კონცენტრირებული ოსები სულ უფრო ხშირად გადმოდიან კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებზე, სადაც ადრე უკვე სახლობდნენ მათი თანამეტომეები – თუალები (?)³⁶.

როგორც ვხედავთ, კონკრეტულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ოსთა

³⁵ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 124, 293-294; მისივე, ქართული პოლიტიკური და ეთნიკური წარმონაქმნები ელინისტურ ხანაში, ნიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 459-461.

³⁶ იხ. ბ. ა. გარდანოვის „ისტორიული ნარკვევი“ კრებულში: «Народы Кавказа», I, М., 1960, с. 68, 70, 79.

ეთნოგენეზისა და დვალთა ვინაობის საკითხებით მეტ-ნაკლებად დაინტერესებულ მკვლევართა (პირველ რიგში ვ. მილერის, გ. კოკიევის, ზ. ვანეევის, მ. სკიტსკის და ვ. აბაევის) მოსაზრებების უხეირო შენაზავთან, რასაც ადულაბებს დვალთა ასიმილაციის დასრულების დროის უკიდურესად შორს (სადაც V-VI საუკუნეებში) გადანევის, თანამედროვე ოსი ეთნოსის კავკასიელ წინაპრებად მათი გამოყვანისა და საბოლოო ანგარიშით ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ მიწა-წყლის ძველთაგანვე ოსებით დასახლებულ რეგიონად წარმოსახვის აშკარა განზრახვა. ამიტომ გაკვირვებას არ იწვევს ის, რომ ბ. გარდანოვი „თუალ“-ს უძველესი ოსური ეთნონიმის ცნებად ასაღებს³⁷, ე. წ. სამხრეთელ ოსთა სამოსახლო არეალს კი (ე. ი. ცენტრალური საქართველოს ჩრდილოეთ სექტორს) ზოგადად „კავკასიონის ქედის სამხრეთ კალთებს“ უწოდებს, ხოლო თავად ოსებს აღნიშნული ტერიტორიის მკვიდრ მოსახლეებად აცხადებს და სხვ.

დვალთა ვაინახურ წარმომავლობასა და ალანთაგან მათ გვიანდელ ასიმილაციაში ეჭვი არ ეპარება ალანთა ისტორიის ცნობილ სპეციალისტს ვ. კუზნეცოვსაც, რომელსაც ოსი ხალხის ფორმირება ეთნიკური სუბსტრატის (კავკასიელი აბორიგენების) და სუპერსტრატის (ალანების) სინთეზად ესახება. მაგრამ გამოცდილ სწავლულს ნამეტანად გაუკულმართებული წარმოდგენა გააჩნია დვალეთის ქვეყნის ადგილსა და როლზე საქართველოს ისტორიაში, აგრეთვე დვალთა ტომის ლოკალიზაციასა და ეთნოტრანსფორმაციაზე. მას აშკარად შეცდომაში შეჰყავს მკითხველი, როდესაც ალანეთის სამხრეთ საზღვარს თვითნებურად ატარებს კავკასიონის მთავარ ქედზე და „თუალგომად“ სახელდებულ ბუდე დვალეთის მიწა-წყალს აღმოსავლეთ ალანეთის შემადგენელ ნაწილად, ქართული ეკლესიის აქტიური გავლენის ზონად აცხადებს, ხოლო ალანთა მხრივ გადმოსახლებას შიდა ქართლის ტერიტორიაზე. რასაც ავტორი ჯიუტად უწოდებს „სამხრეთს“, „კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებს“, ან „თანამედროვე სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიას“, XIII საუკუნის II ნახევრის მოვლენად თვლის. თანაც, სამხრეთელ ოსთა „კომპაქტური ეთნოკულტურული ოლქის“ („компактная этнокультурная область“) ჩა-

³⁷ საყურადღებოა, რომ 1959 წ. გამოცემულ „ჩრდილო ოსეთის ასსრ ისტორიის“ შესავალ ნაწილში (ავტორები: ლ. პ. სემიონოვი, მ. ს. თოთოევი) განმარტებულია, რომ ქართველების, რუსებისა და ბიზანტიელების მიერ შესაბამისად „ოსებად“ ან „ოსებად“, „ოსეტიებად“ და „ალანებად“ სახელდებული ოსები საკუთარ თავს უწოდებდნენ: აღმოსავლეთით – „ირ“-ს, სამხრეთით – „თუალ“-ს და დასავლეთით – „დიგორ“-ს (История Северо-Осетинский АССР. М., 1959, с. 12). რამდენადაც ასეთ კვალიფიკაციას თან არ ახლავს იმის ახსნა, თუ მაინც როდის და როგორ იქცა „თუალ“ ოსთა ერთი ნაწილის მისამართით გამოყენებულ ტერმინად, და, საერთოდ, როგორ მიმართებაშია ოსური „თუალ“ ქართულ „დვალთან“, მკითხველმა ნიადაგ შეიძლება იფიქროს, რომ „თუალ“ ძველთაგანვე ოსური ეთნონიმის ცნებას წარმოადგენდა და, მამასადამე, ერთ-ერთ ოსურ ტომს (კერძოდ, სამხრეთელ ოსებს) აღნიშნავდა.

მოყალიბებას იგი ქედსგადმოღმა გადმოსულ ალანთა მიერ აბორიგენ დევალთა ძალით დამორჩილებისა და ასიმილაციის პირდაპირ შედეგად მიიჩნევს. თუმცა სიტყვას არ ძრავს დევალთა ასიმილაციის დასრულებისა და სამხრეთელ ოსთა ამ ე. წ. „ეთნოკულტურული ოლქის“ საბოლოოდ გაფორმების დროზე, აგრეთვე საკუთრივ „თუალგომში“ („ბუდე დევალეთში“) დევალთა ბინადრობის თუ ეთნოტრანსფორმაციის ფაქტებზე. ერთი სიტყვით, რუსი მკვლევარი არამართებულად უჩვენებს დევალთა განსახლების ოდინდელ არეალს, მათი ალანიზაციის პროცესის დაწყების თუ დასრულების ადგილს და დროს. მისი მტკიცებებით ხომ ძალაუვნებარად ისე გამოდის, თითქმის დევალები მარტოოდენ კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე ცხოვრობდნენ, სწორედ ისინი (და არა ქართველები) წარმოადგენდნენ კავკასიონის პირაქეთა ხეობების (მდ. ლიახვის აუზის) აბორიგენებს და მათ ეთნიკური ასიმილაციაც ნიადაგ აღნიშნულ რეგიონში განიცადეს, მაშინ როდესაც წარა-მამისონის ტაფობი (// ბუდე დევალეთი, ოსურად „თუალგომი“) ძველთაგანვე ალანებით იყო დასახლებული და ამ მხარეს ირანიზაციის პროცესი ან ძალზე შორეულ წარსულში შეეხო ან საერთოდ არც შეხებია (!?)³⁸.

ცხადია, ასეთი გაუგებრობა მხოლოდ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების გაუთვალისწინებლობით ან უკიდურესად მიკერძოებული ანალიზით შეიძლება აიხსნას.

პროფ. ი. დეშერიევი სრულ ნდობას უცხადებს ვ. გამრეკელის ჰიპოთეზას დევალთა ვაინახური წარმომავლობის შესახებ და თავის მხრივ არასაკმარისად სოლიდურ ლინგვისტურ არგუმენტებსაც გვთავაზობს ნახური ეთნიკური ატრიბუციის სასარგებლოდ. კერძოდ, მკვლევარი მიზანშეწონილად თვლის ტერმინ „დვალი“-ს ეტიმოლოგიის გარკვევას ნა-

³⁸ В. А. Кузнецев, Аланские племена Северного Кавказа, «Материалы и исследования по археологии СССР», М.-Л., 1962, №106, с. 115, მისივე, Очерки истории Алан, Орджоникидзе, 1984, с. 145, 243, 263-264, 280-281; მისივე, (თ. ა. გურიევთან თანაავტორობით), Алания в IX-XII вв., возникновение раннефеодальной государственности (гл. 7), «История Северо-Осетинской АССР», т. I, Орджоникидзе, 1987, с. 115-131. შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ ვ. კუზნეცოვი ბუდე დევალეთში შემორჩენილ ზრუგის, თლის და რეგახის ქართულ ტაძრებს ალანებზე საქართველოს ქრისტიანული გავლენის, XI საუკუნეში საქართველოსა და ალანეთს შორის არსებული კულტურული კავშირების დამამტკიცებელ ძეგლებად მიიჩნევს და, თ. გურიევთან შეთანხმებით, მათ „კომპოზიციურად ტიპიურ ქართულ ეკლესიებად“ ახასიათებს (იხ. В. А. Кузнецев, Очерки истории Алан, с. 214, 243; Алания в IX-XII вв. «История Северо-Осетинской АССР», I, с. 115). ამასთან, „ჩრდილოეთ ოსეთის ასსრ ისტორიის“ მე-7 თავში რუსი ავტორები მიუთითებენ, რომ მონღოლთაგან დევნილი „ალან-ოსები დაიძრნენ კავკასიის მთავარი ქედის სამხრეთ, მცირედ დასახლებულ კალთებისაკენ და საქართველოს მიმდებარე ხეობებისაკენ“ (იხ. «История Северо-Осетинской АССР», I, с. 131), რაც ე. წ. „კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთი კალთების“ (ე. ი. ცენტრალური საქართველოს ჩრდილოეთი სექტორის) „საქართველოსაგან“ უტიფრად გამიჯვნის ტოლფასია.

ხების უზენაესი ღვთაების – დალის (.მზის და ცის მეუფის) სახელწოდების მეშვეობით და ხსენებული ეთნონიმის მეტისმეტად გულუბრყვილო გაშიფვრის („დვალი=დალის შვილები“, „ისინი, ვინც წარმოშობილია დალისაგან“) შემდეგ დაასკვნის, რომ დვალები ნახური ტომების ყველაზე უფრო სარწმუნო წინაპრებს უნდა განეკუთვნებოდნენ³⁹.

დვალებში ქართველების მონათესავე ერთ-ერთი იბერიულ-კავკასიური ტომის ამოცნობის მომხრეა პროფ. ვალ. ითონიშვილიც, რომელიც ვ. გამრეკელის მონოგრაფიაზე დაყრდნობით მოკლედ მიუთითებს მონიფულ შუა საუკუნეებში დვალთა ქართიზაციის, ხოლო გვიანფეოდალურ ხანაში მათი ოსთაგან ასიმილაციის შესახებ, თუმცა ავტორი საკვლევი ტომის ასიმილაციის პროცესს XVIII საუკუნეში ჯერ კიდევ დამთავრებულად არ თვლის⁴⁰.

ისტორიკოსები ვ. ვინოგრადოვი და კ. ჩოკაევი კლაუდიუს პტოლემეუსისეულ „უალებს“ თანამედროვე ჩაჩნეთ-ინგუშეთის მეზობელ რაიონში მცხოვრებ ერთ-ერთ კავკასიელ ტომად მიიჩნევენ და პრინციპში არ უარყოფენ ვ. გამრეკელისა და ი. დეშერიევის მოსაზრებას დვალთა ვაინახური წარმომავლობის შესახებ, თუმცა იმავდროულად, ყოველი შემთხვევისათვის, თავს იზღვევენ ფრთხილი განცხადებით, რომ ისინი ჯერ-ჯერობით მოკლებულნი არიან აღნიშნული თვალსაზრისის კრიტიკული შეფასების თუ დაზუსტების შესაძლებლობას, რაშიც გადამწყვეტი სიტყვა, ავტორთა რწმენით, სპეციალისტებმა, პირველ რიგში კი ენათმეცნიერებმა უნდა თქვან⁴¹.

გ. ლაზარაშვილის მტკიცებით, დვალები წარმოადგენდნენ კავკასი-

³⁹ Ю. В. Дешериев, Сравнительно-историческая грамматика нахских языков и проблемы происхождения и исторического развития горских кавказских народов, Грозный, 1963, с. 55-56.

⁴⁰ ვალ. ითონიშვილი, საცხოვრებელი ნაგებობანი თრუსოს ხეობაში, „კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული“, I, თბ., 1964, გვ. 112; მისივე, ხევი (გზამკვლევი), თბ., 1984, გვ. 4.

⁴¹ В. Б. Виноградов, К. З. Чокаев, Древние свидетельства о названиях и размещении нахских племён, «Археолого-этнографический сборник», Грозный, 1966, с. 63, 70.

შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ „ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიის“ მე-4 თავში იმავე ვ. ვინოგრადოს (ამჯერად უკვე ნ. ანფიმოვთან, ვ. კოტოვიჩთან და ბ. კეფეროვთან თანაავტორობით) მიზანშეწონილად მიაჩნია პლინიუს უფროსისეული „თალების“ შეპირისპირება „დვალბთან“ და ამ უკანასკნელთა გამოცხადება „ოსეთის გვიანდელ კონკრეტულ ეთნიკურ ჯგუფად“ („поздняя конкретная этническая группа Осетия“), რაც ძველი დვალების გვიანდელი ე. წ. „თუალებთან“ შეთანაბრებისა და საბოლოო ანგარიშით ოსი ხალხის შიდა-ეთნიკურ დანაყოფად მათი წარმოჩენის ტოლფასია (იხ. История народов Северного Кавказа с древнейших времён до конца XVIII в., М., 1988, с. 84). სხვათა შორის, იმავე პუბლიკაციაში ჩართულ ერთ-ერთ რუკაზე, სადაც ნაჩვენებია ხალხთა განსახლება ჩრდილოეთ კავკასიაში XIII-XIV სს., „Осетия“ მდ. თერგსა და მდ. ურუსს შორის ლოკალიზდება და ბუდე დვალეთის (ე. წ. „თუალგომის“) ტერიტორიასაც ფარავს (იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 190).

ონის მთიანეთის ცენტრალურ ნაწილში, დიდი ლიახვის სათავეებსა და მიმდებარე რაიონებში ძველთაგან მცხოვრებ ერთ-ერთ კავკასიელ ტომს, იმ კონკრეტული ეთნოკულტურული გარემოს უმნიშვნელოვანეს შემადგენელ ნაწილს, რომლის საფუძველზე ისტორიული განვითარების პროცესში ჩამოყალიბდა ოსი ხალხი. ავტორის თქმით, დვალეების მიჩნევა ოსებად ისევე არამართებულია, როგორც არამართებულია შუა საუკუნეების „ოსების“ გაიგივება თანამედროვე ოსებთან, ვინაიდან ერთნიც და მეორენიც ოსი ხალხის წინაპრად იმსახურებენ გააზრებას. ამასთან, მკვლევარი დვალეებს ახასიათებს ოსი ეთნოსის იმ ნაწილად, რომელიც კულტურულად და ეკონომიურად მჭიდროდ იყო დაკავშირებული საქართველოსთან⁴².

მართალია, ქართველი სწავლული სავსებით სწორად მიუთითებს დვალეების ოსებთან გაიგივების უნიადაგობაზე, მაგრამ იგი აშკარად სცოდავს უსათუოდ ოსების წინაპრებად ან ოსი ეთნოსის მანარმოებელ კომპონენტად დვალთა გამოცხადებით. სხვა ავტორთა (ნ. მარი, ვ. აბაევი და ა. შ.) მსგავსად მას რატომღაც ავიწყდება ის, რომ დვალეები თავისი ისტორიული ბედ-ილბლით დაკავშირებულნი იყვნენ არა მარტო ოსებთან, არამედ პირველ რიგში ქართველებთან და მათ ირანიზაციას წინ უსწრებდა ქართიზაციის (თუ ქართველიზაციის) ინტენსიური პროცესი. ფაქტია, რომ საუკუნეების მანძილზე ქართულ სახელმწიფოში მცხოვრები და VI საუკუნიდან ქრისტიანიზირებული დვალეები ქართველ „მთიულთა“ (//მთიელთა) ტრადიციულ სიას ავსებდნენ და ისინი მხოლოდ გვიანფორდალურ ხანაში დაექვემდებარნენ ალან-ოსთაგან ასიმილაციას (თანაც უკვე საბოლოოდ ფორმირებული ალან-ოსური ეთნოსის მხრიდან), რის კვალობაზე ლაპარაკი უნდა იყოს არა დვალთა აქტიურ მონაწილეობაზე ოსი ხალხის ეთნოგენეზში (რაც დვალთაგან დამოუკიდებლად წარიმართა თავიდან ბოლომდე), არამედ მათი ერთი ნაწილის გვიანდელ ასიმილაციაზე ოსი ეთნოსის მიერ, ვითარცა ამ უკანასკნელის ეთნოგეოლუციის (და არა მაინცდამაინც ეთნოგენეზის) პროცესის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ინგრედიენტზე. ამდენად, დვალეებზე ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ ისინი ნაწილობრივ ოსების მიერ ასიმილირებული ტომია და არა ოსების ეთნიკური წინაპრები, რისი მტკიცებაც არსებითად ისეთივე სერიოზული უზუსტობაა, როგორც, მაგალითად, გათურქებულ ქართველთა (მესხთა) ან თუნდაც გაქართველებულ ოსთა წარმოჩენა შესაბამისად თურქი და ქართველი ხალხების წინაპრებად.

გ. ლაზარაშვილის დარად დვალეებს ოსი ხალხის „ავტოქტონ (კავკასიელ) წინაპრებად“ („автохтонные кавказские предки осетин“) აცხადებს ი. ჩეჩენოვიც, თუმცა იგი კიდევ უფრო აფართოვებს ოსთა „კავკასიელი წი-

⁴² Г. Р. Лазарашвили, О времени переселения осетин в Грузию, «Советская этнография», 1966, №2, с. 102-103, 108.

ნაპრების" წრეს მასში წანართა ტომის დამატებით შეყვანას (?!)⁴³.

დვალთა ტომის კავკასიური წარმომავლობისა და მერმინდელი ირანიზაციის ფაქტს სადავოდ არ ხდის ოსი ეთნოგრაფი ბ. კალოევიც, რომელიც ოსი ხალხის ეთნოგრაფიული იერსახის ფორმირებას ორი ეთნოკულტურული ტრადიციის: ადგილობრივი კავკასიურის და ჩრდილო-ირანულის (სკითურ-სარმატულ-ალანურის) ურთიერთზემოქმედებისა და ორგანული სინთეზის უშუალო რეზულტატად მიიჩნევს. უფრო მეტიც, იგი „თუალებს“ თანამედროვე ოსი ხალხის მესამე უმნიშვნელოვანეს შიდაეთნიკურ დანაყოფად განიხილავს „ირონელების“ და „დიგორელების“ გვერდით და გამოთქვამს ვარაუდს, რომ ოსების დანაწევრება დიგორელებად და ირონელებად, როგორც ჩანს, უნდა ამოდიოდეს ალან-ოსური ეთნიკური დაჯგუფების შიგნით არსებული ტომობრივი სხვაობიდან, მაშინ როდესაც „თუალები“ უნდა წარმოქმნილიყვნენ უკვე კავკასიურ ნიადაგზე ალანთა მიერ ერთ-ერთი ადგილობრივი კავკასიელი ტომის – დვალეების (თუალების) ასიმილაციის შედეგად. მაგრამ საკითხისადმი ესოდენ დიფერენცირებული მიდგომის უნარის დემონსტრირების მიუხედავად მკვლევარი მაინც ვერ ერევა ან ვერ ელევა დვალთა ირანიზაციის დროს უკიდურესად შორს გადაწევის, ისტორიული დვალეების თანამედროვე ოს-თუალებთან შეთანაბრებისა და ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ ძირძველ მოსახლეობად სწორედ ოსი-თუალების გამოყვანის ცდუნებას, რაც მას სინამდვილის აშკარა დამახინჯებასკენ და არაერთი დაუსაბუთებელი მტკიცებისაკენ უბიძგებს. მკვლევარი ჩვენთვის ნაცნობი ხელნერი „Осетия“-ს კავკასიონის ქედის ორსავე კალთაზე განფენილ და „საკუთრივ საქართველოსაგან“ („Собственного Грузии“) გამიჯნულ ქვეყნად წარმოაჩენს და კ. კოხის ნაბაძვით „ოსეთს“ სამ ძირითად ნაწილად („ჩრდილოეთ, ცენტრალურ და სამხრეთ ოსეთად“) ჰყოფს, ხოლო „თუალებს“ ან „დვალეებს“ („Туалыцы“ // „Двалы“) ე. წ. „Центральная Осетия“-სა (– სწავლულის გაგებით წარა-მამისონის ტაფობის, თრუსოს ხეობისა და ხევის მიწა-წყლის მოზრდილი მონაკვეთისაგან შენივთებული რეგიონისა) და ე. წ. „Южная Осетия“-ს მთელ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან დღემდე კომპაქტურად განსახლებულ ოსთა სუბეთნიკურ ჯგუფად აცნობს მკითხველს; თანაც, სამხრეთელ ოსებს ზოგადად „თუალებს“ („დვალეებს“) უწოდებს, თუმცა ერთგან გარკვევით მიუთითებს თავად ოსთა მიერ „თუალი“-ს გამოყენებაზე მარტოდენ „თუალგომის“ მკვიდრთა აღმნიშვნელი ეთნონიმის დონეზე. ამასთან, ყველგან და ყველაფერში (მათ შორის არქეოლოგიურ ინვენტარში, ქართული მატერიალური კულტურის ძეგლებში და ეპიგრაფიკაში, ე. წ. სუბსტრატულ ტოპონიმიაში და ა. შ.)

⁴³ И. М. Чеченов, О социально-экономических предпосылках формирования осетинского народа. Сб. «Происхождение осетинского народа», Орджоникидзе, 1967. с. 238.

სკვითურ-სარმატულ-ალანური კვალის ძეხნით გატაცებული ოსი მეცნიერი დაბეჯითებით გვარწმუნებს, თითქოს ცენტრალური კავკასიონის აბორიგენული მოსახლეობა (დვალთა ტომის ჩათვლით) ჯერ კიდევ ახ. წ. I საუკუნისათვის ძირითადად უკვე ირანიზირებული იყო სარმატების მიერ, მის ასიმილაციას კი საბოლოოდ IV საუკუნეში ცენტრალური კავკასიონის მთიანეთში მასობრივად შემოხიზნულმა ალანებმა დაუსვეს ნერტილი. VII საუკუნის სომხურ „გეოგრაფიაში“ დამონმებულ დვალთა სახით საქმე გვაქვს ერთ-ერთ ალან-ოსურ ტომთან – „თუალებთან“ (ქართ. „დვალებთან“), რომელნიც იმხანად დაახლოებით იქ ცხოვრობდნენ, სადაც დღესაც ბინადრობენ ოსი-თუალები. მკლევარი გამორიცხავს აგრეთვე „დვალური ენის“ არსებობის შესაძლებლობასაც და ვახუშტისეულ „ძველ დვალურ ენაში“ ოსური ენის „თუალურ დიალექტს“ ხედავს, რის შემდეგაც გულდაჯერებით შენიშნავს, რომ თურმე ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში თუალები (დვალები) არსად ფიგურირებენ, ვინაიდან ქართველი მემკვიდრეები საერთოდ არც განასხვავებდნენ ერთმანეთისაგან დვალებს და ოსებს და მათ ერთ ხალხად თვლიდნენ. თუ ბ. კალოვეს დაუფუჯრებთ, ქართულ ისტორიულ ქრონიკებში თანამედროვე ოსების წინაპრები XIII საუკუნემდე „ოვსი“ // „ოსი“-ს სახელწოდებით იყვნენ ცნობილნი და მხოლოდ XIV საუკუნიდან ხსენებულ ეთნონიმებს დაემატა ოსების აღმნიშვნელი ორი ახალი სახელწოდება: „დვალი“ და „დიგორელი“. დაბოლოს, ავტორი საგანგებოდ განმარტავს, რომ თანამედროვე სამხრეთელი ოსები წარმოადგენდნენ არა ალან-ოსთა პირველ მიგრაციულ ტალღას მოყოლილი და საქართველოს ბარის რაიონებში ჩასვლის შედეგად მთლიანად გაქართველებული „უწინდელი სამხრეთელი ოსების“ („прежние юго-осетины“) მემკვიდრეებს, არამედ მათგან დაცლილ ადგილებზე XV-XVII საუკუნეებში დამკვიდრებულ ოს მოახალშენეთა (უპირატესად ალაგირის, ქურთათის, თაგაურის თემებიდან გადმოსახლებულ ოს-ირონთა) შთამომავლებს, რითაც კიდევ უფრო გაუგებარს ხდის ე. წ. „სამხრეთელ ოსთა“ მთლიანი მასის „თუალებად“ გამოცხადების მოტივაციას და საბოლოოდ აბუნდოვნებს დვალების შესახებ ოსთა ისედაც ეკლექტიკური ხასიათის მსჯელობას⁴⁴.

⁴⁴ Б. А. Калоев, Данные этнографии и фольклора о происхождении Осетин, Сб., «Происхождение осетинского народа», Орджоникидзе, 1967, с. 99, 123; მისივე, Осетины, М., 1967, с. 11-26, 47-49, 52-54; მისივე, Осетины, издание 2-е, М., 1971, с. 18-26, 52-59, 60-67, 330-331, 337.

შენიშვნა: ბ. კალოვეის მსგავსად „თუალებს“ თანამედროვე ოსი ხალხის მესამე შიდაეთნიკურ დანაყოფად („ირონელების“ და „დიგორელების“ ბაღდად, ეთნოგრაფიულ ჯგუფად) განიხილავს და ე. წ. „სამხრეთელ ოსებად“ წარმოაჩენს რუსი ანთროპოლოგი ვ. ალექსეიევიც (В. П. Алексеев, Антропологические данные к происхождению осетинского народа, Сб. «Происхождение осетинского народа», с. 148-160).

პროფ. ნ. ნაკაშიძე დვალეებს ქართლის, იმერეთის და ოსეთის საზღვარზე ლოკალიზებულ დვალეთის ქვეყანაში მცხოვრებ ერთ-ერთ არაქართულ ტომად თელის და ლოიალურად ჩანს განწყობილი დვალთა კავკასიური წარმომავლობის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებებისადმიც. ყოველ შემთხვევაში, იგი არ გამოხატავს თავის ნეგატიურ დამოკიდებულებას თუნდაც ვ. გამრეკელის ნაშრომებში ასახული მტკიცებების მიმართ. სამაგიეროდ, მკვლევარი მკაცრად აკრიტიკებს დვალთა და ოსთა ურთიერთმიმართებაზე ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერის“ ჩვენებების გ. თოგოშვილისეულ ინტერპრეტაციას და დაასკვნის, რომ XVIII საუკუნის დასაწყისში დვალეები ენობრივად, ეთნოგრაფიულად, სარწმუნოებრივად და სოციალურად აშკარად განსხვავდებოდნენ ოსებისაგან, ოსების მიერ დვალეების ასიმილაციის პროცესი დაწყებული იყო, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში დასრულებული⁴⁵.

კავკასიის ეთნონიმიკის და ეთნიკური ისტორიის საკითხების ცნობილი მკვლევარი ნ. ვოლკოვა მკვეთრ ზღვარს ავლებს ანტიკური ხანის დვალეებსა (ვალეებსა, უალეებსა) და გვიანი შუა საუკუნეების დვალეებს შორის და პირველებს ალან-ოსებისაგან სრულიად განსხვავებული ეთნიკური ბუნების კავკასიურენოვან (უფრო ვაინახური მოდგმის) ხალხად მიიჩნევს, რომელიც გარკვეული ქრონოლოგიური პერიოდიდან ირანიზაციას დაექვემდებარა და ცენტრალური კავკასიის მაღალმთიან რეგიონში შემოსულ ალან-ოსთა მიერ იქნა ასიმილირებული. მართალია, მკვლევარი იოლად აბათილებს მ. კალოვის მოსაზრებას ხსენებულ ტერიტორიაზე ირანიზაციის პროცესის I-II საუკუნეებში დამთავრების შესახებ და გულახდილად ლაპარაკობს ალანთა მიერ დვალთა ასიმილაციის დროის დაზუსტებასა და მათი ეთნოტრანსფორმაციის ხასიათის გამოვლენასთან დაკავშირებულ სიძნელეებზე, მაგრამ თავის მხრივ, სათანადო დასაბუთების გარეშე, დვალთა ალანიზაცია-ირანიზაციას ჯერ კიდევ ადრეულ შუა საუკუნეებში (სახელდობრ, VII-VIII საუკუნეებში) დაწყებულ და საკმაოდ შორეულ წარსულში (– XIII საუკუნის წინარე ხანაში) უკვე საბოლოოდ დარსულებულ მოვლენად წარმოსახავს. იგი უაპელაციოდ აცხადებს, თითქოს XIII-XVII საუკუნეების მანძილზე – „დვალეებისა“ და „ოსების“ ურთიერგამიჯვნის წერილობითი ტრადიციის შემონახვის პირობებში – აღნიშნული ხალხები ეთნიკურად ერთნი იყვნენ (?!). ამასთან, რუს ეთნოგრაფს სურს დაგვარწმუნოს, რომ ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში „დვალეების“ და „ოსების“ განცალკევებით მოხსენიებას, შესაძლოა, არც გააჩნდეს შუა საუკუნეების პერიოდში მათი განსხვავებული ეთნიკური კუთვნილების დამამტკიცებელი უტყუარი საბუთის ღირებულება, ვინაი-

⁴⁵ ნ. ნაკაშიძე, მცდარი მეთოდოლოგიური პოზიციებიდან, ჟ. „მნათობი“, 1971, №12, გვ. 179-180; აგრეთვე, Вахушти Багратиони, История царства грузинского, изд. Н. Т. Накашидзе, Тб., 1976, с. 317.

დან ქართულ წყაროებში, სწავლულის თქმით, არაიშვიათია ქართველები და ცხავატელების, ქართველების და მოხვევების, ქართველებისა და იმერლების ურთიერთგამიჯვნა ამ ხალხების ენობრივი ერთიანობის მიუხედავად, ხოლო გვიანშუასაუკუნეების წყაროები განაგრძობენ „დვალეზისა“ და „ოვსების“ განაწევრებას, თუმცა პირველნი უკვე ოსურად ლაპარაკობენ. კონკრეტულ შემთხვევაში მკვლევარი რატომღაც არ ითვალისწინებს იმას, რომ, ჯერ ერთი, ქართული წყაროები არა მარტო ერთმანეთის გვერდით მოიხსენიებენ „დვალეზს“ და „ოსებს“, არამედ პირდაპირ ჩვენებებსაც შეიცავენ მათ შორის არსებული ეთნიკური სხვაობის შესახებ; მეორეც, იშვიათი პოლისემანტიკურობით გამორჩეული ცნება „ქართველის“ („ქართველი“ = 1. ქართლელი; 2. ქართულენოვანი ეთნოლინგვისტური ჯგუფი ქართველური ეთნიკური მასის შიგნით; 3. მთელი ქართველი ხალხი) მიმართება ქართველი ხალხის ლოკალური ეთნოტერიტორიული ჯგუფების (და არა ე. წ. „ხალხების“) აღმნიშვნელ ეთნონიმებთან: „ცხავატელთან“, „მოხვევსთან“ და „იმერელთან“ სულ სხვა რიგისაა, ვიდრე ცნება „ოვსის“ („ოსის“) მიმართება „დვალთან“ და მესამეც, დვალთა ოსურ ენაზე ალაპარაკება სულაც არ ნიშნავს მათ აუცილებელ გაოსებას, ისევე როგორც, მაგალითად, ებრაელების სალაპარაკო ენად ქართულის მათ გაქართველებას. არანაკლებ გაკვირვებას იწვევს ნ. ვოლკოვას ის მტკიცებაც, რომ მთიელი ინგუშები ტერმინით „დევა“ აღნიშნავენ სწორედ დვალეზს, მალხისტელ ჩაჩნებთან კი იგივე დვალეზი ცნობილნი არიან „დევა“-ს სახელწოდებით. არადა, ამგვარი ნომინაციის ადრესატებად დვალეზის გამოცხადება და მათი ანმყო დროში მოხსენიება მკვლევარს ავალდებულებდა ამ ე. წ. დვალთა ლოკალიზაციას, მათ შესახებ ვაინახებში დაცული ინფორმაციის გამოშვურებას, რისგანაც მან თავი შეიკავა და შესაბამისად თავისი მტკიცების სანდოობაც ეჭვქვეშ დააყენა. მაგრამ ასეთი თვალშისაცემი უზუსტობების მიუხედავად ნ. ვოლკოვას ნაშრომს ის პლუსი მაინც აქვს, რომ იქ მართებულადაა ნაჩვენები ოსური ეთნიკური ნომენკლატურის ცნებად ქცეული „თუალ“ // „თუალთა“ // „თუალლაგ“-ის გამოყენების არეალი ე. წ. „თუალთა“ // „თუალგომად“ წოდებული ტერიტორიის სახით და ეთნონიმ „თუალლაგის“ ფუნქციონირება თუალგომში მცხოვრებ ოს-ირონთა ტერიტორიულ ჯგუფთან მისადაგებული ეთნონიმის დონეზე⁴⁶.

პროფ. გ. ჯალაბაძე დვალეზს კავკასიონის ქედის ორსავე კალთაზე განსახლებულ ნახური მოდგმის ხალხად თვლის, რომლის ერთი ნაწილი იმთავითვე ქართველებთან ეთნოკულტურული კონსოლიდაციის პროცესში აღმოჩნდა ჩათრეული და ქართველებში გაითქვიფა, მეორე ნაწილი კი ოსების მიერ იქნა ასიმილირებული. მკვლევარი ურთიერთშეპირისპირ-

⁴⁶ Н. Г. Волкова, Этронимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, с. 113-119, 127-128.

რებაში განიხილავს იმიერკავკასიელ და ამიერკავკასიელ (დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნის ხეობების სათავეებში მცხოვრებ) დვალეებს და დაბეჯითებით ამტკიცებს, რომ შიდა ქართლის მთიანეთში განსახლებული დვალეები XII-XIV საუკუნეებისათვის უკვე გაქართველებულნი იყვნენ, ისინი მშობლიურ დვალურთან ერთად ქართულ ენაზედაც ლაპარაკობდნენ და ქართველობაზეც მტკიცედ იდგნენ. მაგრამ XIII-XIV საუკუნეებიდან ქართლის მთიანეთში (კერძოდ, დიდი და პატარა ლიახვის, ქსნის ხეობების სათავეებში) იწყება ოსური ნაკადის შემოღწევა, რის შედეგადაც გაქართველებული დვალური მოსახლეობა და ადგილობრივი ქართველობა ნაწილობრივ ბარში ჩამოდის, ნაწილობრივ კი ოსური დაფენების ქვეშ ექცევა და XIV-XX საუკუნეების მანძილზე თანდათანობით ოსებს ერწყმის. ამიერკავკასიელი გაქართველებული დვალეები ამიერიდან ქართულის მაგივრად ითვისებენ ოსურ ენას, თუმცა თავის ძველ (დვალურ) ენასაც ინარჩუნებენ და ქართულსაც არ იფიწყებენ; იმიერკავკასიელი დვალეები კი დვალურის გარდა გადადიან ოსურ ენაზე და შესაბამისად, ვახუშტის ცნობა „...ენა აქუთ ძველი დვალური, და ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად“, მკვლევრის ღრმა რწმენით, ეხება სწორედ პირიქითელ (ჩრდილოკავკასიელ) დვალებს. ამავე დროს სწავლული საგანგებოდ შენიშნავს, რომ XIV საუკუნიდან ადგილი ჰქონდა დვალთა გაოსების პროცესის მოქმედების არეალის თანდათანობით გაფართოებას. თუ ქართველთა და გაქართველებულ დვალთა გაოსება წინა საუკუნეებში მხოლოდ მაღალმთიან ხეობებს მოიცავდა, XIV-XX საუკუნეებში აღნიშნულმა პროცესმა გადმოინაცვლა დაბალმთიანი და გარდამავალი ზოლისაკენ⁴⁷.

სამწუხაროდ, ვითარების ამდაგვარი ურთიერთგამომრიცხველი შეფასებებით დაუზუსტებელი რჩება ის, თუ მაინც სად, როდის და როგორ დაიწყო და დასრულდა დვალთა გაოსების პროცესი, ან სად, როდის და როგორ გაჩნდა პირველი ოსური ახალშენები საქართველოს მიწა-წყალზე, ვინაიდან გ. ჯალაბაძე ერთ შემთხვევაში გარკვევით მიუთითებს შიდა ქართლის მთიან ხეობებში XIII-XIV საუკუნეებში დამკვიდრებულ ოსთა მიერ აქ მცხოვრებ დვალთა ასიმილაციის XIV საუკუნიდან დაწყებაზე, მეორე შემთხვევაში კი დანამდვილებით ლაპარაკობს ოსთაგან დვალთა ასიმილაციაზე მაღალმთიან რეგიონებში XIV საუკუნის წინარე ხანაშიც და XIV-XX საუკუნეების მანძილზე აღნიშნული პროცესის მაღალმთიანი ხეობებიდან დაბალმთიან და გარდამავალ ზოლში გადმოინაცვლებაზე, რაც თავითავად შიდა ქართლის ტერიტორიაზე ოსთა გადმოსახლების დროის XIII საუკუნის იქით გადაწევის ტოლფასია. არანაკლებ გაკვირვე-

⁴⁷ გ.ჯალაბაძე, ქსნის ხეობის მოსახლეობა, კრ. „ქსნის ხეობა“, თბ., 1975, გვ. 8, 11-13; მისივე, მემინდვრობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბ., 1986, გვ. 173; მისივე, ეთნიკური პროცესები შიდა ქართლში, „შიდა ქართლი“ (ეთნოგრაფიული გამოკვლევა), თბ., 1987, გვ. 17-18.

ბას იწვევს ის გარემოებაც, რომ მკვლევარი თითქმის არაფერს ამბობს იმიერკავკასიელ დვალთა ქართველებთან ინტეგრაციაზე და უფრო მეტად პირაქეთელ დვალთა ბედილბლისადმი იჩენს ინტერესს. თანაც დვალთა გაქართველებისა და გაოსების პროცესების XIV საუკუნის წინმსწრები ეპოქის სინქრონულ მოვლენებად წარმოჩენის მიუხედავად იგი არ ცდილობს გაქართველებულ და გაოსებულ დვალთა თანამეფარდების გარკვევას და მათი ურთიერთდამოკიდებულების ხასიათის გამოვლენას. ასევე უცნაურია მკვლევარის მიერ ე. წ. "გაქართველებულ დვალთა" „ქართველებისაგან“ გამოჯვნა და XII-XIV საუკუნეებისათვის იმიერკავკასიელ დვალთა გაქართველების (ან ქართველებში გათქვეფის) ფაქტის ხაზგასმის ფონზე XIV-XX საუკუნეებში გაოსების პროცესში ჩათრეულ მხარედ კვლავაც დვალების (და არა ქართველების) გამოყვანა, რომ აღარაფერი ვთქვათ დვალთა გაოსების პროცესის დროში უსაშველოდ გაწელების და XX საუკუნემდე მოტანის, აგრეთვე, დიდი ლიახვის, პატარა ლიახვის, ქსნის ხეობების, თრუსოს და ხევის თანამედროვე მკვიდრთა (ე. ი. ეთნიკური ოსების და ქართველების) ერთი ნაწილის დვალებადვე გამოცხადების მიზანშეუწონლობაზე ან კიდევ ძველი დვალური ენის შესახებ ვახუშტის ცნობის სადავო ინტერპრეტაციაზე და ა. შ.

მოსკოველი ეთნოგრაფი ვ. კობიჩევი ონომასტიკური ფაქტების თვითნებური ანალიზის და ზოგიერთი საგულისხმო ტოპონიმიური პარალელის გამომზეურების წყალობით აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთისა და თანამედროვე ოსეთის ფრიად ვრცელ მინა-წყალს ისტორიული დვალეთის ტერიტორიის ჩათვლით „სავარაუდო ნახური ტოპონიმიის რაიონად“ და „ნახურ ტომთა განსახლების არეალად“ აცხადებს, რის შემდეგაც თავისი მოსაზრების შესამაგრებლად სწორედ ვ. გამრეკელის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგებს (კერძოდ, დვალთა შესაძლო ვაინახური წარმომავლობის შესახებ განვითარებულ შეხედულებას) იმონებს. ამასთან, მკვლევარი ქართველ ისტორიკოსს მთიელ ოს-დვალთა (თუალთა) ჯგუფის წარმომავლობით დაინტერესებულ სწავლულად აცნობს მკითხველს, რაშიც კიდევ ერთხელაა გამჟღავნებული დვალთა ტომის მაინცდამაინც ოსების წინაპრებად წარმოდგენისა და თუალებთან მათი შეთანაბრების ჩვენთვის ცნობილი ტენდენცია⁴⁸.

ქართული გვარ-სახელების მკვლევარი ი. მაისურაძე დვალებს ძურძუკებთან, ხოლო დვალეთს ძურძუკეთთან აიგივებს. მისი კატეგორიული განცხადებით: „ძურძუკი უძველესი ტომი ჩრდილოეთ კავკასიაში, იგივე დვალები. ძურძუკეთი იგივე დვალეთია“⁴⁹.

⁴⁸ В. П. Кобычев, Расселение чеченцев и ингушей в свете этногенетических преданий и памятников их материальной культуры, Сб. «Этническая история и фольклор», М., 1977, с. 173-175.

⁴⁹ ი. მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, თბ., 1981, გვ. 212.

რამდენადაც ასეთ მოულოდნელ დასკვნამდე მკვლევარი მიჰყავს ვახუშტის „აღწერის“ ერთ ფრაგმენტზე დაკვირვებას, უპრიანი მოკლედ შეინიშნოს, რომ აღნიშნულ თხზულებაში საკმაოდ მკაფიოდ არიან გამოიჯნულნი „დუალნი“ და „ძურძუკნი“, „დუალეთი“ და „ძურძუკეთი“, ხოლო იქ ასახული მითითება დვალთა და ძურძუკთა კავკასიური წარმომავლობის შესახებ („კავკასიის ძეთაგანნი და ნათესავთაგანნი“, „კავკასთა ნათესავნი“) სრულებითაც არ ნიშნავს მათ ეთნიკურ იდენტურობას.

გ. ჩიქოვანი მთლიანად იზიარებს ვ. გამრეკელის შეხედულებებს დვალთა ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის ისტორიული და ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხებზე და თავის მხრივ დვალთა ოდინდელი განსახლების არეალში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალების გაანალიზების საფუძველზე ცდილობს თანამედროვე ოსების ყოფასა და კულტურაში წინარე იბერიულ-კავკასიური მოსახლეობისაგან მემკვიდრეობით მიღებული ეთნოგრაფიული ფაქტების (ეთნოსუბსტრატული ელემენტების) მოკვლევას⁵⁰.

დვალთა ტომს ოსებისაგან განასხვავებს და იბერიულ-კავკასიურ სამყაროს აკუთვნებს პროფ. ნ. ლომოურიც. მისი სამართლიანი შენიშვნით, დვალეთი საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს ოლქს წარმოადგენდა, რომელიც ანტიკური ხანიდან პოლიტიკურად ქართლის სამეფოს, მოგვიანებით კი უკვე გაერთიანებული საქართველოს შემადგენლობაში შედიოდა, ხოლო დვალეები ეთნო-კულტურულად უეჭველად ქართველები იყვნენ. მაგრამ XIV საუკუნის I ნახევრიდან, მკვლევარის თქმით, დვალეთში იწყება ოსთა თანდათანობითი მიგრაცია; ოსები სულ უფრო ინტენსიურად სახლდებოდნენ იქ. თავდაპირველად ამას ადგილობრივი მოსახლეობის და საქართველოს ადამინისტრაციის (ერისთავის) წინააღმდეგობა ხდებდა, მაგრამ ზემოაღნიშნულ პროცესთა ზეგავლენით ეს წინააღმდეგობა კლებულობს და იწყება ოსთაგან დვალთა ასიმილაცია. ნაწილი დვალეებისა ამას გაურბის, კავკასიონის ქედის გადმოღმა გადმოდის, თუმცა XVIII საუკუნის დასაწყისისათვის ოსებისაგან დვალთა ასიმილაციის, გაოსების პროცესი უკვე დამთავრებული იყო⁵¹.

საყურადღებოა, რომ დვალთა ტომის კავკასიური წარმომავლობის თვალსაზრისმა საკმაოდ რელიეფური ასახვა ჰპოვა „ჩრდილოეთ ოსეთის ასსრ ისტორიის“ მეცხრე თავშიც, სადაც არქეოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით მოკლედაა მიმოხილული მონღოლების შემდგომ ხანაში ოსური თემების წარმოქმნის პროცესი. როგორც აღნიშნული ნაკვეთის ავტორები (ვ. თმენოვი, ვ. კუზნეცოვი, ფ. გუთნოვი, ფ. თოთოვეი) ფიქრო-

⁵⁰ Г. Ф. Чиковани, Один из видов площадей народного схода горного Кавказа. «Кавказский этнографический сборник», VII, Тб., 1988, с. 74-79.

⁵¹ ნ. ლომოური, ოსთა საქართველოში ჩამოსახლების ისტორიის ძირითადი ასპექტები, უ. „ცისკარი“, 1992, №5, გვ. 112-113.

ბენ XIII საუკუნიდან კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე ხდება ოსური თემების: ალაგირის, თავაურის, ქურთათის, დიგორის და თუალგომის ფორმირება, თუმცა იქვე დასძენენ, რომ ზოგიერთი სწავლული „თუალგომს“ არ მიიჩნევს ოსეთის ნაწილად და მხოლოდ ოთხ ოსურ მხარეს (ე. ი. დიგორს, ალაგირს, ქურთათს და თავაურს) ითვლის. მკვლევართა დასკვნით, ალაგირის, ქურთათის, თავაურის და დიგორის ხეობებში ალან-ოსები ჯერ კიდევ VII-VIII საუკუნეებიდან იწყებენ შემოღწევას, XIII საუკუნიდან კი ისინი მასობრივად მკვიდრდებიან კავკასიონის ქედის ორივე კალთაზე, რის შემდეგაც ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ ტერიტორიაზე გამოიყოფა სამხრეთელ ოსთა ეთნიკური ჯგუფი, ხოლო ჩრდილოეთ კალთებზე ყალიბდება დიგორის, ალაგირის, ქურთათის და თავაურის ოსური თემები. რაც შეეხება ე. წ. თუალგომის ტერიტორიას, ამ უკანასკნელისათვის, ავტორთა უწყობანო მტკიცებით, სრულიად უცნობია ალანთა კატაკომბური სამაროვნების არსებობა და, ამდენად, არაა გამორიცხული, რომ ხსენებული მაღალმთიანი რაიონის იზოლირებული მდებარეობის კვალობაზე „ადგილობრივმა ეთნიკურმა ჯგუფმა (местная этническая группа)“ უფრო ხანგრძლივად შეინარჩუნა დამოუკიდებლობა (самостоятельность) და ის ალანთა მხრივ ასიმილაციასაც, შესაძლოა, რამდენადმე გვიან (– XIV-XV საუკუნეებში) დაექვემდებარა⁵².

მართალია, ავტორთა ჯგუფის კონკრეტულ მსჯელობაშიც მკაფიოდ გამოსჭვივის ე. წ. სამხრეთელ ოსთა კომპაქტური დასახლების გაჩენის დროის არქაიზაციის, „თუალგომის“ ტერიტორიის ძველთაძველ ოსურ თემად წარმოჩენისა და დვალთა ვინაობის გაბუნდოვნების სურვილი, მაგრამ ისინი მაინც იძულებულნი არიან მკვეთრი ზღვარი გაავლონ თუალგომში მცხოვრებ „ადგილობრივ ეთნიკურ ჯგუფსა“ და იქ ჩრდილოეთიდან მოგვინებით მოსულ ალანებს შორის და საგანგებოდ აღნიშნონ „თუალგომის“ (ე. ი. ბუდე დვალეთის) მოსახლეობის გვიანდელი ალანიზაციის ფაქტი. ამასთან, უნდა ვაღიაროთ, რომ „თუალგომის“ მკვიდრთა ასიმილაციის პროცესის წარმოჩენა XIV-XV საუკუნეების მოვლენად ასევე მოკლებულია არგუმენტაციას, თუმცა უთუოდ წინ გადადგმული ნაბიჯია დვალთა ეთნოტრანსფორმაციის საკითხის გადანყვევების უწინდელ ცდებთან შედარებით, როდესაც დვალთა ასიმილაციის დაწყება-დასრულების დროდ გულდაჯერებით ცხადდებოდა ახ. წ. I საუკუნე (ბ. კალოევი), VII-XIII საუკუნეები (ნ. ვოლკოვა) და სხვ.

დვალთა ტომის კავკასიური წარმომავლობისა და მათი მერმინდელი ეთნოტრანსფორმაციის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებათა აშკარა დომინირების მიუხედავად სპეციალურ ლიტერატურაში მაინც არ დასმია ნერტილი დვალეების ოსებთან (ან სამხრეთელ ოსებთან) გაიგივებისა და

⁵² История Северо-Осетинской АССР, т. I, Орджоникидзе, 1987, с. 141-143.

ოსეთის ნაწილად დვალეთის მიწნევის ტენდენციას, რაშიც იოლად გვარ-
ნმუნებს არაერთი ოსი და ქართველი ავტორის ნაშრომებში არსებული
მტკიცებების გაცნობა. ასე, მაგალითად, ოსი ეთნოგრაფი ა. მაგომეტოვი
ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაზე დაყრდნობით დვალეებს ხელალებით
აცხადებს სამხრეთელ ოსებად და „აღწერის“ ტექსტის ცალკეული ფრაგ-
მენტების თვითნებური კოლაჟის წყალობით ცდილობს დაგვაჯეროს,
თითქოს დვალეთი იმთავითვე ოსეთის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენ-
და და ის მხოლოდ მონღოლობის შემდგომ ხანაში, ოსეთის ქვეყნის დაშ-
ლა-დაქუცმაცებისა და უფრო ძლიერ მეზობელთა დაქვემდებარებაში
მოქცევის შემდეგდა ერგო წილად ქართლის სამეფოს³⁹. სინამდვილეში
ვახუშტის არაფერი ამის მსგავსი არსად არ უნერია. დიდი სწავლული ლა-
პარაკობს არა დვალეთის ქვეყნის ოდითგან ოსეთისადმი კუთვნილებაზე
და დვალეების ოსობაზე, არამედ მონღოლთაგან დარბეულ ოსთა დვა-
ლეთში შემოხიზვნაზე და XV საუკუნიდან ოს მოახალშენეთა მიერ „კავ-
კასთა ნათესავთა – დვალთა“ დაპყრობაზე; იგი გარკვევით მიუთითებს
არა დვალეთის ქვეყნის ქართლის სამეფოში შესვლაზე, არამედ საქართ-
ველოს ერთიანი სამეფოს დაშლის მერმე დვალეთისა და ხევის ქართლის
სამეფოს შემადგენლობაში დარჩენაზე.

ალანთა ისტორიის ცნობილი სპეციალისტის ი. გაგლოითის მთელი
ძალისხმევა ასევე იქითკენაა მიმართული, რომ რამენაირად დაგვაჯეროს
დვალთა და ოსთა ეთნიკურ იდენტურობაში. იგი გულდაგულ უარყოფს
საკვლევი ტომის იბერიულ-კავკასიური წარმომავლობის შესახებ ადრე
გამოთქმულ უკლებლივ ყველა მოსაზრებას და ვ. გამრეკელთან და
ჯ. გვასალიასთან ცხარე პოლემიკაში ჩაბმული ერთგვარი ნიშნის მოგე-
ბითაც კი ჩამოთვლის იმ ქართველ სწავლულთა გვარებს, ვისაც მიზანშე-
წონილად მიაჩნდა დვალთა გაიგივება ოსებთან.

წერილობითი წყაროების ცნობების, ვახუშტის „აღწერაში“ ასახუ-
ლი მტკიცებების, ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების ცალმ-
ხრივი ანალიზისა და ცნება „დვალი“-ს სემანტიკის ბოლოდროინდელი
გაბუნდოვნების ფაქტის აშკარა იდეალიზაციის წყალობით ცხინვალელი
ისტორიკოსი, ანტიკური ეპოქის თუ შუა საუკუნეების დვალეებს ერთ-ერთ
უძველეს ალან-ოსურ ტომად, ოსი ხალხის რიგით ეთნოტერიტორიულ

³⁹ А. Магомстов, Вахушти об Осетии и осетинах. „მასალები საქართველოს ეთნო-
გრაფიისათვის“, XII-XIII, თბ., 1963, გვ. 292, 299.

შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ „ჩრდილოეთ ოსეთის ასსრ ისტორიის“
მე-10 თავში (ავტორები: ფ. გუთნოვი, გ. თოგოშვილი, ვ. თმენოვი) ასევე გატა-
რებულია ის მცდარი აზრი, თითქოს გვიანფეოდალურ ხანაში კავკასიონის სამ-
ხრეთ კალთებზე ოსთა მასობრივი გადმოსახლების პროცესის გაძლიერებას
ხელი შეუწყო XVI-XVII საუკუნეებში ისტორიული დვალეთის (თუალგომის რაი-
ონის) შესვლამ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში (!) (История Северо-Осе-
тинский АССР, т. I, с. 157-158).

ჯგუფად ახასიათებს (ალაგირელების, ქურთათელების, დიგორელების, თაგაურელების და სხვ. გვერდით) და ე. წ. „თუალ“//„თუალღაგებთან“ მათი უყოყმანო შეთანაბრების კვალობაზე ქართული ნომინაციის სფეროში დამონმებულ „დუალ“ („დვალ“-ს) ოსური „თუალი“-ს შესატყვის ეგზონიმად (ოსური ეთნონიმის ქართულ სინონიმად) თვლის. თანაც, „ძეგლი ერისთავთაში“ ეთნონიმ „დვალის“ მოთხრობითი, მიცემითი და ნათესაობითი ბრუნვის მრავლობით რიცხვში ხმარებიდან (მაგ.: „გულისხმა ყვეს დვალთა“, „ესმა დვალთა“, სოფელი დვალთა“ და ა. შ.) მას ის უცნაური დასკვნა გამოაქვს, თითქოს აღნიშნული „დვალთა“ ოსთა ერთი ნაწილის თვითსახელწოდება „თუალთა“-ს გადმოქართულებულ ვარიანტს წარმოადგენდეს (თუალთა→დვალთა) (?!), რაც ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკაშივე ხსენებულ „ცხრაზმისხველთა“, „ჯადელ-ცხავა-ტელთა“, „მოხვეთა“, „გრემისხველთა“ ასევე ოსური ეთნონიმების ქართულ კალკებად გააზრების ტოლფასია.

წინდანი დასახული მიზნის მისაღწევად ავტორი სრულ უნდობლობას უცხადებს წერილობითი წყაროების პირდაპირ ჩვენებებს დვალთა და ოსთა სხვადასხვაობის შესახებ, განზრახ უვლის გვერდს ვახუშტი ბაგრატიონის მკაფიო მითითებებს დვალთა კავკასიური წარმომავლობისა და ცენტრალური კავკასიის მთებში მოგვიანებით (XIII ს-ის მერმინდელ ხანაში) მასობრივად შემოხიზნულ „ოვსთა“ მიერ მათი დაპყრობა-ასიმილაციის თაობაზე, ანგარიშს არ უწევს თვით ოს სწავლულთა მიერ გამომზეურებულ და სწორედ ვახუშტის მოსაზრების მხარდამჭერ ეთნოგრაფიულ მასალებს, რომ აღარაფერი ვთქვათ „დვალური ენის“ ოსური ენის დიალექტად მონათვლაზე, ვახუშტის ნაშრომში გვერდიგვერდ ხსენებულ „დვალთა“ და „ოვსთა“ მძიმის გარეშე ნაკითხვის და „ოს-დვალებად“ წარმოჩენის ნაცად ხერხზე და ა. შ. სამაგიეროდ, VII ს-ის სომხურ გეოგრაფიაში ალანების გვერდით დვალთა მოხსენიება და იქვე დაცული ცნობა მდ. დრაკომის (კოდორის) ალანეთიდან მომდინარეობის შესახებ, ავტორს სავესებით საკმარისად მიაჩნია ერთ-ერთ ალანურ ტომად ან ალანთა „მონასხლეტად“ („околотъ“) დვალების გამოცხადებისა და კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთი კალთების (პირველ რიგში კი ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის აო“-ს ტერიტორიის) ძველთაგან ალან-ოსური ეთნოლინგვისტური ჯგუფებით დასახლებულ არეალად გამოყვანისათვის, აგრეთვე კავკასიონის პირაქეთი ხეობების ერთ ნაწილზე ალანეთის განვრცობის დაშვებისათვის. უფრო მეტიც, ი. გაგლოითი ეჭვქვეშ აყენებს ბუდე დვალეთის (ოსთაგან „თუალგომად“ წოდებული რაიონის) საქართველოს სახელმწიფოს შემადგენლობაში ყოფნის ყოველად უტყუარ ფაქტსაც და მკითხველს თავს ახვევს იმ აზრს, თითქოს კავკასიონის ქედის ორსავე კალთაზე განფენილი დვალეთის ქვეყნის ჩრდილოეთი (პირიქითი) ნაწილი (ავტორისეული ფორმულირებით „ჩრდილოეთი დვალეთი“) ოდითგან შედიოდა

ალან-ოსეთის სამეფოს შემადგენლობაში, ხოლო სამხრეთი (პირაქეთი) ნაწილი („სამხრეთი დვალეთი“) საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში. ამასთან, მკვლევარი დვალეთის თითქმის ყველა მაკროტოპონიმს (მათ შორის ვ. აბაევის მიერ ე. წ. „სუბსტრატულ ტოპონიმებად“ შე-
რაცხილ და ოსებამდელი (არაირანული მოდგმის) მოსახლეობის ენობრივ დანაშრევად მიჩნეულ ასემატურ გეოგრაფიულ სახელებს) მარტოოდენ ოსური ენის მონაცემებით ხსნის და ხელალებით უგულებელყოფს ქარ-
თული თუ ნახური ლექსიკური მასალით მათი ეტიმოლოგიზაციის შესაძ-
ლებლობას, რაც პრინციპში, არაა გასაკვირი ავტორისაგან, რომელსაც არ ეუხერხულება ოსურ ონომასტიკურ არეში ანთროპონიმ „ქუძი“-ს,
„ქუჟი“-ს დამონმების ძალით ეგრისის ცნობილი მთავრის – ფარნავაზის
თანამებრძოლის – ქუჯის წარმოდგენა ქართლის მეფის ვასალ სარმატ
მხედართმთავრად (?!). დაბოლოს, მკვლევარი აშკარა წინააღმდეგობაში
ვარდება, როდესაც ერთგან კატეგორიულად გამორიცხავს დიდი ლიახ-
ვის ხეობასა და მიმდებარე რეიონებში მოსახლეობის ოდინდელ შეცვლას
(– დვალთა ადგილზე ოსების თანდათან დამკვიდრებას) და ამდენად, თა-
ნამედროვე სამხრეთელ ოსებს ძალაუწებურად საუკუნეების მანძილზე
აქ მცხოვრებ ოს-თუალთა პირდაპირ მემკვიდრეებად სახავს, სხვაგან კი
გულახდითად შენიშნავს, რომ იმავე მალრან-დვალეთში (ოსურად: „ურს-
თუალთა“) მცხოვრებ ოსთა ფრიად დიდი ნაწილი საკუთარ თავს „ქურთა-
თელს“ („кырта“) უწოდებს სწორედ ოსეთიდან (კერძოდ ქურთათის თე-
მიდან) გადმოსახლების გამო, რაც თავისთავად საძიებელ რეგიონში მომხ-
დარი ეთნოდემოგრაფიული ცვლილებების დამამტკიცებელი საბუთია⁵⁴.

ერთი სიტყვით, კონკრეტულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს დვალთა
ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის ისტორიული თუ ეთნიკური გეოგრა-
ფიის საკითხების უკიდურესად ტენდენციური გაშუქების კიდევ ერთ, მე
ვიტყოდი, კლასიკურ ნიმუშთან.

ოსი არქეოლოგი ბ. ტეხოვი შედარებით უფრო შენიღბული ფორმით
გვაპარებს აზრს დვალთა ტომის ალან-ოსური წარმომავლობის შესახებ.
იგი სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ერთ სადავო პასაჟზე დაფუძნებით ავითა-
რებს შეხედულებას, თითქოს ჯერ კიდევ ანტიკურ ეპოქაში იბერიის მთი-
ანეთი (ავტორს პირველ რიგში მხედველობაში აქვს ე. წ. „სამხრეთ ოსე-
თის აო“-ს ტერიტორიის მთის ზოლი) ირანულენოვანი (– სკვითებთან და
სარმატებთან ეთნიკურად ახლოს მდგომი) ტომებით იყო დაკავებული,

⁵⁴ Ю. С. Гаглоити, Аланы и вопросы этногенеза осетин, Тб., 1966, с. 95, 183-184; მი-
სივე, Открытое письмо Нутзару Церадзе, "Советская Осетия", 1989 г. №... : მისი-
ვე, К изучению топонимии Двალети (по данным "Дзегли ურისტავთა"), მოხსენება-
თა თეზისები, "მეორე რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენცია ონომასტი-
კაში", თბ., 1989; მისივე, Об этнической принадлежности средневековых Туалыцев
(Двалов), "Советская Осетия", 1990 г., №№58, 59, 60.

რომელთა ადგილზე ადრინდელ შუა საუკუნეებში უკვე ალან-ოსები მკვიდრდებიან. მკვლევარი სტირფაზის სამაროვანს ჯეროვანი დასაბუთების გარეშე ალან-ოსური კულტურის ძეგლად ახასიათებს, სამხრეთელ ოსთა მიერ თავისი ისტორიული სამშობლოდან ახალ სამოსახლო რეგიონში გადმოტანილ ტერმინ „ცარციათში“, რომლითაც ოსები ტრადიციულად თავის წინარე (– გაურკვეველი ეთნიკური ვინაობის) მოსახლეობას აღნიშნავენ, კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე გადმოსახლებული ალან-ოსური მოდგმის ტომის (ან შიდა ქართლის მთიანეთში ინფილტრირებულ ალან-ოსთა პირველი მიგრაციული ტალღის) ძველთაძველ სახელწოდებად მიიჩნევს, ხოლო ოსების მიერ „ცარციათების ქალაქად“ წოდებულ ს. ედისას ქსნის ერისთავთა მიერ XII-XIV სს-ში წარმოებული საომარი ოპერაციების შედეგად დანგრეულ „ზემო დვალეთის დედაქალაქად“ („Столица Верхней Двалетии“) აცხადებს⁵⁵.

მართალია, ამჟამად ერთი სიტყვაც არაა თქმული დვალთა ეთნიკური კუთვნილების შესახებ, მაგრამ ავტორის მსჯელობიდან ძნელი არაა იმის მიხედვრა, რომ იგი დვალეებს პრაქტიკულად არ განასხვავებს ალან-ოსებისაგან და მათ ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ ტერიტორიაზე ვითომცდა ძველთაგანვე დამკვიდრებული ერთსახოვანი ირანულენოვანი ეთნიკური მასის შემადგენლობაში გულისხმობს. თანაც, ს. ედისას „დედაქალაქად“ მოხსენიებისა და ცნება „შიდა ქართლის“ დაუფარავი იგნორირების ფაქტი ერთობ თვალნათლივ ცხადყოფს ოსი სწავლულის მეცადინეობას დვალეთის ქვეყნის რაღაც განსაკუთრებულ ავტონომიურ ერთეულად და ლამისაა დამოუკიდებელ პოლიტიკურ წარმონაქმნად წარმოჩენის მიმართულებით, რაც არაკომპეტენტურ მკითხველში ბუნებრივად აღძრავს დვალეთის საქართველოსგან გამოცალკეების ცდუნებას.

ბ. ტეხოვის ცხინვალელი კოლეგა რ. ძათიათი არ სჯერდება დვალეების ოსებად გააზრებას, დვალეთის დედაქალაქად ადრე შერაცხილი ს. ედისას სამაროვნის ალანურ ძეგლად დახასიათებას, აგრეთვე ალან-ოსთა ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის აო“-ს ტერიტორიაზე დამკვიდრების ქვედა თარიღის VI-VII სს-ში გადანევას და თავის მხრივ გვიმტკიცებს, რომ თურმე შიდა ქართლის ჩრდილოეთი საზღვარი ძველი ქართული წერილობითი წყაროების თანახმად ს. კეხვის ვიწროებს არ ასცილებია, ვინაიდან ამ პუნქტის ზევით ისტორიული ტრადიცია ადასტურებს სრულიად სხვა ისტორიულ პროვინციას – დვალეთს⁵⁶.

⁵⁵ Б. В. Техов, Археологические изучения Южной осетии за 50 лет Советской власти, «ИООНИИ», вып. XV, Цхинвали, 1968, с. 20-21; მისივე, Очерки древней истории и археологии Юго-Осетии, Тбилиси, 1971, с. 25, 146-149, 247, 275-276; მისივე, Материальная культура населения среднего течения реки Большой лиахви в I-VIII вв., Тб., 1987, с. 76-94.

⁵⁶ Р. Г. Дзаттыаты, раннесредневековый могильник в селении Едыс (Южная Осетия), «Советская Археология», 1986, №2, с. 198-208.

„დვალეთისა“ და „შიდა ქართლის“ ამდაგვარ უხეირო შეპირისპირებასთან დაკავშირებით აუცილებელია განიმარტოს, რომ, ჯერ ერთი, ქართულ წერილობით წყაროებში კეხვის ვინოები არსად ფიგურირებს (და არც შეიძლება ფიგურირებდეს) დვალეთისა და შიდა ქართლის, ვითარცა ორი მეზობელი პროვინციის მიჯნად, ხოლო თვით ფართოდ გაგებული დვალეთის სამხრეთი საზღვარი იმავე წყაროების ჩვენებით არ ჩასცილებია დიდი ლიახვის ხეობის მაღალმთიან მონაკვეთს (კერძოდ ს. კოშკას მიდამოებს); ამასთან, ისტორიული ტრადიციით შიდა ქართლის ჩრდილოეთი საზღვარი არამც თუ კეხვის ვინოებს, არამედ კავკასიონის მთავარ ქედსაც იყო გადაცდენილი, ძირითადად კი ის სწორედ აღნიშნულ მთაგრეხილს მიუყვებოდა. მეორეც, „შიდა ქართლი“ გაცილებით უფრო მაღალი ტაქსონომიური რანგის ცნებაა, ვიდრე „დვალეთი“, ვინაიდან ამ სახელწოდებით აღინიშნებოდა როგორც ფართოდ გაგებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ისტორიულ-გეოგრაფიული ქართლის ქვეყნის ერთ-ერთი უმთავრესი რეგიონი მასში ლოკალიზებული ცალკეული კუთხეებითურთ (მათ შორის პირაქეთი დვალეთის მიწა-წყლითურთ), ისე ოდინდელი ქართლის საერისთავოს ტერიტორია და ერთიანი საქართველოს სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ წარმოქმნილი ქართლის სამეფოს თითქმის მთელი ჩრდილოეთი სექტორი; თანაც დვალეთის ქვეყნის ტერიტორიის გაფართოვება და ტოპონიმ „დვალეთის“ ტრანსპლანტაცია ისტორიული შიდა ქართლის მთიანეთში (სახელდობრ, დიდი ლიახვის ხეობაში) ნამდვილად არ მომხდარა ცნება „შიდა ქართლის“ გაქრობის ხარჯზე, ისევე როგორც შიდა ქართლის სანახებში ლოკალური ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყნების (მაგ., მთიულეთის, გუდამაყრის და სხვ.) ფორმირებას არ გამოუწვევია ადგილობრივი ტოპონიმიკური კონტექსტიდან ცნება „შიდა ქართლისვე“ ამოვარდნა. მაშასადამე, ზოგად-ისტორიულ ჭრილში „შიდა ქართლისა“ და „დვალეთის“ წარმოდგენა ორ ურთიერთმომიჯნავე ისტორიულ პროვინციად და ხაზგასმული ცნებების სემანტიკური დიაპაზონის შეთანაბრება მხოლოდ სერიოზული დაბნეულობის საფუძველს ქმნის. მით უმეტეს, გაუმართლებელია „შიდა ქართლსა“ და ამ უკანასკნელის შემადგენელ დიდი ლიახვის ხეობაზე ტერიტორიულად განვრცობილ პირაქეთ დვალეთს შორის საზღვრის დადება მაინცდამაინც ს. კეხვის ვინოებთან, რაც ნიადაგ რ. ძათითათის თვითშემოქმედების ნაყოფია.

ისტორიის განზრახ ფალსიფიკაციაში კიდევ უფრო შორს მიდის ოს ნაციონალ-სეპარატისტთა ერთ-ერთი ლიდერი ა. ჩოჩიევი, რომელიც ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის აო“-ს მთელ ტერიტორიას „თუალგომად“ წოდებულ რეგიონად აცხადებს და მას საქართველოს სამეფოზე დამოკიდებულ, ქართველ მეფეთა მიერ დახარკულ ქვეყნად თვლის. ავტორის თქმით, „დვალეთი“ („თუალგომი“) არ შედიოდა საქართველოს სამეფოში. ქართველი მეფეები მართალია თავს ესხმოდნენ ოსეთს (დვალეთს), ოსეთი

(დვალეთი) ხარკს უზდიდა ქართველ მეფეებს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ის შედიოდა საქართველოში⁵⁷. როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაშიც უგულვებელყოფილია თავად ოს ინფორმატორთა მიერ „თუალგომად“ მარტოოდენ ნარ-მამისონის ტაფობის (ანუ ე. ნ. „ჩრდილოეთ ოსეთის ტერიტორიის განსაზღვრული ნაწილის“) ტრადიციული სახელდების ფაქტი და „დვალეთად“ წარმოჩენილი ე. ნ. „სამხრეთ ოსეთის“ მინა-წყალი (ანუ ცენტრალური საქართველოს ჩრდილოეთი სექტორი) თვითნებურადაა გამოცხრილური საქართველოს სამეფოს შემადგენლობიდან. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ა. ჩოჩიევი გულმოდგინედ ატარებს დვალეთის საკითხისადმი დამოკიდებულებაში ორგზის ლენინის ორდენოსანი პროფ. გ. სკიტსკის მიერ თავის დროზე შემუშავებულ ხაზს. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ გ. სკიტსკი ლაპარაკობს სამხრეთ ოსეთის (დვალეთის) საქართველოს შემადგენლობაში „ნაწილობრივ ყოფნაზე“, ა. ჩოჩიევი კი საერთოდ უარყოფს დვალეთად გასაღებული „სამხრეთ ოსეთის“ ტერიტორიის საქართველოს შემადგენლობაში ყოფნას (!).

უთუოდ კ. კეკელიძის მცდარი მტკიცებების გავლენას განიცდის „ნიკოლოზ დვალის მარტილობისადმი“ მიძღვნილი მცირე საენციკლოპედიო სტატიის ავტორი შ. ონიანი, როდესაც წერს: „ნიკოლოზი იყო დვალის (ოსი) სოფ. ნაიდან... თხზულება საყურადღებო ცნობებს გვანვდის XIII-XIV სს-ში აღმოსავლეთის ქვეყნებში ქართველთა მდგომარეობისა და ოსების გაქრისტიანების შესახებ. ამ დროისათვის ოსები მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი საქართველოსთან, ოსეთის ქრისტიანული მოსახლეობა ქართულ ეკლესიას ექვემდებარებოდა“⁵⁸.

ი. მეგრელიძე მთლიანად იზიარებს გ. ახვლედიანის დაუსაბუთებელ მოსაზრებას ოსების დვალეთის გზით VII ს-ში გადმოსახლების შესახებ და თავის მხრივ დასძენს, რომ ეს მოძრაობა გააძლიერა არაბთა შემოსევამ და საქართველოს დასუსტებამ (VIII ს.), როცა ქართველებსა და ოსებს შორის გადაჭიმული მთავარი კავკასიონი თანდათან გადმოილახა. საქართველოში წინათ დასახლებულ ოსებს XIV-XVIII სს-ში ემატებათ ახალ-ახალი ნაკადები, რომელნიც უმთავრესად საქართველოს მთიან ნაწილებში, ლიახვის, ქსნის და არაგვის სათავეებში სახლდებიან. ამასთან, ქართველი სწავლული დვალეებში სამხრეთელ ოსებს ხედავს, ხოლო „დვალურ ენას“ ოსურის დიალექტად აღიქვამს, რის გამოც ვახუშტი ბაგრატიონისა და ვ. გამრეკელის მსჯელობა დვალეებისა და ოსების შესახებ მკვლევრის მხრიდან ნაჩქარევად კვალიფიცირდება, როგორც „ზოგი ავტორის მიერ ჩრდილოელი და სამხრეთელი ოსების ერთიანი წარმომავლობის საეჭვოდ მიჩნევა“⁵⁹.

დვალეებს ოსებთან აიგივებს მ. ანდრონიკაშვილიც, რომლის თქმით

⁵⁷ „ლიტერატურული საქართველო“, 1990, №39, გვ. 5.

⁵⁸ „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. 7, თბ., 1984, გვ. 433.

⁵⁹ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიახვის ხეობაში, თბ., 1984, გვ. 8, 10, 12, 270, 288.

„ოვსი → ოსი ქართული სახელწოდებაა ალანებისა და ოსებისა, როგორც ძველ წერილობით წყაროებში, ისე ქართულ დიალექტებში (იხმარება ტერმინები დიგორი და დვალცი)“⁶⁰. ამგვარი მტკიცებით ხომ ძალაუწებურად ისე გამოდის, თითქოს „დვალცი“ ქართულ წყაროებსა და დიალექტებში ტრადიციულად ოსების აღმნიშვნელი ეთნონიმის დონეზე გამოიყენებოდა, რაც პრინციპში ისეთივე სერიოზული შეცდომაა, როგორც მაგალითად „დვალთა“ იდენტიფიკაცია „თუალებთან“ და მათი გააზრება ოსი ხალხის მესამე სუბეთნიკურ ჯგუფად (ირონების და დიგორელების გვერდით).

სამაგიეროდ ამ რიგის ხარვეზებისაგან თავისუფალია ქართველ სწავლულთა მოზრდილი ჯგუფის ბოლოდროინდელი პუბლიკაციები, სადაც ოსებისაგან დვალეების უყოყმანოდ გამოიჯენისა და დვალთა ეთნოკულტურული ფიზიონომიის განსაზღვრის პარალელურად სულ უფრო აქტიურად მიმდინარეობს საძიებელი ტომის ქართველური წარმომავლობის შესახებ თავის დროზე გამოთქმული თვალსაზრისის მეცნიერული რეანიმაცია და აღნიშნული სამუშაო ჰიპოთეზის თვისობრივად ახალ სიმაღლეზე აყვანა.

ასე, მაგალითად, ჯ. გვასალია დვალეთის ქვეყანას საუკუნეების მანძილზე ქართული სახელმწიფოს საზღვრებში ლოკალიზებულ და მხოლოდ XIX ს-ში ადმინისტრაციულად საქართველოს მოწყვეტილ მთის კუთხედ ახასიათებს და სპეციალურ ლიტერატურაში აპრობირებული იმ აზრისკენ იხრება, რომ დვალეთში ოსთა დამკვიდრებას XIII ს-დან ჰქონდა ადგილი, ხოლო დვალეების გაოსების პროცესში XVIII ს-თვის უკვე დასრულებული იყო. თანაც, ადრეულ ნაშრომებში ავტორი თავს იკავებს დვალთა ეთნიკური ვინაობის საკითხში ჩაღრმავებისაგან და იმ ზოგადი განცხადებით კმაყოფილდება, რომ ამ იბერიულ-კავკასიური ტომის ჩრდილოეთით განსახლებული ნაწილი გვიანშუასაუკუნეებში შევიდა ოსების, სამხრეთით განსახლებული ნაწილი კი ქართველი ხალხის შემადგენლობაში⁶¹, თუმცა მოგვიანებით გამოქვეყნებულ სტატიაში მკვლევარი უკვე საკმაოდ გულდაჯერებულად და საინტერესოდ აწვითარებს შეხედულებას დვალთა ტომის შესაძლო ქართველური (კერძოდ ზანური) წარმომავლობის შესახებ, როდესაც წერს: „ლიახვის აუზის შუასაუკუნეების ტოპონიმი ძირითადად ქართულია. ზოგი ტოპონიმი იხსნება სვანურისა და მეგრულის ნიადაგზე, რაც მიუთითებს მდინარე ლიახვის აუზში ქართვე-

⁶⁰ მ. ანდრონიკაშვილი, ირანული ტოპონიმიკური ელემენტები ზოგიერთ ქართულ დიალექტში, კრ. „ონომასტიკა“, I, შ. ძიძიგურის რედ., თბ., 1987, გვ. 10.

⁶¹ ჯ. გვასალია, დვალეთი, „ქსე“, ტ. 3, თბ., 1978, გვ. 490; მისივე, ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული კრებული“, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 31; მისივე, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (მიდა ქართლი), თბ., 1983, გვ. 164-169; მისივე, ქართლში ოსთა ჩამოსახლების საკითხისათვის, „ლიტერატურული საქართველო“, 1989, №39, მისივე, Историческая география Восточной Грузии (Шидкарტლი), Тб., 1991, с. 46, 159-162.

ლური ტომების უძველეს განსახლებაზე. ჩვენი აზრით, ვ. გამრეკელის უკანასკნელი თვალსაზრისი დვალეზე, როგორც ერთ-ერთ ზანურ (მეგრულ) ტომზე, ძალიან ახლოსაა ჭეშმარიტებასთან. ამას მხარს უჭერს ლიხვის სათავეებისა და ისტორიული დვალეთის ტოპონიმი და დვალეების ისტორიულ ქვეყანაში გავრცელებული გვიანბრინჯაოს არქეოლოგიური კულტურის – ე. წ. ყუბანური კულტურის გენეტიკური სიახლოვე კოლხურ კულტურასთან, ყუბანური კულტურის სამხრეთ-კავკასიური ფესვები. დვალეების ზანური წარმომავლობის თვალსაზრისს ამაგრებს ონომასტიკური მასალა (გვარ-სახელები), რომელიც რ. თოფჩიშვილს გააჩნია. ზოგადად ასე წარმოგვიდგება ქართველური ტომების უძველესი ეთნოკულტურული ისტორიის საერთო სურათი. ძვ. წ. V-IV ათასწლეულებში შიდა ქართლისა და მის მიმდებარე რეგიონებში გავრცელებულია წინარე ქართველური ენა ძვ. წ. III ათასწლეულში სევანური ენობრივი პლასტი, რომელზეც მოლაპარაკე ტომები გავრცელდებიან ცენტრალურ კავკასიონსა და დასავლეთ საქართველოში. ძვ. წ. II ათასწლეულში ქარულ-ზანური ენობრივი ერთობის მქონე ტომებს გამოეყოფა ზანური პლასტი, რომლის მატარებელი ტომები ვრცელდებიან დასავლეთ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსა და ისტორიულ დვალეთში⁶².

ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მონაცემების გაანალიზების საფუძველზე რ. თოფჩიშვილი დვალეებს მთლიანად გაოსებულ ძველ ქართველურ ტომად განიხილავს, ხოლო დვალეთის ტერიტორიაზე ოსების დამკვიდრებისა და დვალთა ასიმილაციის დაწყების ქვედა თარიღად XIV-XV სს-ებს მიიჩნევს. თანაც, საგანგებოდ განმარტავს, რომ დვალთა ასიმილაციაში ოს მოახალშენეებს თავად დვალეებმა შეუწყვეს ხელი, რადგან მათმა მნიშვნელოვანმა ნაწილმა ოსთა მონოლის შემდეგ მიატოვა მამა-პაპათა საცხოვრისი და შიდა და ქვემო ქართლში, რაჭასა და ზემო იმერეთში გაიფანტა, ადგილზე დარჩენილ დვალთა ნაწილი კი ოსთა მრავალრიცხოვან გარემოცვაში აღმოჩნდა და გაოსდა. ამასთან, სამართლიანად აკრიტიკებს იმ ავტორებს, რომელთაც მიზანშეწონილად ჩათვალეს დვალეთის გაიგივება ოსეთთან და მით უმეტეს ე. წ. ჩრდილოეთ ოსეთის რესპუბლიკაში ამჟამად შემავალი დვალეთის პროვინციის წარმოდგენა ბოლშევიკების მიერ გამოჭრილ „სამხრეთ ოსეთად“⁶³.

ნათქვამს განმარტების სახით უნდა დაემატოს, რომ „სამხრეთ ოსეთი“ ბოლშევიკების მიერ კი არ არის შექმნილი, არამედ აღნიშნული რეგი-

⁶² ჯ. გვასალია, შიდა ქართლი, ეთნიკური ისტორია, „ახალგაზრდა ივერიელი“, 1991 წ., №14.

⁶³ რ. თოფჩიშვილი, ისტორიის შეგნებული გაყალბება თუ..., „ლიტერატურული საქართველო“, 1990 წ., №3, მისივე, ისტორიის გაყალბებულებთან კამათს აზრის აქვს? „ლიტერატურული საქართველო“, 1991 წ., №3.

ონი ამ სახელწოდებით ბევრად ადრე იყო ცნობილი⁶⁴. რ. თოფჩიშვილმა ეს შეცდომა მოგვიანებით სხვა ნაშრომშიც გაიმეორა⁶⁵, რაც კრიტიკულადაა შეფასებული ჩემს ხელნაწერ ნაშრომში. აქვე დეტალურად მაქვს განხილული მისი მცდარი შეხედულებები დვალეთის ისტორიის საკითხებზე. ვფიქრობ მის ცალკე გამოქვეყნებას, რისთვისაც ამ ნაშრომში მას აღარ გავიმეორებ⁶⁶.

ეპისკოპოსი ა. ჯაფარიძე ასევე დარწმუნებულია დვალეთის ოსებად მიჩნევის სრულ უნიადაგობაში და თავის მხრივ შენიშნავს, რომ სინამდვილეში დვალეთი იყვნენ არა ოსები, არამედ ქართულ-ქართველური ტომი; ისინი მხოლოდ XV ს-ის შემდგომ ხანაში იწყებენ გაოსებას ისტორიულ დვალეთში შემოხიზნულ ოსთა მხრიდან, რის შემდეგაც დვალეთი და გაოსებული დვალეთი კავკასიონის ქედის გადმოღმა გადმოდიან და ქართლის მთიანეთს აღწევენ, საიდანაც XVII ს. ბოლოსა და XVIII ს-ში ჩამოუყვებიან ლიახვისა და ქსნის ხეობებს და საბოლოო ანგარიშით XIX-XX სს-ში უახლოვდებიან და იჭერენ შიდა ქართლის ვაკეს. ამასთან, ავტორი საყვედურს გამოთქვამს ქართული ისტორიოგრაფიის მისამართით, რომელიც დვალეთში ერთ-ერთი ქართველური მოდგმის ტომის ამოცნობის ნაცვლად მხოლოდ დვალეთის „ქართიზაციის“ (ე. ი. გაქართველების) მტკიცებით იყო დაკავებული. მისი ღრმა რწმენით, იმ ტომს, რომელმაც ქართულ ეკლესიას არაერთი დიდი მოღვაწე (ნიკოლოზ დვალი, მიქელ დვალი, სტეფანე დვალი, გიორგი დვალი) მისცა, სულაც არ ესაჭიროებოდა გაქართველება („ქართიზაცია“)⁶⁷.

ნ. აფხაზავა დიდი ლიახვის ხეობის ზემონელის არქეოლოგიურ კომ-

⁶⁴ ვახტ. ითონიშვილი, სამხრეთ ოსეთი ცენტრალურ საქართველოში, კრ. „ოსთა საკითხი“, 1996, გვ. 16; აგრეთვე ნიგინი – ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა ისტორიიდან, თბ., 1995.

⁶⁵ რ. თოფჩიშვილი, საქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკითხები, თბ., 1997, გვ. 199.

⁶⁶ ვახტანგ ითონიშვილის ნაშრომი – დვალეთის ისტორიის საკითხები მრუდე სარკეში, გამოქვეყნდა 2002 წელს მისი ავტორის გარდაცვალების შემდეგ (რედაქტორის შენიშვნა).

⁶⁷ ა. ჯაფარიძე, რა არს ჭეშმარიტება? გაზ. „ერი“, 1991 წ., №9.

შენიშვნა: როგორც ვხედავთ, ა. ჯაფარიძე „ქართიზაცია“-ს გაქართველების (ე. ი. „ქართველიზაციის“) ეკვივალენტურ ცნებად აღიქვამს, რითაც ძალაუფლებურად მიგვანიშნებს ტერმინ „ქართიზაციის“ მნიშვნელობის დაზუსტებისა და ჯერაც გაუმიჯნავი ცნებების „ქართიზაციის“ და „ქართველიზაციის“ სემანტიკური შეთანაწყობის საკითხში ჩაღრმავების საჭიროებაზე. არადა, „ქართიზაცია“ უფრო ქართველური ტომების ქართველთან ინტეგრაციის (ან ქართველური მოდგმის მოსახლეობის ქართულენოვანი ეთნიკური ბირთვის გარშემო კონსოლიდაციის) შედარებით უმტკივნეულო პროცესს მიესადაგება, მაშინ როდესაც „ქართველიზაცია“ (// გაქართველება) არაქართველური მოდგმის უცხო ეთნიკური ელემენტის ასიმილაციას შეეფერება. ამდენად, „ქართველიზაცია“ და „ქართიზაცია“ სულ სხვადასხვა ანატომიის მოვლენაა და აღნიშნული ცნებები განსხვავებული ხასიათის ეთნოგენეტიკურ და ეთნოკულტურულ პროცესებს გამოხატავს, რომელთა ნიველირება, ცხადია, ყოველად დაუშვებელია.

პლექსებს (სტირფაზი, ედისი) სწორედ დვალთა ტომის (და არა ალან-ოსთა) დანატოვრად მიიჩნევს და გამოთქვამს რა აზრს ყობანური (ან კოლხურ-ყობანური) კულტურის მქონე ხალხების უმრავლესობის ქართველური წარმომავლობის შესახებ, საბოლოო ანგარიშით შემდეგ დასვენამდე მიდის: „ოს მკვლევართა საწინააღმდეგოდ შიდა ქართლის მთიანეთის I-VIII საუკუნეთა არქეოლოგიური კომპლექსები გვაძლევენ ისტორიულ დასაბუთებას, რომ ეს მხარე ქართული და ქრისტიანული იყო, და დვალთა ტომი თუ ამ დროს ლიახვის სათავეებში სახლობს, იგი ქართველთა განუყრელი ნაწილი უნდა იყოს... უძველესი დროიდანვე დვალეთი ქართლის სამეფოში შემოდიოდა. წერილობითი წყაროებით, არქეოლოგიური ფაქტებით და ენათმეცნიერული მონაცემებით (ტოპონიმია და სხვ.) დვალეთი ადრე, განვითარებულ და გვიან შუასაუკუნეთა დასაწყისშიც (XIV-XV სს.) ქართული ქვეყანაა, როგორც პოლიტიკურ-კულტურულად, ისე ეთნიკურადაც. ოსთა მიერ დვალთა ასიმილაცია და ქართლის მთიანეთში შემოჭრა ხდება XVI-XVII სს-ში“⁶⁶.

დვალთა ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის გეოგრაფიის საკითხებისადმი მიძღვნილ სპეციალურ ნაშრომში ჩვენც იმ თვალსაზრისისაკენ მოგვიხდა გადახრა, რომ I-XVI სს-ში დვალებს ეთნოკვალიტატური თვალსაზრისით ნამდვილად არაფერი ჰქონდათ საერთო ალან-ოსებთან, ხოლო ძველთაგანვე საქართველოში შემავალ დვალეთის ქვეყანას ისტორიულ ოსეთთან. წერილობითი წყაროების ცნობების გამოწვევლილვითმა შესწავლამ აკი თვალნათლივ დაგვარწმუნა, რომ ანტიკური პერიოდიდან ვიდრე XVI ს- მდე ეთნორელატიურად დვალი ისეთივე მიმართებაშია „ოვსთან“, როგორშიც მაგალითად, „სვანი“ ან „კახი“ „ლეკთან“ ან „ყიფჩაყთან“; მონღოლთაგან დევნილი და ცენტრალურ კავკასიონს შემოხიზნული ოსები XIII-XV სს-ში მხოლოდ ნარა-მამისონის ქვაბულში (ე. ი. ბუდე დვალეთში) ახერხებენ ინფილტრაციას, სადაც შემზადდა კიდეც ნიადაგი იმ პერსპექტიული ეთნოტრანსფორმაციული პროცესისათვის (resp. დვალთა ენობრივი ასიმილაციისა და ოსებთან შერწყმისათვის), რომელმაც დვალეთში მთელი სისავსით მხოლოდ XVII-XVIII სს-ში იჩინა თავი. როგორც დვალეთის ტოპონიმის ანალიზი ცხადყოფს, დვალეთის გეოგრაფიულ სახელთა უმრავლესობა აშკარად ქართული (ან ქართველური) წარმომავლობისაა და თუ დვალურ ენაზე მათი ოდინდელი განსახლების არეალში ფიქსირებულ და სწორედ დვალური ენის პროდუქტად მიჩნეული ტოპონიმების მიხედვით ვიმსჯელებთ, სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ საძიებელი ენა უწინარეს ყოვლისა ქართველურ ენებს ენათესავებოდა; შესაბამისად, ჩვენც სავსებით ლოგიკურად დაგვებადა აზრი ერთ-ერთ უძველეს ქართველურ ტომად დვალთა წარმოდგენის მიზანშეწონილობის

⁶⁶ 6. აფხაზავე, ალანები და საქართველო, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1991, №4, გვ. 3-38, 53-54.

თაობაზე. ამასთან, სვანურ-დვალური ტოპონიმიური შეხვედრები ბუნებრივად აღძრავს ინტერესს დვალელებში პირველ რიგში სწორედ სვანებთან ეთნოლინგვისტური თვალსაზრისით დაახლოებული ტომის ამოცნობის შესაძლებლობისადმიც. ყოველ შემთხვევაში, არსებულ მონაცემებზე დაყრდნობით საკითხის ასეთნაირი გადანყვეტა უფრო რეზონული ჩანს, ვიდრე დვალთა ხელალებით გამოცხადება ერთ-ერთ ალან-ოსურ ტომად და მეტისმეტად ნაადრევად ირანიზირებულ კავკასიელ ტომად, ან კიდევ მათი გამოყვანა ვაინახური მოდგმის ეთნიკურ ერთეულად⁶⁹.

ბ. გამყრელიძე დვალელებში ასევე ოსებისაგან ეთნიკურად განსხვავებულ და XVI-XVIII სს-ში ასიმილირებულ ტომს ხედავს. მართალია, მკვლევარი თავს იკავებს დვალთა ეთნიკური ატრიბუციის გარკვევისაგან, მაგრამ რამდენადაც იგი დვალეთის ქვეყნის ლოკალიზაციის და შიდატერიტორიული დაყოფის საკითხებზე საუბრისას მთლიანად ჩვენს ნაშრომში ასახულ მტკიცებებს ეფუძნება, ნიადაგ ძნელი წარმოსადგენია, რომ მისთვის დვალთა ქართველური წარმომავლობის თვალსაზრისიც არ იყოს მისაღები⁷⁰.

ს. რეხვიაშვილი დვალეებს ერთ-ერთ ქართულ ტომად თვლის და საგანგებოდ განმარტავს, რომ მაგალითად, მთის რაჭის სოფლები უპირატესად მთის იქითა და მთის აქეთა ქართველ მთიელთა (კერძოდ სვანთა და დვალთა) მეშვეობით შენდებოდა და მრავლდებოდა. თანაც იქვე დასძენს, რომ მთის რაჭველებსა და დვალეებს უძველესი დროიდან კერძმოკეთეობა, მჭიდრო ნათესაური და სავაჭრო-სააღმავლობითი ურთიერთობა აკავშირებდა ერთმანეთთან⁷¹.

დ. მუსხელიშვილი კონკრეტულად არაფერს ამბობს საკვლევი ტომის ეთნოგენეტიკურ ვინაობაზე, თუმცა მას ეჭვი ეპარება იმაში, რომ დვალეების, სვანების, ჰერების, აფხაზების და სხვ. ტომად არაქართვების მსგავსად „კულტურულ-პოლიტიკური“ თვალსაზრისით „ქართველები“ იყვნენ ანუ „ნათესავით (ეროვნებით) ქართველნი“, ისევე როგორც კახნი, მესხნი ან ტაოელნი. სწავლულის თქმით, თუ უფრო ძველად არა, ვახტანგ გორგასლის დროიდან მაინც დვალეთი ორგანულადაა შერწყმული ქართულ კულტურულ სამყაროს, აქ X-XI სს-ის მიჯნაზე იგება ქართული ეკლესიები და ამიერიდან აქ ქართული მნივნებლობა ღრმად იდგამს ფესვებს, რასაც მოწმობს ნიკოლოზ დვალის ბიოგრაფია... ნიკოლოზი „ნათესავად დვალი“ რეალურ-ისტორიულად ისეთივე „ქართველია“, როგორც ყველა ის ქართველი კალიგრაფები: იოანე, მიქელ, სტეფანე და გიორგი დვალეები, რომლებიც XI-XIII სს-ში აქტიურად მონაწილეობდნენ პალეს-

⁶⁹ ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1992, გვ. 69-186.

⁷⁰ ბ. გამყრელიძე, ვინ არიან ოსები? გაზ. „შიდა ქართლი“, 1993 წ., № 18.

⁷¹ ს. რეხვიაშვილი, გლოლა, გაზ. „რაეო“, იელისი-ავვისტო, 1993 წ., გვ. 8.

ტინის ქართულ სავანეში ქართული კულტურის სარბიელზე⁷².

ამრიგად, როგორც ზემოთ მოტანილი ვრცელი ისტორიოგრაფიული მიმოხილვიდან ჩანს, XVIII-XX სს-ის მრავალრიცხოვან პუბლიკაციებში აზრთა სხვადასხვაობას აქვს ადგილი დევალთა ეთნიკური ვინაობის განსაზღვრისა და დევალეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების გაშუქებაში. სწავლულთა უდიდესი უმრავლესობა ჯეროვანი დასაბუთების გარეშე ან მხოლოდ ზერელე კვალიფიკაციების დონეზე დვალებს ერთ-ერთ უძველეს ალან-ოსურ ტომად მიიჩნევს (ან ალან-ოსთა შემადგენლობაში გულისხმობს) და გვიანდელ „თუალ“//„თუალღაგ“-ებთან იდენტიფიკაციის გზით ცალკერძ ნარმოაჩენს „სამხრეთელ ოსებად“ („თანამედროვე სამხრეთელი ოსების წინაპრებად“, „ოსი ხალხის უმთავრეს ტომობრივ ჯგუფებად“; „უწინდელ სამხრეთელ ოსებად“), ხოლო საკუთრივ დვალეთის ქვეყანას ხელალებით აიგივებს კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე თითქოსდა ოდითგანვე განფენილ ე. წ. „სამხრეთ ოსეთთან“. თანაც, ბევრი მათგანი არ სჯერდება ცნებების „დვალი“-ს და „დვალეთის“ განხილვას ოსი ხალხის სამხრეთი განშტოების და ოსეთის სამხრეთი ნაწილის ქართულ სახელწოდებებად (ან ოსური „თუალი“-ს და „თუალთა“//„თუალგომ“-ის შესატყვის ქართულ ეგზონიმებად), ისევე როგორც ჩრდილო კავკასიაში ლოკალიზებული ბუდე დვალეთის აღსანიშნავად თავად ოსთა მიერ გამოყენებული „თუალგომ“-ის გასაღებას ყოფილი „სამხრეთ ოსეთის აო“-ს მთელ ტერიტორიაზე მიმაგრებულ არქაულ ტოპონიმად და თავს უფლებას აძლევს, რომ სწორედ „თუალგომად“ შერაცხილი სამხრეთ ოსეთი (ან თუ გნებავთ, სამხრეთ ოსეთად შერაცხილი დვალეთი) საქართველოს ქვეშევრდომად ქცეულ, ქართველთა მიერ დაპყრობილ თვითმყოფად ოსურ პროვინციად გამოაცხადოს (ი. კლაპროთი, ვ. სენტ-მარტენი, ვ. პუფი, ვ. მილერი, კ. განი, დ. ყიფშიძე, ე. ვეიდენბაუმი, მ. ჯანაშვილი, ე. პჩელინა, გ. სკიტსკი, გ. კოკოევი, ზ. ვანეევი, გ. ახვლედიანი, მ. ჭაბაშვილი, ს. კაკაბაძე, ს. ჯანაშია, კ. კეკელიძე, შ. ონიანი, მ. ანდრონიკაშვილი, ე. ვირსალაძე, ი. გაგლოთი, ბ. ტეხოვი, რ. ძათიათი, ა. ჩოჩიევი). სხვა მკვლევარნი, მართალია, ვახუშტი ბაგრატიონის მტკიცებებთან („კავკასთა ნათესავნი, რ-ლ არიან დუალნი...“) უნისონში ანტიკური ეპოქის თუ ადრემუასაუკუნეების პერიოდის დვალეებში უწყყმანოდ ამოიცნობენ ჩრდილოეთ კავკასიაში ინფილტრირებულ ირანელთაგან სრულიად დამოუკიდებლად არსებულ, ერთ-ერთ იბერიულ-კავკასიურ („იაფეთური“) მოდგმის ეთნიკურ ერთეულს, დვალეთის ტერიტორიაზე ალან-ოსების წინმსწრებ ხალხს, ხოლო ტერმინ „დვალ“-ს//„თუალ“-ს ე. წ. „სუბსტრატულ ეთნონიმად“ აღიქვამენ, მაგრამ ისინი რატომღაც არ ირჯებიან საძიებელი ტომის ეთნიკური ატრიბუციის გამორკვევაზე და დვალე-

⁷² დ. მუსხელიშვილი, ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1992, №3, გვ. 11, 17-18.

ში მაინცდამაინც ოსების იმ ავტოქტონ კავკასიელ წინაპრებს ხედავენ, რომელთაც ფრიად შორეულ წარსულში სკვით-სარმატ-ალანთა მხრიდან ენობრივი ასიმილაციის კვალობაზე აქტიური მონაწილეობა მიიღეს ოსი ხალხის ფორმირებაში. გარდა ამისა, მათი ერთი ნაწილი ასევე სცოდავს დვალეზად უსათუოდ „სამხრეთელ ოსთა“, დვალეთად კი ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ გამოყვანით (ნ. მარი, ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ვ. აბაევი, ბ. გარდანოვი, გ. ლაზარაშვილი, ბ. კალოევი, ა. მაგომეტოვი, ი. ჩეჩენოვი). სამაგიეროდ ზოგიერთი მეცნიერი წარმატებით ართმევს რა თავს დვალთა და ოსთა ეთნიკური იგივეობის შესახებ ადრე გაბატონებული შეხედულების გაბათილების ამოცანას, ძველ დვალურ ენას პირველ რიგში ჩერქეზულ ენათა ოჯახს აკუთვნებს (დ. გვრიტიშვილი), ანდა დვალური ენის ნახურ (ბაცბურ-ქისტურ) ენებთან დაკავშირების საფუძველზე მიზანშეწონილად თვლის დვალთა დახასიათებას ეთნოკვალიტატური თვალსაზრისით უწინარეს ყოვლისა ვაინახებთან დაახლოებულ და ეთნოტრანსფორმაციის შედეგად დროთა განმავლობაში ქართველებთან და ოსებთან შერწყმულ ტომად (ვ. ვ. ტომაშევი, ვ. გამრეკელი), რასაც მთლიანად თუ ნაწილობრივ იზიარებს და დამატებითი მონაცემებით ამაგრებს დვალთა კავკასიური წარმომავლობისა თუ ოდინდელ ეთნიკურ ინდივიდუალობაში დარწმუნებულ მკვლევართა კიდევ ერთი ჯგუფი (გ. თოგოშვილი, გ. მელიქიშვილი, ი. დეშერიევი, ვ. ვინოგრადოვი, ფ. ჩოკაევი, ნ. ვოლკოვა, კ. კობიჩევი, ვალ. ითონიშვილი, გ. ჯალაბაძე, გ. ჩიქოვანი). სპეციალურ ლიტერატურაში ვადასტურებთ ისეთ შემთხვევასაც, როდესაც დვალთა და ალან-ოსთა ურთიერთგამიჯვნა სრულიად მოულოდნელად შეხამებულია მათი ეთნიკური იდენტიფიცირების პრაქტიკასთან (ნ. ბერძენიშვილი), ხოლო უფრო ხშირად სახეზე გვაქვს იმ ზოგადი მითითებებით შემოფარგვლა, რომ დვალები იგივე ძურძუკებია, ძურძუკეთი კი იგივე დვალეთი (ი. მაისურაძე), კავკასიონის ცენტრალურ ნაწილში მცხოვრები დვალები ეთნიკურად არც ქართველებია და არც ოსები (ს. მაკალათია, ნ. ნაკაშიძე), მათ არაფერი აქვს საერთო ოსებთან (ბ. გამყრელიძე), შუა საუკუნეების დვალები მართალია ტომად არ იყვნენ ქართველები, მაგრამ ეთნოკულტურულად ისინი უეჭველად ქართველებია (ნ. ბერძენიშვილი, დ. მუსხელიშვილი, ნ. ლომოური). საკმაო რაოდენობის მომხრე ჰყავს აგრეთვე შეხედულებას დვალთა ტომის შესაძლო ქართველური ან ქარული წარმომავლობის შესახებ (კ. კოხი, ი. შოპენი, ვ. გამრეკელი, ჯ. გვასალია, რ. თოფჩიშვილი, ა. ჯაფარიძე, ნ. აფხაზავა, ვახ. ითონიშვილი, ს. რეხვიაშვილი), რაც ერთი მხრივ ჩვეულებრივი სამუშაო ჰიპოთეზის თუ საკუთარი ინტუიციის კარნახით გაკეთებული განცხადების, მეორე მხრივ კი მეტ-ნაკლებად არგუმენტირებული თვალსაზრისის სახით მიენოდება მკითხველს.

ამასთან, თავი რომ დავანებოთ ისეთ თვალშისაცემ ფორმალურ-მე-

თოდოლოგიური ხასიათის ხარვეზებს, როგორცაა მაგალითად ცალკეულ ავტორთა (ნ. ბერძენიშვილი, ვ. გამრეკელი) მხრიდან დევალთა ვინაობის საკითხისადმი ერთბაშად ორი განსხვავებული მიდგომა ან სწავლულთა უმეტესობის მიერ დევალთა წარმოსახვა მარტოოდენ ოსების წინაპრებად (ოსი ხალხის ეთნოგეოლუციის პროცესის აქტიურ მონაწილე მხარედ) და ქართველებთან მათი ეთნოგენეტიკური თუ ეთნოკულტურული მიმართების პრობლემის აშკარა იგნორირება, დიამეტრალურად ურთიერთსაწინააღმდეგო დებულებები სისტემატურად იჩენს თავს საძიებელი ქვეყნის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის, დევალეთში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების (პირველ რიგში დევალთა ირანიზაციის), დევალეთის ლოკალიზაციის, შიდატერიტორიული დარაიონების და სხვა საკითხების განხილვაშიც. თქმულის საილუსტრაციოდ კი გამოდგება თუნდაც ის ფაქტი, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში არ არსებობს საბოლოოდ ჩამოყალიბებული მოსაზრება ოსთაგან დევალთა ასიმილაციის დაწყებისა და დასრულების დროზე. ის ვინც გვერდს უვლის წერილობითი წყაროების ჩვენებებს და არავითარ ანგარიშს არ უწევს ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობას აღნიშნული პროცესის XV ს-ში დაწყებისა და XVIII ს-თვის თითქმის დასრულების შესახებ, უდავოდ აყოლილი ჩანს დევალთა ირანიზაციის თარიღის უკიდურესად შორს გადანევის ცდუნებას და უაპელაციოდ ამტკიცებს, თითქოს დევალთა ირანიზაციას და ოსებთან შერწყმას ადგილი ჰქონდა ჯერ კიდევ I-II სს-ში (ბ. კალოევი), IV-V სს-ში (ბ. გარდანოვი). VII ს-დან XIII ს-მდე (ნ. ვოლკოვა), XV ს-მდე ბევრად უფრო ადრე (ვ. აბაევი). მაგრამ, მკვლევართა მეორე ნაწილს მიაჩნია, რომ დევალთა ენობრივ ასიმილაციას ექვემდებარებიან მხოლოდ XIII ს-ის შემდეგ (კ. კობი), XIII ს-ის II ნახევრიდან XVIII ს-ის დამდეგამდე (ვ. გამრეკელი, ჯ. გვასალია, გ. თოგოშვილი), XIV-XV სს-ში (ვ. თმენოვი, ვ. კუზნეცოვი, ვ. გუთნოვი), XIV-XV სს-დან ვიდრე გვიანფეოდალურ ხანამდე (რ. თოფჩიშვილი), XIV ს-ის მერმინდელ ეპოქაში (ა. ჯაფარიძე), XVI-XVII ს-ში (ნ. აფხაზავა), XIV ს-ის I ნახევრიდან XVIII ს-ის დასაწყისამდე (ნ. ლომოური), XVI-XVIII სს-ში (ბ. გამყრელიძე). ზოგიერთი ავტორის ფიქრით კი დევალთა ასიმილაციის პროცესი XVIII ს-ში დაწყებულია, თუმცა დამთავრებული ჯერ კიდევ არაა (ნ. ნაკაშიძე, ვალ. ითონიშვილი); დევალთა ასიმილაცია ოსთაგან იწყება XIV ს-ის წინაშე ხანაში (მაღალმთიან ზოლში) და XIV ს-დან ეს პროცესი დაბალ და გარდამავალ ზოლში იწვევლებს და ლამის XX ს-მდე გრძელდება (გ. ჯალაბაძე), დევალთა ირანიზაციის პროცესს საფუძველი ეყრება XIII ს-ის II ნახევარში, თუმცა მას ფართო გასაქანი ეძლევა მხოლოდ XVII-XVIII სს-ში (ვახტ. ითონიშვილი).

მკვლევარნი ვერ შეთანხმებულან დევალთა განსახლების თავდაპირველი არეალის შემოფარგვლასა და კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებზე, ისტორიული შიდა ქართლის სანახებში ხსენებული ტომის

დამკვიდრების დროის ჩვენებაშიც. მათი უმრავლესობა (ვ. კოხი, ვ. კოკო-
ევი, ზ. ვანეევი, გ. სკიტსკი, გ. ახლედია, ვ. გამრეკელი, გ. თოგოშვილი
და სხვ.) დვალთა პირველსაცხოვრისად ნარა-მამისონის ტაფობს (ე. ი.
ბუდე დვალეთის მინა-წყალს) მიიჩნევს და ქედს გადმოღმა დვალთა გავ-
რცელებას სხვადასხვა ქრონოლოგიური პერიოდიდან (ძვ. წ. IV-III სს. ახ. წ.
IV, VII, VIII, XIII, XIV, XV სს.) უშვებს ან ეტაპობრივი ხასიათის მოვლენად
თვლის, თუმცა ვითარების ასეთნაირი შეფასებისას ყოველთვის არაა და-
კონკრეტებული ის, თუ მაინც რა იგულისხმება ცნება „გადმოსახლების“
ქვეშ – დვალთა გადმოსახლება ცენტრალურ კავკასიონში შემოხიზნულ
ოს მოხალისეთა ზენოლის მიზეზით, თუ მათი პირველი მიგრაციული
ნაკადის შემოღწევა შიდა ქართლის ტერიტორიაზე. რაც შეეხება სწავ-
ლულთა შედარებით მცირე ჯგუფს (ე. აფაფი, ვ. მილერი, დ. გვრიტიშვი-
ლი, ვ. კუზნეცოვი და სხვ.), მათ დვალეები კავკასიონის ქედის ორსავე
კალთაზე ან მხოლოდ სამხრეთ კალთაზე ოდითგანვე მცხოვრებ ტომად
ესახებათ და შესაბამისად, დვალთა ეთნოევოლუცია-ეთნოტრანსფორმა-
ციის რეგიონადაც კავკასიონის ცენტრალური ნაწილის როგორც სამხრე-
თი ისე ჩრდილოეთი სექტორი წარმოუდგენიათ. დაბოლოს, გვხვდება ერ-
თი ისეთი შემთხვევა, როდესაც შიდა ქართლის მაღალმთიან რეგიონში
დვალთა დამკვიდრების დროის ზუსტად დადგენა პრაქტიკულად შეუძ-
ლებლადაა მიჩნეული (ლ. მელიქსეთ-ბეგი).

კიდევ უფრო ძნელია დვალთა ოსური წარმომავლობის დასაბუთე-
ბით ან მათი ირანიზაციის თარიღის მაქსიმალური დაძველებით გატაცე-
ბულ იმ ავტორთა (ზ. ვანეევი, ბ. სკიტსკი, ბ. კალოევი, ი. გაგლოთი და
სხვ.) ნააზრევის ლოგიკური ურთიერთშეთავსება, რომელნიც ერთგან
სავესებით რეზონულად თვლიან დვალეების და დვალეთის გაიგივებას სამ-
ხრეთელ ოსებთან და სამხრეთ ოსეთთან, ან არ თაკილობენ ტერმინების
„თუალის“ და „თუალგომის“ გამოყენას უკლებლივ ყველა სამხრეთელი
ოსისა და სამხრეთ ოსეთის ოდინდელ სახელწოდებებად, თუმცა სხვაგან
არ მალავენ თავად ოსების მიერ „თუალგომად“ და თუალებად“ მარტო-
დენ ნარა-მამისონის ტაფობისა და მის ფარგლებში მცხოვრებ ჩრდილო-
ელ ოსთა ტრადიციული სახელწოდების ფაქტს და გარკვევით მიუთითე-
ბენ დვალეებად შერაცხილ თანამედროვე სამხრეთელ ოსებს და დვალე-
ბადვე გამოცხადებულ უწინდელ სამხრეთელ ოსებს შორის მემკვიდრეო-
ბითი კავშირის არარსებობაზე. არადა, ამგვარი წინააღმდეგობრივი კვა-
ლიფიკაციებით ხომ გამოცანად რჩება ის, თუ როგორ შეიძლება თანა-
მედროვე სამხრეთელი ოსი წარმოადგენდეს დვალს ან დვალის შთამომა-
ვალს, თუკი მას არაფერი აქვს საერთო სწორედ დვალთან (ანუ უწინდელ
სამხრეთელ ოსთან) ?! ან რა გამართლება აქვს დვალეების მიჩნევას დიდი
ლიახვის ხეობის ძველთაძველ მკვიდრებად და ამ რაიონში ეთნიკური სი-
ტუაციის მკვეთრად შეცვლის (resp. დვალეების ადგილზე ოსების გვიანდე-
ლი დაშენების) ყოვლად უტყუარი ფაქტის კატეგორიულ უარყოფას, თუ-

კი პარალელურად ხდება იმის აღიარება, რომ ლიახვის ხეობის სათავეებში მცხოვრები ოსები საკუთარ თავს ქურთათელებს უწოდებენ ისტორიული ოსეთის ქურთათის თემიდან გადმოსახლების მიზეზით, რაც თავისთავად აღნიშნულ მხარეში სწორედ მოსახლეობის შეცვლის პირდაპირი მონშობაა (?!).

ცხადია, დვალთა ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების ირგვლივ გამოთქმულ მოსაზრებათა ესოდენ ფართო სპექტრი, როდესაც ხსენებული თემატიკით დაინტერესებულ ავტორთა მხრიდან მიუკერძოებელ მსჯელობას აშკარად სჭარბობს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, არქეოლოგიური თუ ონომასტიკური ფაქტების და მოვლენების დაუფარავი პროფანაცია, უპირატესად კი დვალეთისა და დვალეთის შესაბამისად სამხრეთელ ოსებად და სამხრეთ ოსეთად წარმოჩენაზე წინდანი გათვლილი მეცადინეობა, ნიადაგ ვერაფერში წაადგება სინამდვილის დაჭეშმარიტების საქმეს, მით უფრო, რომ ჩვენ ჯერაც არ გავცილებივართ აღნიშნულ მოსაზრებათა შესამაგრებლად ან გადასასინჯად გამოსადეგი მონაცემების შეძლებისამებრ ვრცლად გამომზეურებისა და კრიტიკული შეფასების ეტაპს. უფრო მეტიც, დღემდე სათანადო რეაგირების გარეშეა დატოვებული და თანმიმდევრულ გაბათილებას ელის იმ სწავლულთა კვლევა-ძების შედეგები, რომელთაც ქართველ კოლეგებზე ადრე გაიცნობიერეს დვალეთის სამხრეთ ოსეთად გამოყვანისა და დვალთა ოსური წარმომავლობის თვალსაზრისის დანერგვის პრინციპული მნიშვნელობა ე. წ. „სამხრეთ ოსეთის“ გარშემო ინსპირირებული დავის თავის სასარგებლოდ გადანყევტისათვის. ერთი სიტყვით, უნდა ვაღიაროთ, რომ დვალთა ეთნიკური ატრიბუციის საკითხი ფაქტიურად ლიადაა დარჩენილი, ხოლო დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის დამუშავების სფეროში ფრიად არასახარბიელო ვითარება, მთელ რიგ უბნებზე კი სრული განუკითხაობა სუფევს, რაც თავისთავად ხელსაყრელ პირობებს ქმნის ცენტრალური საქართველოს მიწა-წყალზე ოსთა ტერიტორიული პრეტენზიების შემდგომი მუტაციისათვის. ამდენად, შექმნილი მდგომარეობის მეთოდოლოგიური გამოსწორების აუცილებლობა გვავალებს დვალეთის ეთნიკური კუთვნილებისა და დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემების ზედმიწევნით ობიექტურ გაშუქებას და დვალეთისა და დვალეთის შესახებ არსებული მასალებით თვითნებური ვარიირების თითქმის ორსაუკუნოვანი ტრადიციებისათვის წერტილის საბოლოოდ დასმას, რაც შეადგენს კიდევ ჩვენი ნაშრომის უმთავრეს მიზანს.

II. დვალთა ეთნიკური ატრიბუციისა და დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის საკითხები

დვალეთის ეთნიკური ატრიბუციისა და დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის საკითხების რამდენადმე დამაჯერებელი კვლევა წარმოუდგენელია დვალთა და დვალეთის შესახებ წერილობით წყაროებში დაცული საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ცნობების კვალიფიციური ანალიზის გარეშე. აკი საკვლევი თემატიკით დინტერესებულ ცალკეულ სწავლულთა (დ. გერიტიშვილი, ვ. გამრეკელი) დისკურსიული მსჯელობა ჩვენთვის საყურადღებო საკითხების ირგვლივ და კვლევა-ძიების ესოდენ საპასუხისმგებლო უბანზე აქამდე გაკეთებული სოლიდური დასკვნები სწორედ აღნიშნული მონაცემებით იქნა შემაგრებული. მაგრამ ამ უკანასკნელთა დიდი ნაწილის გამოვლენისა და მეტ-ნაკლებად საფუძვლიანი შეფასების შემდეგ ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის სავსებით ხელმისაწვდომ ლიტერატურაში (უპირატესად კი არაქართველ ავტორთა ნაშრომებში) იშვიათი რელიეფურობით იჩინა თავი ხაზგასმული მასალით თვითნებური ვარიირების, პირველწყაროთა ჩვენებების ცალმხრივი ინტერპრეტაციის ან აშკარა დამახინჯების, საბოლოო ანგარიშით კი მანამდე ჩატარებული კვლევის თითქმის ყველა პოზიტიური შედეგის ხელაღებით იგნორირების თუ ნაჩქარევად გადასინჯვის ტენდენციამ, რაც, სამწუხაროდ, არ ქცეულა ქართველ სწავლულთა კრიტიკული განსჯის საგნად. შესაბამისად, სპეციალური ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ლიტერატურა ერთობ „გადანიტვირთა“ იმ მკვლევართა მოსაზრებებით, რომელნიც არ იცნობენ და არც ცნობენ დვალთა ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობისა და მათი არაირანული წარმომავლობის დამამტკიცებელი მასალის საკმაოდ უხვად არსებობის თავად ფაქტს, ან ეჭვქვეშ აყენებენ საკვლევ საკითხებში შეძლებისამებრ მართებული ორიენტაციისათვის ვარგისი წერილობითი წყაროების ცნობების უდავო ღირსებებს. ასე, მაგალითად, დღემდე უკომენტაროდაა დარჩენილი და გვარიანად აპრობირებული თეზისის უფლებით სარგებლობს ბ. კალოევის ნაშრომებში თავის დროზე ასახული ის მტკიცება, თითქოს „ქართლის ცხოვრება“ საერთოდ არ შეიცავდეს რაიმე ჩვენებას დვალეთის, ვითარცა ოსებისაგან დამოუკიდებლად არსებული ტომის შესახებ, ხოლო ქართველი მემკთიანეები სრულებით არ განასხვავებდნენ დვალეთს ოსებისაგან და მათ ერთ ხალხად თვლიდნენ¹. კორექტირების გარეშეა დატოვებული და მკითხველთა დეზორიენტაციას უწყობს ხელს ნ. ვოლკოვას მონოგრაფიაში გატარებული ის აზრიც, თითქოს ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში დვალეთისა და ოსების ცალ-ცალკე მოხსენიება თავისთავად ვერ გამოდგებოდეს შუა სა-

¹ Б. А. Калоев, Осетины, М., 1967, с. 48; მისივე, Осетины, издание 2-е, М., 1971, с. 53.

უკუნეების ეპოქაში მათი ეთნიკური არაიდენტიფიკაციის დამამტკიცებელ უტყუარ საბუთად, ვინაიდან იმავე ქრონიკებში არაიდენტიფიკაციად ვადასტურებთ ქართველებისა და მოხვედების, ქართველებისა და იმერლების, ქართველებისა და ცხავატელების ერთმანეთის გვერდით დასახელების შემთხვევებს, მაგრამ ეს გარემოება, ცხადია, არაფერს ამბობს მათი ეთნიკური განსხვავებულობის სასარგებლოდ². იგივე ითქმის კ. კეკელიძის ერთ-ერთი ნაშრომის იმ მონაკვეთზეც, სადაც პატივცემული მკვლევარი რატომღაც უნდობლადაა განწყობილი ანტიკურ მწერალთა თხზულებებსა და ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერაში“ დაცული ცნობებისადმი დვალებისა და დვალეთის შესახებ, რომელთაც სრულიად მოულოდნელად „ბუნდოვან მონაცემებად“ აცხადებს³ და ა. შ. ამდენად, შექმნილი სიტუაცია ძალაუნებურად გვავალებს დვალებისა და დვალეთის შესახებ ჩვენს განკარგულებაში არსებული მონაცემების ხელმეორედ გამომზეურებას და მათ დეტალურ გაანალიზებას, რაც სადავოდ ქცეულ არაერთ საკითხში ჯეროვანი სიცხადის შეტანის აუცილებელ პირობად გვესახება.

დვალების შესახებ პირველ ცნობებს ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის ავტორთა თხზულებებში ვადასტურებთ. ასე, მაგალითად, პლინიუს უფროსის (24-79 წწ.) ნაშრომში ჩვენთვის საინტერესო ტომი ფიგურირებს თალის (Thalos) ან ვალი-ს (valli) სახელწოდებით (პიტიუნტის ზევით „კავკასიის მთებში ცხოვრობს სარმატული ხალხი – ეპაპერიტები, მათ იქით კი სავრომატები. ამ უკანასკნელებთან გაიქცა მითრიდატე იმპერატორ კლაუდიუსის დროს. ის ყველგან, რომ მათთან (ე. ი. სავრომატებთან – ვ. ი.) მეზობლობაში სახლობენ თალები, რომლებიც აღმოსავლეთით კასპიის ზღვამდე ვრცელდებიან... კავკასიის კარიდან გურდინიის მთებში (montes Gurdinios) ცხოვრობენ ვალები და სუაუები (უნდა იყოს სვანები – ვ. ი.)... ოქროს მომპოვებელი ტომები“⁴), ხოლო კლავდიოს პტოლემეოსის (ახ. წ. II ს.) სახელგანთქმულ „გეოგრაფიაში“ ის ასახულია უალი-ს (Ουαλις) ფორმით („კერავნის მთებსა და მდინარე რას შორის ცხოვრობენ ორინეები, უალები და სერბები, ხოლო კავკასიის და კერავნის მთებს შორის ტუსკები და დიდურები“⁵).

მართალია, მოტანილი ამონაწერების თანახმად პლინიუსისეული თალებისა და პტოლომეოსისეული უალების განსახლების არეალი რამდენადმე ბუნდოვნად და ამასთანავე ნამეტანად გაზვიადებულადაა ნა-

² Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. М., 1973, с. 114.

³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, ძველი მწერლობა, თბ., 1960, გვ. 542.

⁴ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. II, Латынские писатели, вып. I. СПб, 1904, с. 180, 182.

⁵ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. II, Латынские писатели, вып. 2-ой, СПб, 1906, с. 278.

ჩვენები (პირველ შემთხვევაში თალები ხომ სავრომატებსა და კასპიის ზღვას შორის ლოკალიზდებიან, მეორე შემთხვევაში კი უალები მდ. ვოლგასა და კერავნის მთებს შორის მდებარე ვრცელ ტერიტორიაზე არიან ნაგულისხმევი), მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ დეტალებს, რომ ახ. წ. III ს. ავტორის იულიუს სოლინის კომპილაციურ ნაშრომში უკვე სახეზე გვაქვს პლინიუსის მიერ დასახელებული დვალეების სამოსახლო რაიონის მნიშვნელოვანი დაკონკრეტების ცდა („... თალები ესაზღვრებიან იმ ტომებს, რომლებიც აღმოსავლეთით აღწევენ კასპიის ზღვას“), ხოლო პტოლემეოსისეული უალები კავკასიელი ტომების (ტუსკები, დიდურები, უდიები, ჰერები დ სხვ.) გვერდით იხსენიებიან, აღნიშნული ეთნონიმების გაიგივება სწორედ დვალთან სავსებით მიზანშეწონილი ჩანს. ყოველ შემთხვევაში, თუკი პლინიუსისეული თალი-სა და პტოლემეოსისეული უალი-ს იდენტიფიკაცია დვალთან ასე თუ ისე მაინც გვიჩენს სერიოზულ საფიქრალს და პირველწყაროს ჩვენებისადმი კრიტიკულადაც განგვაწყობს, ამ რიგის ჭოჭმანი სრულიად უადგილოა პლინიუსისავე თხზულებაში ხსენებული ვალების (valli) ეთნიკური ვინაობის განსაზღვრისას, ვინაიდან ამჯერად სვანების მეზობლებად წარმოდგენილ ვალებში მართლაც იოლად ხერხდება სწორედ საკვლევი ტომის ამოცნობა, ხოლო სახელწოდება ვალი სავსებით ლოგიკურად აღიქმება თავიანთი დ-ს გარეშე წერილობით ძეგლში ასახულ ძველთაძველ დვალის ფონეტიკურ ნაირსახეობად, ანუ არქაული ეთნონიმის ლათინურ გადმოცემად. ასევე არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს ვალებად სახელდებულ მთიელთა სამოსახლო რაიონის შემოფარგვლაც: თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ისინი სვანების მეზობლებად და კავკასიის კარებთან (ე. ი. დარიალის კლდეკართან) უშუალო სიახლოვეში მცხოვრებ ტომად არიან წარმოდგენილი, ამ ორი ღირსშესანიშნავი ორიენტირის სავალდებულო გათვალისწინების კვალობაზე დვალთა განსახლების ძირითად რაიონად, ალბათ, საგულვეტელია კავკასიონის მთავარ ქედს გადაღმა მდებარე და ამჟამად ჩრდილო ოსეთის ფარგლებში შემავალი მინა-წყალი, რომელსაც ვახუშტი ბაგრატიონი დვალთა ტომის ფორმირების უძველეს კერად, მათ პირველსაცხოვრისად თვლის. ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს ნარ-მამისონის ქვაბულთან შეფარდებული ისტორიული დვალეთის ტერიტორია (– მოგვიანებით აქ დასახლებულ ოსთა მიერ თულაგომად სახელდებული მხარე), რომელსაც ჯეროვანი თვალსაჩინოებისათვის უპრიანია ბუდე დვალეთი ეუნოდოთ, ვინაიდან გარკვეული ქრონოლოგიური პერიოდიდან ოფიციალური ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომენკლატურისათვის არაა უცხო შედარებით უფრო ფართო გაგებით ხმარებული ცნება დვალეთიც, რაზეც ქვემოთ დანვრილებით გვექნება

⁶ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. II, Латынские писатели, вып. 2-ой, СПб, 1906, с. 278.

საუბარი. სხვათა შორის, აღნიშნული ლოკალიზაციის სასარგებლოდ მეტ-ნაკლები დამაჯერებლობით შეიძლება მეტყველებდეს ის საგულისხმო ფაქტიც, რომ პლინიუსის ნაშრომში დვალები ოქროს მომპოვებელ ტომადაა დახასიათებული, ცალკეული წერილობითი თუ ეპიგრაფიკული ძეგლების მკაფიო ჩვენებით კი ძვირფასი ლითონების საბადოების სიმდიდრით გამორჩეულ მხარედ სწორედ ნარ-მამისონის ქვაბული (ბუდე დვალეთი) და მისი მიმდებარე რეგიონი (დვალეთის მომიჯნავე ოსეთის ტერიტორია) წარმოგვიდგება. აკი ალაგირის ხეობაში მდებარე ნუზალის საყდრის კედელზე წარსულში არსებული ქართული წარწერა, რომელსაც მკვლევარნი ათარილებენ XIV ს-ის 20-იანი წლების ან XVIII-XIX სს-ის მიჯნით⁷, კავკასიონის მთაყარ ქედს გადაღმა მდებარე და ნაწილობრივ ისტორიულ დვალეთთან (ბუდე დვალეთთან) შეფარდებულ ტერიტორიას ოქროსა და ვერცხლის მიწით უხვად „აღკმულ“ მხარედ გვაცნობს („... კასარაზედ სიმაგრე მაქვს და საბაჟო, აქ მიჭირავს ხიდის კარი... ოქროსა და ვერცხლის მიწა იმდენი მაქვს, ვითა წყალი...“⁸), ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონი ისტორიული დვალეთის ერთ-ერთი ხევის (... კასრის ჴევის) აღწერისას საგანგებოდ მიუთითებს, რომ „... არს ჴეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი. აქა არს ლითონი ბრპენისა მრავალი, რომელსაც სწურავენ... კუალად არს გოგირდი ფრიად კარგი. არს ლითონიცა ვერცხლისა, არამედ არა უწყინა გამოლება. კუალად კლდის ნოტიობისაგან აკეთებენ გუარჯილასაცა...“⁹

მართალია, ვახუშტი ბაგრატიონი კონკრეტულად არაფერს ამბობს დვალეთის ფარგლებში ოქროს საბადოს რეალურად არსებობის თაობაზე და დიდი სწავლულის მტკიცებით ადგილობრივმა მოსახლეობამ XVIII ს-ის I ნახევარში ვერცხლის „გამოლება“ არ უწყოდა, მაგრამ ეს გარემოება ნიადაგ არ გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ ძირძველი დვალური მოსახლეობა დვალეთში მოგვიანებით დამკვიდრებულ ოსთაგან განსხვავებით, შორეულ წარსულში ნამდვილად ყოფილიყო დახელოვნებული

⁷ თ. ჟორდანი, ქრონიკები, წ. II, ტფ., გვ. 177-179; ივ. ლოლაშვილი, დავით სოსლანის აკლდამის საიდუმლოება, თბ., 1971, გვ. 50-54.

შენიშვნა: ჩვენი აზრით, ნუზალის წარწერის ივ. ლოლაშვილისეული დათარილება XVIII ს. მიწურულით ან XIX ს-ის დასაწყისით უფრო მეტად შეესაბამება სინამდვილეს.

⁸ თ. ჟორდანი, ქრონიკები, წ. II, გვ. 178-179; ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, ქს. სიხარულიძის გამოც., თბ., 1961, გვ. 54-55.

⁹ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართვეოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, თბ., 1973, გვ. 645 (ქვემოთ ყველგან „აღწერა“).

შენიშვნა: საინტერესოა ითქვას, რომ ვახუშტის განმარტებით, დვალეთის აღმოსავლეთით მდებარე ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ ხევში „... იტყვან ლითონს ოქროსასა და ვერცხლისასა“ (ვახუშტი, აღწერა, გვ. 358), რაც საკვლევ ქვეყანასთან უშუალო სიახლოვეში ლოკალიზებულ მხარეში სწორედ ოქროს და ვერცხლის ლითონის ოდინდელი მოპოვების მანიშნებელია.

ძვირფასი ლითონების (მათ შორის ოქროს) მოპოვებაში, რამაც საყოველთაოდ გახმაურებული ფაქტის სახით პპოვა კიდეც ასახვა ანტიკურ ლიტერატურაში. სხვათა შორის, ერთ-ერთი რუსი ავტორის ნაშრომში, სადაც აღწერილია მისი მოგზაურობა ბუდე დვალეთში შემავალ ზაჯას ხეობაში, ვაფიქსირებთ ოსი ინფორმატორისაგან გაგონილ ასევე ფრიად საყურადღებო გადმოცემას მდ. ზაჯის წყლის (ოს. ზაქქა-დონის) სათავეებში შორეულ წარსულში „ალუთონად“ სახელდებული ოქროს მაგვარი ლითონის მოპოვების შესახებ¹⁰, რაც, შესაძლოა, დვალეთის აღნიშნულ ხევეში სწორედ ოქროს მოპოვების ოდინდელი ტრადიციისავე შესახებ თაობიდან თაობაში გადასული და ბოლოს დვალთა ქვეყანაში დამკვიდრებულ ალან-ოსთა მიერ აბსორბირებული ცოდნის ანარეკლს წარმოადგენდეს.

მაშასადამე, განხილულ მონაცემებზე დაკვირვება გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ ახ. წ. I-II სს-ში დვალთა ტომის ტერიტორიული დისლოცირების ძირითად რეგიონს წარ-მამისონის ქვაბული (კასრის, უღელეს, ზროგოს, ზრამაგას, ზაჯას და წარას ხევეები) ანუ ისტორიული დვალეთის (ბუდე დვალეთი-ს) მიწა-წყალი წარმოადგენდა, თუმცა ასეთნაირი ლოკალიზაცია სრულებითაც არ უშლის ხელს იმ ვარაუდის დანიშნულებას, რომ აღნიშნულ პერიოდში დვალთა განსახლების არეალი, შესაძლოა, მოიცავდა ხსენებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყნის მომიჯნავე ცალკეულ მხარეებსაც (მაგ. თრუსოს, მალარნ-დვალეთს), ანუ იმ რაიონებს, რომელთაც მოგვიანებით სავსებით კანონზომიერად განიცადეს ფორმირება რამდენადმე უფრო ფართოდ გაგებული დვალეთის (ბუდე დვალეთი + თრუსო + მალარნ-დვალეთი) შემადგენელ ტერიტორიულ ერთეულებად და ასევე დვალეთად სახელდება დაექვემდებარენ.

მაგრამ ძველ ბერძენ და რომაელ ავტორთა ცნობები მარტოოდენ დვალთა ტომის ოდინდელი ლოკალიზაციის თვალსაზრისით არ იქცევენ ჩვენს ყურადღებას. ზემოთ დამონშებული წერილობითი წყაროები განსაკუთრებით საინტერესოა იმდენადაც, რამდენადაც მათი საგულდაგულო ანალიზის წყალობით ჯეროვანი დამაჯერებლობით ხერხდება დვალთა ტომის გამიჯვნა ირანული მოდგმის ვრცელი ეთნიკური მასივის ცალკეული კომპონენტებისაგან (სარმატები, აორსები, ასიები, ალანები, როქსოლანები და სხვ.)¹¹, რაც თავისთავად საკმარისად მყარი არგუმენტი ეთნონიმ დვალ-ის მიღმა მაინცდამაინც სარმატულ-ალანური (ან ძველთაგანვე ირანიზებული) ტომის ამოცნობის ცდუნებით სტიმულირებულ მტკიცებათა საპირისპიროდ. მართალია, ესოდენ ნიშანდობლივი დიფერენციაციის ფონზე პლინიუს უფროსისა და პტოლემეოსის თხზულებათა

¹⁰ А. Е. Россикова, В горах и ущельях Куртатии и истоков реки Тереква, «ЗКОИРГО», кн. XVI, Тифл., 1894, с. 341.

¹¹ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. т. II, Латынские писатели, вып. I, с. 171, 180, 182; Известия..., т. I, «ВДИ», 2, с. 237, 247-248.

გარკვეული მონაცემები აშკარად სცოდავს სკეითურ და სარმატულ ტომთა სიაში ზოგიერთი არაირანული მოდგმის ხალხის თუ ტომის (მაგ. ჯიქების, უდიების, დაკების, ჰუნების და სხვ.) მექანიკური ჩართვის, ხოლო სარმატიის შემადგენელ ნაწილად თითქმის მთელი ჩრდილო კავკასიისა და ნაწილობრივ ამიერკავკასიის მინა-წყლის (მათ შორის ნანარების, თუშების, სვანოკოლხების დისლოცირების არეალის) წარმოდგენის თვალსაზრისით¹², მაგრამ ბერძნულ-რომაული ისტორიოგრაფიისათვის ერთობ დამახასიათებელი ამ რიგის ელემენტარული შეცდომისადმი კრიტიკული მიდგომის შემთხვევაში ვფიქრობთ ორი აზრი არ შეიძლება არსებობდეს ახ. წ. I-II სს-ის ავტორთა ნაშრომებში ხსენებულ დვალთა ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობის ფაქტის უყუყმანოდ აღიარებისა და მათი კავკასიური წარმომავლობის ვერსიის დომინირების საჭიროებაზე.

სხვათა შორის, წინთქმულთან დაკავშირებით უპრიანია შეინიშნოს, რომ ანალოგიური ხასიათის ხარვეზებისაგან თავის დროზე არ აღმოჩნდა დაზღვეული სტრაბონის სახელგანთქმული „გეოგრაფია“, სადაც პლინიუსის ნაშრომისაგან განსხვავებით, მართალია, კონკრეტულად არაფერია ნათქვამი დვალების შესახებ და ოქროს მომპოვებელ ტომად მარტოოდენ სვანები ფიგურირებენ, მაგრამ სამაგიეროდ ავტორის ამგვარი დუმილი დვალებად წოდებულ მთიელებზე ერთგვარად კომპენსირებულია ზოგადად იბერიის მთიანი მხარის მკვიდრთა დახასიათებით: „დაბლობზე ცხოვრობენ იბერთაგან უფრო მეტად მიწათმოქმედნი. ესენი მშვიდობიანად არიან განწყობილნი, არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მეგრძოლი ბუნების არის, უჭირავს მთიანი მხარე და ცხოვრობს სკეითებისა და სარმატების ყაიდაზე, რომელთა მეზობლებიც და ნათესაელებიც არიან: თუმცა ენევიან მიწათმოქმედებასაც და როდესაც ჩამოვარდება შფოთი, თავისი და მათი (ე. ი. სკეითებისა და სარმატების – ვ. ი.) სახსრებით გამოჰყავთ მრავალი ათასი მეგრძოლი“¹³.

როგორც მოტანილ ამონაწერზე დაკვირვება გვაფიქრებინებს, ამჯერად დვალთა ტომი იბერიის მთიელთა განსახლების რეგიონში იგულისხმება. ეს უკანასკნელი კი თავის მხრივ ტერიტორიულად მოიცავს კავკასიონის მთავარი ქედის ცენტრალურ ნაწილში ლოკალიზებული ის-

¹² В. В. Латышев, Известия..., т. II, с. 171, 180, 184; მისივე, „Известия“..., т. I, „ВДИ“, 2, с. 238, 247-249.

¹³ თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1957, 128.

შენიშვნა: სტრაბონის ნაშრომის ამ ცნობის ცალმხრივი გაგების წყალობით, ერთ-ერთ პუბლიკაციაში გატარებულია აზრი, თითქოს ბერძენი ავტორი კონკრეტულ შემთხვევაში ლაპარაკობდეს არა იბერიის მთიანი მხარის მოსახლეობაზე, არამედ ზოგადად კავკასიის ხალხებზე (უპირატესად ჩრდილოკავკასიელ მთიელებზე, ცენტრალური და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის მოსახლეობაზე).

ტორიული დვალეთისა (ბუდე დვალეთის) და მისი მომიჯნავე იმ ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყნების (თრუსო, ხევი) მიწა-წყლსაც, რომელიც დაახლოებით ძვ. წ. IV ს-ის მიწურულიდან ქართლის (იბერიის) სამეფოს შემადგენელ მონაპირე მხარეებად („ნაპირის ალაგებად“) წარმოგვიდგება¹⁴. მიუხედავად იმისა, რომ ავტორი იბერიის მთიელებს ჩრდილო კავკასიის ტრამალებზე დამკვიდრებული სკვითებისა და სარმატების მეზობლებად და ნათესაებად აცხადებს, ბერძენი სწავლულის აღნიშნულ ცნობას სულაც არ გააჩნია ქართლის (იბერიის) სამეფოს ფარგლებში მცხოვრები მთიელების (მათ შორის დვალთა ტომის) უსათუოდ ირანული წარმომავლობის მანიშნებელი უტყუარი საბუთის ღირებულება, როგორც ეს ერთი შეხედვით შეიძლება იფიქროს პირველწყაროს ნებისმიერი ჩვენებისადმი სრული ნდობით განწყობილმა არაკომპეტენტურმა მკითხველმა. საქმე ისაა, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დამონმეხულ „სკვითსა“ და „სარმატში“ მარტოოდენ ირანულენოვანი მოსახლეობის აღმნიშვნელი ტრადიციული ეთნონიმების კონკრეტული შინაარსი არაა ჩაქსოვილი და მთელ რიგ შემთხვევაში ისინი კავკასიური მოდგმის ტომებსაც ფარავს. ასე, მაგალითად, სტრაბონის ნაშრომის ერთ ადგილას სახეზე გვაქვს შემკრებლობითი მნიშვნელობით ხმარებული სახელწოდებების სარმატისა და კავკასიელის ურთიერთშენაცვლების ფაქტი (დიოსკურიასი „...თავს იყრის 70 ტომი... ყველა ტომი განსხვავებულ ენაზე ლაპარაკობს... უმეტესობა არიან სარმატები, ხოლო ყველანი კავკასიელები არიან“¹⁵), ხოლო სხვაგან ლექები სკვითურ ტომად არიან მიჩნეულნი („... ამადონებსა და ალბანებს შორის სკვითები – გელები და ლეგები – ცხოვრობენ“¹⁶). ამასთან, აქვე სავალდებულოა საგანგებოდ განიმარტოს, რომ ჩვენთვის საინტერესო თხზულებაში ასახული მტკიცება იბერიის მთიელთა და ირანულენოვან მომთაბარეთა „ნათესაობის“ შესახებ დანიშნურებული ჩანს ხსენებულ მხარეთა ყოფითი კულტურის მაპროფილებელ ნიშანთა შეპირისპირებისა და მათ შორის რეალური მსგავსების ფიქსაციის პრაქტიკით შემადგრებული ნაჩქარევი დასკვნების ბაზაზე, რითაც ის ბევრ საერთოს პოულობს ანტიკურ ლიტერატურაში დადასტურებულ ზოგიერთ სუბიექტურ, არაიშვიათად ამა თუ იმ ავტორის შესაშური ფანტაზიით ნასაზრდოებ შეხედულებებთან.

ამდენად, სტრაბონის ცნობების ობიექტური შეფასების შემთხვევაში, სრულებითაც არ ჭირს მკვეთრი ზღვარის გავლება იბერიის სამეფოს ტერიტორიაზე მცხოვრებ მთიელებსა და ირანული მოდგმის ეთნიკურ მასივს შორის, ხოლო სარმატებისა და სკვითების „ნათესაებად“ გამოცხადებული იბერიის მიღმა უსათუოდ იბერიულ-კავკასიური წარმოშობის

¹⁴ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 633-634, 654-655.

¹⁵ თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია..., გვ. 123.

¹⁶ იქვე, გვ. 136.

ძირძველი მოსახლეობის დანახვა, რაც თავისთავად არაფერში არ ეწინააღმდეგება პლინიუს უფროსისა და პტოლემეოსის ნაშრომების გაანალიზების საფუძველზე შემუშავებულ აზრს დვალთა ტომის ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობისა და ჩრდილო კავკასიის ნომადური სამყაროსაგან დამოუკიდებლად მისი ოდინდელი ფუნქციონირების შესახებ.

ზემოთ ჩატარებული კვლევის შედეგად მიღებულ დასკვნებს დვალეებისა და დვალეთის შესახებ კიდევ უფრო განამტკიცებს IV ს. შუა პერიოდში შედგენილი, თუმცა შედარებით უფრო ძველ წყაროებზე დაფუძნებული რომაული საგზაო რუკა – ე. წ. პეიტინგერის ტაბულა (*Tabula Peutingeriana*) ან კარტორიუსის რუკა, რომელზედაც ეთნონიმი **Divali** სვანების აღმოსავლეთითაა დატანილი და დარიალის კლდეკარის დასავლეთით მდებარე, კავკასიონის ცენტრალური ნაწილის მოსახლეობას აღნიშნავს, თანაც ხსენებულ რუკაზე ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმი ირანულენოვანი სარმატებისა და ალანებისაგან გამიჯნულად ფიგურირებს¹⁷, რითაც ესოდენ არქაული კარტოგრაფიული ნაღვანის შუქზე რესტავრირებული ეთნოგეოგრაფიული სიტუაცია როგორც დვალეთის ქვეყნის ლოკალიზაციის, ისე სარმატულ-ალანურ ეთნიკურ მასივთან დვალთა მიმართების საკითხში შეძლებისამებრ მართებული ორიენტაციის თვალსაზრისით თითქმის ბოლომდე ემთხვევა უფრო ადრინდელი ხანის ლიტერატურის (პლინიუს უფროსი, პტოლემეოსი) მონაცემებს საკვლევი რეგიონისა და დვალებად წოდებული მთიელების ირგვლივ.

იგივე თითქმის VII ს-ით დათარიღებულ, თუმცა გაცლებით უფრო ძველი წყაროებით შეჯერებულ ანონიმურ სომხურ გეოგრაფიაზე, სადაც კავკასიის მთიელთა საკმაოდ ვრცელ სიას დვალეებიც ავსებენ, ხოლო ეთნოკვალიტატიური თვალსაზრისით დვალთაგან აშკარად გამოცალკევებულია ალანები, აშ-დიგორები, დიგორები და სხვ. საკვლევი ტომის გვერდით, მათთან მეზობლობაში იხსენიებიან¹⁸. მართალია, სომხური გეოგრაფია იმეორებს ანტიკურ ავტორთა თხზულებებისათვის დამახასიათებელ ისეთ „ტიპიურ“ შეცდომას, როგორიცაა თითქმის მთელი კავკასიონის მთიანეთის (და მათ შორის დვალთა სამოსახლო ქვეყნის) გამოცხადება ე. წ. „სარმატიის“ შემადგენელ მიწა-წყლად, მაგრამ ესოდენ იოლად აღმოსაფხვრელი ხარვეზი ნიადაგ ვერ გახდის სადავოს ირანულენოვან ეთნიკურ ერთეულთაგან იზოლირებულად განხილულ დვალთა ტომის ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობის უკვე არაერთგზის ხაზგასმულ ფაქტს. ამასთან, გამოვლენილი უზუსტობა სრულებითაც არ უშლის ხელს დვალთა ტომისა და მის გვერდით დასახელებულ

¹⁷ K. Miller, *Iteneraria Romana*, Stuttgart, 1911 (იხ. ნაშრომში ჩართული რუკა).

¹⁸ Армянская география, VII в. по р. х., Издание К. П. Патканова, СПб, 1877, с. 35; С. Т. Еремян, Армения по Ашхарацуицу, Опыт реконструкции карты на современной картографической основе. Ереван (სომხურ ენაზე), 1963, с. 102.

ეთნიკურ ერთეულთა, უწინარეს ყოფლისა კი ალანთა, დიგორთა და ამ-დიგორთა ლოკალიზაციას. როგორც სომხურ გეოგრაფიაში ხსენებულ ტომთა თუ ხალხთა ჩამოთვლის თანმიმდევრობაზე დაკვირვება, სათანადო გეოგრაფიული ორიენტირების გათვალისწინება და თანამედროვე ტოპონიმიურ და ეთნონიმიურ მასალასთან აღნიშნული „გეოგრაფიის“ ცნობების შეპირისპირება გვაფიქრებინებს, დვალთა ტომის სამოსახლო ქვეყანას VII ს-ში ისტორიული დვალეთი (ბუდე დვალეთი) წარმოადგენდა, თუმცა ამჟერადაც არაა გამოსარიცხი მათი იმავდროული ცხოვრების შესაძლებლობა მეზობელ მხარეებში (მაგ: თრუსოში, დიდი ლიახვის სათავეებში და სხვ.). რაც შეეხება ალანებს, დიგორებს და ამ-დიგორებს, მათი კომპაქტური დისლოცირების ალაგებად ისტორიული დვალეთის ჩრდილოეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ბარის, ზეგანისა და მთის რაიონებია საგულვებელი, რომელნიც ტერიტორიულად, ალბათ, თერგისპირა დაბლობებს და დიგორიის (თანამედროვე ოსეთის ერთ-ერთი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის) მიწა-წყალს უნდა შეეფარებოდეს.

მაშასადამე, ზემოთ განხილული წერილობითი მონაცემების გაანალიზება გვარწმუნებს, რომ დვალეები ჯერ კიდევ ახ. წ. I ს-დან ჩნდებიან ისტორიულ ასპარეზზე როგორც კავკასიონის მთავარი ქედის ცენტრალურ მაღალმთიან ზონაში (უპირატესად კი ნარა-მამისონის ქვაბულში, ანუ ისტორიულ დვალეთში (ბუდე დვალეთში), ქართლის (იბერიის) მთიელთა განსახლების არეალში ლოკალიზებული და ირანული მოდგმის ეთნიკური ერთეულებისაგან მკვეთრად გამიჯნული ტომი, ხოლო ახ. წ. I-VII სს-ში გაბატონებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის სფეროში საკმაოდ მტკიცედ დამკვიდრებულ ეთნონიმ დვალს ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო თანამედროვე ოსი ხალხის ეთნოლინგვისტურ ნინაპართა აღსანიშნავად შორეულ წარსულში გამოყენებულ და ქართული წერილობითი ტრადიციით ოდითგანვე კარგად ცნობილი ოვსი-ს იდენტური შინაარსით ხმარებულ ცალკეულ ეთნონიმებთან (ალანი, სარმატი), რომელნიც იგივე ქრონოლოგიურ პერიოდში დვალ-ს პარალელურად სისტემატურად ავსებენ ძველთაძველ ეთნიკურ სახელწოდებათა ერთობ მოზაიკურ ნუსხას.

ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე IX-XVI სს-ის მრავალრიცხოვან წერილობით ძეგლებშიც, სადაც არა მარტო ჯეროვანი თვალსაჩინოებითაა ურთიერთგამიჯნული ეთნონიმები დვალი და ოვსი, ტოპონიმები დვალეთი და ოვსეთი, არამედ მეტად საგულისხმო მონაცემებია დაუნჯებული დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის, დვალეთში საუკუნეების მანძილზე მიმდინარე ეთნოვეოლუციური და ეთნოტრანსფორმაციული პროცესების ხასიათისა და სხვა საკითხების გაშუქებისათვის.

ასე, მაგალითად, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში (IX ს.) VI ს-ის I ნახევ-

რის ამბების გადმოცემასთან დაკავშირებით განმარტებულია: „... და ვითარცა მეფობა დაესრულა ქართლსა შინა, სპარსნი განძლიერდეს და ერთი და სომხითი დაიპყრეს. ხოლო ქართლი უმეტესად დაიპყრეს და კარნი ოვსეთისანი აიგნეს და ერთი დიდი კარი ოვსეთვე და ორნი დვალეთს და ერთი პარჭუნას დურძუკეთისასა, და იგი მთიულნი გომარდად დაადგინეს და სხუა ვინმე კაცი დაადგინეს მთავრად წანარეთისა ჴევისა და მორჩილებად დასდევს მისი“¹⁹.

როგორც მოტანილი ამონაწერიდან ჩანს, დვალეთი სრულიად გარკვევითაა გამიჯნული ოსეთისაგან, რომელიც ძურძუკეთისა და წანარეთის მსგავსად დვალეთის მეზობლად მდებარე ქვეყანადაა წარმოდგენილი; თანაც, ჩვენთვის საინტერესო ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარე კონკრეტულ შემთხვევაში იმდაგვარ კონტექსტშია მოხსენიებული, რომ შესაძლებელი ხდება მისი უყოყმანოდ ლოკალიზაცია სპარსთაგან დაპყრობილი ქართლის სამეფოსა და ოსეთის სასაზღვრო ზოლში საგულვეტელი ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კლდეკარის სამხრეთით და ძურძუკეთისა და წანარეთის (გვიანდელი ხევისა და თრუსოს) დასავლეთით, ე. ი. ქართლის სამეფოში შემავალი ისტორიული დვალეთის (ბუდე დვალეთის) ტერიტორიაზე. თუ მხედველობაში მივიღებთ ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში ასახულ იმ მტკიცებას, რომ ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV ს-დან ქართლის სამეფოს შემადგენელ ნაწილად ქცეული დვალეთის ქვეყანა წარამამისონის ქვაბულს, ამჟამად არდონად წოდებული მდინარისა და მის შემდინარეთა ხეობებს (წარას, ზახას, ზრამაგას, ზროგოს, კასრის ხევს, ყელელეს) მოიცავდა და ოს მეფეთა დაქვემდებარებაში მოქცეული მიწა-წყალისაგან ის კასრის კარით იმიჯნებოდა („...იყვნენ მორჩილებასა შა, და მომცემელნი ხარკთა მეფეთა ქართველთასა: ძურძუკი, ჴევი, დუალეთი, კასრის კარის ზეითი. ხ~ სხვანი იყვნენ მორჩილებსა და შა, და მომცემელნი ხარკთა მეფეთა ქართველთასა: ძურძუკი, ჴევი, დუალეთი, კასრის კარს ზეითი. ხ~ სხვანი იყვნენ მორჩილებასა და შა ოვსთა მეფეთასა“²⁰), „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში დასახელებული დვალეთის ორი კარიდან ერთ-ერთში უთუოდ კასრის კარის ამოცნობა, ფიქრობთ, არავითარ სიძნელეს არ უნდა წარმოადგენდეს. შესაბამისად ძველი ქართული მატყანეს ჩვენებაზე დაყრდნობით დვალეთისა და ოსეთის ქვეყნების მიჯნად VI ს-ის I ნახევარში უდავოდ კასრისკარი გვევლინება, რომლის ფუნქციონირება ქართლის სამეფოს „ნაპირის ალაგის“ უკიდურესი ჩრდილოეთი საზღვრის დამცველი კლდეკარის დონეზე, ცხადია უფრო ადრეულ

¹⁹ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ძველი ქართული აგიორგაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, ილ. აბულაძის რედ., თბ., 1963, გვ. 95.

²⁰ ვახუშტი, „აღწერა...“, გვ. 654. შენიშვნა: ვახუშტის „აღწერა“-ში ხსენებული „ოვსების“ ქვეშ ამჟერად იგულისხმებიან ანტიკური ხანის წყაროებით კარგად ცნობილი ირანული მოდგმის სარმატები.

ხანაშიც ეჭვს არ უნდა ინევედეს.

ჩვენი აზრით, დვალეთისა და ოსეთის ოდინდელი საზღვრის ამგვარი გაგების სასარგებლოდ დამაჯერებლად უნდა მეტყველებდეს ის საგულისხმო ფაქტებიც, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი კასრის კარს საქართველოსკენ ოვსთა დაუბრკოლებლად და თვითნებურად სელის სანინა-ალმდეგოდ საგანგებოდ გამაგრებულ კლდეკარად გვაცნობს (კასრის ხეზე საუბრისას ისტორიკოსი განმარტავს, რომ „... არს აქ კარი კლდისაგან და ქვიტიკირით ქმნული, დიდ-კამაროვანი, მდინარესა ზედა, მეფეთაგან ქმნული, რათა არა ვიდოდნენ თვნიერ მათსა ოვსნი“)²¹. ძველი ქართული წერილობითი წყაროებიდან კი ცნობილია სწორედ დვალეთის ქვეყანაზე გამავალი კომუნიკაციით მოსარგებლე ალან-ოსთა შიდა ქართლში შემოჭრის არაერთი შემთხვევა: ახ. წ. II ს-ის ამბებზე თხრობისას ლეონტი მროველი (XI ს.) გვაუწყებს, რომ „...გარდამოვიდეს ოვსნი, სპანი დიდნი, გზასა დვალეთისასა... მოვიდეს ოვსნი და დადგეს ლიახუსა ზედა“²². იმავე მემკვიდრის სხვა ცნობით კი ახ. წ. IV ს-ში, ქართლში მირიან III-ის მეფობის დროს „...გარდამოვლეს ოვსთა ფეროშ და კავტია და განრყუნეს ქართლი. ხოლო მირიან გარეს-გარ გარდავიდა ოვსეთს, მოტყუნა ოვსეთი და მიუწია ხაზარეთამდი, და გარდამოვლო გზა დვალეთისა და მოვიდა შინა“²³.

რამდენადაც ახ. წ. II-V სს-ში ალან-ოსთა დამარბეველი ლაშქრობები ქართლში, როგორც წესი დვალეთის გზის გამოყენებით სწარმოებდა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში ხსენებული დვალეთის ორი კარის მიღმა ისევე ლოგიკურია უშუალოდ დვალეთის ქვეყანაზე გამავალი კომუნიკაციის გადამკეტი ორი უმთავრესი კლდეკარის დანახვა, როგორც ამ უკანასკნელთაგან ერთ-ერთის უსათუოდ ვახუშტისეულ „მეფეთა მიერ ქმნულ კართან“, ანუ კასრის კართან გაიგივება.

სხვათა შორის, აღნიშნულ იდენტიფიკაციასთან დაკავშირებით მეტად სიმპტომატურად გვეჩვენება ის ფაქტიც, რომ ძველი ქართული წერილობითი წყაროების თანახმად დვალეთის გზით ალან-ოსთა შემოჭრას შიდა ქართლში სწორედ ახ. წ. VI ს-ის წინმსწრებ ხანაში ჰქონდა ადგილი, მაშინ როდესაც VI ს-ის შემდგომ საკმაოდ ხანგრძლივ ქრონოლოგიურ პერიოდში, მონღოლობის ავბედით ეპოქამდე, ქართლს დვალეთის მხრიდან რეალური საფრთხე აღარ დამუქრებია. ვიფქრობთ, მოვლენათა ამნაირი

²¹ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 645.

²² ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, „ქც“, I, ს. ყაუხჩიშვილის რედ., თბ., 1955, გვ. 55.

²³ იქვე, გვ. 67-68.

შენიშვნა: როგორც ჩანს, დვალეთის გზითვე მოხდა ალან-ოსთა შემოსევა ქართლში V ს-ის 40-იან წლებში, ვახტანგ I-ს ყრმობის ეპოს, როდესაც მომხდურთ შეძლეს ქართლის მეფის მცირეწლოვანი დის მოტაცება კასპიდან და ქვეყნის მოოხრების შემდეგ დარუბანდის გზით ჩრდ. კავკასიაში დაბრუნება.

მსვლელობა არაა შემთხვევითი. როგორც ჩანს, სწორედ კასრის კარის აგებამ (ან მანამდე უკვე აგებული „კარი“-ს გამაგრება-სრულყოფამ) VI ს-ში და ამ კლდეკარის მცველებად ადგილობრივ მთიელთაგან (ე. ი. თავად დვალთაგან) დაკომპლექტებული სამხედრო შენაერთის „დადგინებამ“, რომელიც დროთა განმავლობაში საქართველოს ჩრდილოეთ საზღვარზე მუდმივად გამწესებული სანაპირო ჯარით იქნა შეცვლილი, დააზღვია კიდევ ქართლი ალან-ოსთა ახალი შემოსევებისაგან და მრავალი საუკუნით დააყოვნა (თუ დააგვიანა) საკუთრივ დვალეთის ქვეყანაში ალან-ოსთა ინტენსიური ინკოროპორაციისა და დვალთა ტომის ირანიზაციის პროცესები, რაზეც ქვემოთ გვექნება საუბარი.

„დვალეთის“ ქვეყნის გამიჯვნა „ოვსეთი“-საგან არანაკლები წარმატებით ხერხდება ჩვენს განკარგულებაში არსებული სხვა წერილობითი მონაცემების შუქზე. თქმულის საილუსტრაციოდ კი უწინარეს ყოვლისა გამოდგება „ქართლის ცხოვრების“ კრებულში შესული ძველი საისტორიო თხზულებები (ლეონტი მროველის „ცხოვრება... მეფეთა“ (XI ს.), ჯუანშერის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ (XI ს.), ანონიმი ავტორის „მატიანე ქართლისა“ (XI ს.), თამარის ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“ (XIII ს.), ანონიმი ისტორიკოსის ჟამთააღმწერლის (XIV ს.) „ასწლოვანი მატიანე“, სადაც დვალეთის ქვეყნის მდებარეობაზე, მართალია, კონკრეტულად არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ხსენებულ მატიანეთა ერთი ნაწილის თუნდაც ფრაგმენტული მინიშნებები დვალეთის გზის, როგორც ქართლისა და დვალეთის ურთიერთდამაკავშირებელი უმნიშვნელოვანესი კომუნიკაციის შესახებ²⁴, საკვებით ნათელს ხდის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქართლის მოსაზღვრე ქვეყნის დონეზე სწორედ დვალეთის (და არა ოვსეთის) ოდითგანვე არსებობის ფაქტს. რაც შეეხება „ოვსეთად“ სახელდებულ ქვეყანას, ის იგივე თხზულებათა ჩვენებით სრულიად გარკვევით ლოკალიზდება ლომეკის მდინარის (ე. ი. გვიანდელი თერგის) დასავლეთით, იმიერკავკასიის საკმაოდ ვრცელ მინა-წყალზე („...ქუეყანა კავკასის ნაწილი, ლომეკის მდინარის დასავლეთ,

²⁴ ლეონტი მროველი, ცხოვრება... მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 55, 67-68; მატიანე ქართლისა, „ქც“, I, გვ. 256.

შენიშვნა: როგორც დვალეთის გზის შესახებ არსებული მწირი ცნობების გულდასმით ნაკითხვა გვაფიქრებინებს, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქართლისა და ბუდე დვალეთის გამიჯვნა კავკასიონის ქედზე მრავლად აღრიცხულ გზა-გადასასვლელთაგან (როკი, ყბა, ქუთხი, ზეკარი, ძედო, ბახ-ფანდაგი, მამისონი) დვალეთის გზას ყბის, როკის ან კიდევ ზეკარის უღელტეხილი უნდა შეეფარდებოდეს, ვინაიდან დვალეთის გზა ისტორიულ დვალეთს უშუალოდ დიდი ლიახვის ხეობასთან აკავშირებდა, ბუდე დვალეთიდან დიდი ლიახვის ხეობისკენ მიმართულ გადასასვლელთან კი ყველაზე მნიშვნელოვანია სწორედ როკის, ყბისა და ზეკარის საულელტეხილო გზები. ჩვენი აზრით, დვალეთის გზა პირველ რიგში მაინც ყბის (ან სბის) უღელტეხილთან უნდა იმსახურებდეს გაიგივებას.

დასავლეთამდე მთისა... იგი არს ოვსეთი...²⁵) და უპირატესად ჩრდილო კავკასიის ბარისა და მთისწინეთის, ნაწილობრივ კი მთის რეგიონებსაც ფარავს, კანონზომიერად ავსებს რა „კავკასთა ჩრდილოთა ყოველთა მკვდროვანთა“ მიერ დაკავებულ ქვეყანათა არცთუ ვრცელ სიას (ყივჩაყეთი, ხაზარეთი, პაჭანიკეთი). თანაც, როგორც პირველწყაროთა საგულდაგულო ანალიზით დგინდება, „ოვსეთს“ ჩრდილოეთიდან ემიჯნებოდა თურქულენოვან მომთაბარეთა ადგილსამყოფელი ოლქები, რომელნიც ძველ ქართულ მატრიანებში ცნობილია ზოგადად „ხაზარეთის“, „პაჭანიკეთის“, „ყივჩაყეთის“ სახელწოდებებით, მაშინ როდესაც სამხრეთ-დასავლეთიდან, სამხრეთიდან და სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან მას ესაზღვრებოდა ერთი მხრივ, არაქართველ მთიელთა სამოსახლო მხარეები (ჯიქეთი, ძურძუკეთი), ხოლო მეორე მხრივ საქართველოს შემადგენლობაში შემავალი ძირძველი „მთის ალაგები“ საკუთრივ დვალეთის ქვეყნის ჩათვლით (აფხაზეთი, აფშილეთი, სვანეთი, რაჭა, ხევი, დვალეთი)²⁶. ამასთან, აქვე უპრიანია საგანგებოდ შეინიშნოს, რომ თამარის ისტორიკოსის ნაშრომში, ერთადერთი გამოწკლისის სახით, ვაფიქსირებთ ტოპონიმ „ოვსეთი“-ს „ალანთა ქვეყანა“-თი შენაცვლების ფაქტსაც, რასაც ნიადაგიოლი ახსნა მოეძებნება არქაულ ქართულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ თუ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში ოდითგანვე გაბატონებული „ოვსის“, „ოვსეთისა“ და არაქართულ ეთნონიმისა და ტოპონიმში მტკიცედ დამკვიდრებულ „ალანის“, „ალანიას“ სინონიმური მნიშვნელობის აუცილებელი გათვალისწინების შემთხვევაში.

დვალეთის ქვეყანაზე, ვითარცა აღმოსავლეთ საქართველოში VI ს-ის I ნახევრიდან ფართოდ გაშლილი რელიგიურ-კულტურული საქმიანობის (უწინარეს ყოვლისა კი ასურელ მამათა ინიციატივით წამოწყებული აქტიური მქადაგებლური მოღვაწეობის) წყალობით ქრისტიანიზაციის ორბიტაში საკმაოდ ნაადრევად ჩართულ მონაპირე მთის კუთხეზე, სათანადო წარმოდგენას გვიქმნის დავით გარეჯელის ცხოვრების მეტაფრასული რედაქციის ერთი მონაკვეთი, საიდანაც ირკვევა, რომ დავითმა „უბრძანა მოწაფეთა თვსთა, რათა წარვიდეს თითოეული მათგანი სხუათა მიმართ ადგილთა და ქადაგებად სახარებასა უფლისასა და სინანულსა მოსატევებლად ცოდვთა... წარივლინნეს, ვითარცა ცხოვარნი შორის მგელთა, და რომელნიმე მათგანნი კახეთისა საზღვართა მიმართ მიიწივნეს, ხოლო სხვანი მთისა კერძოთა დუალეთისა მკვდრთა მიმართ“²⁷.

²⁵ ლეონტი მროველი, ცხოვრება... მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 12.

²⁶ ლეონტი მროველი, ცხოვრება... მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 42, 45, 63, 68; ჯუანშერი, ცხოვრება ეახტანგ გორგასლისა, „ქც“, II, გვ. 151, 156, 157, 214, 235; ისტორიანი და აზმანი მარავენდედთანი, „ქც“, II, გვ. 15; ჟამთააღმწერელი, „ქც“, II, გვ. 168, 181, 196, 229 და ა. შ.

²⁷ ცხოვრებაჲ დავით გარეჯელისაჲ, „ძველიქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები“, ნ. III (მეტაფრასული რედაქციები XI-XIII სს.), ილ. აბულაძის რედ., თბ., 1971, გვ. 176.

ეთნონიმებს დვალსა და ოვსს (ან ალანს) შორის მკვეთრი ზღვარი საგვლებსა და სრულიად განსხვავებულ ეთნიკურ ერთეულთა აღმნიშვნელ სახელწოდებებად მათი აღქმის საჭიროებაში თვალნათლივ გვარწმუნებს ძველი მსოფლიოს ხალხთა თუ ტომთა კლასიფიკაციის ტრადიციის ამსახველი ცალკეული წერილობითი ძეგლებიც, როგორიცაა მაგალითად ქართულ ენაზე დანერგილი და XIII ს-ით დათარიღებული შემდეგი საბუთი: „უკუეთუ გინდეს ცნობად თუ რაოდენნი ნათესავნი არიან ქუეყანასა ზედა-ჰინდოელნი, გუთნი, არელნი, ფოტელნი, ევაკელნი, სართაველნი, ფერელნი, გარმატონი, ასფაგელნი, ერჩითნი, სუინდნი, ალამანნი, არდიელნი, ჰერელნი, დიდონი, ლეკნი, ქაშაგნი, აბაშნი, ზანგნი, ავაშნი, ჯიქნი, ათანნი, რუსნი, პაჭანიკნი, თურქნი, ამორეველნი, იობესელნი, ქეტელნი, გერგესელნი, ქართველნი, აფხაზნი, სვანნი, მეგრელნი, დვალნი, ბერძენნი, ბორღალნი, პროშნი, არაბნი, ხაზარნი, ავაზაკნი, მარტოთვალნი, ასურნი.მელქნი, იაკორტელნი, ავალნი, შაბნი, სარკინოზნი, სომეხნი, სპარსნი, დელემელნი, ხუარასანნი, სინდნი, წითლოსანნი, ბრანჯნი, ქურდნი, ალანელნი, აჭნი, ბარბაკნი, ბატნი, სარკიტნი, შიშველ-მართალნი, ციდამტკაველნი, ძალლისპირნი, ხამაშნი, ებრაელნი, უნჯნი და ესე თათარნი, ყივჩაყნი, ქიშტნი, ხუნაგნი, თუშნი, ლუედეცნი, ზღვს კაცნი, აგმაგუგელნი, ყურთელნი და დევნი მიე არის“²⁸.

როგორც მოტანილი საბუთიდან ჩანს, ქართველ ტომთა (ქართველნი²⁹, სვანნი, მეგრელნი, თუშნი) და მათ მონათესავე კავკასიელ „ნათესავთა“ (აფხაზნი, ჯიქნი, ქაშაგნი, ჰერელნი, დიდონი, ლეკნი, ქიშტნი) აღმნიშვნელ ეთნონიმთა გვერდით დასახელებული დვალი ამჯერად სრულიად გარკვევითაა გამოიწველი ეთნონიმ ალანელისაგან, რომელიც კონკრეტულ შემთხვევაში ოვსი-ს სინონიმური დატვირთვით ფიგურირებს. თანაც, დამონმბებულ სიაში შეტანილ ეთნიკურ სახელწოდებათა თანმიმდევრობაზე დაკვირვება ლოგიკურად განგვანყობს იმ აზრისაკენ, რომ ქართველ ტომთა (ქართველნი, სვანნი, მეგრელნი) და ქართველთაგანის პროცესში ოდითგანვე ჩართულ აფხაზთა გვერდით დვალთა დასახელების ფაქტი შესაძლოა ქართველებთან დვალების უშუალო მეზობლობისა

²⁸ კ. კეკელიძე, ხალხთა კლასიფიკაციის საკითხები ძველ ქართულ მწერლობაში, „თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები“, VII, თბ., 1938, გვ. 12.

²⁹ ამ შემთხვევაში ეთნონიმი ქართველი აღმოსავლურ-ქართულ ეთნოლინგვისტურ ჯგუფში გაერთიანებულ და საკუთრივ ქართულ ენაზე მოლაპარაკე მოსახლეობას ფარავს ქართველურ ენებზე (სვანური, მეგრული) მოლაპარაკე თანამომხმებთან შეპირისპირებაში. დაბნეულობის საფუძველს ქმნის მხოლოდ თუშთა უსაფუძვლო გამოცალკევება ქართველებისაგან, რასაც მხოლოდ იმ შემთხვევაში ექნებოდა გამართლება, თუკი ეთნონიმ ქართველი-ს მიღმა მართოდენ ქართულებს დავინახავდით, ხოლო ამგვარი გაგებით ხმარებული ქართველი-ს პარალელურად აღნიშნულ ტექსტში ასახვას ჰპოვებდა, აღმოსავლურ-ქართულ ტომთა მისამართით გამოყენებული სხვა ეთნონიმებიც (კახი, მესხი და სხვ.)

და ეთნოკულტურული ინტეგრაციის მანიშნებელი იყოს (მდრ. პერელთა, დიდოთა და ლეკთა თანმიმდევრულად დასახელება იმავე საბუთში), თუმცა ლოკალური ეთნოგეოგრაფიული და ეთნოკულტურული სიტუაციის გათვალისწინების ძალით ეთნონიმთა ჩამოთვლის რიგი აღნიშნულ საბუთში მხოლოდ ნაწილობრივადაა დაცული. ამასთან, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ დეტალს, რომ ზემოთმოყვანილ დოკუმენტში აღნუსხულ ეთნონიმთა სია უდავოდ განიცდის ბიზანტიური ტრადიციის გავლენას და მისი ავტორი აშკარად სცოდავს ბერძნულ-რომაულ საისტორიო მწერლობაში არეკლილი არაერთი ზღაპრულ-ლეგენდარული ელფერის ეთნონიმის ავტომატური „გადმოქართულების“ პრაქტიკისადმი ერთგულებით, ვფიქრობთ, ბოლომდე არ უნდა იქნეს გამორიცხული უპირატესად ბერძნულ-რომაული საისტორიო თხზულებების ცნობებით ჩვენთვის საინტერესო საბუთის შევსებისა და შესაბამისად, ქართულ ტექსტში ასახული არაერთი ეთნონიმის (მაგალითად, იმავე ალანელი-ს) სწორედ ბერძნულ-რომაული ეთნონიმიდან „სესხების“ შესაძლებლობაც.

ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმთა (დვალი, ოვსი, ალანი) ურთიერთმიმართების საკითხთან დაკავშირებით არანაკლებ საგულისხმო ცნობებს ვადასტურებთ თამარის ისტორიკოსის ნაშრომშიც, სადაც ჩრდილო კავკასიაში ლოკალიზებული ხალხის აღსანიშნავად გამოყენებულ სახელწოდებებს ალანს და ოვსს („...სძლუნობდეს და სძმობდეს მას მეფენი ბერძენთანი, იერუსალიმს ალამანთანი, და პრომთანი, პინდოთანი, და ხონელნი; და ეგრეთვე სულტანნი ხორასნისა, ბაბილოვნისა, შამისა, ეგვიპტისა და იკონიისანი ჰმონებდეს, და შემდგომნი ამათნი სკვთნი, ხაზარნი, ალანნი, ხუარასანი და ხუარაზმშა, და ბერეთელნი, აბაშნი, არაბნი, მიდნი, ელამიტელნი და შუამდინარელნი, და ყოველი ენანი და ნათესავნი მაშრიყით მალრიბამდე“³⁰, ან კიდევ: „და ნამებს ამას ყოველი მახლობელი სამეფო გარეშემო ქართლისა თუ რაოდენნი დაგლახაკებულნი მეფენი განამდიდრნა; რაოდენთა მიმძღაერებულთა უკუნ სცა სამეფო თვსი... ამის მოწამე არს სახლი შარვანშეთი და დარუბანდელთა, ლუნძთა, ოვსთა, ქაშაგთა...“³¹ და სხვ.) ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო ეთნონიმ დვალთან, რომელსაც XIII ს-თვის უკვე ქართველ მთიელთა სიაშიც აქვს მტკიცედ დამკვიდრებული ადგილი (ფხოველთა და დიდოელთა აჯანყების დროს „...მოუწოდა მეფემან ათაბაგსა და ყოველთა მთეულთა: დვალთა, ცხრაზმელთა, მოჭევეთა, ჯადელთა, ცხაეატელთა, ქართალელთა, ერნოთიანელთა, მისცა ივანე ათაბაგსა და წარავლინა მათ ზედა...“³²).

ცხადია, ეთნონიმ დვალის ამგვარი „გაშინაურება“ ქართლ-კახეთის

³⁰ ისტორიანი და აზმანი შარვანდელთანი, „ქც“, II, გვ. 23.

³¹ იქვე, გვ. 147.

³² იქვე, გვ. 111.

მთიანეთის მოსახლეობასთან შეფარდებული ისტორიულ-გეოგრაფიული და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის სფეროში შემთხვევითი არაა და ეს ფაქტი მეტნაკლები დამაჯერებლობით უნდა მიგვანიშნებდეს ძველთაგანვე ქართლის მთიანეთში შემავალი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყნის – დვალეთისა და იმავე რეგიონის დანარჩენი „მთის ალაგების“ (ჭევი, ჯადა, ცხავატი, გუდამაყარი, ხანდო, ჭართალი, ცხრაზმა) მკვიდრთა ერთიან კულტურულ-ისტორიულ გარემოში ჯეროვანი ადაპტაციისა და ქართლის „მთეულებად“ ფორმირებულ დვალთა ქართიზაციის (თუ ქართველიზაციის) პროცესის სათანადო ინტენსიურობაზე. არადა, სწორედ აღნიშნულ პროცესს უნდა ვუმაღლოდეთ დვალთა ფენიდან გამოსულ ისეთ მოღვაწეთა საკმაოდ ნაადრევ დანიშნულებას ქართული კულტურის ასპარეზზე, როგორებიცაა XI-XIII სს-ის სასულიერო პირნი: იოანე დვალელი (XI ს.), მიქაელ დვალი (XI ს.), სვიმონ დვალი (XI ს.), გიორგი დვალი (XIII ს.) და ქრისტიანობისათვის წამებული ნიკოლოზ დვალი (XIII ს. ბოლო – XIV ს. დასაწყისი), რომლის შესახებ „ნიკოლოზ დვალის მარტვილობა“ (XIV ს.) გვაუწყებს: „ესე სანატრელი ქრისტეს მონამე ნიკოლოზ იყო ნათესავად დვალი, სოფლისაგან, რომელსა ეწოდების წაჲ, შვილი მორწმუნეთა მშობელთაჲ და მოსავთა წმიდისა ნათლისმცემელისათაჲ, რომელსაც საშოთგანვე დედისაჲ შესწირეს“³³. აქი თავად ეთნონიმიური გვარსახელის – დვალ-ს ასახვა ანალოგიური ხასიათის სახელთა იმ არცთუ ვრცელ სიაში, სადაც ზოგადქართული ეთნოკულტურული სამყაროს ჩარჩოებში კონკრეტული პირის კუთხურ-ტომობრივი კუთვნილებაა ხაზგასმული (მაგ.: კონსტანტი კახი, ივანე კახი, პეტრე ქართუელი, ილარიონ ქართუელი, მიქაელ აფხაზი), უწინარეს ყოვლისა დვალთა ტომის ქართიზაციისავე პროცესის საკმაოდ ფექტიური განვითარებით შეიძლება აიხსნას.

საკვლევ საკითხთან დაკავშირებით, ალბათ, ინტერესსმოკლებული არ უნდა იყოს ლაშა-გიორგის დროინდელი მემატიანის ნაშრომის ერთი ადგილიც, სადაც, მართალია, ოვსთან შეპირისპირებაში დვალი არ ფიგურირებს და ეთნონიმ ოვსს აქ ზოგადად მთიელის მნიშვნელობით ხმარებული ტერმინი მთიული მოსდევს (თამარ მეფის დროს „...მპარავი, ავის მოქმედი აღარ იყო. ოვსმან, მთიულმან, და ყივჩაყმან, და სუანმან ვერ იკადრიან პარვა“³⁴), მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ საგულისხმო დეტალს, რომ აღნიშნული თხზულების შექმნის თანადროულ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში დამკვიდრებული შემკრებლობითი ტერმინი მთიული // მთიული ქართველ მთიელებთან ერთად დვალელებზეც ვრცელდებოდა, ხსენებულ მატიანეში ასახული მთიული-ს

³³ ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, ს. ყუბანეიშვილის რედ., თბ., 1946, გვ. 254.

³⁴ ლაშა გიორგის დროინდელი მემატიანე, „ცხოვრება... თამარისი“, „ქც“, I, გვ. 369.

ქვეშ ნიადაგ არ ჭირს საქართველოს მთიანეთის ფარგლებში მცხოვრებ სხვადასხვა ტომთა (მათ შორის ოვსთაგან დამოუკიდებლად არსებულ დვალთა ტომის) ამოცნობა. სხვათა შორის, ვითარების ასეთნაირ შეფასებასთან დაკავშირებით ძალაუვნებურად გვახსენებს თავს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ცნობა კავკასიონის კარებთა (მათ შორის დვალეთის კლდეკართა) მცველებად „დადგენილი“ მთიულების შესახებ, რომელთა მიღმა, ცხადია, დვალელებიც იგულისხმებიან.

ოვსთაგან დამოუკიდებლად არსებული და შიდა ქართლის მთიანეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები ერთ-ერთი ტომის დონეზე დვალთა ფუნქციონირების ფაქტს კიდევ უფრო სარწმუნოს ხდის ჟამთააღმწერლის (XIV ს.) თხზულების იმ მონაკვეთის გაცნობაც, სადაც აშკარა ურთიერთშეპირისპირებაში იხსენიებიან ერთი მხრივ, დავით VIII-ის მიერ 1297 წ. ნა-მონწყებულ ანტიმონღოლურ აჯანყებაში აქტიურად ჩაბმული დვალნი, ხოლო მეორე მხრივ, მონღოლთა სარდლის ხუტლუბუღას დროშის ქვეშ მებრძოლი ოვსნი ქართლის რბევა-ანიოკებით სახელმოხვეჭილი „ბაყა-თარ ოვსთა მთავრის“ მეთაურობით³⁵.

ანალოგიური სურათი იხატება ბერი ეგნატაშვილის თხზულებისა და „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტის ცალკეული ფრაგმენტების მიხედვითაც, რომელნიც XIV ს-ის 80-იანი წლების ერთსა და იმავე ისტორიულ მოვლენას შეეხება და ორგზის გვაუწყებს, თუ რაოდენ „გულუბრყვილოდ“ მიენდო თემურ-ლენგი ბაგრატ V-ის წინადადებას: „ან მომეც სიმრავლენი სპათა თქუენთანი. და წარვალ თემთა და სამეფოთა ჩემთა, და მოვხადო კაცთა მყოფთა მთის ადგილისათა: მთიულთა, ოვსთა, დუალთა, სუანთა, აფხაზთა და ყოველთავე მუნ მყოფთა, და მე დავარწმუნებ სჯულსა თქუენსა“³⁶. ან კიდევ: „ან მომეც სიმრავლენი სპათა თქუენთანი და მე წარვალ სამეფოსა ჩემსა საქართველოსა, და მე მოვხადო ყოველთავე მკდრთა ქართლისათა: დიდებულთა და მცირეთა, მთიულთა, ოვსთა, დვალთა, სუანთა და აფხაზთა, – ამათ ყოველთავე მე დავარწმუნო სჯული თქუენი...“³⁷.

იგივე ითქმის სომეხი ისტორიკოსის თოვმა მენოფელის (XV ს.) ნაშრომში დაცულ ერთ ცნობაზე, რომელიც ბაგრატ V-ისა და თემურ-ლენგის ურთიერთობის აღნიშნულ ეპიზოდსავე შეეხება: ბაგრატ მეფემ „...მოატყუა იგი და უთხრა: მომეცი მრავალრიცხოვანი ლაშქარი, რათა წარვიდე ქართველთა მხარეში, დავიპყრო ყოველი ქვეყანა და თქვენს რჯულზე მოვაქციო, რამეთუ ის მოდგმა რვა ენისაგან შედგება, ყველას შენს მორჩილებაში და შენს რჯულზე მოვიყვან. ესენი არიან: დრალი (უნდა იყოს დვალი – ვ. ი.), ოსედი (უნდა იყოს ოსები ან ოსეთი – ვ. ი.),

³⁵ ჟამთააღმწერელი, „ქც“, II, გვ. 305-306.

³⁶ ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, პირველი ტექსტი, „ქც“, II, გვ. 330.

³⁷ ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, „ქც“, II, გვ. 455.

იმერელი, მეგრელი, აბხაზი, სონი (უნდა იყოს სვანი - ვ. ი.), ქართველი, მესხი³⁸.

მართალია, დამონებული ცნობების შეჯერებისას ძნელი არაა იმის დანახვა, რომ ქართველი ავტორებიც და სომეხი მემკვიდრეც ფაქტიურად ერთ სიბრტყეზე, არადიფერენცირებულად წარმოაჩენენ ქართველი ხალხის შემადგენელ ცალკეულ ეთნოტერიტორიულ ჯგუფებს და დამოუკიდებლად არსებულ ეთნოსებს, ხოლო თოვმა მენოფელი ოსებს და აფხაზებს შეცდომით „ქართველთა მოდგმის“ ტომებადაც კი თვლის, მაგრამ შენიშნული ხარვეზის მიუხედავად აღნიშნულ წერილობით წყაროთა ჩვენებები ჩვენთვის საინტერესო პუნქტში – დვალისა და ოვსის არაიდენტურობის უყოყმანოდ აღიარებას რომ გულისხმობს – ამჯერადაც სავსებით ემთხვევა ერთმანეთს.

ზემოთგანხილული მონაცემებით შემაგრებულ დებულებას დვალთა ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობისა და ოვსთაგან სრულიად დამოუკიდებლად მათი ფუნქციონირების შესახებ კიდევ უფრო განამტკიცებს ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკაში – „ძეგლი ერისთავთაში“ (XV ს.) დაცული ცნობები დვალეებსა და დვალეთზე, რომელთაც უდავოდ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება საკვლევი მხარის ეთნოგეოგრაფიისა და დვალთა ეთნიკური ატრიბუციის საკითხების გაშუქებისათვის.

როგორც მათი თანმიმდევრული ანალიზი ცხადყოფს, „ოვსეთის ქუეყანა“-სთან შეპირისპირებაში განხილული და „თრუსუთი აჩაბეთამდის“ გავრცობილად წარმოჩენილი „დვალეთის ქვეყანა“ XIV ს-ის დამდეგიდან ვიდრე XV ს-ის დასაწყისამდე უკვე დიდი ლიახვის მთიან ზოლს და „იქითა არაგვის“ (გვიანდელი თერგის) ხეობის საწყის მონაკვეთს მოიცავს, რომლის ფარგლებში რამდენიმე ურთიერთმომიჯნავე შიდატერიტორიული დანაყოფი ლოკალიზდება 1. მალრან-დვალეთის (მდ. დიდი ლიახვის ხეობის განსაზღვრული მონაკვეთი ს. ზღუბერიდან ს. ხოჯამდე), 2. ქუემო დვალთა სამოსახლო მხარის (დიდი ლიახვის ხეობის გარკვეული მონაკვეთი ს. კოშკადან ვიდრე ს. ზღუბერამდე) და 3. თრუსუს (თერგის ხეობის ერთი ნაწილი სათავიდან ვიდრე ს. მნამდე) სახით³⁹.

ამდენად, ჩვენს მიერ უკვე განხილული წერილობითი წყაროებისაგან განსხვავებით, რომელთა თანახმად ტოპონიმი დვალეთი (ან დუალეთი) უწინარეს ყოვლისა წარ-მამისონის ქვაბულთან, ანუ ისტორიული დვალეთის (ბუდე დვალეთის) ტერიტორიასთან იმსახურებს შეფარდებას და ორ ღირსშესანიშნავ ორიენტირს (კასრის კარი და დვალეთის გზა) შო-

³⁸ თოვმა მენოფეცი, ისტორია თემურლენგისა და მისი შთამომავლებისა, კ. კუციას გამოც., თბ., 1987, გვ. 24.

³⁹ ძეგლი ერისთავთა, „ქართული სამართლის ძეგლები“, (ქვემოთ ყველგან „ქსმ“), II, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1965, გვ. 102, 105-106, 110-117.

რის თავსდება, ქსნის ერისთავთა ქრონიკა პირველ ჩვენებას შეიცავს შედარებით უფრო ფართო გაგებით ხმარებული დვალეთის შესახებ, რომლის გავრცელების არეალში საკუთრივ ბუდე დვალეთის გარდა მომიჯნავე მხარეებიც (მალრან-დვალეთი, ქვემო დვალთა სამოსახლო რაიონი, თრუსო) ექცეოდა. მართალია, საკუთრივ ისტორიულ დვალეთზე „ძეგლი ერისთავთაში“ არაფერია ნათქვამი და მატთანში ხსენებული „ზაჯის მთის“ გადაღმა მდებარე მინა-წყალი, ვითარცა დვალთა ტომის პირველსაცხოვრისი, ამჯერად ერთგვარად ამოვარდნილია ისტორიულ მოვლენათა გადმოცემის საერთო კალაპოტიდან, მაგრამ ეს გარემოება სრულებითაც არ იძლევა იმის მტკიცების უფლებას, რომ აღნიშნული ტერიტორია (ე. ი. ბუდე დვალეთი), დვალეთად სახელდება უკვე აღარ ექვემდებარებოდა, ძირძველი ტოპონიმი დვალეთი აქ ოვსეთით იყო შენაცვლებული, ხოლო დვალეთისა და ოვსეთის ქვეყნების საზღვარს წარმოადგენდა მაინცდამაინც ზაჯის მთა. ასეთი ნაჩქარევი დასკვნის ნაცვლად კი აუცილებელია განიმარტოს, რომ ჯერ ერთი, „ძეგლი ერისთავთა“ ბოლომდე სდუმს ოვსეთისა და დვალეთის ქვეყნების მიჯნის შესახებ და მხოლოდ ზოგადად მიუთითებს სამეფო ტახტისათვის ატეხილ ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ ოვსეთის ქვეყნიდან გამოდევნილ ემიგრანტთა ჯგუფის დამკვიდრებაზე ზაჯის მთის გადმოღმა მდებარე დვალეთის ქვეყანაში („...ამათ ჟამთა იქმნა ფრიადი შფოთი ქუეყანასა ოვსეთისასა და იქმნა ფრიადი სისხლთა დათხევამე მუფთა შორის მათთა. მაშინ მძლე ექმნეს შვილნი უხუცესისა ძმისანი და გარდამოიყვანნეს მთასა ზაჯისასა შვილნი უმრწმესისანი როსტომ, ბიბილა, წითლოსანი და ძენი მათნი სამეოცდაათითა მონითა კეთილითა და მოიყვანნეს ქუეყანასა დვალეთისასა“⁴⁰), რაც თავისთავად არ გამორიცხავს თავდაპირველად სწორედ ბუდე დვალეთში მათი მისვლის, ხოლო მერმე უკვე იქიდან ფართოდ გაგებული დვალეთისავე, პირაქეთ ნაწილში გადმოსვლის შესაძლებლობას. აკი ძველთაძველი დვალეთის (ბუდე დვალეთის) გვიანდელ მოსახლეობაში (ე. ი. ოსებში) გავრცელებული და ვ. პუფაფის მიერ ადგილზე გამოკითხვით ფიქსირებული ხალხური თქმულება ზაჯის ხეობაში ოდესღაც მცხოვრები სახელგანთქმული პირების – როსტომისა და წილოსანის შესახებ⁴¹, შესაძლოა წარმოადგენდეს კიდევ სწორედ ზაჯის ხეობაში (ე. ი. ბუდე დვალეთის ერთ-ერთ ხევში) ცხრაზმის ერისთავთა წინაპრების თავდაპირველი დამკვიდრების იმ ფაქტის რეალურ ანარეკლს, რომელმაც ვერ ჰპოვა ასახვა „ძეგლი ერისთავთა“-ში ამ თხზულების ავტორის მიერ ჩვენთვის საინტერესო ემიგრაციული მარშრუტის არასრულფასოვანი ცოდნის მიზეზით. მეორეც, „ძეგლი ერისთავთა“ გადმოსცემს ცხრაზმის ერისთავების – ქვენიჟნეველთა საგვარეულოს ისტორიას VI საუკუ-

⁴⁰ ძეგლი ერისთავთა, გვ. 102.

⁴¹ В. Б. Пфаф, Материалы для истории осетин, «ССКГ», вып., V, Тифл., 1871, с. 10.

ნიდან XV საუკუნის დასაწყისამდე, რის კვალობაზე დვალები მხოლოდ იმდენად იმსახურებენ მემამულის ყურადღებას, რამდენადაც მათ უშუალოდ ცხრაზმის ერისთავებთან უხდებათ კონტაქტირება. ვინაიდან ამ უკანასკნელთა ძალაუფლება ზაჩის მთის გადაღმა მდებარე დვალებზე (ბუდე დვალებზე) არ ვრცელდებოდა, ქვენიფნეველ ერისთავთა შესახებ თანმიმდევრული თხრობით გატაცებული ავტორის თვალსაზრისით სავსებით კანონზომიერად ექცევა მარტოოდენ ის ნაწილი ფართოდ გაგებული დვალებისა, რომელიც ხსენებულ ერისთავთა მიერ ხელდებულ მხარეს წარმოადგენდა.

მაშასადამე, „ძეგლი ერისთავთა“ საგრძნობლად აღრმავებს ჩვენს ცოდნას დვალებად ნოდებული ქვეყნის მოცულობაზე და თვალნათლივ გვარწმუნებს იმაში, თუ რაოდენ „წარმატებით“ დაექვემდებარა ერთხანს მარტოოდენ წარა-მამისონის ქვაბულში ლოკალიზებული ისტორიული დვალები (დვალთა ტომის ფორმირების უძველესი კერა) ტერიტორიული გაფართოვების საკმაოდ ინტენსიურ პროცესს მეზობელი კუთხეების (თრუსო; დიდი ლიახვის ხეობის მთიანი ზონა) „ჩაყლაპვის“ ხარჯზე, რაც საერთოდ ტიპური მოვლენაა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სინამდვილისათვის. ამ თვალსაზრისით ზომ დვალებს მეტად ნიშანდობლივი პარალელები მოეძებნება თუნდაც ფშავისა და ხევსურეთის თავდაპირველად შედარებით მცირე მინა-წყალზე (ხევსურეთის არაგვის ხეობასა და ფშავის არაგვის ხეობის სათავეში) ლოკალიზებული, ხოლო შემდეგ მიგრაციული პროცესების ძალით ჩრდილოეთისა და სამხრეთის მიმართულებით მნიშვნელოვნად გაფართოვებული ამ ორი „მთის ალაგის“ – სახით, რომელთა ტერიტორიის თითქმის ორგზის გაზრდის ფაქტის უყოყმანოდ კონსტატაციის ფონზე ნამდვილად მომგებიანად გამოიყურება საორიენტაციო მიზნით სამეცნიერო მიმოქცევაში თავის დროზე შემოტანილი და ხსენებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყნების პირვანდელ მოცულობასთან შეფარდებული ისეთი სახელწოდებანი, როგორიცაა ბუდე ფშავი (ან ძირითადი ფშავი) და ბუდე ხევსურეთი⁴².

ცხადია, ოდინდელი დვალების მტკიცედ ლოკალიზებული ტერიტორიის თითქმის ორგზის გაფართოვებას ასევე შორეულ წარსულში ინ-

⁴² ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია, ტ. I, ხევსურული, ტფ., 1931, გვ. 645; მისივე, ქართული ენის სტრუქტურისა და ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1957, გვ. 7, 8, 10; ს. მაკალათია, ფშავი, ტფ., 1934, გვ. 68-69; მისივე, ხევსურეთი, თბ., 1984, გვ. 71-74; ვ. ბარდაველიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები, ტ. I, ფშავი, თბ., 1974, გვ. 11-12; ტ. II, ხევსურეთი, თბ., 1982, გვ. 21; გ. ჯალაბაძე, მინათმოქმედება ფშავ-ხევსურეთში, თბ., 1963, გვ. 5; თ. ოჩიაური, მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1967, გვ. 67-81; რ. თოფჩიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX სს., თბ., 1984, გვ. 50-55.

ტენსიურად მიმდინარე მიგრაციულ პროცესებს უნდა ვუმაღლოდეთ, რომელნიც უნინარეს ყოვლისა ბუდე დვალეთის მინა-წყლის ნამატი მოსახლეობით მეტისმეტი „გადატვირთვით“, აგრეთვე სხვა ობიექტური თუ სუბიექტური ფაქტორებით (სამეურნეო-ეკონომიკური თვალსაზრისით უფრო ხელსაყრელ და გარეშე მტრის შემოსევებისაგან შედარებით უფრო საიმედოდ დაცულ ახალ საცხოვრებელ ალაგზე დამკვიდრებაში მთიელთა ბუნებრივი დაინტერესება; „სასისხლო საქმის“ გამო საკუთარი სამოსახლოდან იძულებითი აყრა და სხვაგან გადახეწა; თემ-სოფლის მიერ ურჩი მეთემის მოკვეთა და ა. შ.) უნდა ყოფილიყო სტიმულირებული. აკი, ნებისმიერი მთიანი მხარისათვის ერთობ დამახასიათებელია სწორედ მიგრაციული პროცესების წყალობით ჭარბი მოსახლეობის, და შედარებით უფრო „მომგებიან“ სამკვიდრო მინა-წყლის მაძიებელ „მთის კაცთა“ გარკვეული კონტინგენტის პერიოდული „გამოყოფის“ ტენდენცია, რასთან დაკავშირებით ძალაუვნებურად გვახსენებს თავს ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომების ის ღირსშესანიშნავე ფრაგმენტები, სადაც ძვ. წ. III ს-ის ამბების შესახებ თხრობისას საგანგებოდაა აქცენტირებული „კაცთა სიმრავლით“ გამორჩეული ძურძუკეთის მკვიდრთა ერთი ნაწილის საქართველოს მთიანეთში გადმოსახლების ფაქტი (ლეონტი: „ხოლო ტყუენვასა მას ხაზართასა ყოველნივე მშვდობით დარჩომილ იყვნეს, სიმაგრისაგან ქუეყანისა, და ვერლარა იტევდა ღურძუკეთი. მაშინ ამან საურმაგ წარმოიყვანნა იგინი ყოველთა კავკასის ნათესავთა ნახევარნი, და რომელნიმე მათგანნი წარჩინებულ ყვნა, და სხუანი დასხნა მთიულეთს, დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სუანეთი“ ვახუშტი: „მაშინ ძურძუკეთი ვერლარა იტევდა კაცთა სიმრავლისაგან, აჰყარა კავკასიითურთ საურმაგ და დასხნა დიდოეთს და სუანეთს ეგრისამდე“⁴³.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად ბუდე დვალეთის მინა-წყალი აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოებრიობის გარიჟრაჟზევე (ძვ. წ. IV ს. მიწურულიდან) ქართლის (იბერიის) შემადგენლობაში ექცევა და აღნიშნული სამეფოს ერთ-ერთ მონაპირე ქვეყნად ფორმირებას განიცდის⁴⁴, ხოლო ადგილობრივი მოსახლეობის აღწარმოების ოდინდელი პროცესის ინტენსივობაში დაეჭვების საფუძველი ნამდვილად არ არსებობს, „ჭარბი მოსახლეობის“ ყველაზე აქტუალური პრობლემა და უპირატესად ამ უკანასკნელთ შიგნით მიგრაციული პროცესები, ფიქრობთ ჯერ კიდევ ახალი წელთაღრიცხვის წინმსწრები ხანის დვალეთისთვისაც არ უნდა ყოფილიყო უცხო. თანაც, დვალეთის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა

⁴³ ლეონტი მროველი, ცხოვრება... მეფეთა, „ქც“, I, გვ. 27; ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 58.

⁴⁴ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 633, 654.

მდებარეობამ, როგორც ჩანს, იმთავითვე გამოიწვია კასრის კარის ჩრდილოეთით მდებარე და აგრესიული ნომადური ეთნიკური მასივის დისლოცირების ზონის მომიჯნავე მთისწინეთისა და ბარის რაიონებისაკენ დვალთა ინტენსიური მიგრაციის შესაძლებლობა და კანონზომიერად განსაზღვრა ქართლის სამეფოს ფარგლებში ლოკალიზებული მომიჯნავე მხარეებისაკენ მთიელთა მოძრაობის „მარშრუტის“ პრიორიტეტულობა, რის კვალობაზე ბუდე დვალეთიდან დაძრულმა მიგრაციულმა ტალღამ კავკასიონის მთავარი ქედის ზეკარებზე გადავლით უწინარეს ყოვლისა მეზობელ მთიან ხეობებში (პირველ რიგში დიდი ლიახვისა და პირიქითა არაგვის ხეობების სათავეებში) იწყო შეღწევა. მოვლენათა ამგვარ მსვლელობას კი დროთა განმავლობაში უშუალო შედეგად მოჰყვა ჯერ სპორადული, ხოლო მერმე უკვე კომპაქტური დვალური დასახლებების გაჩენა დიდი ლიახვისა და პირიქითა არაგვის (გვიანდელი თერგის) ხეობების მთიან ზოლში, რომელთა რაოდენობამ, სავარაუდოა, განსაკუთრებით იმატა მონღოლთაგან დარბეულ და ცენტრალური კავკასიის მთიანეთს თავშეფარებულ ალან-ოსთა ერთი ნაწილის ბუდე დვალეთში შემოხიზვნის და შესაბამისად ბარელ მოახალშენეთა მიერ ავტოქთონური დვალური მოსახლეობის „შეეინროვების“ შემდეგ. ამდენად, დვალთა მასობრივმა გადმოსახლებამ ისტორიული დვალეთის (ბუდე დვალეთის) სამხრეთით და სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ხეობებში შეამზადა კიდეც მყარი ნიადაგი მათი კომპაქტური განსახლების რაიონებზე თავდაპირველად მარტოოდენ ნარა-მამისონის ქვაბულში ლოკალიზებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყნის აღმნიშვნელ სახელწოდება დვალეთის თანდათანობითი გავრცელებისა და საბოლოო ანგარიშით ოფიციალური ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომინაციის სფეროში შედარებით უფრო ფართო გაგებით ხმარებული ცნება დვალეთი-ს დამკვიდრებისათვის.

ამასთან აუცილებელია საგანგებოდ ითქვას, რომ დიდი ლიახვისა და პირიქითა არაგვის (გვიანდელი თერგის) ხეობების სათავეებზე სახელწოდება დვალეთის გავრცელების ზუსტი თარიღის დადგენა ერთობ ჭირს, თუმცა ჩვენი ვარაუდით, აღნიშნულ ნომინაციას ხსენებული რაიონები დაახლოებით XIII ს-ის II ნახევარში უნდა დაქვემდებარებოდა. ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ ცხადია – ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმის ასეთნაირი დიფუზია ბუდე დვალეთის მეზობელ მხარეებში დვალთა მრავალსაუკუნოვანი ეტაპობრივი მიგრაციის და ახალ საცხოვრებელ გარემოში სრულფასოვანი ადაპტაციის კანონზომიერი რეზულტატია, ისევე როგორც სახელწოდებების ხევსურეთი-ს და ფშავის გადაცემა ბუდე ხევსურეთის და ბუდე ფშავის მომიჯნავე მიწა-წყალზე. არადა, იმავე ქართველთა ფართომასშტაბიანი მიგრაციის მაგალითზე კარგად ჩანს, რომ თიანეთის ქვეყანაში ფშაველთა გვიანდელ გადასახლებას არ მოჰყო-

ლია შედეგად სახელწოდება ფშავის მექანიკური გადატანა მიგრანტთა მიერ დაკავებულ ახალ სამოსახლო მხარეზე.

მიუხედავად იმისა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ არ შეიცავს პირდაპირ ჩვენებებს ბუდე დვალეთის შესახებ, ეს ხარვეზი ერთგვარად კომპენსირებულია იგივე თხზულებაში დაცული უძვირფასესი ცნობებით ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის დანარჩენი ნაწილის (დიდი ლიახვის ხეობის მთიანეთისა და პირიქითა არაგვის, გვიანდელი თერგის, ხეობის სანაპიროსა და მონაკვეთის მომცველი რეგიონის) შიდატერიტორიული დარაიონების, განაშენიანების სურათის და სხვ. შესახებ.

როგორც ქსნის ერისთავთა ქრონიკიდან ვგებულობთ, XIV ს-ის დამდეგიდან ვიდრე XV ს-ის დასაწყისამდე ბუდე დვალეთის გამოკლებით განხილული დვალეთის ქვეყანა შედგებოდა სამი ძრითადი ტერიტორიული ერთეულისაგან: 1. თრუსუი 2. მალრან-დვალეთი და 3. ქუემო დვალთა სამოსახლო რაიონი, სადაც აღირიცხებიან შესაბამისად თრუსოელნი, მალრან-დვალნი და ქუემო დვალნი⁴⁵, თუმცა დვალთა განსახლების არეალი პატარა ლიახვის ხეობის სათავესაც (აქ ლოკალიზებულ ქნოლოს თემსაც) მოიცავდა, რომლის მკვიდრნიც ქნოლოელების სახელწოდებით იყვნენ ცნობილნი⁴⁶. სავსებით შესაძლებელია, რომ ასევე დვალეთი ექვემდებარებოდნენ ამოცნობას ქსნის ხეობის სათავეში მცხოვრებ ჟამურელთა მიღმაც⁴⁷, თუმცა ცხრაზმის ერისთავთა მორჩილ მებეგრეებად გადაქცევის შედეგად ისინი ქვენიფნეველთა წინააღმდეგ მებრძოლ დვალთა ფართო მასისაგან საბოლოოდ მოწყვეტილნი და თანამეტომეებთან სერიოზულ კონფრონტაციაში შესულნი ჩანან, რის კვალობაზე მათიანეში დამონმებული შემკრებლობითი ცნება ყოველნი დვალნიც⁴⁸ საკუთრივ დვალეთის ქვეყნისა და მის ფარგლებს გარეთ მცხოვრებ მთელ დვალურ მოსახლეობას ფარავს (თრუსოელნი + მალრან - დვალნი + ქუემო დვალნი + ქნოლოელნი) ჟამურელების გარდა. ამასთან, დვალური მოსახლეობის კონცენტრაციის უმთავრეს რაიონად „ძეგლი ერისთავთას“ მიხედვით საგულელებელია დიდი ლიახვის ხეობის განსაზღვრული მონაკვეთი ს. კოშკადან ვიდრე ს.ხოჯამდე, სადაც ერთმანეთთან შეპირისპირებაში წარმოჩნდებიან ქუემო დვალნი (კოშკელ-იოსებურნი, თლეველ-მულისველელნი, ზღუბერელ-როკაელნი) და მალრან-დვალნი (ბრუტას შვილნი, კელეურ-კაბუშურნი, სოსხოელ-ნუბენის ჯეველნი, ხოჯაელ-ნაელნი).

სპეციალურ ლიტერატურაში ტოპონიმი მალრან-დვალეთი ეტიმო-

⁴⁵ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 112, 113.

⁴⁶ იქვე, გვ. 110, 114-115, 116.

⁴⁷ იქვე, გვ. 109-110.

⁴⁸ იქვე, გვ. 110.

ლოგიზირდება როგორც ტყიანი დვალეთი⁴⁹. ამგვარ ახსნას კი საფუძვლად უდევს მკვლევართა ყურადღების აქცენტირება ერთი მხრივ სიტყვა მალნარზე, რომელშიც შერწყმულია წარმოდგენა ტყეზე და მთიანობაზე („მალნარი არს მათა შინა, ტევრნალი შამბიანი“, საბა) და ჩვეულებრივი მეტათეზისის (ნ-რ) გზით მალნარი-სგან მალრანი-ს მომდინარეობის შესაძლებლობაზე, ხოლო მეორე მხრივ იმ საგულისხმო დეტალზე, რომ დიდი ლიახვის ხეობის სათავეების რაიონი სწორედ ამგვარ კომბინაციას: მაღალ მთებს და ტყეს წარმოადგენს. იქვე, გამოთქმული მოსაზრების შესამაგრებლად დანიშნულია ის ცნობაც, რომ ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის აღნიშნული ნაწილი წარა-მამისონის ქვაბულისა და თრუსოს ხეობისაგან განსხვავებით, ტყის მასივებით მდიდარ მხარეს წარმოადგენს, საიდანაც ეტყობა ხდებოდა კიდევ პირიქითი დვალეთის ხის მასალით მომარაგება⁵⁰.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ვითარების ასეთნაირი შეფასება ნამდვილად არაა მოკლებული ჯეროვან დამაჯერებლობას: თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტებს, რომ 1432 წლის თირის მონასტრის სიგელში ჩვენთვის საინტერესო მხარე ფიგურირებს სწორედ მალრან-დვალეთი-ს სახელწოდებით, ხოლო წერილობით წყაროებში სახეზე გვაქვს „მთით, ტყითა და კლდით მაგარი“ მალრან-დვალეთისა და „უტყეო“ პირიქითი დვალეთის ურთიერთშეპირისპირებითი დახასიათების მაგალითები⁵¹, ვფიქრობთ ვარაუდი მალნარი-სგან მალრან-ის მომდინარეობისა და ლანდშაფტურ-ეკოლოგიური ნიშნის მიხედვით კონკრეტული „მთის ალაგისათვის“ აღწერილობითი სახელწოდების შერქმევის შესახებ საკვებით ლოგიკურად გამოიუყურება. მაგრამ, ესოდენ სოლიდური მტკიცებების მიუხედავად არსებობს იგივე ტოპონიმის რამდენადმე განსხვავებული და ალბათ კიდევ უფრო სარწმუნო ეტიმოლოგიზაციის შესაძლებლობაც.

ჩვენი აზრით, მალრან-დვალეთის მნიშვნელობის სწორად გაგებისათვის განსაკუთრებით სიმპტომატურია რაღაც მაღალის, მაღლა მდე-

⁴⁹ ვ. გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმის ანალიზისათვის, „ისტორიის ინსტიტუტის შრომები“, ტ. IV, ნაკვ. I, თბ., 1958, გვ. 47-48; Дж. Гвасалия, истина превыше всего, к вопросу о Шида Картли и Двалети, «Заря Востока», №25, 28 января. 1990 г.

⁵⁰ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47-48.

⁵¹ მალრან-დვალეთის აღწერისას ვახუშტი ბაგრატიონი საგანგებოდ განმარტავს, რომ ეს მხარე იყო „მაგარი მთითა, კლდითა და ტყითა“, მაშინ როდესაც „აწინდელი ოვსეთის“ მიწა-წყალზე მსჯელობისას, რომელშიც მოგვიანებით ოსების მიერ დასახლებული ბუდე დვალეთის ტერიტორიაც იგულისხმება, ისტორიკოსი მიუთითებს: „არა არს აქა ტყე, მცირეთაგან კიდე, და იგიცა უმეტეს არყნალი, გარნა მდინარეთა კიდეთა და ლელოვანთა შინა, რამეთუ სივინროვე-სიცივისა და კლდოვანობის გამო ვერ იზრდების, გარნა ვიეთნი ზიდვენ ჩერქეზის მთიდან, და სხვანი სხვენ წივასა“ (ვახუშტი, აღწერა, გვ. 363, 635).

ბარის (ვაზის, მინის ნაკვეთის, სამეურნეო სავარგულის, მცენარის და სხვ.) ან ზოგადად სიმაღლის წარმოდგენასთან დაკავშირებული ისეთი ტერმინები, როგორებიცაა მალლობი, მალალა (ფშ. „ყანა ან სახნავ-სათესი ადგილი მთაზე“), მალლარი (ვაზი, „ხეთა ზედა ასული“⁵²), მალლარის მამული ან მალნარის მამული (მდაბლარის მამულთან შეპირისპირებაში), მალლარი ან მალნარი (გურ., იმერ., „დასასვენებლად დატოვებული ნაყანევი ადგილი მალლობზე“, მალლობის მამული“), მალნარი ან მალრანი (ფრინველი, „მავი ყვავი, ბუდე სიკეთეს უმაღლესთა ხეთა ზედა ანუ კოშკთა ზედა“⁵³), მაყრანდუცა (მხალის სახეობა ხევში⁵⁴), მაყრანწელაჲ (ბოტ. დიყინჭორა, მალალი, თეთრყვავილოვანი მცენარის სახელწოდება ხევში⁵⁵), აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში დამონშებული ტოპონიმები: მალრანი (სოფ. ხევსურეთში), მალრანი (სოფ. კახეთში), მალრანი (სოფელი არგავეის შემდინარე აბანოსხევის ხეობაში), მალრანი (ტოპონიმი ხანდოში⁵⁶) მალლარი (სოფელი იმერეთში), მაყნარი, მაყნარილელე, მალრანილელე (ტოპონიმები აჭარაში⁵⁷), მალლაკონი (სოფ. აჭარაში), მალლაკი (სოფ. იმერეთში), მალლიკი (სოფ. სამურზაყანოში), მალალა (ტოპონიმი თიანეთში⁵⁸), მაგრანეთი (სოფ. ერწოში) და სხვ.

როგორც მოტანილ მასალაზე დაკვირვება ცხადყოფს, ლექსიკურ ანტონიმთა წყვილში (მალლარი // მალნარი-მდაბლარი) წარმოდგენილ მალლარ // მალნარ-ს, ფრინველის აღმნიშვნელ სახელწოდება მალნარ // მალრან-ს და კომპოზიტებში მაყრანდუცასა და მაყრანწელაჲში ღ-ყ ბგერითი შენაცვლების მიზეზით მოცემულ მაყრან-ს (და არა მალრან-ს) აშკარად სიმაღლის, მალლის სემანტიკა გააჩნიათ, რომელთა მაგალითზე საკმაოდ იოლად ხერხდება ფონეტიკური სახეცვლილებების (ჩვეულებრივი მეტათეზისის) გზით ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმის მალრან ნაწილის საბოლოო სახით ფორმირების პროცესის რესტავრაცია (მალლარი → მალნარი → მალრანი; შდრ.: ნიფლარი → ნიფნარი → ნიფრანი; მუხნარი → მუხრანი; ვაკნარა → ვაკრანა; ფოთლარი → ფოთნარი და სხვ.). ამდენად, სიტყვა მალრანი, რომლის ფონეტიკურ ნაირსახეობებს

⁵² ვახუშტი, აღწერა, გვ. 772.

⁵³ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, ს. იორდანაშვილის რედ., თბ., 1949, გვ. 197; დავით და იოანე ბაგრატიონების ლექსიკოგრაფიული ნაშრომები, თბ., 1967, გვ. 199; ი. ბაგრატიონი, საბუნებისმეტყველო განმარტებითი ლექსიკონი, თ. ენუქიძისა და ნ. კიკნაძის გამოც., თბ., 1986, გვ. 54.

⁵⁴ ი. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, თბ., 1985, გვ. 273.

⁵⁵ იქვე, გვ. 273.

⁵⁶ გ. ზორნაული, მთები და სახელები (მთიულეთ-გუდამაყრის ტოპონიმიკური მასალები და ძიებანი), თბ., 1983, გვ. 116.

⁵⁷ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, ნ. I, ბათუმი, 1958, გვ. 69, 71, 75.

⁵⁸ გ. ბედოშვილი, ერწო-თიანეთის ტოპონიმიკა, თბ., 1980, გვ. 132.

წარმოადგენს მალღარ და მალნარ ფორმები, არა მაინცდამაინც ტყეს, არამედ უწინარეს ყოვლისა მალღალს, ზემოს-ს, სიმალღეს უნდა ნიშნავდეს, რის კვალობაზე მალღარან-დვალეთი მარტივად იმიფრება როგორც ზემო დვალეთი, მთიანი დვალეთი. აკი საძიებელი ტოპონიმის ამდაგვარი ახსნის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ის გარემოებაც, რომ თავად ტყის აღმნიშვნელ ტერმინ მალნარ-შიც საკმაოდ მკაფიოდაა შერწყმული წარმოდგენა ტყეზე და მთიანობზე და ყველა შემთხვევაში მალნარი აღნიშნავს ტყიან მთებს, რითაც ზოგადად მალღლის, სიმალღის და ტყის აღმნიშვნელი ცნებები (მალღარი, მალნარი, მალღანი) ერთ სემანტიკურ წრეში თავსდება.

სხვათა შორის, სპეციალურ ლიტერატურაში თავის დროზე უკვე ჰქონდა ადგილი მალღარან-დვალეთში სწორედ ზემო დვალეთის ამოცნობის ცადას, როდესაც საკვლევი ტოპონიმის მალღარან ნაწილის მნიშვნელობის გარკვევით დაინტერესებული ერთ-ერთი სწავლულის ყურადღება გაინახურ სიტყვებზე მალა-ზე („ზემო“), მალღარა-ზე („ზემოური“) და ნოვურ მარქენ-ზე („ზემო“) იქნა გამახვილებული და შემდეგ საგანგებოდ ითქვა: „უკანასკნელი ორი ფორმა მალღარა და მარქენ თავისი შედგენილობით განსაკუთრებით ახლო დგას საძიებელ მალღარან ფორმასთან, როგორც ფონეტიკურად, ასევე სემანტიკურად. თუ ჩვენ ამ ...ქისტურ-ნოვური სიტყვებით შევადგენთ ტოპონიმს ამ სახით: მალღარა-დვალეთი და მარქენ-დვალეთი, მაშინ ქისტურ-ნოვურად ეს იქნება – ზემო დვალეთი. ამგვარი კონსტრუქციის ტოპონიმი სავსებით ეგუება ქისტურ-ნოვურ ენათა ბუნებას და სემანტიკურადაც სავსებით შეესაბამება სახელდებულ ობიექტს. მალღარან-დვალეთი ლიახვის ხეობის ყველაზე ზემო ნაწილია, მისი სათავეების რაიონის სახელწოდებაა. აღსანიშნავია, რომ „ძეგლი ერისთავთა“-ში მოხსენიებულია რამდენჯერმე ეთნონიმი ქუემო დვალნი, თუმცა ტოპონიმი ქვემო დვალეთი არც ერთხელ არ არის მოხსენიებული. ამიტომ ჩვენ შესაძლოდ მიგვაჩნია, რომ ლიახვის სათავეების რაიონს ჰქონიყო ასეთი სახელწოდება მალღარა (მარქენ) დვალეთი, ე. ი. ზემო დვალეთი ქისტურ-ნოვურად. ამ შემთხვევაში ეს ტოპონიმი მიიჩნევა ქისტურ-ნოვურ ენობრივ კუთვნილებად“⁵⁹.

მართალია, დამონებული სტრიქონების ავტორი საკმაოდ საინტერესო მოსაზრებას გვთავაზობს ქართული მალღარანი-სა და ნახური მალღარა-ს შესაძლო ფონეტიკურ და სემანტიკურ სიახლოვეზე და ამგვარი დაკვირვების ნყალობით არ გამორიცხავს მალღარან-დვალეთი-ს წინმსწრებ ფორმად მალღარა-დვალეთი-ს სავარაუდო არსებობას, მაგრამ საძიებელი ტოპონიმის მიჩნევა ქისტურ ენობრივ კუთვნილებად ნიადაგ მიზანშეუწონელია, ვინაიდან ის ქართულ ლექსიკურ მასალაზე დაყრდნობით გა-

⁵⁹ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

ცილებით უფრო დამაჯერებელ ახსნას ექვემდებარება. სამაგიეროდ მოტანილი ამონაწერი ძალაუნებურად განგვანყობს სემანტიკური პარალელისაკენ ქართულ მაღალ-სა (აგრეთვე მაღლარ // მაღნარ // მაღრან-სა) და ნახურ მაღა, მაღარ-ს („ზემო“, „ზემოური“; შდრ.: უკრ. მოლდ. *magura* – „მაღალი მთა“, „მწვერვალი“; რუმინ, ალბან., *magura, magusc* – „მთის ქედი“, „გორაკი“, „ყორღანი“) შორის და იმავდროულად საცსებით სამართლიანად მიგვანიშნებს „ძეგლი ერისთავთასეულ“ მაღრან-დვალთა და ქუემო დვალთა ურთიერთშეპირისპირებაში დასახელების ფაქტის არაორდინარულობაზე საკვლევი ტოპონიმის ახსნასთან დაკავშირებით.

არადა, ცხრაზმის ერისთავთა საგვარეულო მატრიანეში მაღრან-დვალნი ნამდვილად იმდაგვარ კონტექსტში არიან მოცემულნი, რომ ქუემო დვალეებთან მიმართებაში სწორედ ზემო დვალეებად მათი წარმოდგენა უბრალოდ ელემენტარული ლოგიკის საქმეა. არანაკლებ ნიშანდობლივია აგრეთვე ხსენებული თხზულების ის ფრაგმენტიც, სადაც ვირშელ ერისთავის მიერ დალაშქრული დვალეთის მინა-წყლის განსაზღვრული მონაკვეთი ზემო მჭარი-ს სახელწოდებით ფიგურირებს („...ხოლო ვირშელ განილაშქრა ზემოსა მჭარსა და ჩავიდა სოსხოს და აიღო მას დღესა რვაჲ ციხე და სოფელი და ყოველი მონუა და მოაჭრა...“⁶⁰). თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ „ძეგლი ერისთავთა“-ს მკაფიო ჩვენებით სოსხო მაღრან-დვალეთში ლოკალიზდებოდა, ზემო მჭარად წოდებული ტერიტორიული ერთეულის შეფარდება სწორედ მაღრან-დვალთა სამოსახლო რაიონთან, ცხადია, არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს, რის კვალობაზე პირიქითი დვალეთის ზემო მხარისათვის საცსებით შესაფერისი აღწერილობითი ხასიათის სახელწოდების შერქმევა მაღრან-დვალეთი-ს სახით სრულიად კანონზომიერი ჩანს და, ამდენად, ჩვენთვის საინტერესო ნომინაციის მოტივის გარკვევაც საკმაოდ ადვილად ხერხდება. დაბოლოს, მაღრან-დვალეთ-ში სწორედ ზემო დვალეთის (ან მაღლივი, მაღალმთიანი დვალეთის) ამოცნობის სასარგებლოდ დამაჯერებლად უნდა მეტყველებდეს ის ფაქტებიც, რომ XVIII-XIX სს-ის საისტორიო თხზულებებსა და მრავალრიცხოვან საბუთებში მაღრან-დვალეთი ფიგურირებს ერთი მხრივ მაღრანდოლეთის (ან მაღრანდოვლეთის)⁶¹, ხოლო მეორე მხრივ მაღლა მდოვლეთი-ს⁶², მაღლანდვალე-

⁶⁰ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 116.

⁶¹ იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, თ. ენუქიძის და გ. ბედოშვილის გამოც., თბ., 1986, გვ. 27, 38.

⁶² თეიმურაზ ბაგრატიონის „ახალ ისტორიაში“ ვკითხულობთ: „ამან წარგზავნა მაღლა მდოვლეთსა ზედა ერისთავის შვილი გიორგი იარანალი სამასითა რუსითა... მიიწივნენ რა ტბასა მაღლა მდოვლეთისასა, ეკუთვნენ მუნ ოსნი...“ (თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, ლ. მიქიაშვილის გამოც., თბ., 1983, გვ. 88).

თი-ს ან მალლა-მდორეთის-ს⁶³ სახელწოდებებით. ცხადია, დამონშებულ ტოპონიმთაგან ორი უკანასკნელი აშკარად მაორიენტირებული ხასიათისაა, სადაც საკმარისი რელიეფურობით ჩანს ასახული კონკრეტული მხარის ფიზიკურ-გეოგრაფიული რეალები. ესოდენ უყოყმანო კონსტატაციის ფონზე კი სავსებით რეზონულია იმავე მალლანდვალეთი-ს აღქმა სწორედ მალღივ დვალეთად ან ზემო დვალეთად, რაზეც თავის დროზე უკვე ჰქონდა ადგილი მითითებებს ცალკეულ სწავლულთა მხრიდან. ასე, ნ. ჩუბინაშვილის ერთ-ერთ ლექსიკოლოგიურ ნაშრომში საგანგებოდ არის შენიშნული, რომ „... არს კუალად თემი მალრანდოლეთი, ანუ მალრანდოვლეთი, ე. ი. მალლა დოლეთი, რომელსა შინაცა თვსებისაებრ ქართულისა ენისა, ორთაგან ლ ერთს რთულსა შინა ლექსსა შეხდომილთა, პირველი შეიცულების რ, ვითა რბილი, ნაცულად ღბილი და სხვ.“⁶⁴, ბ. ტეხოვის ერთ-ერთ გამოკვლევაში და გ. თოგოშვილისა და ი. ცხოვრებოვის მიერ რედაქტირებული დოკუმენტების კრებულში კი ჩვენთვის საინტერესო კომპოზიტიური ტოპონიმი ცალსახადაა გაგებული როგორც ზემო დვალეთი" («Верхняя Двალетия»)⁶⁵. სხვათა შორის, ოანე ბაგრატიონის „ქართლ-კახეთის აღწერაში" ასევე ვადასტურებთ სახელწოდებას – მალლა დვალეთი, ოღონდ ამჯერად ხსენებული ტოპონიმი ბუდე დვალეთს (და არა ლიახვის ხეობის სათევეებს) ფარავს⁶⁶ და ალბათ პირიქითი დვალეთის, ჩრდილო დვალეთის სინონიმური მნიშვნელობითაა ხმარებული, რაც თავისთავად მაორიენტირებელ ტოპონიმთა ფორმირების იმ ძირძველ ტენდენციაზევე მიგვანიშნებს, რომელსაც უნდა ვუმაღლოდეთ კიდევ დიდი ლიახვის ხეობის სათავეების მალრან-დვალეთად სახელდებას.

ამდენად, ყოველივე წინთქმულის გათვალისწინების საფუძველზე მალრან-დვალეთი ბინარული ოპოზიციის გზით წარმოქმნილ საკუთარ სახელად იმსახურებს დახასიათებას და ის ზემო დვალეთს (ან „მთიან დვალეთს", „მალღივ დვალეთს") უნდა ნიშნავდეს პირაქეთა დვალეთის იმ შედარებით უფრო დაბალმთიან რაიონთან შეპირისპირებაში, რომელიც ალბათ ქუემო დვალეთად იყო სახელდებული. მართალია, „ძეგლი ერისთავთაში" ქუემო დვალეთად წოდებულ მხარეზე პირდაპირ მითითებას

⁶³ 1794 წ. ალექსანდრე ბატონიშვილის მამულების ნუსხა, სცსა, ფ. №1448, ს. 5640, ფურც. 3; История Юго-Осетии в документах и материалах, составители Г. Д. Тогошвили и И. Н. Цховребов, Т. Цхинвали. 1962, с. 312; История Юго-Осетии в документах и материалах, составитель И. Н. Цховребов, Сталинир, 1960, с. 235, 302, 303, 365, 421, 431, 474, 477 და ა. შ.; ქართული ხალხური პოეზია (ქვემოთ ყველგან „ქხა"), ტ. VII, თბ.; 1979, გვ. 75, 347-348.

⁶⁴ იხ. ნიგნძი: ა. ლლონტი, მრავალკარი, ფილოლოგიური ეტიუდები, თბ., 1991, გვ. 75.

⁶⁵ История Юго-Осетии в документах и материалах, I, с. 178; Б. В. Техов, Археологическое изучение Южной Осетии за 50 лет советской власти, «ИИОНИИ», вып. XV, Цхинвали, 1968, с. 20-21.

⁶⁶ ოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 77.

არსად ვხვდებით, მაგრამ ეს გარემოება სრულებითაც არ იძლევა მაღ-
რან-დვალეთის პარალელურად ანტონიმური ხასიათის მაორიენტირე-
ბელი ტოპონიმის (ე. ი. ქვემო დვალეთი-ს) რეალურად არსებობის შესა-
ძლებლობის ხელალებით უგულვებელყოფის უფლებას, მით უმეტეს, რომ
მატიანეში ტრადიციული სახელდების დონეზე ორგზის ფიგურირებენ
ქვემო დვალნი. აკი „ძეგლი ერისთავთა-ში ასევე ჰპოვა ასახვა მაღრან-
დვალეთის აღსანიშნავად წარსულში გამოყენებულმა კიდევ ერთმა სა-
ხელწოდებამ თეთრი დვალეთი-ს სახით, რომლის გვიანდელ ოსურ კალ-
კირებას წარმოადგენს „ურს თუალთა“, მაგრამ წყაროს ამგვარი დუმი-
ლიც ნამდვილად არ ქმნის აღნიშნული აღწერილობითი ტოპონიმის რე-
ალურად არსებობის ფაქტის ნაჩქარევი იგნორირების საფუძველს, რაშიც
ქვემოთ კიდევაც დავრწმუნდებით.

სხვათა შორის, დიდი ლიახვის ხეობის მთიანი მონაკვეთის ჩვენთვის
საინტერესო დარაიონებასთან დაკავშირებით მეტად ნიშანდობლივია და-
ახლოებით XVII-XVIII სს-ის ვითარების ამსახველი ერთი რაჭული ლექსი –
„მაღლა მთას მოდგა“, რომელშიც გადმოცემულია რაჭველთა ბრძოლა
დვალეებისა და ფაიქომელი ოსების გაერთიანებულ ლაშქართან და სადაც
ფიგურირებენ „ქვედანი დვალნი“:

„ულელეს ჩამოდგა დიდი ლაშქარი,
დიდი ლაშქარი ოსი და დვალი.
ოსი და დვალი ფაიქომელნი,
ფაიქომელნი, სულ რომ დვალეთით,
სუ რომ დვალეთი, ომი შეიქნა
ომი შეიქნა ქალაქის კარსა...
... სისხლში ცურევდაო, ის ორნი ძმანი,
ქვედანი დვალნი ხატაველთანიო“⁶⁷.

როგორც დამოწმებული ფრაგმენტიდან ჩანს, ბუდე დვალეთის ფა-
რგლებში განსახლებულ დვალთა შემადგენლობაში გამოიყოფოდნენ ე. წ.
ქვედანი დვალნი (ე. ი. ქვემო დვალნი), რაც ძალაუვნებურად გვაფიქრები-
ნებს საპირისპირო მაორიენტირებელი სახელწოდების დონეზე ზედანი
დვალნი-ს (ე. ი. ზემო დვალნი-ს) სინქრონულ გამოყენებას. ამდენად,
სრული საფუძველი გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ დვალეებისა და მათი სამო-
სახლო ტერიტორიის ვერტიკალურ „განთავსებასთან“ შეფარდებული

⁶⁷ „ქბა“, ტ. II, თბ., 1975, გვ. 382-384.

შენიშვნა: იგივე ლექსის სხვა ვარიანტის თანახმად:

„...ულელეს ჩამოდგა დიდი ლაშქარი,
დიდი ლაშქარი ოსი და დვალი,
ომი შეიქმნა ქალაქის კარსა,
შემორეოდეს ქვედანი დვალნი...“

(იხ. შოთა ძიძიგური, ქართული დიალექტოლოგიის მასალები, თბ., 1974, გვ. 162).

ნომინაციის ტრადიცია (ქვედანი დვალნი // ქვემო დვალნი – ზედანი დვალნი // ზემო დვალნი; ქვედა დვალეთი – ზედა დვალეთი) ბუდე დვალეთი-ს მინა-წყლისთვისაც არ უნდა ყოფილიყო უცხო, თუმცა მან ვერ პპოვა ასახვა „ძეგლი ერისთავთაში“ და სხვა წერილობით ძეგლებში. თანაც, აქვე უპრიანია საგანგებოდ შეინიშნოს, რომ, მართალია, ხაზგასმული დიფერენციაციის გამომხატველი საკუთრივ დვალური მაორიენტირებული ტოპონიმები და ეთნონიმები ჩვენთვის ნამდვილად უცნობია, მაგრამ ეს გარემოება თავისთავად ვერ დააყენებს ეჭვქვეშ ამ რიგის ნომინაციის ტრადიციის ენდოგენურობას და არ გამორიცხავს დვალურ ენაზე თუნდაც სვანური „ჟიბე შვანარ-ჩუბე შვანარ“-ის (= „ზემო სვანები – ქვემო სვანები“) ადეკვატური ოპოზიციური წყვილების ოდინდელ არსებობას მათგან სრულიად დამოუკიდებელი გზით ფორმირებული ან, შესაძლოა, სწორედ დვალურ ტოპონიმიურ და ეთნონიმიურ ნომენკლატურასთან „შეხამებული“ (და ცხადია მეორადი) ზემოხსენებული ქართული დესკრიფციული სახელწოდებების პარალელურად.

საერთოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ფართოდ გაგებული დვალეთის მინა-წყლის გარკვეული მონაკვეთების ურთიერთგამიჯვნა ბუნებრივლანდშაფტური ნიშნის მიხედვით და ერთმანეთთან შეპირისპირებაში განხილული ორი რაიონისა და ადგილობრივ მკვიდრთა სახელდება მაორიენტირებული ხასიათის ანტონიმიური განსაზღვრებებით, რომელთაგან „ძეგლი ერისთავთა“-ში მხოლოდ პირაქეთი დვალეთის და დვალთა მისამართით გამოყენებულმა სახელწოდებებმა პპოვა ასახვა (მალრან-დვალნი // ზემო დვალნი – ქუემო დვალნი; მალრან-დვალეთი // ზემო დვალეთი // მთიანი დვალეთი – ქუემო დვალეთი), მარტოოდენ საკვლევი მხარისათვის არ ყოფილა სპეციფიური. ამ თვალსაზრისით ხომ მთელ დვალეთს ან მის პირაქეთ ნაწილს მეტად საგულისხმო პარალელები მოეძებნება საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყნების შიდატერიტორიული დარაიონების სახით. ასე, მაგალითად, დვალეთის მეზობლად ლოკალიზებული ხევის ტერიტორია თავის დროზე დაყოფილი იყო ზაით ჴევად და ქოით ჴევად, რომელთა მიჯნად ითვლებოდა ს. სიონი⁶⁸, გუდამაყრის შიგნით⁶⁹ თავგუდამაყარი, საშუალო თემი და ქოითი თემი⁷⁰. ფართოდ გაგებული ფშავის ფარგლებში წინა ფშავი (თანამედროვე ფშავის ტერიტორია თვალისიდან ვიდრე ფშავისა და ხევსურეთის არაგვების შესაყარამდე, რომელიც ორწყალის სახელწოდებითაა ცნობილი) და უკანა ფშავი (ფშავის მინა-წყალი ორწყალიდან ვიდრე ფშავის

⁶⁸ ამ შემთხვევაში ვსარგებლობთ ვალერიან ითონიშვილის მიერ ადგილზე გამოკითხვით ფიქსირებული ცნობით.

⁶⁹ ვახტ. ითონიშვილი, არაგვის ხეობა, თბ., 1986, გვ. 123.

⁷⁰ იქვე, გვ. 133.

არაგვის სათავეებამდე)⁷¹, რაჭის შიგნით ქვემო რაჭა და ზემო რაჭა (ამ უკანასკნელის ფარგლებში კი რაჭის „მთიულეთი“), რაჭელთა შემადგენლობაში კი მთიულები და ქვემოური კაცნი⁷², სვანეთის ფარგლებში ქვემო სვანეთი და ზემო სვანეთი (ამ უკანასკნელის შიგნით კი ბალსზე-მო და ბალსქვემო სვანეთი), ხოლო სვანთა შემადგენლობაში ზემო სვანები (ყიბე შვანარ) და ქვემო სვანები (ჩუბე შვანარ), აჭარის შემადგენლობაში ზემო აჭარა და ქვემო აჭარა. ლეჩხუმის ფარგლებში – ზემო ლეჩხუმი და ქვემო ლეჩხუმი და ა. შ. ამასთან, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ შიდატერიტორიული დარაიონების, განაშენიანების სურათის, განსახლების სტრუქტურისა და ცვლკეულ თემ-სოფლებად დაყოფის თვალსაზრისით „ძეგლი ერისთავთასეული“ დვალეთი განსაკუთრებით ბევრ საერთოს პოულობს სვანეთთან. არადა, თავი რომ დავანებოთ, ერთი მხრივ, მალრან-დვალეთად (// ზემო დვალეთად, მალლივ დვალეთად) და ქვემო დვალეთად, მალრან-დვალეზად (// ზემო დვალეზად) და ქუემო დვალეზად პირაქეთა დვალეთისა და აქ მცხოვრები დვალეზის, ხოლო მეორე მხრივ ზემო სვანეთად და ქვემო სვანეთად ზემო სვანეზად და ქვემო სვანეზად – სვანეთისა და სვანების დაყოფის ტრადიციის თითქმის სრული იდენტურობის უკვე ხაზგასმულ ფაქტს, რად ღირს თუნდაც იმ დეტალზე ყურადღების დამატებით აქცენტირება, რომ ცალ-

⁷¹ როგორც ჩვენს ხელთ არსებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების ანალიზი ცხადყოფს, თავდაპირველად ფშავი თანამედროვე უკანა ფშავის ტერიტორიას მოიცავდა და ფშავის ქვედა იყო ნოდებული, რომლის უკანა მხარე საკმაოდ შორეულ წარსულში ჩანს ფორმირებული საორიენტაციო მიზნით უკვენა ფშავად სახელდებულ და 9 სოფლისაგან (ბოთანა, სანადო, ცოხისგვერდი, ელიაგზა, ჩალახევი, ჭიდალი, ვაკე, გოგქი, ქაგარა) შემდგარ ერთ-ერთ ტერიტორიულ თემად. ამგვარი ნომინაციის ტრადიცია არ მომლოლა მას შემდეგაც, რაც მიგრაციული პროცესების ძალით ფშავის ქვემა მნიშვნელოვანი ტერიტორიული გაფართოვება განიცადა სამხრეთის მიმართულებით, ფშავის არაგვის ხეობის საკმაოდ არცელი მონაკვეთის ჩაყლაპვის ხარჯზე და ფართოდ გაგებული ფშავის ორი მომიჯნავე ნაწილი (1, თავად ბუდე ფშავი, 2. მოგვიანებით ფშავის შემადგენლობაში შესული ფშავის არაგვის ხეობის განსაზღვრული ნაწილი ორწყალიდან ვიდრე თვლივამდე) შესაბამისად უკანა ფშავად და წინა ფშავად სახელდება დაექვემდებარა. ამდენად, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის სფეროში სახელზე გვაქვს ორგვარი გაგებით ხმარებული ცნება უკანა ფშავი (1. „ბუდე ფშავის“ უკანა მხარის, „ფშავის ქვეის“ სათავეების აღმნიშვნელი და შემდგომში აქ ფორმირებულ ტერიტორიულ თემზე გავრცელებული სახელწოდება უკვენა ფშავი და 2. ფართოდ გაგებული ფშავის ძირძველი ნაწილისათვის – ბუდე ფშავისათვის შერქმეული აღწერილობითი სახელწოდება – უკანა ფშავი, რომელიც ფშავის შემადგენლობაში მოგვიანებით შესული ახალი მინა-წყლის აღსანიშნავად ხმარებაში დანერგილ სახელწოდება წინა ფშავთან შეპირისპირებაში იქნა შემოტანილი მიმოქცევაში, რომელთა მაშინაური იდენტიფიკაცია, ცხადია, სერიოზული გაუგებრობის წყაროდ შეიძლება იქცეს.

⁷² ს. მაკალათია, მთის რაჭა, ტფილისი, 1930, გვ. 5-29; ლ. ფრუიძე, მევენახეობა და მეღვინეობა საქართველოში, I, რაჭა, თბ., 1974, გვ. 242-244; თ. ბერაძე, რაჭა; თბ., 1982, გვ. 9-11.

კეულ თემ-სოფელთა მიხედვით დვალთა და სვანთა განაწილების პრინციპისა და მათი თანმიმდევრული ჩამოთვლის წესის ამსახველი მონაცემებიც კი სავსებით ემთხვევა ერთმანეთს. ასე, მაგალითად, „ძეგლი ერისთავთა“-ს თანახმად „მალრან-დვალნი“ და „ქუემო დვალნი“ უმთავრესი თემ-სოფლების მიხედვით ჩანან დაჯგუფებულნი, რასაც მონშობს მათი შემდეგნაირი ჩამოთვლა: კოშკელ-იოსებურნი, თლეველ-მულისველელნი, ზლუბერელ-როკალენი (- ქუემო დვალნი) და ბრუტას შვილნი, კელეურ-კაბუშურნი, სოსხოელ-წუბენისკველნი, ხოჯაელ-წაელნი (- მალრან-დვალნი). ანალოგიურ სიტუაციასან გვაქვს საქმე სვანურ ტექსტებშიც, სადაც არც თუ იშვიათად ვადასტურებთ სვანთა სოფლების შემდეგნაირ დასახელებას: „სოლა-ლენჯარე, მესტია-სეტარე, მგლახ-მგჟალე, წვირმი-იფარე, კალა-უშგულა...“ (// სოლელ-ლენჯერლები, მესტიულ-სეტელეები, მულახ-მუჟალელები, წვიმრელ-იფარელები, კალელ-უშგულელები). ვფიქრობთ, მოტანილი მნიშვნელობის მასალის შუქზეც სვანთა და დვალთა განსახლების სტრუქტურა და ცალკეული თემ-სოფლების მიხედვით მათი განაწილების სურათი, ისევე როგორც მათი სამოსახლო ქვეყნის უმთავრეს თემ-სოფელთა თანმიმდევრული ჩამოთვლის წესი იმდენად დიდ ურთიერთმსგავსებას ამჟღავნებს, რომ ამჯერად შენიშნული ფაქტის დეტალური კომენტარების საჭიროება აღარც ჩანს.

მაშასადამე, XIII-XV სს-ის დვალეთის მიწა-წყალზე გარკვეული მონაკვეთების გამოიყენა ორ ბუნებრივ-ლანდშაფტურ ზონად ძირითადად იმეორებს საქართველოს სხვა კუთხეებისათვის დამახასიათებელ ანალოგიურ შიდატერიტორიულ დარაიონებას, თუმცა იმავე სვანეთისაგან, რაჭისაგან, ხევისაგან და სხვ. განსხვავებით „ძეგლი ერისთავთა“-ს განხილული ჩვენებების მიხედვით სათანადო წარმოდგენა გვექმნება არა ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის მთლიანი ტერიტორიის, არამედ ამ უკანასკნელის მხოლოდ ერთი ნაწილის (პირაქეთა დვალეთის) შიგნით არსებულ დანაყოფებზე და მათი ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომინაციის ტრადიციაზე. მართალია, ზემოთ დამონშებული რაჭული ლექსის ფრაგმენტის ანალიზი ანალოგიური დანაყოფების არსებობას ბუდე დვალეთშიც გვაპარაუდებინებს და ამდენად ის ერთგვარად აღრმავებს ჩვენს ცოდნას მთლიანობაში აღებული დვალეთის ქვეყნის შიდატერიტორიული დარაიონების შესახებ, მაგრამ აღნიშნული ლექსის ერთეული ჩვენება, რაც სამწუხაროდ არ პოულობს ჯეროვან მხარდაჭერას წერილობითი წყაროების (მათ შორის ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთანის), მხრიდან, არამც თუ ანელებს, არამედ, პირიქით კიდევ უფრო აძლიერებს ინტერესს არსებული მონაცემების (პირველ რიგში კი იმავე „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობების) შუქზე ფართოდ გაგებული დვალეთის მიწა-წყლის ორ უმთავრეს ნაწილად უფრო მასშტაბური დაყოფის (ხოლო ამ ძირითად დანაყოფთა ფარგლებში უფრო ლოკალურ ერთეულთა გამოყოფის) და-

ახლოებით ისეთივე სურათის რესტავრაციის შესაძლებლობისადმი, როგორც თვალნათლივ იკვეთება თუნდაც სვანეთის და რაჭის კონკრეტულ მაგალითზე.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის მთლიანი მიწა-წყლის გაცილებით უფრო მასშტაბური დაყოფის საკითხზე მეტ-ნაკლებად დისკურსიული მსჯელობის შესაძლებლობას ისევ და ისევ „ძეგლი ერისთავთა“-ს უნდა ვუმაღლოდეთ, სადაც დაცულია მეტად საგულისხმო ცნობა ე. წ. შავი დვალეები-ს შესახებ: „ხოლო შალვა (იგულისხმება შალვა ქვენიფნეველი – ვ. ი.) დადგა ჯადას და ესოდენ ძლიერად ჰბრძოდა, რომელ ერთსა დღესა აიღო ცხრაჲ ციხე და დაარღვა და მას ერთსა კვრიასა დარღვა ციხე ოცდახუთი, თხუთმეტი იქით არაგვსა... ხოლო შალვა მიჰმართა ჴევთა დვალეთისათა და მოაოჴრნა ყოველნი. და მოუჴდეს შავდვალნი^{*} ღამესა ბნელსა, დაუხუდეს მომლოდენი, რამეთუ ესმა შალვას მოსლევა მათი. მაშინ მიანყუდივნეს იგინი მთხრებლსა კლდისასა და ერთიცა მათგანი ვერღარა ნავიდა... მაშინ მონუნეს და მოაოჴრნეს ყოველნი ჴვენი დვალეთისანი და შემუსრნეს და დაარღვენეს ყოველნი ციხენი თრუსუთი აჩაბეთამდის“⁷³.

ცხადია, დვალთა ერთი ნაწილის ამგვარ სახელდებაზე დაკვირვება ლოგიკურად ჰბადებს აზრს საპირისპირო მაორიენტირებელი აღწერილობითი სახელწოდების დონეზე თეთრი დვალეების რეალურად არსებობის შესახებ, რასაც მით უფრო სარწმუნოს ხდის დიდი ლიახვის ხეობის ზემონელში გვიანფეოდალურ ხანაში გადმოსახლებულ ოსთა მიერ მალრან-დვალეთის ტერიტორიის ურს-თუალთად (ე. ი. თეთრ დვალეთად), სახელდების ფრიად ნიშანდობლივი ფაქტი⁷⁴.

ამდენად, დამონებული მონაცემების მიხედვით სრულიად აშკარად იკვეთება მორიგი ეთნონიმური და ტოპონიმური დუბლეტი შავი დვალეების და თეთრი დვალეების (შესაბამისად, შავი დვალეთის და თეთრი დვალეთის) სახით, რაც ჯეროვან ახსნას მოითხოვს.

საყურადღებოა, რომ გასული საუკუნის ერთ-ერთ საგაზეთო პუბლიკაციაში სახელწოდება ურს-თუალთა ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის მთელი მიწა-წყლის აღმნიშვნელ ტოპონიმად იქნა გამოცხადებული და იმავდროულად ის გაიმიფრა როგორც „чистые воды“ („წმინდა

* საყურადღებოა, რომ „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტექსტში ფიგურირებენ არა შავდვალნი, არამედ ბოვდაელნი („ახალი ქართლის ცხოვრება“, მეორე ტექსტი, „ქც“, II, გვ. 443).

⁷³ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 105-106.

⁷⁴ საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტის ნაშრომში იხსენიება ოხებით დასახლებული მხარე ურტსვალდი (Urtswalad), რომელიც შემდეგ უკვე ფიგურირებს, როგორც ქართული მხარე მალრან-დვალეთი (Iagran-Dvaeli) (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გ. გელაშვილის გამოცემა, თბ., 1962, გვ. 277, 279).

წყლის დვალეები"; „კეთილშობილი დვალეები“?)⁷⁵. ესოდენ კატეგორიული მტკიცებები ცხადია ვერ უძლებს კრიტიკას, ვინაიდან მარტოოდენ მალრან-დვალეთის აღმნიშვნელი „ურს-თუალთა“-ს გავრცელების არეალის თვითნებური გაფართოვების ფონზე ამჯერად არაა დანახული იმ პრინციპული საკითხის გარკვევის საჭიროებაც, თუ კონკრეტულად მაინც რა იგულისხმება ამ ე. წ. „чистые“-ში – რაიმე ეთნიკური თუ სოციალური ხასიათის უპირატესობანი ან ვისთან მიმართებაში შეიძლებოდა გამოვლენილიყო ისინი და რამდენად მიზანშეწონილია პრაქტიკულად დვალეთის მთელი მოსახლეობის (ან თუნდაც მისი ერთი ნაწილის) ხელალებით „მონათვლა“ ე. წ. „კეთილშობილ დვალეებად“ (თუ „წმინდა წყლის, წამდვილ დვალეებად“) მათთან შეპირისპირებაში ლოგიკურად საგულისხმოდ ე. წ. „არაკეთილშობილ დვალთა“ (თუ „არა წმინდა წყლის, არანამდვილ დვალთა“?) სინქრონული არსებობის დაშვების და ლოკალიზაციის ცდის გარეშე. ერთი სიტყვით, „ურს-თუალთა“-ში მაინცდამაინც ე. წ. „чистые туалы“ -ს ამოცნობა საძიებელი ტოპონიმის აშკარად ხელოვნური ეტიმოლოგიზაციის ტოლფასია.

მოგვიანებით, ვ. გარმეკელის ნაშრომში ადგილი ჰქონდა იმავე ტოპონიმის ეტიმოლოგიის ამოხსნის ცდას უკვე ჩაჩნურ-ქისტური ენების მეშვეობით. პატივცემული სწავლულის თქმით „...ოსების, როგორც ჩრდილოეთიდან მოსულთა, მეტყველებაში ხმარებული „ურსთუალთა“, რასაკვირველია, არა ნაკლებ ადრინდელია, ვიდრე მალრან-დვალეთი... ურს წარმოადგენს ტოპონიმ ურს თუალთა-ში მსაზღვრელ ნაწილს ისევე, როგორც მალრან „მალრან-დვალეთში“. ტოპონიმი ურსთუალთა გაიაზრება ოსურად როგორც ურს-თუალთა, ე. ი. თეთრი დვალეთი და, მაშასადამე ურს მიიჩნევა ოსური წარმომავლობისად... თუ ჩვენ ვვარაუდობთ ტოპონიმის ურსთუალთა-ს ადრინდელობას, ბუნებრივია, ვიფიქროთ მისი არა ოსური წარმომავლობა... ტოპონიმი ურსთუალთა, გაგებული როგორც თეთრი დვალეთი, აზრობრივად გაუგებარი რჩება; რატომ სწორედ „თეთრი“? ე. ი. არ ჩანს რეალიები ამგვარი სემანტიკის ტოპონიმისათვის... ტოპონიმი ურს-თუალთა გაიაზრება უფრო ბუნებრივად და ლოგიკურად ჩაჩნურ-ქისტური ენების მეშვეობით... არის ჩაჩნ-ქისტური სიტყვა ოარს (ოარც), რაც ნიშნავს ტყიან ქედს. ოსურ ენაში შეთვისებული ტოპონიმებისათვის დამახასიათებელია ო-ს გადასვლა უ-ში (გორი → გურ; როკა → რუკ, და სხვ.); ამიტომ ფონეტიკურად ადვილად შეიძლება დავუშვათ ურს-ის წარმოშობა ოარს – ოარც-იდან. სემანტიკურად კი ურს შეიძლება მივიჩნიოთ მალრანის პარალელად, ოლონდ სხვა ენობრივ ნიადაგზე წარმოშობილად... ამრიგად, ურსთუალთა-ს გააზრებას ჩაჩნურ-ქისტური ენების ნიადაგზე გააჩნია მეტად დამაჯერებელი რეალია. ღირსშესა-

⁷⁵ «ПШКО», кн. IV, изд. Л. А. Чибирова, Цхинвали, 1989, с. 23.

ნიშნავია ის, რომ სემანტიკურად ურს-თუალთა გამოდის იგივე რაც ქართული მალრან-დვალეთი, ე. ი. ტყიანი დვალეთი⁷⁶.

ვითარების ასეთნაირი შეფასება გვაიძულებს განმეორებით განვმარტოთ, რომ ჯერ ერთი, ტოპონიმი ურსთუალთა, გაგებული როგორც „თეთრი დვალეთი“, აზრობრივად სავსებით გასაგები ხდება „ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებულ „შავ დვალთა“ ფონზე საძიებელი ტოპონიმის მსაზღვრელი ურს ნაწილის მნიშვნელობის (ოსურად ურს- „თეთრი“) სავალდებულო გათვალისწინების შემთხვევაში, რის კვალობაზე „ურს-თუალთას“ გააზრება ჩაჩნურ-ქისტურ ენობრივ ნიადაგზე წარმოშობილ ტოპონიმად ნამდვილად მიზანშეუწონელია. მეორეც, „ურს-თუალთას“ გამოცხადება „მალრან-დვალეთზე“ არანაკლებ ასაკოვან ტოპონიმად, მაშინ როდესაც მისი ყველაზე ნაადრევი წერილობითი ფიქსაცია XVIII ს. არ სცდება, არაა მართებული. სხვა საქმეა, თუკი ესოდენ არქაულ ტოპონიმად ვიგულებდით აღნიშნული სახელწოდების წინმსწრებ და ალბათ, „ძეგლი ერისთავთას“ „შავ დვალთა“ თანადროულ ქართულ ტოპონიმს „თეთრი დვალეთი“, რომელიც დროთა განმავლობაში ამოვარდნილი ჩანს ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოგეოგრაფიული ნომინაციის სფეროდან და ჩვენამდე მოღწეულია მხოლოდ მისი კალკირებული ვარიანტი ოსური „ურსთუალთას“ სახით“.

ჩვენთვის საინტერესო ნომინაციის მოტივაციასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ერთ-ერთ პუბლიკაციაში ასახული შემდეგი მტკიცება: „ეპითეტებით „თეთრი“ და „ქერა“ ეთნიკურ სახელწოდებებში, როგორც წესი, აღინიშნება თავისუფალი, „კეთილშობილი“ ტომი ან ერთი ნაწილი ამ ტომისა მასზე დამოკიდებულ „შავ ხალხთან“ მიმართებაში. ამ რიგის მაგალითები ხანგრძლივად შემოინახა ოსების ეთნიკურ ნომენკლატურაში – „თეთრი თუალები“ (ურს –თუალთა) „შავი თუალების“ (საუთუალლაგ, ქართული წყაროების შავდვალნი) გვერდით⁷⁷.

როგორც მოტანილი ამონაწერიდან ვრწმუნდებით, ამჯერად სახეზე გვაქვს უსათუოდ ოსების ეთნიკური ნომენკლატურის ცნებებად თეთრი დვალეების და შავი დვალეების გამოცხადების ნაჩქარევი ცდა, რომელიც სტიმულირებული ჩანს დვალთა ტომის მაინცდამაინც ოსებად წარმოდგენის აშკარა ცდუნებით. ამიტომ, დამონმებული სტრიქონების ავტორს პირველ რიგში უპრიანია შევახსენოთ, რომ შავი დვალეები და თეთრი დვალეები სრულებითაც არ წარმოადგენს ოსების ეთნიკური ნომენკლატურის ცნებებს. ეს უკანასკნელნი აშკარად დვალეების აღსანიშნავად

⁷⁶ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 49-50.

⁷⁷ შენიშვნა: როგორც ჩანს, მალრან-დვალეთში დამკვიდრებულმა ოსმა მოახალშენებმა ამ კუთხის ძირძველ სახელწოდებათაგან („მალრან-დვალეთი“, „თეთრი დვალეთი“) მხოლოდ „თეთრი დვალეთი“ გაითავისეს, ოღონდ „ურს-თუალთას“ ნათარგმნი ფორმით შემოგვინახეს.

⁷⁷ История Северо-Осетинской АССР. Т. I, Орджоникидзе. 1987, с. 55.

ხმარებული ოდინდელი მაორიენტირებული სახელწოდებებია და, ამდენად, მათი გამოყენება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ერთი განსაზღვრული რეგიონის ეთნოგეოგრაფიული ნომინაციის ტრადიციის ჩარჩოებში თავსდება, რომელსაც მოგვიანებით დვალეთის მინა-წყალზე ინკორპორირებული ოსების ასიმილაციური ემიგრაციული ნაკადიც ეზიარა. აკი დვალთა დიდი ნაწილის ირანიზაციის პროცესის წარმატებით დაგვირგვინების ძალით არა მარტო სახელწოდებები შავი დვალი და თეთრი დვალი, არამედ თავად ეთნონიმი დვალიც თუალი-ს სახეშეცვლილი ფორმით სრულიად ახლებური (ტრანსფორმირებული) შინაარსით უკვე ოსების ეთნოგეოგრაფიული ნომენკლატურის ცნებად ყალიბდება, მაგრამ ეს გარემოება ნიადაგ ვერ გახდის სადავოს ინტენსიური ეთნოტრანსფორმაციული პროცესების ხაზგასმული შედეგის წინმსწრებ მრავალსაუკუნოვან ეპოქაში დვალთა ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობისა და ოვსისაგან (ან ალანელისაგან) სრულიად დამოუკიდებლად ეთნონიმ დვალის ფუნქციონირების ფაქტს. ამრიგად, აღწერილობითი სახელწოდებების თეთრი დალების და შავი დვლების გათავისება (თუ შეთვისება) ოსების მიერ ისეთივე კანონზომიერი მოვლენაა, როგორც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დვალეთის ტერიტორიაზე თუ სხვა მხარეებში (მაგ. ხევში, მთიულეთში, ქსნის ხეობაში) მოგვიანებით დასახლებულ ოსთა მხრიდან ადგილობრივი ძირძველი ქართულ-დვალური ტოპონიმების პირდაპირი კალკირების თუ თანდათანობითი ფონეტიკური გადასხვაფერების პრაქტიკა (ასე მაგალითად, „ნადარბაზევი“ → „ხაძარუათ“, „წყლები“ → „დონუა“, „ტბა“ → „ცადუათ“, „ახო“ → „არდუზ“, „წყალმინდა“ → „სილდაგდონ“, „დიდი ლიახვი“ → „ლეხუაი“ სტირ“, „პატარა ლიახვი“ → „ლეხუაი ჩისილ“, „თეთრი წყალი“ → „ურსდონ“, „ახალსოფელი“ → „ნოგყაუ“, „ქვათეთრი“ → „ურსდურ“, „ლუდა“ → „კუდა“, „შამური“ → „ძიმირ“, „ქსანი“ → „ჩისან“, „თრუსო“ → „თირსიქომ“, „ხოჯი“ → „ხოძი“, „კაბუში“ (ან „კაბუშური“) → „კაბუზთა“, „როკა“ → „რუჩ“, „კელე“ (ან „კელეური“) → „ჩელიათა“, „ბრუტაული“ → „ბრითათა“, „ქნოლო“ → „გნუგ“, „მულისველი“ → „მალი“ და ა. შ.), რამაც შესაძლოა საქმეში ჩაუხედავ კაცს ესოდენ სახეშეცვლილ ტოპონიმთა ოსური სახელდების პირველადობის შესახებაც კი შეუქმნას აზრი.

რაც შეეხება შავი დვლების და თეთრი დვლების წარმოდგენას სოციალური დიფერენციაციის გამომხატველ ეთნიკურ სახელწოდებებად, ამ შემთხვევაში სავალდებულოა აღინიშნოს, რომ ასეთი ტიპის მაორიენტირებული ეთნონიმები სარმატულ-ალანური ეთნიკური ნომენკლატურისთვისაც არ ყოფილა უცხო (აკი ძველ ბერძნულ და არაბულ წყაროებში დამონმებული ეთნონიმები როქსოლანი და რუხს-ასი მკვლევართა მიერ ეტიმოლოგიზირებულია, როგორც თეთრი ალანი და

ქერა ალანი), ხოლო ოსთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ადგილი ჰქონდა სოციალური იერარქიის ყველაზე დაბალ საფეხურზე მდგომი საზოგადოებრივი ფენის წარმომადგენელთა სახელდებას სათანადო აღწერილობითი ტერმინით – საულაჲ, რაც ნიშნავს შავ ადამიანს⁷⁸. მეტად ნიშანდობლივია აგრეთვე ყარაჩაის საზოგადოების ოდინდელი დაყოფა სოციალურად აღზევებულ ფენად – აყსიუყყად ან თეთრ ძვლად და გლეხთა მასად – ყარახალყანად, შავ ხალხად ან შავ ძვლად⁷⁹, XIV-XV სს-ის რუსეთის საზოგადოების მკვეთრი დიფერენციაცია დაბეგრძილებად ანუ შავეზად, შავ ხალხად («Черные люди» // «Черны») და ბეგარისაგან თავისუფლებად ანუ თეთრებად, თეთრ ადამიანებად («Белые люди»), ხოლო დაბეგრძილი და ბეგარისაგან თავისუფალი მიწების სახელდება შესაბამისად შავ მიწად («Черная земля») და თეთრ მიწად («Белая земля»); ნოღაელთა დიფერენციაცია სოციალური ნიშნის მიხედვით შესაბამისად ულუსის საუკეთესო ადამიანებად («улусные лучшие люди») ან აყნოღაებად (// თეთრ ნოღაებად) და ულუსის შავ ადამიანებად («улусные черные люди») ან ყარა-ნოღაებად (// შავ ნოღაებად)⁸⁰ და ა. შ. თავის დროზე, ისეთი ავტორიტეტიც, როგორიც ს. ჯანაშიაა, ინგოროყვათა საგვარეულოს ორი შტოს შესაბამისად თეთრ ინგოროყვად და შავ ინგოროყვად სახელდების ფაქტს სწორედ სოციალური ფაქტორით ხსნიდა და საგანგებოდ შენიშნავდა: «...კავკასიურსა და, საერთოდ, უპირატესად აღმოსავლურ სინამდვილეში ონომასტიკური ტერმინის ასეთი მსაზღვრელი ჩვეულებრივად თავისუფლება – უთავისუფლობაზე მიუთითებს. კავკასიასა და სხვა ქვეყნებში უძველესი დროიდან ცნობილი იყვნენ შავი ბულღარეთი, თეთრი ანუ დიდი ხორვატეთი, შავი ვალახები, თეთრი სერბები, თეთრი რუსი (მონღოლთა მორჩილებისაგან განთავისუფლების ნიშნად). განსაკუთრებით საინტერესოა ამ ეპითეტების გამოყენება იმავე ჩერქეზთა ერთ-ერთი ტომის, ჯიქების მიმართ. XIII-XIV სს. იტალიური რუკებით ჯიქეთი იყოფა ორ ნაწილად – mauro zichia, შავი ჯიქეთი (მიახლოებით, გილენჯიკის ჩრდილოეთით), ალბათ, ამ ნაწილის თათართა ხანზე დამოკიდებულების აღსანიშნავად, და alba zichia, მის სამხრეთით მდებარე, თავისუფალი და დამოუკიდებელი რაიონი... ინგოროყვების მიმართ, მაშასადამე „თეთრი“ და „შავი“ იმას ნიშნავს, რომ ის თავისუფალი მდგომარეობა, რომელიც, ცხადია, თან უნდა მოეტანათ ახალ

⁷⁸ В. И. Абиев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. I, М.-Л., 1958, с. 79-80; История Северо-Осетинской АССР, т. I, с. 55.

⁷⁹ Е. П. Алексеева, Древняя и средновековая история Карачаево-Черкесии, М., 1971, с. 229.

⁸⁰ История СССР, т. I, под- ред. Б. Д. Грекова, М., 1948, с. 175; История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., под. ред. Б. Б. Понтовского, М., 1988, с. 233, 298.

სამშობლოში გადმოსახლებულებს, ერთ შტოს შედარებით ადრე დაუკარგავს ფეოდალური ურთიერთობის ნიადაგზე, მეორეს კი (იმას, რომელსაც მწერალი ეკუთვნოდა) ბოლომდის შეურჩენია – ან მთლიანად, ან ნაწილობრივ⁸¹. რუსი ეთნოგრაფი ნ. ვოლკოვა კი განიხილავს რა წერილობითი წყაროებით ცნობილ და თანამედროვე ყარაჩაელთა აღსანიშნავად გამოყენებულ ეთნონიმს ყარა-ჩერქეზს (Kazacherkes; = „შავი ჩერქეზი“), არ გამოორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ ეს ტერმინი წარმოქმნილიყო სახელწოდება ჩერქეზი-ს არაადილური მოდგმის და პოლიტიკურად ყაბარდოზე დამოკიდებულ ხალხზე გავრცელების შედეგად. ავტორის აზრით, სიტყვა ყარა წარსულში არაიშვიათად გამოიყენებოდა ზოგადად „უბრალოს“, „მდაბიოს“, „დამოკიდებული“-ს მნიშვნელობით და ამდენად ყარაჩერქეზი შეიძლება გაიშიფროს, როგორც „უბრალო, დამოკიდებული ჩერქეზი“⁸².

მართალია, ზემოთ მოტანილი მასალის ერთი ნაწილის ანალიზის შუქზე სოციალური ნიშნის მიხედვით ამა თუ იმ ხალხის თუ ტომის ორი ნაწილის შავებად და თეთრებად სახელდების პრაქტიკა ნამდვილად არ იწვევს ეჭვს, მაგრამ ასეთი არაორდინარული პროცესიის ოდინდელი ტრადიციის საილუსტრაციოდ დევალთა ნომინაციის მაგალითის უყოყმანოდ დამონშება მაინც მიზანშეუწონელია, ვინაიდან კონკრეტულ შემთხვევაში სრულიად გაურკვეველია ის, თუ მაინც რაგვარი უპირატესობით შეეძლოთ ესარგებლათ ე. წ. თეთრ დვალებს მათზე თითქოსდა „დამოკიდებულ“ ე. წ. შავ დვალებთან შედარებით და, საერთოდ, რაში გამოიხატებოდა მათი ე. წ. „კეთილშობილება“ ან „თავისუფლება“, მით უმეტეს, რომ ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით სახეზე გვაქვს საკმაოდ სუსტად დიფერენცირებული, შინაგანი სოციალური ანტაგონიზმისაგან თავისუფალი დვალური საზოგადოება, ხოლო აღნიშნული ტომის ერთი ნაწილის აღზევებული მდგომარეობის და შესაბამისად, მისი აღმატებითი სახელდების რეალიების მხარდამჭერი აუთენტიკური მასალა ნამდვილად არ არსებობს. სხვა სიტყვით რომ ვთქვათ, ე. წ. თეთრი დვალეზი-ს მიჩნევა საკვლევი ტომის პრივილეგირებულ ნაწილად მოითხოვს მის პრივილეგიათა წარმოჩენას თეთრი და შავი დვალეზის განსახლების არეალის შეძლებისამებრ ზუსტად ჩვენებისა და დევალთა სოციალურად თითქოსდა „პოლარიზებულ“ საზოგადოებათა შეპირისპირებითი დახასიათების ფონზე, რაც მათი აღმატებითი თუ კნინობითი ნომინაციის რეალური საფუძვლის გამოვლენის აუცილებელ პირობას წარმოადგენს. წინააღმდეგ შემთხვევაში, თეთრ დვალსა და შავ დვალში სოციალური ელფერის დესკრიფციული ეთნონიმების ამოცნობის საჭიროებაზე გაკეთებული ნებისმიერი ზოგადი, თუმცა ერთობ კატე-

⁸¹ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 488-489.

⁸² Н. Г. Волкова. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, с. 99.

გორიული განაცხადი, მხოლოდ ზერელე განაცხადადვე დარჩება და ის უსათუოდ სერიოზული დაბნეულობის წყაროდ იქცევა. ამასთან, საძიებელი მაორიენტირებელი ეთნონიმების ცალმხრივი ეტიმოლოგიზაცია თითქოსდა დვალთა საზოგადოების სოციალური პოლარიზაციის, ან კონკრეტული ტომის ერთი ნაწილის მეორეზე გაბატონების ამსახველი ფერობრივი სიმბოლიკით ნაჩქარეა იმდენადაც, რამდენადაც არაერთი ეთნიკური ერთობის (ხალხის თუ ტომის) სოციალური სტრუქტურისათვის მართლაც სპეციფიურია სოციალური რანგებისა და საზოგადოების ცალკეული ფენების თუ კონფესიური ჯგუფების ასოცირება განსაზღვრულ ფერთან (მაგ.: ძველი ინდოეთის უკიდურესად რანჟირებული საზოგადოება იყოფოდა ცალკეულ ვარნებად (ავესტ. „Varna“ = „ფერი“), რომელთაგან თითოეული ასოცირდებოდა რაიმე ფერთან: ბრახმანები – თეთრ ფერთან, ქშატრიები – წითელთან, ვაიშია – ყვითელთან, შუდრები – ლურჯთან, ხოლო ძველ ირანში ქურუმების, მეომრებისა და მინათმოქმედთა სოციალური რანგები („pištra“ = „ფერი“, მოგვიანებით „ხელობა“) ასოცირდებოდა შესაბამისად თეთრ, წითელ და ლურჯ ფერებთან; ანალოგიური ვითარება დასტურდება კელტებთანაც, რომლებთანაც ქურუმ-დრუიდთა რანგის სიმბოლოს წარმოადგენდა თეთრი ფერი, მეომართა რანგის სიმბოლოს კი – წითელი ფერი⁸³; საყურადღებოა, XIV ს-ის ფლორენციაში სავაჭრო-ხელოსნური ფენების – გველფების დაყოფა ორ ნაწილად – შავებად (– აერთიანებდნენ თავადაზნაურობას) და თეთრებად (– აერთიანებდნენ მდიდარ მოქალაქეებს)⁸⁴, აგრეთვე სპარსეთის საზოგადოების დაყოფა ორ „სექტად“ – თეთრბატკნიანებად (აყყონლუ) და შავბატკნიანებად (ყორაყონლუ)⁸⁵ და ა. შ.), მაგრამ ფერობრივი დეტერმინირების ესოდენ მასშტაბურ პრაქტიკას არ მოჰყოლია სოციალური ელფერის მაორიენტირებელი ეთნონიმების ფორმირება. თანაც, შავი დვალისა და თეთრი დვალის ადეკვატური ტიპის ეთნონიმები საკმაო რაოდენობით აღირიცხება იმ ხალხებთანაც, რომელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის სფეროში სოციალური დიფერენციაციისა და ამა თუ იმ ტომის (თუ ხალხის) ერთი ნაწილის გაბატონებული მდგომარეობის ამსახველი ფერობრივი სიმბოლოების არსებობა საერთოდ (ან თითქმის) არ ფიქსირდება. ამდენად, კატეგორიული მტკიცება იმისა, თითქოს მა-

⁸³ Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов, Индоевропейский язык и индоевропейцы. т. II, Тб., 1984, с. 788.

⁸⁴ В. И. Рутенбург, Народные движения в городах Италии XIV-нач. XV вв., М.-Л., 1958, с. 145-146.

⁸⁵ XV ს-ის იტალიელი ავტორის კატერინო ძენოს ნაშრომში „აყ-ყონლუსა“ და „ყორაყონლუს“ ნაცვლად იხსენიება „თეთრი კაკარების და შავი კაკარების სექტები“ და იქვე განმარტებულია, რომ „ისინი ისე არიან, როგორც იტალიაში იყვნენ გველფები და გიბელინები, თეთრები და შავები“ (XV საუკუნის იტალიელ მოგზაურთა ცნობები საქართველოს შესახებ, ე. მაშისთვლიშვილის გამოც., თბ., 1981, გვ. 36-37).

ორიენტირებელ ეთნონიმებში წარმოდგენილი „თეთრი“ და „ქერა“ მაინც-
 დამაინც ეპითეტების დონეზე ფუნქციონირებდეს და ცალსახად აღ-
 ნიშნავდეს „თავისუფალ“, „კეთილშობილ“ ტომს ან კონკრეტული ტომის
 ერთ პრივილეგირებულ ნაწილს მასზე დამოკიდებულ „შავ ხალხთან“ მი-
 მართებაში და, შესაბამისად, ჩვენთვის საინტერესო ნომინაციისათვის
 უსათუოდ სოციალური ელფერის მინიჭება, საკითხის სუბიექტური გადა-
 ნყვეტის ან მისი ნამეტანი გამარტივების ტოლფასია. ეს მით უმეტეს ით-
 ქმის დეალთა ოდინდელი ნომინაციის ფაქტთან მიმართებაში, ვინაიდან
 საკვლევი ტომის ის ნაწილი, რომელზედაც ვრცელდებოდა სახელწოდება
 შავი დეალები, მდ. ლიახვის ხეობის სათავეებში მცხოვრებ და ცხრაზმის
 ერისთავთა მიერ ხელდებულ თეთრ დეალებთან შედარებით, როგორც
 ჩანს, ნაკლებად იყვნენ დამძიმებულნი ფეოდალური უღლისაგან და, ამ-
 დენად, ელემენტარული ლოგიკის ძალით ე. წ. „თავისუფლების“ გამომხა-
 ტველი ეპითეტი „თეთრი“ მათ უფრო მეტად შეეფერებოდა, ვიდრე ლიახ-
 ვის ხეობის დეალებს. არადა, „ძეგლი ერისთავთა“-ში სწორედ საპირის-
 პირო ვითარებასთან გვაქვს საქმე.

ცხადია, შენიშნულ წინააღმდეგობათა ფონზე კიდევ უფრო მძაფრ-
 დება ჩვენს მიერ უკვე წინდანი დაგეგმილი კითხვა – მაინც რას უნდა ნი-
 შნავდეს ცნებები თეთრი დეალები – შავი დეალები, თეთრი დეალები –
 შავი დეალები და რა გზით, რა ნიშნის მიხედვით იქნა მიღებული ესოდენ
 საინტერესო განსაზღვრებათა ოპოზიციური წყვილი?

დასმულ კითხვასთან დაკავშირებით უწინარეს ყოვლისა აუცილე-
 ბელია ითქვას, რომ საერთოდ ჩვენთვის საინტერესო სახელწოდებებს მე-
 ტად საგულისხმო პარალელები მოეძებნება საკუთრივ კავკასიასა და ამ
 უკანასკნელის ფარგლებს გარეთ საკმაოდ დიდი რაოდენობით აღრიცხუ-
 ლი ისეთი ნიშანდობლივი ტოპონიმების, ეთნონიმებისა და ლანდშაფტუ-
 რი ტიპოლოგიური ტერმინების სახით, როგორებიცაა მაგალითად შავი
 ზღვა (ოდინდელი პონტოს ანუ ევქსინის გვიანდელი სახელწოდება) და
 თეთრი ზღვა (კასპიის ზღვის აღმნიშვნელი სახელწოდება), წყვდიადის
 (ან სიბნელის) ზღვა (ატლანტის ოკეანის არაბული სახელწოდება), თეთ-
 რი რუსეთი, შავი ჯიქეთი (mauro zichia) და თეთრი ჯიქეთი (alba zichia),
 შავი ჩერქეზები (Karacherkes), შავი ყაითაკები (Karakaitak), შავი ბულგა-
 რები, თეთრი ჰუნები, შავი ჩინელები, ყვითელი ჰუიურები, შავი კადა-
 ნები (Karakitai) შავი ყალპაყები (каракалпак), შავი მანჯურები, თეთრი
 და შავი თათრები (მონღოლების შემადგენლობაში), შავი და ყვითელი
 (ან თეთრი) უგრები (Karaoguz – Soragur), თეთრი და წითელი ოღუზები
 (agoguz-gyroguz), შავი და თეთრი ყივჩაყები, თეთრი მარიელები, შავი
 ვალახები, თეთრი სერბები, შავი კაჩანები, თეთრი ხორვატები, თეთრი
 რუსები (Белорусы), შავი და თეთრი ლახუ, თეთრი, ლურჯი, წითელი და
 შავი მიაო, ალათაუ (ყაზახ. „მაღალი, მარადიული თოვლით დაფარული

მთების ზოგადი სახელწოდება") – ყარათაუ („შავი მთები“, შედარებით დაბალი, ზაფხულში თოვლის საფარისგან თავისუფალი მთების აღმნიშვნელი ზოგადი სახელწოდება“, შდრ.: მონღ. ცაგან-ულა – „თეთრი თმა“ – ხარ-ულა – „შავი მთა“) და ა. შ.

ამასთან, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღიარებული, სხვადასხვა ხალხების თუ ტომების დაყოფა „შაგებისა“ და „თეთრების“ ჯგუფებად, ხოლო ცალკეული ქვეყნების ნაწილების „შავად“ და „თეთრად“ სახელდება, განსაკუთრებით ფართოდ გავრცელებულ მოვლენას წარმოადგენდა ცენტრალური აზიის, შორეული აღმოსავლეთის და სამხრეთ ციმბირის რეგიონებში, სადაც ფერობრივი დეტერმინანტები ადგილობრივი ეთნონიმიისა და ტოპონიმიის სფეროში ქვეყნიერების მხარეებს აღნიშნავდა: ag (თეთრი), sary (ყვითელი) – სამხრეთს, qara (შავი) – ჩრდილოეთს, qyzyl-qyzyl (წითელი) – დასავლეთს, kök (ცისფერი) – აღმოსავლეთს; თანაც სხვადასხვა ხალხებთან ეს ფერობრივი განსხვავებები სხვადასხვანაირ გაგებაში იყო წარმოდგენილი⁸⁶, თუმცა არსებული მონაცემების მიხედვით „შავს“ და „თეთრს“ უპირატესად მაინც „ჩრდილოეთის“ და „სამხრეთის“ მნიშვნელობა გააჩნდა. ასე, მაგალითად, გილიომ რუბრუკისის „მოგზაურობაში“ დაცულია ჩინეთის ჩრდილოეთი პროვინციის აღმნიშვნელი სახელწოდება შავი ხატაეთი⁸⁷, ხოლო პლანო კარპინის „მონღოლების ისტორიაში“ ვეცნობით ჩრდილო ჩინეთიდან გამოსულ ლტოლვილთაგან XII ს-ში დაარსებული სახელმწიფოს აღმნიშვნელ ტოპონიმს – შავ ჩინეთს და ამავე სახელმწიფოს მოსახლეობასთან შეფარდებულ ეთნონიმს შავ ჩინელებს⁸⁸, რომელნიც შესაბამისად ჩრდილოეთ ჩინეთს და ჩრდილოეთის ჩინელებს უნდა ნიშნავდეს. არანაკლებ ნიშანდობლივია VI ს-ის სირიელი ავტორის იოანე ეფესელის მიერ თანამედროვე დაღესტნის ჩრდილოეთით მდებარე ვრცელი ტრამალების შავ მინებად სახელდების ფაქტიც⁸⁹, ვითარცა ასევე ჩრდილოეთის ზოგადი მნიშვნელობით ცნება „შავი“-ს ტრადიციული გამოყენების კიდევ ერთი

⁸⁶ «Этноческая ономастика», М., 1984, с. 15, 41.

შენიშვნა: საინტერესოა ითქვას, რომ „ოლუზ-ნამე“-ში „ნათელი დღის მხარე“ აღნიშნავს „სამხრეთს“, „დილის მხარე“ (ან „მზის ამოსვლის მხარე“) – „აღმოსავლეთს“, „საღამოს მხარე“ (ან „დაღამების მხარე“) – „დასავლეთს“, ხოლო „ღამის მხარე“ – „ჩრდილოეთს“ (ოლუზ-ნამე, ლ. ჩლაიძის გამოც., თბ., 1974, გვ. 49-51).

⁸⁷ გილიომ რუბრუკისი, მოგზაურობა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, გერ. ქიქოდის რედ., „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. V, თბ., 1942, გვ. 52.

⁸⁸ პლანო კარპინი, ისტორია მონღოლებისა, რომელთაც ჩვენ თათრებს ვუწოდებთ, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. II, თბ., 1942, გვ. 21, 37.

⁸⁹ История Северо-Осетинской АССР, т. I, с. 83; შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ დაღესტნის ჩრდილოეთით მდებარე ყალმუხეთის მინა-წყალი დღესაც სახელდებულია შავ მინებად.

პირდაპირი მონაწილეობა. ყურადღებას იქცევს აგრეთვე „ოქროს ურდოს“ სახელმწიფოს სამხრეთი მონაკვეთის ოდინდელი ნომინაცია **თეთრ ურდოდ** („Бѣлая орда“), იმიერკარპატების სახელდება **შავ მთებად** (Черногоря) და სხვ.

როგორც ჩანს, ანალოგიური ნომინაციის ტრადიცია საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წარსულისთვისაც არ ყოფილა უცხო, თუმცა აღმოსავლეთის ქვეყნებისაგან განსხვავებით, სადაც ქვეყნიერების მხარეები ჩვეულებრივად ასოცირდებოდა 5 უმთავრეს ფერთან (თეთრი, შავი, ყვითელი, წითელი, ლურჯი ან ცისფერი), საქართველოში ფერის 4 უპირველეს სახეთაგან („უპირველესნი სახენი ფერისანი არიან: თეთრი, შავი, წითელი და ყვითელი“⁹⁰) ჩვენთვის საინტერესო სემანტიკური დიპაზონით ეტყობა მხოლოდ თეთრი და შავი გამოირჩეოდა. თანაც, შავი, ვითარცა **ფერი ბნელისა**⁹¹ და მისგან ნაწარმოები **შავეთი** (ფშ., მთიულ., გუდ.: = „საიქიო“, შდრ.: ძვ. ეგვიპტ. „დასავლეთის ქვეყანა“; ძვ. ბერძ. მი-თოლ. „ჩრდილების ქვეყანა“ „საიქიო“) ფაქტობრივად ტერმინების – **ბნელი-ს**, **ბნელეთი-ს** (= „უნათელო“, „უმზეო ადგილი“)⁹² სინონიმად წარმოჩნდება, რაც შავი-ს, შავეთი-ს და ბნელი-ს, ბნელეთი-ს ერთი სემანტიკური ბაზიდან ამოყვანის უფლებას იძლევა. მართალია, -ეთ ფორმანტიან **შავეთ/ბნელეთი-ს** შესახებ არსებული მონაცემების მკაფიო ჩვენებით **შავეთმა** შედარებით უფრო ვიწრო (საკრალურ-რელიგიური) შინაარსობრივი დატვირთვით ხმარებული (ზოგადად „საიქიოს“, „იქითა ქვეყნის“, აღმნიშვნელი და „სამზეოს“-ს ანტონიმური) ტერმინის დონეზე შემოინახა თავი (თანაც მხოლოდ აღმ. საქართველოს მთიანეთში), მაშინ როდესაც **ბნელეთი**, შედარებით უფრო ფართო გაგებით, ქვეყნიერების ერთ-ერთი მხარის (კერძოდ **უკიდურესი ჩრდილოეთის**) აღმნიშვნელი ცნების სახით ძველ ქართულ მატრიანეშიც იქნა არეკლილი (ასე, ჟამთა-აღმწერლის თხზულებიდან ვგებულობთ, რომ ჩინგიზ-ყაენმა „...უხუცეს-სა შვილსა თუბის მისცა ლაშქრისა ნახევარი და წარავლინა დიდსა საყი-ჩაყეთსა ზედა, ოვსეთს, ხაზარეთს და რუსეთს, ვიდრე **ბნელეთამდე**“; „...ბათოსა ყაენსა ეპყრა – ოვსეთი და დიდი ყივჩაყეთი, ხაზარეთი და რუსეთი ვიდრე **ბნელეთამდის**...“⁹³), მაგრამ სამაგიეროდ ტერმინ **შავეთი-ს** სემანტიკური სტაგნაცია ერთგვარად „კომპენსირებულია“ სიტყვა **შავი-ს** მიღმა ზოგადად **ჩრდილოეთის**, **ჩრდილო-ს** აღმნიშვნელი ოდინდელი ტერმინის ამოცნობის თვალსაზრისით ფრიად ღირსშესანიშნავი მასალე-ბის რეალურად არსებობით. ამ მხრივ კი პირველ რიგში ყურადღებას

⁹⁰ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი, აკ. შანიძის რედ., თბ., 1984, გვ. 1301.

⁹¹ იქვე, გვ. 1391.

⁹² სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, გვ. 50.

⁹³ ჟამთააღმწერელი, „ქც“, II, გვ. 163, 181, 196-197.

იქცევს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში (მთიულეთი, ქსანი, ჭართალი) ჩვენს მიერ ფიქსირებული ისეთი საგულისხმო კომპოზიტიური ტერმინები, როგორიცაა, მაგალითად, შაექოყანა (ერთ-ერთი მთიული ინფორმატორის მტკიცებით, „მთას იქითკე რო ჴევია, ეგ შაექოყანა ნინავ ყოფილა საქართველოს ციმბირი, მანდ თურმე იხდიდნენ სასჯელს პატიმრები“⁹⁴), შავლელები (ერთ-ერთი ქსნელი მთხრობლის განმარტებით, „შორს რომ მოჩანს უღელტეხილი შავათ, ჩაჟამებული, იმაზე ვიტყვიტ შავლელებს“⁹⁵) და შავგრილო (- ჩრდილ ალაგს ჭალაში, საცა კაი სასვენეთია, ჴევია შავგრილო, შავგრილოს დავდეგო ესე იტყვიანკე მგზავრები, მუხლი მოვასვენეო“⁹⁶). ამათგან, განსაკუთრებით საინტერესოა შაექოყანა, რომლითაც კონკრეტულ შემთხვევაში აღინიშნება „მთა“-ს (ე. ი. ჯვართა ყელს⁹⁷) გადაღმა მდებარე და მთიულეთთან შედარებით უფრო მკაცრი კლიმატური პირობების გამო „ციმბირად“ სახელდებული ხევის ისტორიული მინა-წყალი⁹⁸. თუ მხედველობაში მივიღებთ მთიულეთისა და ხევის სივრცობრივი განთავსების ფაქტს (- ხევი მთიულეთის ჩრდილოეთით, კავკასიონის მთავარი ქედის გადაღმა ლოკალიზდება), ნიადაგ ლოგიკურად იზადება აზრი ზემოხსენებულ „შაექოყანაში“ მოცემული „შავ“ კომპონენტის სწორედ „პირიქითის“ ან ზოგადად „ჩრდილოეთი“-ს მნიშვნელობით აღქმის საჭიროებაზე, რის კვალობაზე „შაექოყანა“ (// შავი ქვეყანა) საკმაოდ იოლად ეტიმოლოგიზირდება როგორც ჩრდილოეთი ქვეყანა ან პირიქითი მხარე. რაც შეეხება შავლელები-ს, აქაც „შავი“ უდავოდ ზოგადად „შორეულის“ (ან „შორეული ჩრდილოეთი სივრცის“) ადეკვატური სემანტიკით წარმოჩნდება, რასთან დაკავშირებით ძალაუნებურად გვახსენებს თავს რუსული чернь, чернида (= „სიშავე“,

⁹⁴ ვახტ. ითონიშვილი, „მემ“, 1983 წ., რე. 1, გვ. 33.

⁹⁵ ვახტ. ითონიშვილი, „ქხემ“, 1985 წ., რე. 1, გვ. 33.

⁹⁶ ვახტ. ითონიშვილი, „ჭემ“, 1986 წ., რე. 2, გვ. 15.

⁹⁷ მთიულეები და მოხვევები არაგვის გზის უმნიშვნელოვანეს უღელტეხილს ჯვართა ყელს ზოგადად მთა-ს უწოდებენ. იხ.: ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, თბ., 1971, გვ. 10; ვახტ. ითონიშვილი, „მემ“, 1984 წ., რე. 2, გვ. 20), რაც ნერილობით წყაროებშიც იქნა არეული: მაგ.: 1792 წ. ერთ საბუთში ს. აღმასიანის მკვიდრი ასა აბაშვილი უკმაყოფილებას გამოთქვამს იმასთან დაკავშირებით, რომ „...ვინც მთას გადმოვა, ყველა ჩვენი შემანუხებელი გახლავთ“-ო (იხ. „ქსდ“, ტ. VIII, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1985, გვ. 180-181).

⁹⁸ მთიულეების შეხედულებით, ხევი საქართველოს ერთ-ერთ ყველაზე უფრო ცივ მხარეს წარმოადგენს. აღნიშნული თვალსაზრისის გაბატონებას კი შედეგად მოჰყვა ხევის სიმბოლური სახელდება „ციმბირად“ და მისი გააზრება იმ მიყრუებულ კუთხედ, სადაც თითქმის ხდებოდა დამნაშავეთა გადასახლება. საყურადღებოა, რომ ანალოგიური სახელდების კიდევ ერთ „ადრესატს“ წარმოადგენს ჯავახეთი. „ჯავახეთის სომხებს შორის არსებობს ლეგენდა, რომ ჯავახეთი ქართველების ციმბირი იყო, რომ ყველა მძიმე დამნაშავეს აქ ამ ციმბირში გზავნიდნენ... უნდა ვიფიქროთ, ჯავახეთის გრილი ჰავა და მკაცრი ზამთარი, „ციმბირის სიცივით“, იყო ნიადაგი ასეთი ლეგენდის წარმოშობისა“ (ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 30).

„შავი“, „ჩაშავებული“), გამოყენებული ზოგადად „შორეულის“, „შორეული ნაპირის“, „ჩრდილოეთით გაშლილი სივრცის“⁹⁹ აღმნიშვნელი ტერმინის დონეზე (– საინტერესოა ჩრდილოელ ალთაელთა აღმნიშვნელი მარიენტირებელი ეთნონიმი Черные Татары) და მანჯურელი сахалыя (= „შავი“, „ჩრდილოეთი“¹⁰⁰; აქედან ჩანს ნაწარმოები ტომონიმი სახალისი). მეტად სიმპტომატურია აგრეთვე ქართულ შელოცვებში სულეთის მეუფისაგან ყველაზე მოშორებით მყოფი ქვესკნელის ნაწილის შავი ფერის სიმბოლოთი გადმოცემის ფაქტიც („შავი ქვესკნელი“)¹⁰¹, რაც თვალნათლივ ცხადყოფს ტერმინ „შავი“-ს რეალურ ფუნქციონირებას ზოგადად „შორეული“-ს, „გადაკარგული“-ს მნიშვნელობით.

როგორც ჩანს, ანალოგიური სემანტიკური დიაპაზონით გამოირჩეოდა ზემოთ განხილული შავი-ს ანტონიმური ტერმინი თეთრიც. თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ დეტალს, რომ ქართველთა რელიგიური წარმოდგენებით „თეთრი ფერით გამოხატული სამყარო... ზეცას უკავშირდება, ზოგჯერ იგი სამზეოს, ე. ი. ხილული სამყაროს და, საერთოდ, ნათელის სიმბოლურ გამოხატულებას წარმოადგენს... რაც ერთ-ერთი უძველესი გაგება უნდა იყოს ამ ფერის სიმბოლიკისა.... თეთრი ფერი ხილული სამყაროს, სინათლის ნიშანიც იყო... ზოგჯერ მზეს გამოხატავდა“¹⁰², ხოლო ევროპისა და აზიის მრავალ ქვეყანაში სამხრეთი უპირატესად ასოცირდება ნათელთან, სინათლესთან, და მზესთან (მაგ.: უკრაინელებთან південь ნიშნავს არა მარტო სამხრეთს, არამედ შუადღესაც; თურქული ნათელი დღის მხარე-ს მიღმა იოლად ამოიცნობა სამხრეთი; ავარული бактлн აღნიშნავს, მზიან მხარეს, მთის სამხრეთ კალთას, бак კი მზე-ს, სამხრეთულ-ს; სომხური alak უკავშირდება ტერმინს ai&v – მზე და ა. შ.), ნიადაგ სრული საფუძველი გვაქვს არ გამოვრიცხოთ საქართველოს წარსულშიც სწორედ თეთრი ფერის სიმბოლიკით სამხრეთი-ს წარმოსახვის შესაძლებლობაც.

საყურადღებოა, რომ ფერობრივი დეტერმინირების ჩვენთვის საინტერესო ტრადიცია საკმაოდ რელიეფურადაა ასახული საქართველოს ტომონიმურ ნომენკლატურაშიც. ასე, მაგალითად, ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებში არ ჭირს ისეთი კომონიმების და ორონიმების ფიქსაცია, როგორებიცაა თეთრი სოფელი (სოფელი ქვემო ქართლში) და შავსოფელი (სოფ. წითელსოფლის ძველი სახელწოდება; შიდა ქართლი); თეთრი მთა და შავი მთა; თეთრაქედი და შავქედი და ა. შ. მეტად ნიშანდობლივია ქართულ ხალხურ ზეპირსიტყვიერებაში და მხატვრულ ლიტერატურაში კონკრეტული პიდრობიექტების (კერძოდ ზღვების) სახელდება თეთრ,

⁹⁹ Э. М. Мурзав, Словарь народных географических терминов, М., 1984, с. 613.

¹⁰⁰ «Этимическая ономастика», М., 1984, с. 41.

¹⁰¹ ი. გაგულაშვილი, ქართული მაგიური პოეზია, თბ., 1986, გვ. 93.

¹⁰² ი. გაგულაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 87, 91.

ნითელ და შავ ზღვებად, რომელთაგან შავი ზღვა და თეთრი ზღვა ერთ-
გან ისეთ კონტექსტშია მოცემული „სტამბოლს ზის კათალიკოზი, არს პა-
ტივითა დიდითა... გარე გვარტყია შავი ზღვა, თეთრი ზღვა კიდის კიდი-
თა¹⁰³), რომ საკმაოდ იოლად ხერხდება მათი, ვითარცა ენდოჰიდრონიმე-
ბის მიღმა შესაბამისად სტამბოლის ჩრდილოეთით მდებარე პონტოს
ზღვის (ან შავი ზღვის) და იმავე ქალაქის სამხრეთით ლოკალიზებული
მარმარილოს ზღვის ამოცნობა (მდრ.: ბულგარელთა მიერ შავი ზღვისა
და ეგეოსის ზღვის სახელდება შესაბამისად „შავ ზღვად“ და „თეთრ
ზღვად“). არანაკლებ საინტერესოა XVII ს-ის ერთ-ერთ წარწერაში დამონ-
მებული ტოპონიმი „შავი ჯიქეთი“ („...ოდეს იმერეთს მეფენი გარდაშენ-
დნენ... ლიხისა და შავს ჯიქეთს შუა მეფობა და დადიანობა ჩვენ დავიჭი-
რეთ“¹⁰⁴), რომლის ოპოზიციური ტოპონიმის დონეზე ლოგიკურად იგუ-
ლისხმება თეთრი ჯიქეთის არსებობა: აკი XIII-XIV სს-ის იტალიურ რუ-
კებზე ერთმანეთთან შეპირისპირებაში ფიგურირებენ თეთრი ჯიქეთი
(alba zichia – ჯიქეთის სამხრეთი, ზღვისპირა ნაწილის აღსანიშნავად) და
შავი ჯიქეთი (mauro zichia – კავკასიონის მთავარი ქედის გადაღმა მდებარე
ჯიქეთის ტერიტორიის აღსანიშნავად). არადა, თუ დაუუკვირდებით
ზემოთ მოტანილი დოკუმენტის „ავტორის“ ვამეყ III დადიანის ფრიად
ამბიციურ ტიტულატურას („ლიხთიმრისა და ლიხთამრისა, ოსეთისა და
დვალეთისა, სვანეთისა და ყაბარდისა, ჯიქეთისა და აფხაზეთისა დიდისა
ოდიშისა და გურიისა და სრულიად საქართველოს მპყრობელ-მქონებელი
დიდი მეფეთ-მეფე ხელმწიფე დადიანი პატრონი ვამეყ“¹⁰⁵) და მხედველო-
ბაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ ქართული საისტორიო ტრადიცია ერთ-
მანეთისაგან მკვეთრად განასხვავებს კავკასიონის მთავარი ქედის ჩრდი-
ლოეთით მდებარე და დასავლეთით ზღვამდე გავრცობილ „უწინდელ“
ჯიქეთს და აფხაზეთის მომიჯნავე მდ. კაპოეტის წყლის (თანამედროვე
ბზიფის) დასავლეთით, უპირატესად შავი ზღვის გასწვრივ ლოკალიზე-
ბულ „ანინდელ“ ჯიქეთს („...ხოლო ამ აფხაზეთს იქით, კაპეტის წყლის
დასავლეთს, ბაგრატიონთ ჟამს აქეთ აქამომდე უწოდებენ ჯიქეთს, არა-
მედ გორგასლის ცხოვრება უწოდებს ჯიქეთს ამ ჯიქეთის ჩდილოთ კერ-
ძოს, კავკასის მთის იქითს კერძს ზღუამდე. და ამ აწინდელს ჯიქეთს
მზღვრის: აღმოსავლით კაპეტის წყალი; დასავლით შავი ზღუა; სამკრით
იგივე ზღუა; ჩდილოთ კავკასი“¹⁰⁶), ქართული „შავი ჯიქეთი“ შეიძლება
გაიშიფროს, როგორც „ანინდელი“ ჯიქეთის „ჩდილოთ კერძო“, „კავკასის

¹⁰³ იესე ტლაშაძე, ბაქარიანი, სოლ. ყუბანეიშვილის გამოც, თბ., 1962, გვ. 19.

¹⁰⁴ ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიული ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, №1, პარიზი, 1937, გვ. 406.

¹⁰⁵ შენოროლობის წიგნი ვამეყ დადიანისა ბიჭვინტისადმი (1660-1662 წწ.), „ქსძ“, ტ. VI, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1977, გვ. 671.

¹⁰⁶ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 786.

მთის იქით" მდებარე პირიქითი ჯიქეთი (ან ჩრდილოეთი ჯიქეთი¹⁰⁷), ხოლო მასთან შეპირისპირებაში საგულეველი და ქართული წერილობითი წყაროებით ჩვენთვის უცნობი თეთრი ჯიქეთი, როგორც კავკასიონის მთავარ ქედს გადმოღმა, ზღვის პირეთში ლოკალიზებული პირაქეთი ჯიქეთი (ან სამხრეთი ჯიქეთი). სხვათა შორის, ვითარების ასეთნაირ შეფასებას ხელს ვერ შეუშლის ის გარემოება, რომ თეთრ ჯიქეთზე და თეთრ ჯიქებზე სრული „დუმილის“ საერთო ფონზე გიულდენშტედტი ქართველებს მიაწერს შავ ჯიქად (Raradschichi) მარტოოდენ ყარაჩაის (raratschai) მიწა-წყალის სახელდებას („... ჩერქეზები მას (ე. ი. ყარაჩაის – ვ. ი.) ეძახიან კარშაგას, ქართველები კი ყარაჩაგეთს, აგრეთვე ყარაჯიქს... ყარაჩაი ანუ ყარაჯიქი... ადგილობრივ ენაზე და ჩერქეზებთან ჰქვია ყარაჩაი; ქართველებთან ყარშაგა და ყარშაგეთი, აგრეთვე ყარა ჯიქი... ქართველების ყარაჯიქი იგივეა, რაც ყარაჩაი“¹⁰⁸), ხოლო არქანჯელო ლამბერტი და ჟან შარდენი გიულდენშტედტის ცნობებთან ერთგვარ უნისონში ქართული შავი ჯიქი-ს შესატყვის თურქულ ყარაჩერქეზს (Karacherkes) ასევე ყარაჩაელთა (caraccioli) აღმნიშვნელ ეთნონიმად წარმოაჩენენ¹⁰⁹, რაც მხოლოდ ერთი შეხედვით ხდის პრობლემატურს ე. წ. შავი ჯიქეთის (ან ყარაჩერქეზის) ჩვენს მიერ შემოთავაზებულ ლოკალიზაციას. ამ რიგის მტკიცებებთან დაკავშირებით საკმარისია მოკლედ შეინიშნოს, რომ მართალია ქართული წერილობითი და ფოლკლორული მასალის მიხედვით ჯიქეთისაგან მკაფიოდ გამიჯნული ყარაჩაის ტერიტორია ცნობილია ალანი-ს სახელწოდებით და ამიტომ ელემენტარული ლოგიკის ძალით შავი ჯიქიც (თურქ. „ყარაჩერქეზი“) უსათუოდ ალანი-ს დასავლეთით (და ჩრდილო-დასავლეთით) არის საძებნი, მაგრამ რამდენადაც ესოდენ ბუნებრივი დასკვნა არ გამორიცხავს აღნიშნული ტოპონიმის გავრცელების თავდაპირველი არეალის გვიანდელი გაფართოვების (– მეზობელ ყარა-

¹⁰⁷ სხვათა შორის, გამოთქმული ვარაუდის სასარგებლოდ შეიძლება მეტყველებდეს დადიანის ბეჭედზე გაკეთებული XVIII ს-ის შემდეგი წარწერაც: „მიჭირავს მსვანი, ზღვანი და შავნი, ოდიშ-ლეჩხუმს ეპყრობ, ვარ დადიანი“ (თ. ყორდანია, „ქრონიკები“, III, თბ., 1967, გვ. 111). თუ მოტანილ წარწერას შევადარებთ ანალოგიური შინაარსის სხვა საბუთებს, რომელნიც დადიანს და ჭყონდიდელს წარმოაჩენენ შესაბამისად „ოდიშთა, თაკვერთა და სვანთა მპყრობელ დადიანად“ (ან „ოდიშ-აფხაზთა, თაკვერთა და სვანთა მპყრობელ დადიანად“) და „ჩრდილოსა“ და აფხაზეთის კათალიკოზად“ ან „პონტო: ჩრდილოსა და აფხაზ იმერთა: ყოვლისა კ-ზ მამად მთავრად“ (თ. ყორდანია, „ქრონიკები“, III, გვ. 124, 343, 385), ეფიქრობთ, სადგომ არ უნდა იყოს ჩვენთვის საინტერესო შავნი-ს და ჩრდილო-ს თუ პონტო ჩრდილოს ურთიერთშენაცვლების პრაქტიკა.

¹⁰⁸ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის გამოც., ტ. II, თბ., 1964, გვ. 45, 173, 221, 383.

¹⁰⁹ А. Ламберти, Описание колхиды, называемой теперь Мингрелией, «СМОМПК», тифл., 1913, вып. 43, с. 192; ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ) მ. მგალობლიშვილის გამოც., თბ., 1975, გვ. 108, 203.

ჩაიზეც მისი გადატანის) ან თურქთა მიერ ყარაჩაის მკვიდრთა „ყარაჩერ-ქეზებად“ მცდარი სახელდების შესაძლებლობასაც, ევროპელ ავტორთა მიერ შავი ჯიქის (Karadschichi) და შავი ჩერქეზის (Karacherkes) მაინცდამაინც ყარაჩაის მინა-წყალთან და ყარაჩაელებთან (Caraccioli) გაიგივება, ალბათ, უპრიანია შეფასდეს, როგორც ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის სფეროში წარსულში რეალურად მომხდარი ცვლილებების ცალმხრივი ფიქსაცია, ან კიდევ ყარაჩაის ქვეყნისა და ყარაჩაელთა თურქული და ქართული სახელდების ტრადიციის მაშინაღური ნიველირება. ყოველ შემთხვევაში, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რამდენად შესაბამეა სინამდვილეს ევროპელ ავტორთა ცნობები შავ ჯიქად (ან შავ ჩერქეზად) მაინცდამაინც ყარაჩაისა და ყარაჩაელთა სახელდების შესახებ, ერთი რამ სრულიად ნათელია – თუკი დავუშვებდით ქართველთა მიერ ალანად სახელდებულ ტერიტორიაზე და ალანებად წოდებულ ხალხზე ტოპონიმების შავი ჯიქეთი-ს ან შავი ჩერქეზეთი-ს და ეთნონიმების შავი ჯიქის ან შავი ჩერქეზი-ს ოდინდელ გავრცელებას, მით უმეტეს, ვერ გამოვრიცხავთ იგივე სახელწოდებების გავრცელებას ყარაჩაის დასავლეთით ლოკალიზებულ იმ მინა-წყალზე და იმ ეთნიკურ მასაზე, რომელსაც ქართველები საუკუნეების მანძილზე ჯიქეთს და ჯიქებს უწოდებდნენ. ამდენად შავი ჯიქის და შავი ჩერქეზის მოულოდნელი წარმოჩენა მარტოოდენ ყარაჩაის და ყარაჩაელთა აღმნიშვნელ სახელწოდებებად ნამდვილად ვერ დააყენებს ეჭვქვეშ ქართული შავი ჯიქეთის სწორედ XIII-XIV სს-ის იტალიური რუკებით ცნობილ შავ ჯიქეთთან (mauro zichia) ტერიტორიული შეფარდების მიზანშეწონილობას, რის კვალობაზე ქართული ტოპონიმიური დუპლეტის მეორე წევრის – თეთრი ჯიქეთის ლოკალიზაცია იტალიურ რუკებზე დატანილი თეთრი ჯიქეთი-ს (alba zichia) ადგილზე მით უმეტეს არ ჭირს.

იგივე ითქმის ქართველ მთიელთა (კერძოდ მოხევეთა და მთიულთა) მიერ საქართველოს ფარგლებს გარეთ მცხოვრები ჩრდილოეთელი ოსების შავ ოსებად ნომინაციის¹⁰, ხოლო კავკასიონის მთავარი ქედის პარალელურად აღმართული მთის მასივის შავ მთებად სახელდების¹¹ ფაქტებზეც, რომელთა დანიშნულებას ალბათ ბუნებრივად ახლავს თან საპირისპირო აღწერილობითი სახელწოდებების დონეზე შესაბამისად თეთრი

¹⁰ მოხევეების გაგებით შავი ოსები ლოკალიზდებოდნენ ძაუგის (თანამედროვე ქ. ვლადიკავკაზი) ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით ალაგირისა და დიგორის ტერიტორიაზე. ამ რაიონებისაკენ გამგზავრებას ხევაში „შავ ოსებში წასვლას“ ეძახდნენ (ამ შემთხვევაში ვსარგებლობთ ვალერიან ითონიშვილის ინფორმაციით), ხოლო მთიულთა ერთი ნაწილის მტკიცებით, „შავი ოსი მაშმადიან ოსს ექვივნა, ოსიანობა რო ყოფილა წინაჲ, მაშინ ეგენი გადმოდენილან ოსეთიდან და ეცემოდნიან ჩონ ხალხს“ (ოსებს ივანეს ძე ბენიაიძე, დ. 1907 წ., ს. ნიფორიძე; ს. ფასანაური, 14/IX-1986 წ.).

¹¹ Е. Вайденбаум, Пудеводитель по Кавказу, Тифл., 1888, с. 16.

ოსების და თეთრი მთები-ს ოდინდელი არსებობის შესაძლებლობის დაშვების ცდუნება. მეტად ნიშანდობლივია, აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში (სამეგრელო, გურია) საკმაოდ მრავლად ფიქსირებული მაკრო და მიკრო ტოპონიმები (სულ 13) თეთრო სვანი, ჩეშონა და უჩა შონა, რომელთაგან ორი უკანასკნელი მეგრული წარმოშობის სახელადაა მიჩნეული და ეტიმოლოგიზირებულია როგორც თეთრი სვანეთი (= ჩეშონა) და შავი სვანეთი (= უჩაშონა)¹¹². მართალია, ერთ-ერთ ნაშრომში ჩე-შონა და უჩა-შონა გაგებულია, როგორც შესაბამისად „თეთრი სვანური“ და „შავი სვანური“ და ამ შემთხვევაში ყურძნის ჯიშებია ნაგულისხმევი¹¹³, მაგრამ სხვა პუბლიკაციაში ასახული სამართლიანი მტკიცებით აღნიშნული „სახელები თავდაპირველად ალბათ გეოგრაფიულ ობიექტებს ერქვა, ისე როგორც ზუგდიდის რაიონში ერთ სოფელს ჰქვია „უჩაშონა“, ხოლო გალის რაიონში მთიან მხარეს კი „ჩეშონა“¹¹⁴. თანაც, ვითარების ასეთნაირი შეფასების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს ის ფაქტიც, რომ ს. უჩა-შონა-ს მკვიდრ ჭურღულიათა გვარში დაცული გადმოცემის თანახმად ხსენებულ სოფელში „...მცხოვრებ ჭურღულიების... წინაპარი შორეულ წარსულში ჩრდილოეთ კავკასიიდან გადმოსულა და აქ დასახლებულა. იგი წარმოშობით სვანი ყოფილა. რადგან ჭურღულიები სხვებთან შედარებით უფრო შავგვრემანები იყვნენ, ამიტომ მათი დასახლებისათვის „უჩა-შონა შეურქმევიათ“¹¹⁵. რაოდენ გულუბრყვილოდაც არ უნდა მოგვეჩვენოს სახელწოდება „უჩა-შონა“-ს წარმოშობის ამდაგვარი ახსნა, რაც ძალაუწევს მოგვაგონებს ანალოგიური ხასიათის სხვა არასოლიდურ ეტიმოლოგიებს, ის ფრიად საინტერესოა ჩვენთვის ჭურღულიათა წინაპრად მიჩნეული სვანის სწორედ ჩრდილო კავკასიიდან მოსვლის ფაქტის აქცენტირების თვალსაზრისით, ვინაიდან სპეციალური ისტორიულ-ეთნოგრაფიული კვლევის შუქზე სვანთა ოდინდელი განსახლების არეალში სვანეთის მომიჯნავე ჩრდილო კავკასიის მიწა-წყალიც (კერძოდ, მდ. ბაქსანის და მდ. ყუბანის სათავეები, ე. ი. თანამედროვე ბალყარეთის და ყარაჩაის ტერიტორია) თავსდება¹¹⁶ და, ამდენად, აზრი ჭურღულიათა ჩრდილო კავკასიური წინაპრის შავ სვანად (ე. ი. პირიქითელ, ჩრდილოელ სვანად?) სახელდების, ან მო-

¹¹² თ. მიბჩუანი, დასავლეთ საქართველოს ქართველ მთიელთა ეთნოგენეზის, განსახლებისა და კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1989, გვ. 274-279.

¹¹³ გ. ელიავა, აბაშისა და გვეგეჭკორის რაიონის ტოპონიმია, თბ., 1977, გვ. 104, 110-111, 117, 123.

¹¹⁴ თ. მიბჩუანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 277.

¹¹⁵ თ. მიბჩუანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 276.

¹¹⁶ ბ. ნიყარაძე, (თავისუფალი სვანი), ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, II, თბ., 1964, გვ. 50-51; 132-157; Л. И. Лавров, Расселение сванов на Северном Кавказе до XIX века, «Вопросы Этнографии Кавказа», Тб., 1952, с. 337-344; მისივე, Этнография Кавказа, Л., 1982, с. 113; Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, с. 90-93. და სხვ.

ახალშენის ახალ სამოსახლო ალაგზე მისი თავდაპირველი საცხოვრისის აღმნიშვნელ სახელწოდება შავი სვანეთი-ს (ე. ი. პირიქითი, ჩრდილოეთი სვანეთის?) გადმოტანის შესაძლებლობის შესახებ თავისთავად იბადება. არადა, ამავე რიგის ნომინაციის ანარეკლადვე შეიძლება ვიგულოთ ერთ-ერთი სვანური ლექსის („უშკულა ხევი დაიძრა“) და მისი რაჭული ვარიანტის („დიდი აიძრა სულთანი“) შემდეგი ფრაგმენტები:

„ეს ეცერი და უშკული, შეიქნა დიდი ჯარია...“

„ზემოთა კარსა მოადგა შავი სვანისა ჯარია...“

(ს. ლების ვარიანტი)

„უშკულა ჯევი დაიძრა ეცერსა კაცი გავგზავნე:

ეცერო, თქვენი ჭირიშე, გვახმარე თქვენი ძალია.

შეიყრა სულა სვანეთი, შავი სვანეთის ჯარია“¹¹⁷.

(ს. უშკულის ვარიანტი)

„დიდი აიძრა სულთანი, სულ ამ სვანეთის თავიო

ეს ეცერი და უშკული შეიქნა დიდი ჯარიო...“

...ზემოთა კარსა მოადგა შავი სვანეთის ჯარიო“¹¹⁸.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ერთ-ერთი რაჭველი ინფორმატორის საჭირო განმარტებით დამოწმებულ ლექსში ლაპარაკია „მთელი სვანეთის მინის“ აბორგებაზე (– „არ გეგონოთ აქ სულთანი, ტანს მინას ვეძახით, მთელი სვანეთის მინაო“ – მიუთითებს მთხრობელი¹¹⁹), ხოლო „სულ ამ სვანეთის თავად“ გამოცხადებული უშკულისა და ეცერის თემები ენგურის ხეობაში მდებარე ზემო სვანეთის ყველაზე მაღალმთიან ზოლში ლოკალიზდება, შავი სვანის ჯარი ან შავი სვანეთის“ ჯარი, ელემენტარული ლოგიკის კარნახით, გაგებულ უნდა იქნეს, როგორც „ზემო (თუ ჩრდილოელ) სვანთა ჯარი“ ან „ზემო (თუ ჩრდილოეთი) სვანეთის ჯარი“. მართალია, ვითარების ასეთნაირი შეფასების მხარდამჭერი დამატებითი მონაცემების უქონლობის შემთხვევაში „შავი სვანის ჯარი“ ან „შავი სვანეთის ჯარი“, შესაძლოა რამდენადმე განსხვავებულ ეტიმოლოგიზაციასაც დაქვემდებარებოდა¹²⁰, მაგრამ ჩვენს მიერ

¹¹⁷ ბ. ნიჭარაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-55.

¹¹⁸ „ქსპ“, ტ. II, თბ., 1975, გვ. 447.

¹¹⁹ იქვე, გვ. 451.

¹²⁰ საქმე ისაა, რომ ჩვენს ხელთ არსებული მასალების თანახმად სიტყვაში „შავი“ ზოგჯერ ამოიცნობა ზოგადად „მრავლის“ სემანტიკაც (მაგ.: „მთის კაცი გარე ეხვია, მიეფინების შავათა“), ხოლო თურქულ ენაში ტერმინი ყარა (= „შავი“) „დიდსაც“ ნიშნავდა და ეპითეტის სახით ერთვოდა ხანების, გმირების საკუთარ სახელებს (ყარახან-შავი ხანი, დიდი ხანი, ყარა ყუმ – დიდი ჩიტი, არწივი). (იხ. ოლუზ ნამე, ლ. ჩლაიძის გამოც., გვ. 54). ამასთან, თურქულად ყარა ნიშნავს არა მარტო შავს, არამედ შრისხანე-ს, მძევინვარე-ს, რომლის გათვალისწინებით მაგ. არაგვის საერისთავოს მთიელთათვის წარსულში შერქმეული სახელწოდება – ყარაყალყანი შეიძლება გაიშიფროს როგორც შრისხანე ფაროსნები (ვახტ. ითონიშვილი, არაგვი და არაგველები, თბ., 1989, გვ. 121-122). მეტად სიმპტომატურია აგრეთვე ზოგიერთ ხალხურ ლექსში სიტყვა პირშავის და-

შემოთავაზებული ახსნის მიზანშეწონილობასთან დაკავშირებულ ეჭვებს, ვფიქრობთ, სრულად ფანტაზეს და სინამდვილის საბოლოოდ დაჭეშმარიტებაში გვიმართავს ხელს საკუთრივ სვანეთში (კერძოდ ჰადიშში) თავის დროზე ჩანერილი ერთი არავრცელი თქმულება („თამარ მეფის ბრძოლა თათრებთან“), რომლის თანახმად თამარ მეფის დროს „...თათარი გამოვიდა და საქართველოს ართმევდნენ, თამარ მეფეს ყოლია დადიანი, დადიანმა შავ სვანეთში (მეშხე შვან) გამოგზავნა ნიგნი. შავი სვანეთი მეემზადა, თვითო ფუთი ცერცვი წაიღეს. სვანეთის ჯარი ძველი სენაკის ტეხურზე დადგა. იმ ღამეს ცერცვი ტეხურის რიყეში დათესეს. თათრის ხელმწიფემ გამოიხედა. მეორე დილას ადგა შავი სვანეთის ჯარი და რიყეში ცერცვს დაუწყეს კრეფა და ჭამა. თათრის უფროსმა თქვა: – არიქა, უკან დავიხიოთ, თვარა სვანეთი გამევიდა და იგენი ქვას ჭამენ და ჩვენ რას გვიზამენო, გაგვწყვეტენო. დაბრუნდა თათრის ჯარი, ჭოროხს გადასცილდა. არ დააყენეს აქით“¹²¹.

როგორც მოტანილი ამონაწერისა და ზემოთგანხილული ლექსის ფრაგმენტის შეჯერება ცხადყოფს, სახელწოდებების შავი სვანეთის (მეშხე შვან) და შავი სვანის ოდინდელი გამოყენება ქვემო სვანეთის (ან „სადადიანო სვანეთის“) ჩრდილოეთით და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე ზემო სვანეთისა და ამ უკანასკნელის მკვიდრ ზემო სვანთა (ჟიბე შვანარ) აღმნიშვნელი საკმაოდ არქაული ენდოტოპონიმისა და ენდოეთონიმის დონეზე არავითარ ეჭვს არ იწვევს, რის კვალობაზე მათთან შეპირისპირებაში ხმარებული და შესაბამისად „ქვემო სვანეთის“ და „ქვემო სვანის“ აღმნიშვნელი სახელწოდებების „თეთრი სვანეთის“ და „თეთრი სვანის“ არსებობა ლოგიკურად იგულისხმება. ამდენად, სვანეთისა და სვანების დაყოფა ორ უმნიშვნელოვანეს ნაწილად (შავი სვანეთი // ზემო ან ჩრდილოეთი სვანეთი – თეთრი სვანეთი // ქვემო ან სამხრეთი სვანეთი; შავი სვანები // ზემო სვანები – თეთრი სვანები // ქვემო სვანები) თითქმის მთლიანად იმეორებს ფართოდ გავრცელებული დვალეთის მინა-წყლის შიდატერიტორიულ და შიდატომობრივ პარციაციას (შავი დვალეთი // ჩრდილოეთი დვალეთი – თეთრი დვალეთი // სამხრეთი დვალეთი; შავი დვა-

მონმება მრისხანე-ს, მძვინვარე-ს სინონიმის დონეზე (მაგ.: „დილაზეც ჩამოგვეტივნეს პირშავნი, ლომნი მთისანი...“) ან კიდევ ქართულ (კერძოდ, სვანურ) ზეპირსიტყვიერებაში დესკრიპციული ანტროპონიმების (მაგ. თეთრი მანგური, შავი ბატუ, და სხვ.) ფიქსაცია, რომლებშიც თეთრი და შავი კონკრეტული ფოლკლორული გმირის პიროვნული თვისების (გარეგნობის, სიკეთის, ფიზიკური ძალის და სხვ.) გამომხატველი ჩანს. ამდენად, მოტანილი ფაქტების გაანალიზების კვალობაზე ჩვენთვის საინტერესო „შავი სვანის ჯარსა“ და „შავი სვანეთის ჯარზე“ დაკვირვებას სავსებით ბუნებრივად ახლავს თან მათ მიღმა შესაბამისად „სვანთა მრისხანე ჯარის“ ან „სვანეთის მრისხანე“ (ან კიდევ, „სვანთა დიდი ჯარის“ ან „სვანეთის დიდი ლაშქრის“) დანახვის ცდუნებაც.

¹²¹ ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, ქს. სიხარულიძის, რედ., თბ., 1961, გვ. 84.

ლები // ჩრდილოელი, პირიქითელი დვალები – თეთრი დვალები // სამხრეთელი, პირაქეთელი დვალები).

აღძრულ საკითხთან დაკავშირებით მხედველობაში მისაღებია საქართველოს მეზობელი ქვეყნის – ინგუშეთის ტოპონიმია, რომლის განალიზების საფუძველზე დადგენილია, რომ აქ „ბუნებრივი პირობების მიხედვით ყოველი ხეობა იყოფოდა ორ ნაწილად – არჭაპ-ად (= „შავ ადგილად“ ან „ჩრდილოვან მხარედ“) და წიუჩაპ-ად („წითელ ადგილად“ ანუ „მზიან მხარედ“) და ერთმანეთისაგან განასხვავებენ შავ მთებს (ერუილამ) და მზით განათებულ „წითელ მთებს (წილომ), რაც თავისთავად ტერმინ „შავის“ სწორედ „ჩრდილოეთთან“ ასოცირების კიდევ ერთი არაპირდაპირი მონშობაა¹²².

დაბოლოს, უპრიანია აღინიშნოს, რომ თავის დროზე ცალკეულ ავტორთა ნაშრომებში ადგილი ჰქონდა ჩვენთვის საინტერესო ნომინაციის ახსნის ცდას ბუნებრივი ფაქტორების გათვალისწინებით. ასე, მაგალითად, იტალიელი მისიონერის არქანჯელო დამბერტის განცხადებით, ე. წ. ყარაჩერქეზები ანუ შავი ჩერქეზები ამდაგვარ სახელწოდებას ატარებენ არა მარტო იმიტომ, რომ ისინი შავი ფერისანი არიან, ვინაიდან ისინი ძალზე ქერებია, არამედ, შესაძლოა, იმიტომ, რომ მათ ქვეყანაში ცა მუდმივად მოღრუბლული და ბნელია¹²³. ე. ვეიდენბაუმის აზრით კი კავკასიონის მთავარი ქედის პარალელურად აღმართული მთის მასივის სახელწოდება შავი მთები წარმოსდგება იქიდან, რომ ეს მთები ხშირი, დაბურული ტყეებით იყო დაფარული¹²⁴. მართალია, მოცემულ კვალიფიკაციებს არა აქვს სრულფასოვნების და ჯეროვანი ობიექტურობის პრეტენზია, მაგრამ ისინი უთუოდ ფასეულია ჩვენთვის თუნდაც იმდენად, რამდენადაც უცხოელ ავტორთა მიერ შემოთავაზებული ეტიმოლოგიებიც სიტყვა შავი-სა და ცნებების სიბნელი-ს, წყვდიადის და ჩრდილოეთი-ს ერთ სემანტიკურ წრეში ოდინდელი განთავსების სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს.

ამრიგად, არაა გამორიცხული, რომ განხილული არაორდინარული ნომინაციის პრინციპი, როდესაც საქართველოს წარსულში სიტყვა „შა-

¹²² ბ. გამყრელიძე, 1962-63 წწ. მთიანი ინგუშეთის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში მუშაობის მოკლე ანგარიში, „კავკასიის ეთნოგრაფიული კრებული“, ტ. I, თბ., 1964, გვ. 135; მისივე, Из истории скотоводства в Ингушетии, «Кавказский этнографический сборник» (ქვემოთ ყველგან «КЭС») II, Тб., 1968, с. 242-243; მისივე, ცენტრალური კავკასიის მთიელთა ალპური მესაქონლეობა, თბ., 1982, გვ. 46. შენიშვნა: ინგუშეთის ხეობების ფარგლებში ანალოგიურ დანაყოფებს აფიქსირებს ალ. რობაქიძეც, თუმცა ავტორი არჩაპ-წაეჩაპ-ის ნაცვლად ასახელებს хъовхъе („ჩრდილოვანი მხარე“) და шрахъ-ს („მზიანი მხარე“) А. И. Робакидзе, Жилища и поселения горных ингушей, «КЭС», II, с. 87.

¹²³ Иояни де-Галонифонтибус, Сведения о народах Кавказа. 1404/Пор. З. М. Буниатова, Баку, 1980, с. 16-17.

¹²⁴ Е. Вейденбаум, დასახ. ნაშრომი, გვ. 16.

ვი" ასევე ზოგადად „ჩრდილოეთი“-ს და „ჩრდილოელი“-ს (ან „ზემო“-ს, „ზემოელი“-ს?) სემანტიკური დატვირთვითაც ფიქსირდება, ხოლო მასთან ანტონიმურ მიმართებაში გამოყენებული ცნება „თეთრი“-ს (= „სამხრეთი“, „სამხრეთელი“; ან „ქემო“, „ქვემოელი“?) არსებობა რეალურად დასტურდება ან კიდევ ლოგიკურად იგულისხმება, რომ თურქულენოვან ხალხებში გაბატონებული ადეკვატური სახელდების ტრადიციის ძლიერ გავლენას განიცდიდეს ან ის სულაც მონოლოლობის ხანაში იყოს შემოტანილი კავკასიაში. თუმცა ქართულ (უპირატესად კი სვანურ) და ვაინახურ მასალაზე დაყრდნობით თავისთავად იბადება აზრი აღნიშნული სახელდების ტრადიციის ენდოგენურობაზე (ე. ი. მის ადგილობრივ ქართულ და საერთო კავკასიურ ხასიათზე). ყოველ შემთხვევაში, იმ საკითხის ღიად დატოვების შემთხვევაშიც, თუ რამდენად გამართლებულია ხაზგასმული ტრადიციის მიმღეობაზე ან სრულიად დამოუკიდებლად კავკასიაში (და კერძოდ საქართველოში) მისი წარმოქმნის შესაძლებლობაზე ლაპარაკი, ერთი რამ ნათელია – განხილული მონაცემების შუქზეც ჩვენთვის საინტერესო შავი დვალები-ს და თეთრი დვალები-ს, შავი დვალეთისა და თეთრი დვალეთის მიღმა საკმაოდ ადვილად ხერხდება შესაბამისად ჩრდილოეთელი (ან პირაქეთელი) დვალების და სამხრეთელი (ან პირაქეთელი) დვალების, ჩრდილოეთი (ან პირიქითი) დვალეთისა და სამხრეთი (ან პირაქეთი) დვალეთის ამოცნობა (შდრ.: „პირიქითი და პირაქეთი ხევსურეთი“; „პირიქითი და პირაქეთი თუშეთი“). თანაც, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ ფაქტს, რომ „ძეგლი ერისთავთაში“ შავდვალნი შალვა ქვენიფნეველის მიერ დვალთა წინააღმდეგ თრუსოდან დაწყებული სამხედრო ოპერაციების აღწერასთან დაკავშირებით ფიგურირებენ, მათი გააზრება სწორედ თრუსოსა და, რასაკვირველია, თავად ბუდე დვალეთის მოსახლეებად და შესაბამისად შავი დვალეთის შემადგენელ ერთეულებად ბუდე დვალეთის და თრუსოს მიჩნევა, ვფიქრობთ, არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს, რის კვალობაზე თეთრი დვალების განსახლების არეალის შეფარდება დიდი ლიახვის ხეობის მთიან ზოლთან (მალრან-დვალეთისა და ქვემო დვალეთის ტერიტორიებთან) მით უმეტეს იოლია ჩვენთვის. ასევე არ უნდა ჭირდეს იმის დადგენაც, რომ ჩვენთვის საინტერესო სახელდების ტრადიცია XIII ს-ის მიწურულისათვის უკვე საკმაოდ მყარ ნიადაგზე იდგა, რასაც მოწმობს შავდვალთა მოხსენიება „ძეგლი ერისთავთაში“ XIV ს. დასაწყისის ამბებზე თხრობის დროს.

მაგრამ ყოველივე ზემოთქმულთან ერთად, უთუოდ ღირს დაფიქრება საძიებელი სახელწოდებების განსხვავებული ეტიმოლოგიზაციის შესაძლებლობაზეც, რისკენაც ძალაუვნებურად გვეწევა თეთრი და შავი ფერის სიმბოლური გააზრების ტრადიციაზევე დაკვირვება. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ქართული მასალის მიხედვით და საერ-

თოდაც „...თეთრი ფერი... ღვთაებრიობის, სინმინდის სიმბოლოა“¹²⁵, „...თეთრი გამომხატველია სინმინდისა, სისუფთავისა, და ამავე დროს, რაკი მეტოქეა შავისა, მაჩვენებელია სილამაზისა, განსაკუთრებით, ხალხურ ლაპარაკში“¹²⁶ (აქ თავს გვახსენებს წმ. გიორგის სახელდება „თეთრ გიორგიდ“, ხოლო ხატისა „თეთროსნად“), მაშინ როდესაც „შავი ... სინონიმია უბედურებისა (შავსევანობა), ტანჯვა-წვალებით ცხოვრებისა (შავ-შავება ანუ შავი დღე, შავი სამუშაო), გლოვა – მწუხარებისა (შავების ტარება), ჯოჯოეთისა, სიბინძურისა, ჭუჭყისა და სხვ.“¹²⁷, დვალებთან მიმართებაში გამოყენებული „თეთრი“-ს და „შავი“-ს ქვეშ ეგების ამოცნობას ექვემდებარებოდეს შესაბამისად „ქრისტიანი, რჯულშენახული, ჭეშმარიტი დვალები“ და „ქრისტეს რჯულზედ მიდრეკილი, წარმართი დვალები“. აკი ასეთნაირი ვარაუდის სასარგებლოდ შეიძლება მეტყველებდეს მოხვევთა და მთიულთა მიერ ჩრდილოეთელ ოსთა „შავ ოსებად“ სახელდებისა და ამ რიგის ნომინაციის ადრესატთა კონფესიური სპეციფიკის საგანგებოდ ხაზგასმის (ზოგიერთი მთიული ინფორმატორის მტკიცებით, „შავი ოსი მაჰმადიან ოსს ექვიენა“-ო) ფრიად საგულისხმო ფაქტიც, რაზეც ზემოთ უკვე გვქონდა მინიშნება.

დაბოლოს, არაა გამორიცხული, რომ „შავს“ და „თეთრს“ დვალებთან მიმართებაში სხვა ფუნქციონალურ-შინაარსობრივი ნიუანსებიც მოეპოვებოდეს. რამდენადაც XIII ს-ის II ნახევარში ბუდე დვალეთში ასალანთა (// ალან-ოსთა) ინკორპორაციის კვალობაზე ადგილი უნდა ჰქონოდა დვალთა გარკვეული ნაწილის ირანულენოვან ეთნიკურ ელემენტთან დაახლოებას ან შერწყმას, ხოლო პირაქეთელ დვალებს ამ რიგის ეთნოტრანსფორმაციული პროცესები იმხანად ნამდვილად არ შეეხებია, ვფიქრობთ, არსებობის უფლება აქვს იმ ვარაუდსაც, რომ დვალთა აღსანიშნავად შერჩეულ ფერთა სიმბოლური გამით შესაძლოა ხსენებული ტომის ორ ნაწილს შორის საკმაოდ მკაფიოდ თავჩენილი კულტურულ-ყოფითი (resp. ეთნოგრაფიული) სხვაობა იყოს გამომხატული და შესაბამისად, დისკრიფციული სახელწოდებები შავი დვალი და თეთრი დვალი იმიფრებოდეს როგორც „უჯიშო, მდარე, არაკეთილშობილი დვალი“ და „ჯიშიანი, რჩეული, კეთილშობილი დვალი“.

მართალია, ორი უკანასკნელი ეტიმოლოგია, ჩვენი აზრით, შედარებით მოკლებულია დამაჯერებლობას, მაგრამ იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რომელი ახსნა უფრო სოლიდურად გამოიყურება, ერთი რამ სრულიად ნათელია – შავი დვალი – თეთრი დვალი, შავი დვალეთი – თეთრი დვალეთი საკუთრივ დვალური ან ქართული ნომინაციის პროდუქტია და აღნიშნულ სახელებს ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო ასალანთა (//

¹²⁵ ი. გაგულაშვილი დასახ. ნაშრომი, გვ. 91.

¹²⁶ თ. სახოკია, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანი, თბ., 1979, გვ. 251.

¹²⁷ იქვე, გვ. 735.

აღან-ოსთა) ეთნოგრაფიულ ნომენკლატურასთან, რასაც დაუსაბუთებლად ამტკიცებს ზოგიერთი ოსი სწავლული.

ამდენად, ჩატარებული კვლევის შედეგად ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის ფარგლებში შესაძლებელი ხდება ორი უმთავრესი ერთეულის გამოყოფა თეთრი დვალეთის (// სამხრეთი, პირაქეთი დვალეთის) და შავი დვალეთის (// ჩრდილოეთი, პირიქითი დვალეთის) სახით, რითაც ჯეროვანი წარმოდგენა გვექმნება საკვლევი კუთხის გაცილებით უფრო მასშტაბური შიდატერიტორიული დაყოფის ოდინდელ ტრადიციასზე, ვიდრე ეს პირაქეთი დვალეთის მალრან-დვალეთად (// ზემო დვალეთად, მთიან დვალეთად) და ქვემო დვალეთად, ხოლო ბუდე დვალეთი-ს ალბათ ზედა დვალეთად და ქვედა დვალეთად შედარებით ლოკალური ხასიათის დაყოფის მაგალითზე ჩანს. ამ თვალსაზრისით კი „ძეგლი ერისთავთაჲსაჲს“ დვალეთის ქვეყანა ნამდვილად ბევრს საერთოს ჰპოულობს რაჭასთან და სვანეთთან, რომელნიც ორ ძირითად ნაწილად (შავი დვალეთი-თეთრი დვალეთი) დაყოფილი და თავის პირაქეთ ნაწილში კიდევ უფრო ლოკალური ტერიტორიული ერთეულებისაგან (მალრან-დვალეთი ქვემო დვალეთი) შემდგარი დვალეთის ქვეყნის მსგავსად ასევე გამოირჩეოდა შიდატერიტორიული დაყოფის ორი ტაქსონომიური დონით, რაზეც ზემოთ უკვე გვქონდა მინიშნება.

მაშასადამე, „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობებისა და დამატებით მოხმობილი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალების დაწვრილებითი გაანალიზების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ XIII ს-ის II ნახევრიდან ვიდრე XV ს-ის დასაწყისამდე ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყანა ორ უმთავრეს ნაწილად – პირიქით (ან ჩრდილოეთ) დვალეთად (// შავ დვალეთად) და პირაქეთ (ან სამხრეთ) დვალეთად (// თეთრ დვალეთად) იყოფოდა. ამათგან, შავი დვალეთი იტევდა საკუთრივ ბუდე დვალეთ-ს და თრუსო-ს, ხოლო თეთრი დვალეთი ფარავდა დიდი ლიახვის ხეობის მთიან მონაკვეთს და თავის მხრივ ურთიერთმომიჯნავე ტერიტორიული ერთეულებისაგან – მალრან-დვალეთი-სა (// ზემო დვალეთი-სა ან მთიანი დვალეთი-სა) და ქვემო დვალეთისაგან შედგებოდა, სადაც ლოკალიზდებოდნენ შესაბამისად მალრან-დვალნი (// ზემო დვალნი) და „ქვემო დვალნი“. ამასთან, კონკრეტული ქვეყნის ბუნებრივი პირობებით დეტერმინირებული და ვერტიკალურ ზონალობასთან შეფარდებული ანალოგიური პარციალია („ქვედა დვალეთი“ – „ზედა დვალეთი“; „ქვედანი დვალნი“ – „ზედანი დვალნი“) ხაზგასმული ქრონოლოგიური პერიოდის ბუდე დვალეთისთვისაც არ უნდა ყოფილიყო უცხო, თუმცა აღნიშნულმა ფაქტმა „ძეგლი ერისთავთაში“ ვერ ჰპოვა ასახვა პირაქეთი დვალეთის შესახებ მათიანის თითქმის სრული „დუმილის“ მიზეზით. რაც შეეხება, დვალთა განსახლების არეალს, ის მოიცავდა პატარა ლიახვის ხეობისა და ქსნის ხეობის სათავეებსაც (ქნოლო, ჟამური), რომელნიც

დვალური მოსახლეობით შევსების მიუხედავად არ ქცეულან ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის შემადგენელ მხარეებად.

„ძეგლი ერისთავთა“ საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის აგრეთვე პირაქეთა დვალეთის განაშენიანების სურათზე და დვალთა განსახლების სტრუქტურაზე.

როგორც მათიანეზე დაკვირვება ცხადყოფს, ზღუბერსა და ხოჯას შორის მცხოვრები მაღარ-დვალნი განაწილებულნი იყვნენ შემდეგ უმნიშვნელოვანეს თემ-სოფლებში: 1. ბრუტასშვილნი (ან ბრუტაული), 2. კელე (ან კელეური), 3. კაბუში (ან კაბუშური), 4. სოსხო, 5. წუბენი (ან წუბენის-ჯევი) 6. ხოჯა, 7. წაჲ, 8. ერემა, 9. წუხლეთი, 10. ყარა, ხოლო ზღუბერს ქვემოთ დისლოცირებულ „ქუემო დვალთა“ ძირითად სამოსახლო თემ-სოფლებს წარმოადგენდა: 1. კოშკა, 2. იოსებური, 3. თლე (ან თლისჯევი), 4. მულისველი, 5. წერლუჲ, 6. ზღუბერი, 7. როკა. ქუემო დვალთა სამოსახლო რაიონშივეა საგულევებელი ქვეყანაჲ ბობალეთაჲ („მაშინ მისცეს ქუეყანაჲ ბობალეთაჲ და უწოდნეს ბიბილურნი...¹²⁸), ხოლო რაც შეეხება დვალეთის ქვეყნის კიდევ ერთ ტერიტორიულ ერთეულად („ჯევაღ“, „ქუეყანად“) წარმოსადგენ მაღაროს („ხოლო მეფე გიორგი განილაშქრა მაღაროს...¹²⁹), მარტოოდენ „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობებზე დაფუძნებით შეუძლებელია დაბეჯითებით რაიმეს თქმა საკვლევი რეგიონის ერთი რომელიმე ნაწილისადმი მისი ტერიტორიული კუთვნილების შესახებ.

ძნელი სათქმელია, რამდენად სრულყოფილია დამოწმებული სია, მაგრამ ერთი რამ საესებით ნათელია – აღნიშნულ კომონიმთა მიღმა უთუოდ დვალეთის ცალკეული „ჯევების“ მიხედვით ლოკალიზებული მტირე „ქვეყნები“ ან კიდევ ცალკეულ უბნებად დაყოფილი მსხვილი სოფლები თუ ძირითადი სოფლისაგან „ნაწიწილენი“ წერილი სოფლებით „დაკომპლექტებული“ ტერიტორიული თემები იმალება. ასეთნაირი მტკიცების სასარგებლოდ კი დამაჯერებლად მეტყველებს თუნდაც ის ფაქტები, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ თანახმად დვალეთი ცალკეული „ჯევებისაგან“ შემდგარ ქვეყანადაა წარმოჩენილი („... ხოლო შალვა მიჰმართა ჯევთა დვალეთისათა... მაშინ მოწუნეს და მოაოჯრნეს ყოველნი ჯევნი დვალეთისანი“...¹³⁰), მაგ., თლე თლისჯევში მდებარე პუნქტად ფიგურირებს („... და ჩაივდეს თლისჯევს და მოაოჯრეს თლე“...¹³¹), ტოპონიმი წუბენი წუბენისჯევით არის შენაცვლებული¹³², ხოლო ვირშელ ერისთავის მიერ სოსხოსა და ყარას დალაშქერის ამბავზე თხრობისას გარკვევითაა ლაპარაკი არა ორი, არამედ შესაბამისად 8 და 5 სოფლის ალებზე („... ხოლო ვირშე-

¹²⁸ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 102.

¹²⁹ იქვე, გვ. 106.

¹³⁰ იქვე, გვ. 105-106.

¹³¹ იქვე, გვ. 112.

¹³² იქვე, გვ. 111, 112.

ლი... ჩავიდა სოსხოს და აიღო მას დღესა რვა ციხე და სოფელი... და მეორესა დღესა მივიდეს ყარას და დანუეს ციხე და სოფელი ხუთი" ...¹³³).

ამდენად, განსახლების სტრუქტურის თვალსაზრისით XIII-XV, სს-ის დვალეთი აშკარა სიახლოვეს ამჟღავნებს საქართველოს მთიანეთის სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან, რომელთათვისაც ასევე სპეციფიურია როგორც სოფლების ცალკეულ უბნებად სეგმენტაციის, ან კონკრეტულ ჯგუფში ლოკალიზებული და ფაქტიურად მცირე „ქუეყნად“ ფორმირებული ტერიტორიული ერთეულის ფარგლებში თავმოყრილი რამდენიმე დამოუკიდებელი სოფლის ერთი ზოგადი მაკროტოპონიმიტ სახელდების, ისე კონკრეტული სოფლის ოდინდელი უბნების ახალ სოფლებად ფორმირების, თუმცა ერთი განსაზღვრული ტერიტორიული თემის დონეზე მათი შემდგომი ფუნქციონირების „ტრადიცია“.

საყურადღებოა, რომ „ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებულ დვალურ მაკროტოპონიმთა უმრავლესობა საკმაოდ იოლ ლოკალიზაციას ექვემდებარება გვიანდელი ხანის წერილობითი ცნობებისა და თანამედროვე ტოპონიმიური და კარტოგრაფიული მონაცემების შუქზე. ამასთან, ჩვენს განკარგულებაში არსებული მასალების ანალიზის საფუძველზე ზოგიერთი მათგანის ეტიმოლოგიზაციაც ხერხდება.

ასე, მაგალითად, ცხრაზმის ერისთავთა ქრონიკაში ასახული ბრუტას შვილი უდავოდ თანამედროვე ბრითათს (ოს. БРИТАТ) შეეფარდება, რომელიც ერმანიდონის მარცხენა შენაკადის ბრითათიდონის ხეობაში მდებარეობს და XVIII ს-ის შემდეგ მთლიანად ოსებით დასახლებული სოფელი ჩანს. მართალია, „ბრუტასშვილი“ ერთი შეხედვით ტიპიური გვარსახელური წარმოშობის სახელწოდების შთაბეჭდილებას სტოვებს (ამ შემთხვევაში მდრ. მაკროტოპონიმები: თეთრაულები, მინაძე, ზარიძეები, სტეფანაშვილები და სხვ.), რასთან დაკავშირებით, ალბათ, მეტად ნიშანდობლივია სხვადასხვა პერიოდის წერილობით წყაროებში დამოწმებული ანთროპონიმები ბრუტაის ძის, ბრუტის შვილისა და ბრუტაულისშვილის სახით¹³⁴, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ საგულისხმო ფაქტს, რომ საქართველოს მთიანეთში (კერძოდ ფშავში, ხევსურეთში, მთიულეთში, გუდამაყარში, ხევში, თუშეთში) შვილი ამა თუ იმ ადგილის, ქვეყნის მკვიდრის კუთხური კუთვნილების (წარმომავლობის) აღმნიშვნელი სუფიქსის დონეზეც გამოიყენებოდა (მაგ.: ხევსურთ შვილი = „ხევსურები“, თუშისშვილები = „თუშები“, ფშავლიშვილები = „ფშავ-

¹³³ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 116.

¹³⁴ მამულის მფარველობისა და შეუვალობის განახლების სიგელი გიორგი III-ისა შიომღვიმისადმი (1170 წ.), „ქსძ“, II, გვ. 24; „დსსი“, I, 6. ბერძენიშვილის გამოც. თბ., 1940, გვ. 13; 1781 წ. არაგვის საუფლისწულოს აღწერა. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, წ. I, თბ., 1967, გვ. 115.

ლები", „თათრისშვილინი“ = „თათრები“ და ა. შ.¹³⁵) „ელ“-ის, „ურ“-ის და „ულ“-ის პარალელურად, ვფიქრობთ, კიდევ უფრო სარწმუნოა ქსნის ერისთავთა ქრონიკაში ხსენებული „ბრუტას შვილინი“-ს აღქმა არა მაინც-დამაინც რიგით ანთროპონიმულ სახელად, არამედ ბრუტაულად ნოდებული ტერიტორიული ერთეულის (მდრ. ბარეული, თორმანეული, ბუგეული, მარნეული და ა. შ.) მკვიდრთა აღმნიშვნელ და სადაურობის გამომხატველ ისეთსავე ზოგად სახელწოდებად, როგორადაც გვევლინებიან, მაგალითად, „მატილიონნი“, „ამლიონნი“. სხვათა შორის, ვითარების ასეთნაირ შეფასებას სათანადო დამაჯერებლობას ჰმატებს ის გარემოებაც, რომ გიულდენშტედტის ნაშრომში და მასზე დართულ ერთ-ერთ რუკაზე საძიებელი მაკროტოპონიმი ფიგურირებს სწორედ ბირტაული-ს ბირტააული-ს ან ბირტოაულის („Birtaul“, „Birtaaul“, „Birtoul“)¹³⁶, ხოლო 1802-1890 წწ-ის მრავალრიცხოვან საბუთებში ბრუტაულის, ბრიტაულის ან ბრუტეულის ფორმით¹³⁷, რაშიც მეტ-ნაკლები სიზუსტით ჩანს დაცული მისი თავდაპირველი ფონეტიკური სახე. ამასთან, XIX ს-ში საუკუნეთა სიღრმიდან შემონახულ ბრუტაულს თანდათან ენაცვლება და ჩვენს ეპოქაში საბოლოოდ ბატონდება ოსი მოახალშენეების მიერ ხმარებაში დანერგილი ნომინაციის ვარიანტი ბრიტათას სახით, რომელსაც ერთ-ერთი მკვლევარი, სრულიად უსაფუძვლოდ, ძველთაძველ სახელწოდებად აცხადებს და პირველადაც კი თვლის ბრუტაულთან შეპირისპირებაში¹³⁸. არადა, ბრიტათას სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღმართულ ქედს დღესაც ბრიტაული ეწოდება, ნიშნად ოდინდელი ნომინაციის ტრადიციის გამძლეობისა.

ბრუტაულის ეტიმოლოგიის დადგენასთან დაკავშირებით საინტერესოა ითქვას, რომ, მაგალითად, თუშეთში დამონმებული მიკროტოპონიმით – საბრუტა აღნიშნულია „ხიფათიანი ადგილი“¹³⁹, ზემო იმერეთში ვადასტურებთ ტერმინს ბრუტსაბძელა („ქათმის ზურგი“)¹⁴⁰, პირაქეთა დვალეთის დასავლეთით აღმართული ერთ-ერთი მთა სახელდებულია ბრუტსაბძელად¹⁴¹, XVII ს-ის საბუთებში იხსენიება ქვემო ქარ-

¹³⁵ ა. შანიძე, მთის კილოთა ლექსიკონი, „თხზულებანი თორმეტ ტომად“, ტ. I, თბ., 1984, გვ. 434-435; ქველ, ტ. VII, თბ., 1962, გვ. 1378.

¹³⁶ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქარაველოში, ტ. I, გვ. 223; ტ. II, გვ. 67 (იხ. აგრეთვე თანდართული რუკა).

¹³⁷ ИЮОДМ (1800-1864 гг.), Составит. И. Н. Цховребов, т. II, Сталинград, 1960, с. 59, 96, 179, 180, 405, 433, 492, 504; т. III, Цхинвал, 1961, с. 82-84, 161, 297, 489, 547.

¹³⁸ З. Д. Цховребова, Топонимия Южной Осетии в письменных источниках, Тб., 1979, с. 27-28.

¹³⁹ გ. კურდღელაძე, თუშეთი (მეურნეობა, ბუნება, ტოპონიმია), თბ., 1983, გვ. 108.

¹⁴⁰ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, შემდგ. აღ. ლლონტი, მეორე გამოცემა, თბ., 1984, გვ. 89.

¹⁴¹ ვახუშტი ბაგრატიონის თხზულებაში იხსენიება ზეკარას მთის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ბრუტ-საბძელას ან ბრუტ-საბძელის მთა (იხ. ვახუშ-

თლის ორონიმი ბრუტიანის მთა¹⁴², ხოლო მთიულეთსა და აჭარაში ფიქსირდება შესაბამისად მიკროტოპონიმები ბრუტანყალა¹⁴³ და ნაბრუტყალა¹⁴⁴. მეტად დამაფიქრებელია აგრეთვე ისეთი ტერმინები, როგორიცაა მაგ. ბრუტი („მეკეცე“), ბრუტიანი („თვალთ ახლოს მხედველი“), ბრეტი („ბუზია თაფლსა იქმს კეთილსა ველზედ“)¹⁴⁵, ბრუტდასეული (ფშ. „ბრუდახეული, დარეტიანებული“)¹⁴⁶.

რამდენადაც დამონებული მონაცემების ფონზე საძიებელი სახელის ახსნაზე მეცადინეობას ძალაუწებურად ახლავს თან ტოპოფუძეში „ბრუტა“ უწინარეს ყოვლისა ზოგადად „მალალის“ („თავბრუდამხვევი სიმალლის“), „ციცაბო, დეკი ადგილის“, ან „ბორცვის“ სემანტიკის ამოცნობის ცდუნება, „ბრუტაული“ პირველ რიგში ალბათ ტოპონიმიური პოზიტიურობის პრინციპით წარმოქმნილ იმ სახელწოდებად იმსახურებს დახასიათებას, რომელშიც კონკრეტული მხარის (სახელსადები ობიექტის) ფიზიკურ-გეოგრაფიულმა რეალიებმა ჰპოვა ასახვა (ამ თვალსაზრისით კი შდრ.: „გორული“, „მალაროული“ და სხვა.). არაა გამოსარიცხი აგრეთვე ტერმინ „ბრუტი“-საგან („მეკეცე“) „ბრუტაულის“ მომდინარეობის შესაძლებლობაც, რის კვალობაზე ეს უკანასკნელი ყოფა-ცხოვრების (კერძოდ ხელოსნობის სახეობის) ამსახველ რიგით მაკროტოპონიმად უნდა ვიგულოვოთ (შდრ.: ანალოგიური ხასიათის მაკროტოპონიმები: „მჭედლური“, „სანახშირის ჭევი“ და სხვ.).

„ძეგლი ერისთავთაჲსეული“ „კელე“ (თუ „კელეური“), ვითარცა მალრან-დვალთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი თემ-სოფელი, უდავოდ თა-

ტი, აღწერა..., გვ. 634, 644, 648). ავტორის მტკიცებით "... ბრუც-საბძელი ეწოდა, ვინაჲთგან არს მგზავსი საბძლისა და უქმი" (გვ. 648); ხალხური ცრურწმენით ეს მთა კუდიანების შესაკრებელს წარმოადგენდა. შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ დავით ბაგრატიონის ნაშრომში ორონიმი ბრუტსაბძელი ბრონტსაბძელის ფორმით არის შეტანილი და იქვე ავტორის მიერ განმარტებულია, თითქოს ბრონტ-საბძელი ნიშნავდეს „ციკლოპ ბრონტოსის საცეხე სახლს" (Давид багратиони, История Грузии, Текст издал А. А. Рогава, Тб., 1971, с. 28.), რაც ცხადია, არ შეესაბამება სინამდვილეს. ს. კაკაბაძე პარალელს ავლებს ორონიმ ბრუტსაბძელსა და „ძეგლი ერისთავთაჲსეული" ხსენებულ „ბრუტას-შვილს" შორის, რომელსაც ჩვეულებრივ გვარსახელად მიიჩნევს (Памятник эриставов. Перевод, исследование и примечание С. С. Какабадзе, Тб., 1979, с. 45).

¹⁴² განჩინება როსტომ მეფისა ბარათაშვილთა ყმა-მამულის საქმეზე (1632-1658), „ქსძ“, ტ. IV, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1972, გვ. 110; განჩინება როსტომ მეფისა პაპუნა და ყაფლან ბარათაშვილების ყმა-მამულის საქმეზე (1646-1658), „ქსძ“, ტ. VI, ი. დოლიძის რედ., 1977, გვ. 590.

¹⁴³ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, გვ. 109.

¹⁴⁴ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს ტოპონიმთა, I, გვ. 54.

¹⁴⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, გვ. 53, 54.

¹⁴⁶ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 89.

* რედაქტორის შენიშვნა: ბრუტასშვილების ეტიმოლოგიასთან დაკავშირებით, ავტორმა გარკვეული ცვლილებები შეიტანა გლოტტოგენეზისადმი მიძღვნილ თავში. ამავ თავში გადასინჯულია კელეურისა და კაბუშურის ეტიმოლოგია.

ნამედროვე ს. ჩელიათის (ოს. Челиат) შეესაბამება, ლოკალიზდება რა ყადლასანიდონის მარჯვენა შენაკადის ჩელიათდონის ხეობაში. ცხადია, ამჯერადაც საქმე გვაქვს მოგვიანებით ოსებით დასახლებული დვალური „ჭვეის“ ძირძველი სახელწოდების არსებითი ფონეტიკური სახეცვლილების ფაქტთან, როდესაც საძიებელ ტოპონიმში ბგერა კ გადასულია ჩ-ში (მდრ.: ანალოგიური ხასიათის ტრანსფორმაცია: ქსანი → ჩისან; ქეშელთა → ჩესელთ; კეხვი → ჩეხ), ხოლო ბოლოსართად ოსური ენისათვის დამახასიათებელი თა ტოპოფორმანტია წარმოდგენილი (მდრ.: ბრუტაული → ბრითათა; კაბუში (ან კაბუშური) → კაბუშთა და სხვ.). ამდენად, მიზანშეუწონელია პარალელის გავლება სახელწოდება ჩელიათ-სა და დიდოეთში ფიქსირებულ მაკროტოპონიმ ჩალიახს შორის, რასაც ვადასტურებთ ერთ-ერთ ნაშრომში¹⁴⁷ და რაც ძალაუფლებურად ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიული ერთეულის ოსური ნომინაციის ფორმის პირველადობის აღიარების ტოლფასია. სამაგიეროდ, ყოველგვარი ყოყმანის გარეშე შეიძლება „კელე“-ს (თუ „კელეურის“) შედარება მასთან ფონეტიკური მსგავსების თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად ღირსშესანიშნავ ისეთ მიკრო და მაკროტოპონიმებთან, როგორებიცაა, მაგალითად კლიათი (ბუდე დვალეთის ერთ-ერთი სოფლის სახელწოდება), კელეთ ციხე (მიკროტოპონიმი თიანეთში¹⁴⁸), კელევანი (მიკროტოპონიმი იმერეთში¹⁴⁹), კელდის-ციხე (ერთ-ერთი სოფლის სახელწოდება რაჭაში¹⁵⁰), კელასური (ჭიდრონიმი და კომონიმი აფხაზეთში), კელასკური (ტოპონიმი შავშეთში), კალასური (კომონიმები კახეთში და იმერეთში), კელეტი მერე, ყელეთაური (მიკროტოპონიმები აჭარაში¹⁵¹), კელდალი (მთის სახელწოდება ნიგალში¹⁵²).

საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტის ნაშრომისა და იმავე სწავლულის მიერ შედგენილ რუკაზე ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმი ასახულია კელიელის (Keliel) ან კელიეთი-ს (Keliet) ფორმით¹⁵³, ხოლო XIX ს-ის მრავალრიცხოვან საბუთებში ის არაერთგზის ფიგურირებს როგორც კელიათი ან ჩელიათი (Келиати, Челиат)¹⁵⁴, რაც თვალნათლივ ცხადყოფს,

¹⁴⁷ ი. მეგრელიძე, სიძველეები ლიხვის ხეობაში, თბ., 1984, გვ. 286.

¹⁴⁸ საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ რუკაზე იგივე სოფელი დატანილია კალიათი-ს (Калиат) სახელწოდებით.

¹⁴⁹ გ. ბედოშვილი, ერწო-თიანეთის ტოპონიმი, გვ. 119.

¹⁵⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 309).

¹⁵¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 291.

¹⁵² ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, ნ. I, გვ. 73, 113.

¹⁵³ ი. სიხარულიძე, ნიგალი, თბ., 1985, გვ. 59.

¹⁵⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 67 (იხ. აგრეთვე ნაშრომზე დართული რუკა).

¹⁵⁵ «ИПОДМ», т. II, გვ. 33, 96, 166, 177, 178, 491-492, 503, 513, т. III, გვ. 83, 500, 161, 547.

ერთი მხრივ, საძიებელი ტოპონიმის თითქმის პირვანდელი სახით შემონახვას XIX ს-მდე, ხოლო მეორე მხრივ XIX ს-შივე „კელე“-ს (თუ „კელეური“-ს) ნაცვლად უკვე „ჩელიათა“-ს ხმარებაში დანერგვისა, და, შესაბამისად, ოფიციალური ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის სფეროში ოსური სახელდების ფორმის საბოლოოდ გაბატონებისათვის საკმაოდ მყარი ნიადაგის შემზადების ფაქტს.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ თუ ჩვენ „ძეგლი ერისთავთასეულ“ „კელეურ-კაბუშური“-ის მიღმა დვალური სოფლების „კელე“-ს და „კაბუში“-ს მკვიდრთ – „კელელებს“ და „კაბუშელებს“ დავინახავთ (შდრ. „თლეველ-მულისველენი“, ზოჯაელ-ნაელნი“ და სხვ.) და, ამდენად, ელემენტარული ლოგიკის ძალით კომონიმებზე „კელე“-სა და „კაბუშ“-ზე დართულ ურ ფორმატს წარმომავლობის (სადაურობის) გამომხატველ სუფიქსად ვიგულებთ, ნიადაგ ორი აზრი არ შეიძლება არსებობდეს საძიებელი ტოპონიმის სწორედ „კელე“-ს ფონეტიკური ფორმით აღდგენის საჭიროებაზე. მაგრამ, თუ საკვლევ ტოპონიმს მაინცდამაინც „კელეურ“ ფორმით აღვიქვამთ, რაც ნაკლებ სარწმუნოდ მიგვაჩნია, მაშინ ის ურ სუფიქსიან გეოგრაფიულ სახელთა საკმაოდ ვრცელ სიას შეავსებს (შდრ.: ფასანაური, კოლბაური, გნასური, კულბეშაური და ა. შ.). ყოველ შემთხვევაში, ორივე ვარიანტისადმი მეტ-ნაკლები ნდობით განწყობის კვალობაზე ძალაუვნებურად მოგვიწევს ტოპონიმ „კელე“-ს ან ტოპოფუძედ გამოყოფილ იმავე „კელეს“ ეტიმოლოგიის გარკვევაზე გარჯა, რასთან დაკავშირებით, უთუოდ მეტად სიმპტომატურია ქართულ ლექსიკურ ფონდში დამონმებული ისეთი ტერმინები, როგორიცაა მაგალითად კელენი („მცირე სენაკი“; შდრ.: ლეკ. Kile – „სიმაგრე“, ხინდის ენაზე Kila – „სიმაგრე“; ირან. ავღან. Kelai, Kelete – „გამაგრებული ალაგი შემალ-ლებაზე“, „სოფელი მთაში“), კელენჯუხი (იმერ. „ჯიუტი, მაგარი, მიუდგომელი“), კილოთ (სვან. „წვეტიანი კლდე“), კვლთხი (სვან. „მაღალი“), კილო (რაჭ. „მთის თვალუწვდენელი უღელტეხილი“; შდრ.: ლეკ. Kila – „მწვერვალი, სათავე“; უძველესი ინდოევროპული ფუძე KheI- „მთა“, „ამ-აღლება“¹⁵⁵; ირან. Kele – „ქედი, ამაღლება“, ევენკ. Kela – „წყალგამყოფი მთებში“), კელი (იმერ. „პურის სალენი იარაღი, კევრი“; შდრ.: ლათ. Keltis – „სატეხი, ქვის ცული“), კელამიდა (გურ. „პატარა კეცი თიხისა“), კელი, კელა (იმერ, ლეჩხ., „ნაკელი“, შდრ.: რუს. Келай- „ძალზე დიდი ჭაობი“, მანს. Кел, Келиг – „ჭაობი“), კელა (ქიზიყ., ფშ., თუშ „კრაზანა“), კელავერი (ლეჩხ. „ნეკნი“).

როგორც მოტიანილ მასალაზე დაკვირვება გვაფიქრებინებს, „კელე“ (თუ „კელეური“) შესაძლოა უკავშირდებოდეს ზოგადად, „სახლის“ ან „სი-

¹⁵⁵ Т. В. Гамкрелидзе, В. И. Иванов Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, Тб., 1984, с. 669.

მაგრის" აღმნიშვნელ სიტყვა კელე-ს ან კელენ-ს და, ამდენად, ნაგებობების სახეობის ამსახველ ტოპონიმს წარმოადგენდეს (მდრ.: „სენაკი“, ციხიათა“, „ბელელეთი“, „კოშკა“, „დარბაზი“ და ა. შ.), თუმცა არაა გამოსარიცხი კელე-ში ზოგადად „მიუდგომელი, მთიანი ალაგის“, „ქედის“ აღმნიშვნელი ოდინდელი ტერმინის ამოცნობისა და, შესაბამისად, მისგან მომდინარედ საგულეებელ „კელეში“ (თუ „კელეურში“) რელიეფის ან კონკრეტული მხარის ლანდშაფტური თავისებურების ამსახველი მაკროტოპონიმის დანახვის შესაძლებლობაც (მდრ.: „გორული“, „კლდეთი“, „ნვერი“, „ტაფნი“, „ვაკია“ და სხვ.). არსებობის უფლება აქვს აგრეთვე ვარაუდს ტერმინებისაგან კელი, კელა („ნაკელი“) ან კელი („კერი“), „კელეს“ (თუ „კელეური“-ს) შესაძლო მომდინარეობის შესახებ, რაც ყოფა-ცხოვრების (კერძოდ, ხვან-თესვის ან ნიადაგის განოყიერების პროცესის) ამსახველ ტოპონიმად (მდრ.: „ქურთა“, „ნაბაკარი“, „კალოური“, „საძნაური“, „ნაგუთნი“, „კალო“, „ნამკალა“ და სხვ.) მისი დახასიათების უფლებას მოგვცემდა. მიზანშეწონილია „კელე“ (თუ „კელეურის“) ახსნა სიტყვა კელა-ს („კრაზანა“) მნიშვნელობის გათვალისწინებითაც, რითაც ის მწერის სახელიდან მიღებულ ტოპონიმთა სიას შეავსებდა (მდრ.: „ბზიკურთა“, „ფუტკარაული“, „ბუჭყინტა“ და სხვ.). ყოველ შემთხვევაში, ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების დანიშნულების შუქზე „კელეს“ (თუ „კელეურის“) ეტიმოლოგიზაციის ნებისმიერი ცდა პრინციპში არ ენიშნაღმდეგება იმ საბოლოო აზრს, რომ ტოპონიმი „კელეც“ („თუ კელეურიც“) უშუალო შესაბამისობაში ჩანს დომინანტის (სახელდების ობიექტის) ნიშანთვისებასთან და ამდენად ისიც, ბრუტაულის მსგავსად, ტოპონიმიური პოზიტიურობის პრინციპით წარმოქმნილ გეოგრაფიულ სახელთა ვრცელ ნუსხაში იმსახურებს შეტანას.

დაბოლოს, „კელე“-ს (თუ „კელეურის“) ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით მეტად ნიშანდობლივია საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში საკუთარი სახელების – კელო-ს, კელეზერი-ს და გვარების – კელაშვილის და კელაურიძეს არსებობის ფაქტებიც, რაც ძალაუნებურად ბადებს აზრს საძიებელ სახელში ჩვეულებრივი ანთროპონიმიული ტოპონიმის დანახვის საჭიროებაზეც, მით უმეტეს, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ანალოგიური ხასიათის გეოგრაფიულ სახელებს საკმაოდ დიდი რაოდენობით ვადასტურებთ (მდრ.: კაიშაური, გოგნაური, მანასეური და სხვ.).

„ძეგლი ერისთავთასეული“ კაბუში (თუ კაბუშური) უდავოდ თანამედროვე ს. კაბუშთას (ოს. Къабушад) შეეფარდება, ლოკალიზდება რა მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა მდგენელის ყაღლასანიოდის ხეობაში. საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტის ნაშრომში და XIX ს-ის საბუთებში

საძიებელი ტოპონიმი ასახულია როგორც **კაბუსთა** (Kabusta, Кабуста)¹⁵⁶, რაც თვალნათლივ ცხადყოფს მალრან-დვალეთის ერთ-ერთი თემ-სოფლის ოსური სახელდების ფორმის სრულ გაბატონებას ჯერ კიდევ XIX ს-თვის.

კაბუშ-ს (თუ **კაბუშური-ს**) ფონეტიკური მსგავსების თვალსაზრისით მეტ-ნაკლებად საინტერესო პარალელები მოეძებნება საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში დაფიქსირებული ისეთი გეოგრაფიული სახელების სახით, როგორიცაა მაგალითად **კიბიში** (მყინვარი ხევში), **კაბიშხა** (მთა აფხაზეთის კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე), **კუბიში** (ჰიდრონიმი აფხაზეთში), **კაპიშისტრა** (მთა აფხაზეთის კავკასიონზე), **კაბური** (სოფელი ქვემო ქართლში), **კაბენი** (მონასტერი ქსნის ხეობაში), **კაბერი** (ციხე ლეხურას ხეობაში), **კაბელის ქედი** (ბორცვის სახელწოდება ს. ჯალმთანში, მთიულეთი¹⁵⁷), **კაბეთი** (სოფელი საფერშეთის ხეობაში)¹⁵⁸, **კიბული** (მთა ფშავეში)¹⁵⁹, **კაბუჩი** (ან კაბუჭი, მიკროტოპონიმი ს. ელოიანში, ქსნის ხეობა¹⁶⁰), **კაბაური** (მიკროტოპონიმი ს. ზვარეში, აჭარა¹⁶¹), **კაბარჭკორი** (კლდიანი გორის სახელი ს. ბეხურთაში, თუშეთი¹⁶²), **საკაბური სერი** (მიკროტოპონიმი ს. რუსთავეში, სამცხე¹⁶³) და სხვ. ამასთან, **კაშუში-ს** შედარებას სევანეთის ტოპონიმიკურ ნომენკლატურასთან (სადაც უხვად გვაქვს -შ და -უშ სუფიქსიანი სახელები: „ხერხვაში“, „სურმუში“..., „ყამუში“, „კიჩხულდაში“, „ჰამაში“, „ბაბაში“, „ყიბლეში“ და ა. შ.) ალბათ სავსებით ბუნებრივად ახლავს თან სწორედ სევანური იერსახის მქონე გეოგრაფიულ სახელად მისი წარმოდგენის ცდუნება, თუმცა მარტოოდენ გარეგნული მსგავსების საფუძველზე (კაბუშის მაგალითზე) სევანურ-დვალური ტოპონიმიური შეხვედრის გამოვლენით ცალმხრივი გატაცება, ვფიქრობთ, მაინც უფრო ნაკლებად მომგებიანია, ვიდრე ტოპონიმ **კაბუში-ს** (თუ **კაბუშური-ს**) ეტიმოლოგიის გარკვევის ცდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში დამოწმებული ისეთი ტერმინების მნიშვნელობის სავალდებულო გათვალისწინების შუქზე, როგორიცაა **კიბუჭი** (ან **კიბირჭი** / **კიბეჩი**, **კაბუჭი** / **კაბუჩი** / **კაბურჭი** (მთიულ., თუშ., ხევს., ფშ.: „კლდიანი, ლადა-ლუდა ადგილი“, „კლდის პირზე გაყვანილი ვინრო, ძნელად სავალი გზა“; შდრ.: იმერ., გურ.: **კაბეტი** - „დაუმუშავებელი მინა“, იმერ. **კაბეხი** - „მაგარი, მიუდგომელი“, რაჭ.: **კაბელა** - „უშნო, აყლაყუ-

¹⁵⁶ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 67. «ИИОДМ» т. II, с. 96. Т. III. с. 94, 160. 489.

¹⁵⁷ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, გვ. 138.

¹⁵⁸ ვახტ. ითონიშვილი, „ქხემ“, 1986, რვ. 2. გვ. 16.

¹⁵⁹ ვახტ. ითონიშვილი, „ფემ“, 1988, რვ. 1, გვ. 68.

¹⁶⁰ ვახტ. ითონიშვილი, „ქხემ“, 1985, რვ. 1. გვ. 7.

¹⁶¹ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, I, გვ. 67.

¹⁶² გ. კურდღელაძე, თუშეთი, გვ. 110.

¹⁶³ ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, II, გვ. 156.

და"; არაქართულ ლექსიკურ სფეროში: თურქ., მონღ.: Kabirga – „კლდე, კლდიანი ქედი“; დარგული Kaბ – „უღელტეხილი, კისერი“; ლიტვ. Kuburc „მთის, ქარაფი“). მართლაც, ჩვენთვის საინტერესო კაბუში-სა და დამონებული ტერმინების სემანტიკური სიახლოვის დაშვებისა და კაბუჭ / კაბუჩ / კიბუჭის ფონეტიკური ნაირსახეობის დონეზე კაბუშის ოდინდელი გამოყენების შესაძლებლობისადმი თუნდაც მინიმალური ნდობით განწყობის შემთხვევაში, ნიადაგ ვერაფერი შეუშლიდა ხელს კაბუში-ს (თუ კაბუშურის) გააზრებას ტიპიურ ლანდშაფტურ-აღწერილობით („კლდიანი, ლადა-ლუდა ადგილის“, „მიუდგომელი ალაგის“ ამსახველ) ტოპონიმად (მდრ.: ლადო, კილდეური, გორული და სხვ).

„ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებული ხოჯა (თუ ხოჯი) თანამედროვე ს. ხოდს (ოს. Ходз) შეეფარდება, რომელიც ხარულის ქედის დასავლეთ კალთაზე, მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა მდგენელის ყაღლასანი დონის ხეობაში ლოკალიზდება. ცხადია, ოსთა დასახლებამ მალრან-დეალეთში და აქ ეთნიკური სიტუაციის მკვეთრმა შეცვლამ ამ მაკროტოპონიმის ოდინდელ იერსახესაც დაამჩნია კვალი, რაც ოსური ენის ფონეტიკური თავისებურებითაა განპირობებული (ხოჯა → ხოდ).

საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტის თხზულებაში ხოჯი უკვე ასახულია ხოდის (Chods) ფორმით, ხოლო XIX ს-ის წერილობით წყაროებში ის არაერთგზის ფიგურირებს როგორც ხოჯი (Ходжи), ხოჯა (Ходжа), ხაჯი (Хаджи), ხოძი (Ходз) ან ხოძა (Ходза)¹⁶⁴, რაც დამაჯერებლად მონიშნავს ოსური ნომინაციის დომინირების პარალელურად ძველთაძველი სახელდების ტრადიციის შემონახვას თითქმის XX ს-ის დამდეგამდე.

ხოჯას (ან ხოჯს) მეტად საგულისხმო ფონეტიკური პარალელები მოეძებნება საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში დადასტურებული შემდეგი ტოპონიმების სახით: ხოჯი (სოფელი ლეჩხუმში), ხოჯის სოფელი (ყოფილი სოფელი ხევში)¹⁶⁵, ხოჯალი (მწვერვალი კოდორის ქედზე, დალის სვანეთის სამხრეთით), ხოჯორა (ჰიდრონიმი რაჭაში), ხოჯაური, ხოჯასერი (მიკროტოპონიმები აჭარაში)¹⁶⁶, ხოჯორნი (სოფ. ქვემო ქართლში), ხოჯეგას ჯევი (ჰიდრონიმი ხევსურეთში) ხოჯაბეგი (სოფ. ჯავახეთში), ხაჯალიჩო (მიკროტოპონიმი მთიულეთში)¹⁶⁷, ოხოჯა (სოფ. ოჩა-

¹⁶⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 67; «ИПОДИ», ტ. II, გვ. 178-180, 207-208, 236, 516; ტ. III, გვ. 83.84, 94, 298, 547.

¹⁶⁵ ხოჯის სოფელი ფიგურირებს ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომზე დართულ სოფელთა სიაში, სადაც ის დასახლებულია ს. აჩხოტის გვერდით (იხ. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1941, იხ. სოფელთა სია, გვ. 200), ხოლო ვახუშტის მიერ შედგენილ ერთერთ რუკაზე ხოჯის-სოფელი დატანილია ს. აჩხოტის მეზობლად, რაც შესაძლოა სწოს ხეობაში მისი ლოკალიზაციის სასარგებლოდ ლაპარაკობდეს.

¹⁶⁶ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, I, გვ. 74, 134.

¹⁶⁷ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, გვ. 117.

მხირის რ-ნში), **ოხოჯა** (სოფ. გალის რ-ნში). ამათგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ხევის ტერიტორიაზე დამონმებული ტოპონიმი **ხოჯის-სოფელი**, რომლის გაჩენას დვალეთის მომიჯნავე მხარეში, შესაძლოა, აქ დვალთა ოდინდელ ინფილტრაციას ვუმაღლოდეთ, თუმცა დვალურ-სვანური თუ დვალურ-ზანური ლექსიკური შეხვედრების გამოვლენის თვალსაზრისით ინტერესს იწვევს აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში (ლეჩხუმი, რაჭა, სამურზაყანო) ფიქსირებული ტოპონიმები – **ხოჯი**, **ხოჯალი** და **ოხოჯა**.

ხოჯას (ან **ხოჯი-ს**) ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით უთუოდ დამაფიქრებელია ისეთი ტერმინები, როგორიცაა მაგ.: **კოჯი** (სვან. „კლდე“), **კოჟე**, **კოჯე** (ლეჩხ. „ქვიანი ბორცვი“), **კოჟი** (იმერ. „მაღალი, წვრილქვიანი ადგილი“). **კოჟორი** (ქართ. „ქვიანი ადგილი“), **კოზი** (მთიულ. „ქვიანი ადგილი“), **ხიოჭი** (იმერ., რაჭ. „გამხდარი“), „**მჭლე**“, **ხრი-ოკი**) **ხოჯეგი** (ფშ., „ჯაჭვ-ჩაჩქანი“), **ხაჯე** (თუშ., „კლდის მცენარის სახელწოდება“), **ლოჯი ხოჩი** (ოკრიბ., „გრძელი და უშნო წინა კბილი“), **ხოჯი** (მეგრ., ჭან. „ხარი“), **ხუჯი** (მეგრ. „მხარი“, შდრ.: **ლაკური ხაჩ-მხარი**), ადგილობრივ ტოპონიმიაში „მთის კალთა“), **ხაჯი** (მეგრ. „ცერცვი“), **ყუჯი** **ხუჯი** (მეგრ. „ყური“), რომელთა მნიშვნელობის გათვალისწინება შესაძლოა იძლეოდეს კიდევ გასაღებს საძიებელი ტოპონიმის ასახსნელად. არადა, ჩვენთვის საინტერესო **ხოჯას** (ან **ხოჯის**), ისევე როგორც **მალ-რან-დვალეთის** სიახლოვეში ფიქსირებულ ტოპონიმ **კოზორის** (შდრ.: **კოჯორი**, **კოშორი**, **კოზურთ კარი**)¹⁶⁸ გააზრებას, მაგალითად, კლდიანი რელიეფის ამსახველ ტოპონიმად ეგების მხარს უჭერდეს ის ფაქტიც, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ დვალეთის მიწა-წყლის ცალკეულ უბნებს და მათ შორის **ხოჯას** სწორედ კლდიან მხარედ გვაცნობს („...ესე ყოველნი ბრძოლილ იყუნეს კლდესა **ხოჯისასა** ორ დღე...¹⁶⁹“), თუმცა საკვლევი სახელწოდების ეტიმოლოგიის საკითხის ღიად დატოვების შემთხვევაშიც ერთი რამ სრულიად ნათელია – **ხოჯას** (ან **ხოჯის**) რამდენადმე სოლიდური ახსნის პერსპექტივაც მთლიანად ქართული (ან ქართველური) ლექსიკური მასალის მოხმობასთან და მის სკრუპულოზურ ანალიზთან ჩანს დაკავშირებული.

„ძეგლი ერისთავთაჲსელი“ ერემა თანამედროვე ს. ერმანს (ოს. Ер-

¹⁶⁸ **კოზორად** სახელდება ს. ბრიტათას (ბრუტაულის) სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ერთ-ერთი მთა. ორონიმი **კოზორი** უდავოდ სიტყვა **კოზისგან** (მთიულ. „ქვიანი ალაგი“) მომდინარეობს, ისევე როგორც საქართველოს ცალკეულ რაიონებში დამონმებული ტოპონიმების **კოჯორის**, **კოშორი-ს** გაჩენა აშკარად ტერმინების **კოჯი-ს** (სვან. „კლდე“, ლეჩხ. „ქვიანი“) და **კოჟორი-ს** (ქართლ. „ქვიანი ადგილი“) გამოყენებას უნდა მივანეროთ. საყურადღებოა, რომ არაგვის ხეობაში ლოკალიზებული ჭართალის თემის ტერიტორიაზე ფიქსირებული ტოპონიმი **კოზურთ-კარი** (იხ. **გ. ხორნაშული**, მთები და სახელები, გვ. 103) ასევე სიტყვა **კოზ-სვან** ჩანს მიღებული.

¹⁶⁹ „ძეგლი ერისთავთა“, „ქსძ“, II, გვ. 117.

მან) შეეფარდება, რომელიც ერმანიდონის ხეობაში ლოკალიზდება და ასევე ოსებით დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენს. საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტის ნაშრომში აღნიშნული ტოპონიმი თავდაპირველი ფონეტიკური სახითაა შემონახული (– ერემა; Erema)¹⁷⁰, ხოლო XIX ს-ის მრავალრიცხოვან საბუთებში ის ფიგურირებს როგორც ერმანი (Ерман, Ер-мани)¹⁷¹.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ საქართველოს გეოგრაფიულ სახელთა ვრცელ სიაში ჩვენ თითქმის არ ვადასტურებთ ერმასთან ფონეტიკური მსგავსების თვალსაზრისით რამდენადმე ლირსშესანიშნავ მაკროტოპონიმს. სამაგიეროდ, გიულდენშტედტის ნაშრომში იხსენიება ავარეთის მიწა-წყალზე ლოკალიზებული სოფელი ერემი (Eremi)¹⁷², რომელიც მოჩვენებითი გარეგნული მსგავსების მიუხედავად ძალაუვნებურად მოგვაგონებს საძიებელ სახელწოდებას.

ერმას ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით უნინარეს ყოვლისა ყურადღებას იქცევს სამ. სპარს. ram-ak ფუძესთან („ჯოგი, ფარა“) დაკავშირებულად მიჩნეული ქართული სიტყვების რემა/რემაკი-ს „ცხენთა ჯოგი“, „უჭედი ჭაკი ცხენი“, „ცხოველთა სიმრავლე“) და ამ უკანასკნელის ფონეტიკური სახესხვაობის დონეზე ქართული ენის დიალექტებში დამონმებული ტერმინების ერამუკ-ის (ინგლ. „ფურ-კამეჩი“, მდრ.: სომხ. &ramowk- „ცხენის ნაშიერი“)¹⁷³, ერემა-ს (მთიულ. „ჯოგი, ფარა, ჯაროვანი“)¹⁷⁴, ერინჯი—ს (ზ. აჭარ. „ხბო, ფური“) მნიშვნელობა, რომელთაგანაც შესაძლოა მომდინარეობდეს კიდეც ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმი, რის კვალობაზე ის მესაქონლეობის ამსახველ ტოპონიმად დაიმსახურებდა გააზრებას (მდრ.: „საჯოგარი“, „საძროხე“, „ხარული“, „საცხენეთი“, „ბატკანგორი“ და ა. შ.). არაა გამოსარიცხი აგრეთვე ერემას (თუ ერმანის) მომდინარეობის შესაძლებლობა ადამიანის სახელებისაგან – ერემი, ერმა, ერმან, ერმანო¹⁷⁵, რითაც

¹⁷⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 67.

¹⁷¹ «ИООДИМ», т. II, გვ. 96, 207-208, 236, 516; т. III, გვ. 431-433.

¹⁷² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 146-147.

¹⁷³ ი. ქერქაძე, ცხოველების აღმნიშვნელი ლექსიკა ძველ ქართულში, თბ., 1974, გვ. 146-147.

¹⁷⁴ ეს ტერმინი დავაფიქსირეთ მთიულეთში წარმოებული საველე ეთნოგრაფიული მუშაობის პროცესში, როდესაც ეთ-ერთმა მთიულმა ინფორმატორმა განმარტა: „ჯაროვანი რო აღალდება მთებზე, იმას ექვივნა ერემა. ნინინდლები-საგან გამიგონია სადევარზე მყავ ერემაო“ (იოსებ ივანეს ძე ბენიანიძე, დ. 1907 წ. დ. ფასანაური, 14IX-1986 წ.).

¹⁷⁵ ალ. ლლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, ანთროპონიმთა ლექსიკონი, თბ., 1967, გვ. 77. შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ ერთ-ერთ გამოკვლევაში მიზანშეწონილად იქნა მიჩნეული მთიულეთის ს. ზემო მღვთაში ფიქსირებული ორონიმის – ერემანის გააზრება სწორედ ადამიანის სახელწოდებისაგან – ერემასაგან მომდინარე გეოგრაფიულ სახელად (იხ. გ. ზორნაული, დასახ. ნაშ-

საძიებელი სახელი ჩვეულებრივ ანთროპონიმთა განყოფილებას შეავსებდა (შდრ.: „ზაქარო“, „ჯოყოლო“, „ბიდარა“ და ა. შ.). ალბათ, ასევე ღირს დაფიქრება ერემას ახსნის მიზანშეწონილობაზე ტერმინების – ორე, ორემი/ორომი (გურ., იმერ. „დიდი ვარცლი“, „წყლის ბაკი“, „მორგვი“, „კარტოფილის შესანახი ორმო“, „შეგუბებული ღრმა წყალი“) გათვალისწინებით, თუ რასაკვირველია იმავდროულად დაევშვებთ ხსენებულ სახელებში ო-ე ბგერითი შენაცვლებისა (შდრ.: ორმო → ერმო) და შესაბამისად „ორემ“/„ორომ“ ფორმის „ერემ“-ში გადასვლის შესაძლებლობას.

ზემოთ განხილულ ტოპონიმთაგან განსხვავებით „ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებული სოსხო, წუბენი (ან წუბენისწყვი), წაჲ, წუხლეთი, ყარა და მალარო არ ექვემდებარება რამდენადმე ზუსტ ლოკალიზაციას, რაც გვაიძულებს იმ ზოგადი განცხადებით დამაყოფილებას, რომ ამ სახელებით აღნიშნული „წყევები“, დვალეთის მიწა-წყლის ერთი რომელიმე ნაწილისადმი მის ტერიტორიულ კუთვნილებაზე სათანადო მითითების გარეშე ხსენებული მალაროს გამოკლებით, უდავოდ მალრან-დვალეთად წოდებული მხარის ფარგლებში მდებარეობდა.

სოსხოს მდებარეობის დადგენით დაინტერესებულ სწავლულთათვის ალბათ ძნელი არ უნდა იყოს იმის მიხვედრა, რომ წუბენისწყველებთან სოსხოელების დანყვილების ფაქტი მათი სამოსახლო მხარეების ტერიტორიული ურთიერთსიახლოვის მანიშნებელია, მაგრამ ვინაიდან წუბენისწყვად წოდებული საორიენტაციო თემ-სოფელი თავად ძნელი საპოვნელია, ხოლო საკუთრივ ტოპონიმი სოსხო დროთა განმავლობაში საბოლოოდ ამოვარდნილი ჩანს ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომინაციის სფეროდან, ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიული ერთეულის მიკვლევა პრაქტიკულად შეუძლებელი ხდება. თუმცა, „ძეგლი ერისთავთა“-ს იმ ფრაგმენტზე დაკვირვება, სადაც ბეხუშის მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე და პატარა ლიახვის ხეობისა და მალრან-დვალეთის გამმიჯნავი მთის მასივი სოსხოჲს მთად არის სახელდებული („მაშინ... წარემართნეს და შედგეს მთასა ბუხუშისასა. და ესმა ქუემო დვალთა... შეძრწუნდეს და მოუსხეს მძევლები, ძლუენი და ბეგარი და ფიცით აღუთქუეს ერთგულად მსახურებაჲ. მაშინ შეინყალა ქუეყანაჲ მათი და არაჲ ბოროტი უყო მათ. მობრუნდა და შედგა მთასა სოსხოჲსასა; და ესმა მალრან-დვალთა და მოვიდეს... მძევლითა, ბეგარითა და ძლუენისა სიმრავლითა და მოიმტკიცნა ფიცითა და აღუთქუეს ერთგულებით მონებაჲ“¹⁷⁶), მაინც ლოგიკურად ბადებს აზრს სწორედ ერმანიდონის ხეობის სათავეებში სოსხოს სავარაუდო ლოკალიზაციის მიზანშეწონილობაზე.

რომი, გვ. 96, 154).

¹⁷⁶ „ძეგლი ერისთავთა“..., „ქსძ“, II, გვ. 113.

აღსანიშნავია, რომ „სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნში“ (XV ს.) ვადასტურებთ კომონიმს – სოსხვტო¹⁷⁷, რომელიც, მართალია, აშკარა ფონეტიკურ მსგავსებას ამჟღავნებს საძიებელ სახელწოდებასთან, მაგრამ ქსნის ხეობის დასახლებული პუნქტების გვერდით ხაზგასმული ტოპონიმის მოხსენიების ფაქტი თავისთავად გამორიცხავს ჩვენთვის საყურადღებო სოსხოსთან მისი იდენტიფიკაციის შესაძლებლობას. იგივე ითქმის, ვახუშტის „აღწერაში“ ხსენებულ ჰიდრონიმზე – სოსხოს ჯევი (მდ. ფანის ერთ-ერთი შენაკადის სახელწოდება)¹⁷⁸ და გიულდენშტედტის მიერ შედგენილ რუკაზე (1772 წ.), დატანილ მაკროტოპონიმზე ზოხო (zoch¹⁷⁹), რომელნიც, შესაბამისად მდ. ფანას ერთ-ერთ შემდინარეს¹⁸⁰ და ფანისა და ქეშელთიდონის შესაყართან ახლოს მდებარე სოფ. სოხთას (ოს. Сохта¹⁸¹), შეეფარდებიან. ასევე არაფერი აქვს საერთო სოსხოსთან საკუთრივ დვალეთის ტერიტორიაზე და მის ფარგლებს გარეთ დამონმებულ ისეთ ტოპონიმებსაც, როგორიცაა მაგალითად სოხსი (როკის უღელტეხილის ახლოს მდებარე მთის სახელწოდება), სახსათი (სოფელი ბუდე დვალეთში, ზახას ხეობაში), სიხთა (ოს. Сухта, Сыхуат, სოფელი ქეშელეთის ხეობაში), თუმცა თითოეული მათგანის მეტ-ნაკლები მსგავსება საძიებელ ტოპონიმთან, შესაძლოა, მათ დვალურსავე წარმომავლობაზე მიგვანიშნებდეს. დაბოლოს, უპრიანია ითქვას, რომ სოსხო-ს დამაფიქრებელი პარალელები მოეძებნება საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში ფიქსირებული შემდეგი ტოპონიმების სახით: სოხევის ჯევი (ან სხოვის ჯევი, ჰიდრონიმი რაჭაში¹⁸²), სასხორი (სოფ.

¹⁷⁷ ივ. ჯავახიშვილი, „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები“ (XIII-XIX სს.), ნ. II, თბ., 1974, გვ. 9.

¹⁷⁸ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 271, 272.

¹⁷⁹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II (იხ. თანდართული რუკა).

¹⁸⁰ როგორც ჩანს, სოხოსჯევი ფანისა და ქეშელთისწყლის შესაყარს ქვემოთაა საძებნი და ის შესაძლოა სოფ. სოხთისა და ს. ნაზიგინას შორის მომდინარე სარიტათიდონთან (მდ. ფანის მარჯვენა შენაკადი) იმსახურებდეს იდენტიფიკაციას, თუმცა ვახუშტი ბაგრატიონის მტკიცება დვალთ გორიდან (ე. ი. კავკასიონის მთავარი ქედის ერთ-ერთი მთიანი მასივიდან, სოხოსჯევის მომდინარეობის შესახებ სავსებით ლოგიკურად ჰბადებს აზრს მდ. ფანის ერთ-ერთ მარცხენა შენაკადთან სოხო-სჯევის გაიგივების მიზანშეუწონლობაზეც.

¹⁸¹ ამჟამად ოსებით დასახლებული ეს სოფელი XIX ს-ის საბუთებში არაერთგზის იხსენიება სოსხო-ს, სახო-ს, სოხთა-ს (Сохо, Сахо, Сохта) ფორმით (იხ.: „ИЮОДМ“, т. II, с. 97, 548; т. III, с. 159, 280, 451-452, 498, 547).

¹⁸² ამ ტოპონიმს ვადასტურებთ ვახუშტის „აღწერაში“ (იხ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 764), თუმცა თანამედროვე გეოგრაფიული ნომინაციით ცნობილია სხვაეის ხევი (და სოფ. სხვაეა) და არა სოხეის ჯევი (ან სხოვის ჯევი).

ქართლში), სოხოისტა (ტოპონიმი ბასიანში¹⁸³), ზესხო (ვიდრონიმი, ორონიმი და კომონიმი სვანეთში), ყოშხო (ტოპონიმი რაჭაში). ამათგან, განსაკუთრებით საინტერესოა სოსხო-ზესხო-ს შეპირისპირება, მით უმეტეს, რომ თ. ჟორდანიას რედაქციით გამოცემულ „ძველი ერისთავთაში“ სოსხოს ნაცვლად ასახულია ზოხო, ხოლო ფონეტიკური თვალსაზრისით სოსხოსთან დაახლოებული სოხო (ფანას ერთ-ერთი შემდინარე ხევის სახელწოდება) გიულდენშტედტის რუკაზე დატანილია ზოხოს ფორმით.

სოსხო-ს ეტიმოლოგიის გარკვევა პრაქტიკულად შეუძლებელია, ვინაიდან ქართულ თუ არაქართულ ლექსიკურ სფეროში ნამდვილად ვერ ვადასტურებთ საძიებელი ტოპონიმის ასახსნელად რამდენადმე საინტერესო მონაცემებს. შესაძლოა ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენდეს საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში დამონმებული ტერმინი სოსახი // სოხახი (მესხ., ჯავახ., გურ. „ვინრო ორლობე, ვინრო გასასვლელი სახლებს შუა“, შედრ., არაბ., sokak „შუკა“ თურქ. sosac „ქუჩა, ორლობე“), თუმცა მარტოოდენ ამ ერთი სიტყვის მნიშვნელობის გათვალისწინებით სოსხოს ეტიმოლოგიზაციის ცდა ნაკლებად დამაჯერებელი ჩანს.

წუბენი (ან წუბენისჯევი) სოსხოს მეზობლად მდებარე „ქევად“ უნდა ვიგულისხმოთ, რომლის აღდგენა თანამედროვე კარტოგრაფიულ საფუძველზე, სამწუხაროდ, ასევე ვერ ხერხდება. საყურადღებოა, რომ მალრან-დვალთა წუბენის (ან წუბენისჯევის) გარდა, საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში და საქართველოს ფარგლებს გარეთაც ფიქსირდება საძიებელი სახელის იდენტური ან მასთან ფონეტიკური შემადგენლობის თვალსაზრისით მეტად ახლოს მდგომი შემდეგი ტოპონიმები: ზემო და ქვემო წუბენი (სოფლები ლეხურას ხეობის მთიან ზოლში), წუბანი (ყოფილი სოფელი მეჯუდის ხეობაში¹⁸⁴), წოზენი (არაგვის ხეობაში ლოკალიზებული ერთ-ერთი უძველესი ისტორიულ-გეოგრაფიული ქვეყანა, სადაც ძველი ქართული წყაროების ჩვენებით მოხდა ქართველ მთიელთა ერთი ნაწილის მოქცევა. ამ წოზენის ფონეტიკურ ვარიანტებს წარმოადგენენ აგრეთვე წოზნები / წოზანი / წოზანო¹⁸⁵), წოზენა ან ხატის – წოზენა (მაკროტოპონიმი ერნოში¹⁸⁶), წუბანი (მიკროტოპონიმი ს. ვარჯა-

¹⁸³ ეს სახელწოდებაც ასახულია ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომში (იხ. ვახუშტი, აღწერა, გვ. 812).

¹⁸⁴ ეს სოფელი იხსენიება 1790 წლით დათარიღებულ ერთ-ერთ საბუთში (იხ. განჩინება ქარუმიძეთა მამულის საქმეზე, „ქსძ“, ტ. V, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1974, გვ. 512).

¹⁸⁵ მოქცევა ქართლისაჲ, „ძველი ქართული აგიოგრაფიის ძეგლები“, ნ. 1, გვ. 88; ლეონტი მროველი, ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა, „ქც“, I, გვ. 125; ჯ. გვასალია, „მოქცევა ქართლისაჲს“ წოზენის ლოკალიზაციისათვის, „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე“, 1972, 66, №3; მისივე, წოზენი, „ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია“, ტ. II, თბ., 1987, გვ. 341.

¹⁸⁶ ეს ტოპონიმი არაერთგზის იხსენიება XIV-XVI სს-ის საბუთებში (იხ. 1392 წ. მცხეთის საეკლესიო მამულების სია, თ. ჟორდანიას, „ქრონიკები“, II, ტფ., 1896,

ნისში, აჭარა¹⁸⁷), ნობა, ნოფა (მაკროტოპონიმები ქვემო ქართლში)¹⁸⁸, წუ-
ბანა გახვრევი (მიკროტოპონიმები ს. ბაქალიგოში, ხევსურეთი¹⁸⁹) ლორ-
ნობანი (ორონიმი ხანდოში, არაგვის ხეობა¹⁹⁰) ლორნობანი (მიკროტო-
პონიმი სამცხეში, ს. როკეთში¹⁹¹) ინნობა (ალაზნის მარცხენა შენაკადი),
ნობენი (ორონიმი ავარეთში, ხულტაიჩაის და დიულტიჩაის ხეობათა გამ-
ყოფი მთის სახელი). ამასთან, საინტერესოა ითქვას, რომ საქართველოში
ცნობილია ვაზის ჯიში ნობანური-ს სახელწოდებით, რაც ნაწარმოები
ჩანს ტოპონიმ ნობანისაგან¹⁹².

როგორც მოტანილი მასალიდან ჩანს, ტოპონიმის – ნუბენის და მი-
სი ფონეტიკური ნაირსახეობების (ნუბანა / ნუბანი / ნობენა / ნობანა, ნო-
ბენი / ნობანი / ნობანო) გავრცელების გეოგრაფია ძალზე ფართოა და ის
ბევრად აღემატება დვალთა სავარაუდო მიგრაციის თუნდაც აბსოლუტი-
ზირებულ მასშტაბებს, რის კვალობაზე საქართველოს სხვადასხვა რაი-
ონებში აღნიშნულ სახელწოდებათა გაჩენის საკითხი ფრიად ღრმა ანა-
ლიზს მოითხოვს.

საყურადღებოა, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში თავის დროზე
ადგილი ჰქონდა ეთნონიმ ნოვა-სთან ნუბან-ნობენის დაკავშირებისა და
შესაბამისად მთელი ქვეყნის და იორ-არაგვის ხეობათა ოდინდელ მოსახ-
ლეებად სწორედ ნოვათა ტომის გააზრების ცდას¹⁹³, ხოლო მოგვიანებით
უპირატესობა მიენიჭა ვაინახური ენობრივი მონაცემების მიხედვით სა-
ძიებელი ტოპონიმის ეტიმოლოგიის ამოხსნის შემდეგ ვარიანტს: „თანა-
მედროვე ჩაჩნური (ნახური) ენობრივი მონაცემების მიხედვით ნუბენი-
ნობენა შეიძლება გაგებულ იქნას როგორც წუ-ბენე-ლეთის (საღეთო) ბუ-
დე. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ძველად სიტყვა ბენე იყო უფრო ფართე,
ზოგადი ხასიათის ლოკალობის ბინის, უბანის და სხვა მსგ. გამომხატვე-
ლი ცნება. ამიტომ ნობენე შეიძლება ყოფილიყო რალაც საღეთო ადგი-

გვ. 198; ანდერძის ნიგნი მამისა მეჯინიბეთუხუცესისა ძმისწულ ზაქარიასადმი (1477 წ.), „ქსძ“, ტ. VIII, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1985, გვ. 821; მამულების მფლო-
ბელობის ნიგნი ალექსანდრე II-ისა სეფტიცხოვლისადმი (1579 წ.), „ქსძ“, II, გვ. 200), ხოლო მთიელები მას ნობანას სახელწოდებითაც იცნობენ (იხ. „ქარ-
თული ხალხური პოეზია“, ტ. IX, თბ., 1981, გვ. 151).

¹⁸⁷ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, I, გვ. 67.

¹⁸⁸ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენი-
შვილის რედ., თბ., 1941 [ქვემოთ ყველგან შემოკლ., ვახუშტი, სოფელთა სია],
გვ. 194. ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 50, 57.

¹⁸⁹ ვახტ. ითონიშვილი, „ხემ“, 1988, რვ. I, გვ. 71.

¹⁹⁰ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, გვ. 116.

¹⁹¹ ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, გვ. 162.

¹⁹² ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, ნ. II, თხზულებანი
თორმეტ ტომად, თბ., 1986, გვ. 426, 515.

¹⁹³ Н. Я. Марр, Кавказские племенные названия и местные параллели, Пестр., с. 28-30;
ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის
ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 48-49 და სხვ.

ლის სახელდებული სიტყვა. ნუბენის ეტიმოლოგიის ამგვარ ამოხსნას თავის გამართლება აქვს იმ რეალიებში, რომელნიც დაკავშირებულნი არიან არაგვის სანახებში მდებარე ნობენ-თან. საყოველთაოდ ცნობილია... გადმოცემა, რომ ნინო მთიელთა შორის საქადაგებლად მივიდა და დადგა ნობენს... ეს ადგილი არ იქნებოდა შემთხვევით შერჩეული... უთუოდ ადრევე აქ იყრიდნენ თავს სხვადასხვა ხეობის მთიელები... და ამ ადგილს უწინდელ დროსვე ექნებოდა საღვთო-საკულტო ადგილის მნიშვნელობა... ამასვე მოწმობს XVI ს. საეკლესიო საბუთებში შემონახული ტოპონიმი ხატის-ნობენა. ნიშნულია ამ შედგენილი სახელის პირველი ნაწილი – ხატის. ეს მიუთითებს იმაზე, რომ ნობენ ხატთან რაღაც მიმართებაში ყოფილა. ამრიგად... ეს ტოპონიმი მოწმობს მის მიდამოში ჩაჩნური (ნახური) ენის გავრცელებულობას. ხოლო რამდენადაც ეს ტოპონიმი მაღრან-დეალებშიც დამოწმებულია, ამდენად ითქმის, რომ დეალებშიც ამ ენის გავრცელების ფარგლებში ყოფილა მოქცეული”¹⁹⁴.

ჩვენი აზრით, აღნიშნული კვალიფიკაციები კორექტირებას საჭიროებს და მათი გაზიარების ნაცვლად სავალდებულოა განიმარტოს, რომ ჯერ ერთი, სახელების ნუბენ-ნუბან-ნობენ-ის არსებობა საქართველოს მრავალ კუთხეში დასტურდება (და თანაც ისინი საკმაოდ ასაკოვანია), მაშინ როდესაც გვიანფეოდალური ხანის წერილობით წყაროებში პირველად ასახული წოვა მარტოოდენ თუშეთის ერთ-ერთი თემის მკვიდრთა აღმნიშვნელი ეთნონიმი, ამასთან, ნუბენი //ნობენი გვხვდება ისეთ რეგიონებშიც, სადაც წოვების ტომის ოდინდელი ცხოვრების დაშვება უბრალოდ უხერხულიცაა. მეორეც, ნუბენის ეტიმოლოგიზირება უსათუოდ ნახურ ენათა მონაცემების საფუძველზე და საძიებელ ტოპონიმში ზოგადად საღვთო ადგილის აღმნიშვნელი სიტყვის ამოცნობის სასარგებლოდ გასაქრისტიანებელ მთიელთა ერთი ჯგუფის ნობენს დაბარების ან ტოპონიმ ხატის-ნობენას არსებობის ფაქტების საგანგებოდ აქცენტირება ყოვლად დაუშვებელია. ამ შემთხვევაში აშკარად ავტორის ნების მიერ ჩანს შეფასებული წერილობითი წყაროების ჩვენებანი სწორედ ნობენს (და არა სხვა რომელიმე ადგილას) წმ. ნინოს დადგომის და აქ მთიელთა დაბარების შესახებ, რაც თავისთავად არ გამოდგება ხსენებული პუნქტის რაღაც გამორჩეული (საღვთო-საკულტო) მნიშვნელობის საილუსტრაციო საბუთად. იგივე ითქმის ტოპონიმ ხატის-ნობენას პირველი ნაწილისადმი (იგულისხმება „ხატის“) დამოკიდებულებაზეც, ვინაიდან ის ნიშნულია არა სახელწოდება „ნობენას“ ახსნის თვალსაზრისით, არამედ მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც მკაფიოდ მიგვანიშნებს ნობენად წოდებული და ერწოში ლოკალიზებული ერთ-ერთი ალაგის ოდინდელ ფუნქციონირებაზე ხატის მამულის დონეზე: აკი წერილობითი წყაროებიდანაც ვრწმუნდებით, რომ ერწოს ნობენა საეკლესიო მამულს (კერძოდ სვე-

¹⁹⁴ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 57.

ტიცხოვლის ტაძრის საკუთრებას) წარმოადგენდა. რაც შეეხება ნახური ენობრივი მონაცემების საფუძველზე საძიებელი ტოპონიმის ახსნას და აღნიშნული მტკიცებების ძალით ჩაჩნური ენის გავრცელების ფარგლებში მალრან-დვალეთისა და არაგვის ხეობის უყოყმანოდ მოქცევას, ამგვარი ლოგიკისადმი სრული ნდობის გამოცხადების შემთხვევაში ხომ შესაძლებელი გახდებოდა ჩაჩნური ენის გავრცელების არეალში არა მარტო მალრან-დვალეთის და არაგვის ხეობის, არამედ ყველა იმ რაიონის (ერწო, ხევსურეთი, ლეხურას და მეჯუდას ხეობები, აჭარა) მოქცევა, რომელთა ტოპონიმიკური ნომენკლატურისათვის ასევე არაა უცხო ჩვენთვის საინტერესო სახელთან ფონეტიკური თვალსაზრისით მეტად ახლოს მდგომი ან მისი იდენტური მიკრო თუ მაკრო ტოპონიმების არსებობა, რაც, ცხადია, სერიოზული დაბნეულობის წყაროდ იქცეოდა.

ჩვენი აზრით, წუბენ / ნობენის ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით უწინარეს ყოვლისა ყურადღებას იქცევს ქართული სიტყვების – ნოპი, ნოპა, ნოპე („მაღალი, გრძელი“, „წვერი“, „წვეტიანი“, „წვეტი“; შდრ.: ოსური – мапу „მწვერვალი, წვერი“) მნიშვნელობა, რომელთაგან შესაძლოა მომდინარეობდეს კიდევ ჩვენთვის საინტერესო სახელები (შდრ.: ოსური мапу-სგან მომდინარე ორონიმი мапунара) და, ამდენად, ისინი რელიეფის თვისების ამსახველი რიგითი ტოპონიმების სახით „მაღალ ადგილს“, „ამაღლებას“ ან „შენწვერილ ალაგს“ ნიშნავდეს. ამასთან, არაა გამორიცხული, რომ წუბენ / ნობენის ოდინდელ ფონეტიკურ ვარიანტს წარმოადგენდა ნოპან / ნოპენ / ნუპანი, საიდანაც დროთა განმავლობაში ტოპოფუძის მიერ განცდილი პ-ბ ბგერითი შენაცვლების გზით (შდრ.: პა-ტარა-ბატარა; პენენინა-ბენენინა; კაპარტი-კაბარჭი; კოპი-კობი და ა. შ.) მიღებულ იქნა ნოპან / ნობენ / ნუბან, ფორმები, თუმცა თავად ტერმინების ნოპი / ნოპა / ნოპე-ს სწორედ ნობი / ნობა / ნობე-ს თავდაპირველი ფორმით არსებობის შესაძლებლობის დაშვების შემთხვევაში ხაზგასმულ სიტყვებთან საკვლევი ტოპონიმების დაკავშირების ცდა კიდევ უფრო სარწმუნოდ გამოიყურება.

აღძრულ საკითხთან დაკავშირებით არანაკლებ დამაფიქრებელია ტერმინების ნობა / ნუბა (ქსნის ხეობაში; „ცუდი, უხეირო“; შდრ. ნუპაკი – „ცუდი, უსუფთაო“) მნიშვნელობაც, რომელთა გათვალისწინებით საკვლევი სახელების ახსნის შემთხვევაში ნობანი / ნუბანი შესაძლოა გაიშიფროს როგორც „ხრიოკი, მოუსავლიანი ალაგი“ და შესაბამისად დახასიათდეს სახელდების ობიექტის თვისების ამსახველ ბუნებრივ ტოპონიმებად.

ნაჲ-ს ლოკალიზაცია ასევე მეტად პრობლემატურია, ვინაიდან ამ სახელწოდების მატარებელი პუნქტი დღესდღეობით გამქრალია, ხოლო ჩვენს ხელთ არსებული წერილობითი წყაროებიდან ნაჲ „ძეგლი ერისთავთას“ გარდა მარტოოდენ „ნიკოლოზ დვალის მარტვილობაში“ ფიგურირ-

რებს და იქაც საძიებელი თემ-სოფელი მის ტერიტორიულ მდებარეობაზე სათანადო მინიშნების გარეშე მოიხსენიება („... ესე სანატრელი ქრისტეს მონამე ნიკოლოზ იყო ნათესავად დვალი, სოფლისაგან, რომელსა ეწოდების წაჲ“¹⁹⁵).

სპეციალურ ლიტერატურაში თავის დროზე უკვე ჰქონდა ადგილი საძიებელი პუნქტის ლოკალიზაციის ცდებს, როდესაც დ. ყიფშიძისა და კ. კეკელიძის ნაშრომებში წაჲ იდენტიფიცირებულ იქნა შესაბამისად ბუდე დვალეთის ჩრდილოეთ საზღვართან უშუალო სიახლოვეში მდებარე ს. წეი-სთან¹⁹⁶ და პატარა ლიახვის მარჯვენა შემდინარის – ღვრიას ხეობაში, გუდისის ქედის სამხრეთ კალთაზე გაშენებულ ს. წიარასთან¹⁹⁷, ხოლო მოგვიანებით ერთ-ერთ პუბლიკაციაში საგანგებოდ განიმარტა: „პატარა ლიახვის სათავეში არის ადგილი წაი-ს სახელწოდებით, რომელიც იხსენიება „ძეგლი ერისთავთაში“. ამ ადგილის მკვიდრთ ოსები ეძახდნენ წაითა-ს, ე. ი. ჩიაეეებს. აქვე არსებობს წყარო, რომელსაც დღემდე ეწოდება წაითი ღონი (ჩიაეეების წყალი). ნიკოლოზ დვალი აქედან იყო“¹⁹⁸.

ცხადია, მოცემული მტკიცებები არ შეესაბამება სინამდვილეს, ვინაიდან ავტორთა მიერ ხსენებული წეი, წიარა და წაითა, საძიებელ ტოპონიმთან მეტ-ნაკლები გარეგნული მსგავსების მიუხედავად, ამკარად დვალეთის ფარგლებს გარეთ – დვალეთ-ოსეთის სასაზღვრო ზოლსა და პატარა ლიახვის ხეობაში მდებარე პუნქტების აღმნიშვნელ გეოგრაფიულ სახელებს წარმოადგენენ, მაშინ როდესაც ჩვენთვის საინტერესო წაჲ „ძეგლი ერისთავთას“ მკაფიო ჩვენებით უსათუოდ მალრან-დვალეთის ტერიტორიაზე, დიდი ლიახვის ხეობის სათავეებში (ალბათ ხოჯასთან სიახლოვეში) არის მისაკვლევია.

საინტერესოა ითქვას, რომ წაჲ-ს საგულისხმო პარალელები მოეძებნება ისეთი მიკრო და მაკროტოპონიმების სახით, როგორიცაა: წეი (ბუდე დვალეთი-ს ჩრდილოეთი საზღვრიდან დაახლოებით 4-5 კმ-ით დაცილებული ერთ-ერთი სოფელი, რომელიც ლოკალიზდება წეი-ის (ან წეა-ს) მყინვარიდან მომდინარე წეიდონის (ან წეადონის) ხეობაში, წეი-ნითი (ან წაეიწეთი, ოს. Цәйы-цәити / Цәйы цәити – ორონიმი შიდა ქართლის მთიანეთში¹⁹⁹), წიო (ორონიმი შიდა ქართლის მთიანეთში), წიო (ორონიმი თუშეთში), წიინი (მღვიმის სახელწოდება შიდა ქართლში), წი-ოს ჯევი (ხევი თუშეთში), წიითე, წასნე, წიხე (ტოპონიმები თუშეთში), წი-ათი (მიკროტოპ. მთიულეთში), წოისი, წოისის ხევი (კომონიმი და ჰიდრონიმი ჯავის რ-ნში), წიარა (სოფ. ღვრიის ხევი, შიდა ქართლი), წიახი,

¹⁹⁵ ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, I, გვ. 254.

¹⁹⁶ Д. А. Кишидзе, Житие Прохора, мученичество Луки и мученичество Николая Двали, «ИКИАИВТ» т. II. Л., 1917-1922, с. 48-49.

¹⁹⁷ ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1941, გვ. 501.

¹⁹⁸ ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1941, გვ. 501.

ნიაგვერდი, წიაპა (ტოპონიმები აჭარაში²⁰⁰) წილი (ორონიმი შიდა ქართლში), წლი (ყაღლასანის მთის მეორე სახელწოდება), წესი (კომონიმი რაჭაში), წართა, წამადი (კომონიმები შიდა ქართლში), წანაში (მაკროტოპონიმი სვანეთში) წანერი (მყინვარის სახელწოდება სვანეთში), წაილამ, წეილოი, წიიშა, წაიფხედე, წეისტა, წესუ, წავედენა, წიზდოი (ტოპონიმები ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ტერიტორიაზე). ამათგან განსაკუთრებით თვალშისაცემია წაჲ-ს ფონეტიკური სიახლოვე ტოპონიმებთან – წეი, წეინითი (ან წაინითი), წაილამ, წეილოი, წეისტა, რაც, შესაძლოა, არც იყოს შემთხვევითი.

ერთ-ერთ გამოკვლევაში ადგილი ჰქონდა ტოპონიმ წაჲ-ს ეტიმოლოგიის ამოხსნის ცდას ნახურ ენათა ნიადაგზე, როდესაც ყურადღება გამახვილდა ჩაჩნურ-ინგუშურის ლექსიკურ მარაგში არსებულ ისეთ სიტყვებზე, როგორებიცაა წი (цѣи – „ცეცხლი“), წა (ца – „სახლი“, „ოჯახი“, „ოთახი“), წანო, წანა, წაინი (цаино, цаина, цѣна – „სუფთა“, „სისუფთავე“) და შემდეგ საგანგებოდ იქნა შენიშნული: „ძირეული წ პირველყოფილი, პრიმიტიული მოვლენის ცეცხლის აღსანიშნავად დამახასიათებელია კავკასიური ენისათვის და შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ამ ენათა უძველესი ფენის კუთვნილებად. ამით აიხსნება, ალბათ, ამ ძირის მქონე ტოპონიმთა შედარებით ფართო გავრცელება. შემდგომი განვითარების პროცესში ცეცხლის ცნება დაუკავშირდა ჯერ კერის ცნებას და მისი მეშვეობით, შემდეგ ბინისა და სახლის ცნებას. მეორე მხრივ, ცეცხლთან კავშირშია წარმოდგენა სინმინდებზე... წა-წაჲ გაიაზრება სახლის ცნებასთან დაკავშირებით ან მხოლოდით, ან მრავლობით რიცხვში და წარმოდგენს ანალოგს ქართული ტოპონიმების მთელი რიგისა, როგორიც არის: დარბაზი, ვანი, სავანე, ტაძრები, კოშკები, ბაგები და სხვა ამის მსგავსი... წაჲ შეიძლება გააზრებულ იქნას, როგორც წმინდა, სუფთა. მაშინ სოფელი წაჲ რაღაც წმინდა ადგილთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული... ცენტრალური კავკასიონის სხვა პუნქტებში, სადაც კი გვხვდება ტოპონიმი წაჲ, ამგვარი რეალიების არსებობა დადასტურებულია. კერძოდ, წაჲ-ლამ მდ. ასის ხეობაშია და თავად ჩაჩან-ქისტების მიერ ეს სახელი გააზრებულია, როგორც სახელწოდება „წმინდა მთა“... მეორე მაგალითია ოსეთის ტერიტორიაზე მდ. არდონის ზემოწელის ერთ-ერთი გვერდითი ხეობა – წეის ხეობა, რომელიც... დვალეთს უშუალოდ ეკვროდა. ამ ხეობაში იმყოფება... ჩრდ. ოსეთის მთიანი ნაწილის უძველესი და უმთავრესი სამლოცველო და წმინდა-საღვთო ადგილი ე. წ. რექომი“²⁰¹.

¹⁹⁹ 3. Д. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 178.

²⁰⁰ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I, გვ. 51-58, 66, 97, 102, 115, 124, 128.

²⁰¹ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-54.

მართალია, დამონმებული სტრიქონების ავტორის მსჯელობა ნამდვილად არაა მოკლებული დამაჯერებლობას, მაგრამ ეს გარემოება მაინც ვერ გვაზღვევს წაღ-ს რამდენადმე განსხვავებული ახსნის ცდუნებისაგან, რაც სავსებით კანონზომიერად ახლავს თან ისეთ ტერმინებზე დაკვირვებას, როგორიცაა მაგალითად წგდ (სვან. „პატარა დებეტის წყარო“), წგსზა (სვან. „ძირას“; შდრ. აფხაზ. *аа* - „ძირი, ფსკერი, მთის ძირი“), *аааа* (ოს. „ჭა“), *аааааа* (მონღ. „მლაშობი ქვაბული“, „ღრმული“), *аааа* (აფხაზ. „ყინული“). არადა, მათი მნიშვნელობის აუცილებელი გათვალისწინებით წაღ-ს ეტიმოლოგიის გარკვევის შემთხვევაში საძიებელ სახელში ხომ იოლად მოხერხდებოდა კონკრეტული ალაგის რელიეფის („ჩაღრმავებული ადგილი“, „ქვაბულის“) ან ნომინაციის ობიექტის თვისების (გამორჩეული წყლიანობის) ამსახველი ტოპონიმის ამოცნობა.

მეტად ნიშანდობრივია აგრეთვე ინგუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლის დროს ფიქსირებული ის ფაქტებიც, რომ ამ რეგიონში „ბუნებრივი პირობების მიხედვით ყოველი ხეობა იყოფოდა ორ ნაწილად: არჩაჰ, რაც ნიშნავს შავ ადგილს, ანუ ჩრდილოვან მხარეს. ხეობის ეს მხარე ტყიანია და დაუსახლებელი; ამ მხარეს არის აგრეთვე საზაფხულო საძოვრებიც. ხეობის მეორე მხარეს წიერაჩაჰ შეადგენდა („ნითელი ადგილი“ ანუ მზიანი მხარე), რომელიც უმეტეს შემთხვევაში უტყეოა. სოფლები ხეობის სწორედ ამ მხარეს არის შეფენილი“²⁰²; „საერთოდ მთა ინგუშეთის ტერიტორია, მისი ხეობები შავ და კლდოვან მთებს შორისაა მოქცეული. კლდოვან მთებს, განსხვავებით შავი მთებისა (ერჟილაჰ), წილომ-ს უწოდებენ, რაც ნითელ მთას ნიშნავს. ხეობის ეს მხარე ნიადაგ მზითაა განათებული და სოფლებიც მათივე სათიბ-საძოვრებით, ძირითადად მის ფერდობებზეა შეფენილი“²⁰³.

არაა გამორიცხული იმის შესაძლებლობა, რომ დევალური წაღ სწორედ ინგუშურ წიერაჩაჰს ან წილომ-ს (შდრ. ქართული „მზორე / მზვარე“) უკავშირდებოდეს და ეტიმოლოგიზირდებოდეს როგორც „მზიანი მხარე“, „მზორე ადგილი“.

ყარა („ძეგლი ერისთავთა“ თ. ჟორდანიასეულ გამოცემაში – ყორი) მალრან-დვალეთშივე მდებარე პუნქტად უნდა ვიგულოთ. ამასთან, ცხრაზმის ერისთავთა მატიანეში ის იმდაგვარ კონტექსტშია ხსენებული, რომ ადვილად ხერხდება მისი სავარაუდო ლოკალიზაცია ასევე დაუდგენელი მდებარეობის სოსხოსთან სიახლოვეში. ვ. გამრეკელის აზრით, ყორ (ყარა) დიდი ლიახვის სათავეებისა და პატარა ლიახვისა და ქსნის სათავეების წყალგამყოფი ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე (ედისასა და ქნოლო-

²⁰² გ. გამყრელიძე, 1962-63 წწ. მთიანი ინგუშეთის ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში გუშაობის მოკლე ანგარიში, „კეკ“, ტ. I, თბ., 1964, გვ. 135.

²⁰³ მისივე, ცენტრალური კავკასიის მთიელთა ალპური მესაქონლეობა, თბ., 1982, გვ. 45.

ჟამურს შორის) არის საძიებელი²⁰⁴.

ვ. გამრეკელისავე ნაშრომში ჰქონდა ადგილი ყორ-ყარას ეტიმოლოგიის ამოხსნის ცდას, როდესაც მკვლევარის მიერ, ერთი მხრივ, საგანგებოდ იქნა აქცენტირებული ვახუშტის „აღწერასა“ და რუკაზე დიდი და პატარა ლიახვის წყალგამყოფი ქედის მშხლების მთებად სახელდებისა და სწორედ ხსენებულ რაიონში მსხლისა და ვაშლის (განსაკუთრებით მსხლის) ხეების დიდი რაოდენობით გავრცელების ფაქტები, ხოლო მეორე მხრივ ყურადღება გამახვილდა მსხლის აღმნიშვნელ ჩაჩნურ სიტყვაზე – ჯორ (ჯარუ), რაც საბოლოო ანგარიშით საფუძვლად დაედო ავტორის შემდეგ მტკიცებას: „თუ ჩვენ ახლა ერთმანეთს დავუკავშირებთ: 1. აღებული მიდამო ადგილის ობიექტურ მონაცემს – გარეული მსხლის აქ დიდ დავრცელებულობას; 2. ამ ადგილის ქართულ სახელწოდებას – მსხლების მთები; 3. შუა საუკუნეებში, დალთა აქ ყოფნისას, მის სახელდებას ყორ-ყარა; 4. რომ ჩაჩნურად (ნახურად) ჯორ (– ჯარუ) ნიშნავს მსხალს, მაშინ საფუძველი გვეძლევა დავასკვნათ, რომ უფრო გვიან წარმოშობილი და ვახუშტთან ფიქსირებული ქართული ტოპონიმი – „მშხლები“ წარმოადგენს დვალური ტოპონიმის „ყორ“-„ყარა“-ს კალკას და რომ დვალური ტოპონიმის ეტიმოლოგია აიხსნება ჩაჩნური (ნახური) ენების ნიადაგზე“²⁰⁵.

ვითარების ასეთნაირი შეფასება გვაიძულებს განვმარტოთ, რომ ჯერ ერთი, ვახუშტისეული მშხლები და მშხლების წყალი ტერიტორიულად დიდი ლიახვისა და პატარა ლიახვი-ქსნის სათავეების წყალგამყოფ ხევს კი არ შეეფარდება, არამედ მალრან-დვალეთის სამხრეთ-დასავლეთით ყარ-ყორის საძებნ რაიონისაგან დაცილებით ლოკალიზდებიან. მეორეც, ყარ-ყორ-ის დაკავშირება ნახურ ხოიმატ-თან (მსხალი), ისევე ხელოვნურია, როგორც, მაგალითად, საძიებელი სახელის მიჩნევა ასევე მსხალის აღმნიშვნელ ოსურ სიტყვა хари-სგან მომდინარე კომონიზმად.

ამდენად, ყარა-ყორას ეტიმოლოგია უფრო დამაჯერებელ ამოხსნას მოითხოვს, რაც ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების ობიექტურ ანალიზზეა დამოკიდებული.

უწინარეს ყოვლისა აუცილებელია ითქვას, რომ ყარა-ყორას მეტად საინტერესო პარალელები მოეძებნება საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში და ოსეთში დამოწმებული შემდეგი ტოპონიმების სახით: ყარა (სოფელი ჭურთის ხეობაში), ყორა (სოფელი ჟამურის ხეობაში), ყარათ-ყაუ (სოფელი თრუსოში), ყარათუბანი (სოფელი მესხეთში) ყარი (სოფელი სვანეთში), ყარიში (სოფ. სვანეთი), ყარნები (მდინარე იმერეთში, ჩხერიმელას შენაკადი), ყარასი (სოფ. აფხაზეთში), ყარამაყაჲ, ყორაშატი

²⁰⁴ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 53-54.

²⁰⁵ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59.

(მიკროტოპონიმები ხევში)²⁰⁶, ყორა (ნასოფლარი ხევში, სნოს ხეობაში²⁰⁷) ყორიანი (პიდრონიმი კახეთში), ყორათი (სოფ. სამეგრელოში), ყორაული, ყორი, ყორიათი, ყორანი, ყორვანა, ყორნალი (მიკროტოპონიმები აჭარაში²⁰⁸), ყორაეთი (ყოფილი სოფ. ერწოში²⁰⁹), ყორწყალი (ყოფილი სოფელი პანკისის ხეობაში²¹⁰), ყარანეთი, ყორიული, ყორული, ყორა, მთავა, ყორათ თავნი (მიკროტოპონიმები არაგვის ხეობის მთიანეთში²¹¹), ყორულდაში (პიდრონიმი და ორონიმი სვანეთში), კორა (ნასოფლარი ქციის ხეობაში), კორა (სოფლები ოსეთში, დიგორის და ქურთათის თემებში).

ცხადია, მარტოოდენ ის ფაქტი, რომ ყარა-სთან (ან ყორასთან) ფონეტიკური მსგავსების თვალსაზრისით ღირსშესანიშნავ მაკრო თუ მიკროტოპონიმთა გავრცელების არეალი მეტად ფართოა და ის არ შემოიფარგლება მარტოოდენ დვალეთის მიწა-წყლით, თავისთავად გამორიცხავს მაინცდამაინც ჩაჩნური ენის ნიადაგზე საძიებელი ტოპონიმის ახსნის შესაძლებლობას.

ამასთან, ყარას (ყორას) ეტიმოლოგიის გაგებისათვის მეტად სიმპტომატურია ისეთი ტერმინების მნიშვნელობა, როგორიცაა ყარყარა (მესხ., ჯავახ., ქიზიყ. – „მაღალყელიანი სურა“, „მაღალი კოხტა ტანის ადამიანი“), კარკარა („წყლტუ კლდე, სალი კლდე“- საბა), კორაჲ, კორკორაჲ (ინგილ. „ბარად ამობურცული გორაკი, ბორცვი“), კორახი (გუდამ. „ნამოზიდული კლდე“), ყორე („უტალახოთ ლიტონის ქვით ნაშენები“ – საბა), ყერო (რაჭ. „ქვის კედელი“), ყარა-ყურა („ცუდმადი რამ“ – საბა), რომელნიც, თავის მხრივ, უდავო სემანტიკურ სიახლოვეს ამჟღავნებენ მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხთა ენებში დამოწმებულ შემდეგ ტერმინებთან: qazbi (ურარტ. „კლდე“), qzz (ეგვიპტ. „ბორცვი“), kapı, kapıv (ბერძნ. „მწვერვალი“), caza (კელტ. „კლდე, ქვა“), cazzac (ძველ. ირლანდ. „კლდე, ქვა“), qaza (არაბ. „განცალკევებით აღმართული კლდე“), kaz (სომხ. „ქვა“), qaz (აველან. „კლდე“), kazpe (ალბან. „კლდე“), karant (ირლ. „კლდე“), kap (სლოვენ. „სიმაღლე“), kira-xaza (მონღ. „ამაღლება, ქედი“), kazi (ფინ. „ქედი, ქარაფი“), kapka (დარგოულად „ქვა“), kazoi / kaza (ყაზახ. „მთის მწვერვალი, ზეგანი“), кәрі (ოსურ. „გროვა, ყორე“) და ა. შ.

თუ ჩვენ დამოწმებული მონაცემების გათვალისწინებით ვცდით ყარა (ყორას) ახსნას, საძიებელი სახელი საკმაოდ იოლად გაიშიფრება რო-

²⁰⁶ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, გვ. 39.

²⁰⁷ იქვე.

²⁰⁸ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, გვ. 53-56, 71-77, 103-107, 114, 135-136.

²⁰⁹ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 207; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 66; გ. ბედოშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 193.

²¹⁰ ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 207.

²¹¹ გ. ხორნაული, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64, 89, 113, 116, 128.

გორც „კლდიანი ადგილი“, ან „გამაგრებული ალაგი, სიმაგრე“, რითაც ის ზემოთ განხილული ბრუტაულის, „კელეს“) ან („კელეურის“), „ხოჯას“ და სხვ. მსგავსად ტოპონიმური პოზიტიურობის გზით წარმოქმნილ გეოგრაფიულ სახელთა სიას გააფართოვებს.

ყარას ან (ყორას) ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დკავშირებით, ვფიქრობთ, არანაკლებ ნიშანდობლივია სვანური ყორ-ის („კარი“) მნიშვნელობაც, რომლისაგან საძიებელი ტოპონიმის მომდინარეობის დაშვების შემთხვევაში, მასში ნიადაგ ადვილად ამოიცნობოდა ზოგადად დასახლების ერთეულის („სოფლის“, „უბნის“) აღმნიშვნელი ქართული კარი-ს სინონიმური ტერმინის ოდინდელი გამოყენების წყალობით გაჩენილი კომონიმი.

წუხლეთი ალბათ წუბენთან და სოსხოსთან სიახლოვეში მდებარე ალაგის აღმნიშვნელ კომონიმად უნდა ვიგულოთ, რომლის ეტიმოლოგიის ამოხსნის აუცილებელ პირობად გვესახება ტერმინებზე წუნ-წუხი (ზ. აჭარა, იმერ., „დაგროვილი ნაკელი“), წუნწუხო (გურ. „წუმპე, ტყლაპო, ტალახი“), წუხი / წუკი / ცუხი (მთიულ., ფშ., იმერ., გურ., „უვარგისი, გამოუსადეგარი“, „ცუდი“, „ხრიაკი, აბეჩხარი ალაგი“; შდრ.: ოსური *мух* – მწირი), წუხა (ფშ. პატარა ჩიტი, ბუდობს ჭაობიან ადგილას) დაკვირვება და უწინარეს ყოვლისა სწორედ სიტყვა წუხისგან წუხლეთის მომდინარეობის შესაძლებლობის დაშვება (წუხი → წუხრეთი → წუხლეთი; შდრ.: მთა → მთიურეთი → მთიულეთი), რის კვალობაზე საძიებელ სახელში არ გაჭირდებოდა ნიადაგის თვისების (– მწირი, მოუსავლიანი, ან ლენჭყი / ჭენჭყი ადგილის) ამსახველი ტოპონიმის დანახვა (შდრ.: ანალოგიური ხასიათის ტოპონიმები: კლდეეთი, ბუსნო, ბრონლეთი, რიყეთი და ა. შ.).

მალარო ასევე არ ექვემდებარება რამდენადმე ზუსტ ლოკალიზაციას, თუმცა „ძეგლი ერისთავთა“-ს იმ ცნობაზე დაყრდნობით, სადაც მალარო მალალმთიან და ვინრო ხევებიან მხარედ არის დახასიათებული, ის უწინარეს ყოვლისა მალრან-დეალეთის ტერიტორიაზე უნდა იყოს საძებნი.

მალარო პირველ რიგში სიტყვა მალარა-სგან (იმერხ., ჯავახ. მესხ., აჭარ. „გამოქვაბული კლდეში“, „ქვაბი“; შდრ.: არაბ. თურქ. mağara – „გამოქვაბული, კლდის ქვაბი“) მომდინარე ტოპონიმად იმსახურებს გააზრებას, ისევე როგორც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში დამონმებული ზემო და ქვემო მალარო (სოფლები ქიზიყში), მალაროული (ტოპონიმი თიანეთში), მალაროსკარი, ზენა და უკვენ მალარო (სოფლები ფშავში), მალაროს ხევი (პიდრონიმი ჯავახეთში), მალარა (მღვიმე ტყიბულთან ახლოს), მალარო (ნასახლარი ხევეში²¹²), მალაროები, მალარალელე, მალარითავი, მალაროს ძირები (ტოპონიმები სამცხეში²¹³), მალარა, მა-

²¹² ვალ. ითონიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 21.

²¹³ ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის..., გვ. 149, 157, 161-163.

ლარო კარი (ტოპონიმები აჭარაში²¹⁴), და ა. შ. თუმცა ამგვარი მტკიცების პარალელურად მიზანშეწონილი ჩანს ყურადღების გამახვილება ნახურ მალა-ზეც („ზემო“, „ზევითა“, მალარ ჯალ-„ზემო სოფელი“ / ელარ ჯალ-„ქვემო სოფელი“; შდრ.: უკრ.: *magrya* – „მაღალი მთა, „მწვერვალი“, რუმინ. *magrya* – „მწვერვალი, მაღალი მთა“; ალბან. *magule* – „ქედი, ბორცვი, ყორღანი“) აგრეთვე მულა / მალარან / მალარო-ზე (*morla / marlapan / marlapo* „რიგი“), რომელთა მნიშვნელობის გათვალისწინებით მალარო შესაძლოა ეტიმოლოგიზირდებოდეს როგორც „ზემო“, „ზემოთა“ ან „მაღალი ალაგი“. მართალია, საძიებელი სახელის ახსნის ორივე ვარიანტი საკმარისად დამაჯერებლად გამოიყურება, მაგრამ უპირატესობა მაინც პირველ ვარიანტს უნდა მიენიჭოს, მით უმეტეს, რომ მას „ძეგლი ერისთავთას“ რეალიებიც უჭერს მხარს: თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ საგულისხმო დეტალს, რომ მათიანეში „მალარო“ ვიწრო ხევებით უზვად „აღმკობილ“ მხარედაა წარმოჩენილი („ხოლო მეფე გიორგი განილაშქრა მალაროს, და დიდად ევნო მათგან ვიწროთა მათ ჴევთა სიმრავლითა საგორავისაჲთა“²¹⁵) მალაროდ სწორად დვალეთის ამ რაიონის სახელდების მოტივიც ვფიქრობთ, სავსებით გასაგები გახდება.

შედარებით უფრო ნაკლები სიძნელეები ახლავს თან ქუემო დვალთა თემ-სოფლების მდებარეობის დაზუსტებაზე და მათი სახელწოდებების ახსნაზე მეცადინეობას.

კოშკა-ს ლოკალიზაცია ადვილად ხერხდება დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკადის კოშკისწყლის ხეობაში, სადაც დღესაც არსებობს კოშკადვე სახელდებული და რამდენიმე დასახლებული პუნქტის გამაერთიანებელი სოფელი, რომელსაც ადგილობრივი ოსური მოსახლეობა კუსჯითა-ს (*Kuşçıkışta*) უწოდებს. საყურადღებოა, რომ XVIII-XIX სს-ის წერილობით წყაროებში და რუკებზე ჩვენთვის საინტერესო ხევი და თემ-სოფელი ფიგურირებს კოშკის ხევის (წევი კოშკისა), კოშკას, კოშკის და ოსების მიერ ხმარებაში შემოტანილი კუსჩითა-ს სახელწოდებებით²¹⁶. ცხადია კოშკა უყოყმანოდ გაიაზრება საფორტიფიკაციო ნაგებობის ამ სახველ ტოპონიმად და წარმოადგენს ანალოგს ისეთი გეოგრაფიულის სახელებისა, როგორებიცაა მაგ., ვანი, ციხიანი, ციხია, დარბაზი, ტაძრები, ბაგები და ა. შ.

„ძეგლი ერისთავთასელი“ იოსებური, რომელსაც ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკის გარდა არც ერთი სხვა წერილობითი წყარო

²¹⁴ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I, გვ. 58, 73, 97, 128.

²¹⁵ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 106.

²¹⁶ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 372; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 203; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 42; „ИИОДМ“, т. II, с. 45, 84, 94, 155...196...501,

არ იცნობს, ალბათ კოშკასთან სიახლოვეშია საძებნი. მართალია, როკის წყლის ხეობაში მდებარე ერთ-ერთ სოფელს ეწოდება ესიეთი ყაუ (ან იესიათყაუ)²¹⁷ და ეს სახელწოდება რალაციტ მოგვაგონებს სწორედ იოსებურს, მაგრამ მარტოოდენ ფონეტიკური მსგავსების საფუძველზე იოსებურ-იესიათყაუს იდენტიფიკაცია გაუმართლებელია, მით უმეტეს, რომ მატიანის ჩვენებით ჩვენთვის საინტერესო ქვემო დვალური სოფელი როკის ხევის ფარგლებს გარეთ ლოკალიზდებოდა. ცხადია, იოსებური რიგით ანთროპონიმად გაიაზრება, ისევე როგორც საქართველოს სხვა-დასხვა მხარეებში ფიქსირებული ანალოგიური ხასიათის სახელები: ესე-ბური, ჯალაბაური, ჭაბუკაური, ირემაული, ხადილაური, კაბაური და სხვა.

თლე (ან თლისის ჯევი) ტერიტორიულად ზუსტ შეფარდებაშია დიდი ლიახვის მარცხენა შენაკადის – თლიისწყლის (თლიადონის) ხეობასთან და ამ უკანასკნელის ფარგლებში გაშენებულ და დღეს ზოგადად თლიად ან თლიდ სახელდებულ სოფელთან, რომელიც XIX ს-ის საბუთებში არაერთგზის ფიგურირებს თლი-ს, თლია-ს ან თლისი-ს (Тли, Тлия, Тлиси) სახელწოდებით²¹⁸.

საყურადღებოა, რომ ქვემო დვალთა სამოსახლო რაიონში მდებარე თლეს ან თლისის გარდა თლი ან თლე ეწოდება ბუდე დვალეთის ერთ-ერთ სოფელს, თლიად არის სახელდებული აგრეთვე მდ. ქეშელთას მარჯვენა შენაკადის ვალთკაცის ხევში გაშენებული სოფელი, ხოლო ვანათის ხევის სათავეებში ლოკალიზებულ პუნქტს ჰქვია თლიაყანა; კახეთში დასტურდება ჰიდრონიმი თლიხევი (ილტოს მარჯვენა შენაკადი), შიდა ქართლის ბარის ზოლში მიკროტოპონიმი თლენავი²¹⁹, მთიულეთის ფარგლებში კი ორონიმი თლისი (ს. ლაკათხევის ერთ-ერთი მთის სახელწოდება)²²⁰.

ცხადია, ერთი და იგივე გეოგრაფიული სახელების გავრცელების არეალის ასეთ სიფართოვეს უწინარეს ყოვლისა საკუთრივ დვალეთის ტერიტორიაზე მიმდინარე შიდამიგრაციულ პროცესებს და საკვლევი მხარის ფარგლებს გარეთ დვალთა დამკვიდრებას უნდა ვუმაძღოდეთ, თუმცა ბოლომდე არაა გამოსარიცხი ხაზგასმული პროცესებისაგან სრულიად დამოუკიდებლად სხვადასხვა რაიონებში აღნიშნული ტოპონიმების გაჩენის შესაძლებლობაც, რასთან დაკავშირებით ბუნებრივად იზრდება ინტერესი თლე / თლი-ს ეტიმოლოგიისადმი.

546... т. III, с. 145, 169, 342, 495, 533, 546, 620, 710.

²¹⁷ ეს სოფელი XIX ს-ის საბუთებში იხსენიება იესიათყაუ-ს (Исисааткау) სახელწოდებით («ИЮОДМ», т. II, с. 93).

²¹⁸ «ИЮОДМ», т. II, с. 78, 94, 294, 296, 365, 372, 630; т. III, с. 295, 496, 546, 596.

²¹⁹ „ქსიძე“, ტ. I, თბ., 1972, გვ. 435.

²²⁰ ლ. კაიშაური, მთიულური ტექსტები, თბ., 1978, გვ. 43.

ფაქტია, რომ თლე-ს ან თლი-ს (თლისი-ს) ეტიმოლოგიის გარკვევა ქართული, ნახური და ოსური ენების მონაცემების საფუძველზე პრაქტიკულად შეუძლებელია. სამაგიეროდ ავარულ ლექსიკურ ფონდში ვადასტურებთ ტერმინებს – თლი, თლიმ, თლიარ (Тли, Тлим, Тляр – „წყალი“, „ხევი“, „მდინარე“), ხოლო ავარეთის ტერიტორიაზე არ ჭირს მათი მონაწილეობით გაჩენილი ისეთი ნიშანდობლივი ტოპონიმების აღრიცხვა, როგორცაა გორთლიათლიმ, ვაარაბთლიმ, თლელებურ, თლეღყალ, თლეისერუხი, შაითლი, თლეროში, თლისი, თლიაბზადა, თლიანადა, თლალუხი და ა. შ. ამდენად, არაა გამორიცხული, რომ სწორედ დამონმებული ავარული ტერმინების მნიშვნელობის გათვალისწინება იძლეოდეს გასაღებს დვალური თლე/თლის ასახსნელად.

„ძეგლი ერისთავთასეული“ წერლუშ თლისის ჯევეში ან მასთან უშუალო სიახლოვეში ლოკალიზებულ თემ-სოფლად უნდა ვიგულოთ. ვ. გამრეკელი საძიებელი პუნქტის სახელწოდებაში წერლ-ფუძეს და უე-ქართულ დაბოლოებას გამოყოფს და ჩაჩნეთ-ინგუშეთისა და საქართველოს ტერიტორიაზე დამონმებულ ცალკეულ გეოგრაფიულ სახელებთან (ჩერხ-ქორთ, ჩერლენ, წერლო-მახ, ჩარგალი, ძარლუა) მისი შედარებისა და ხევესურებასა და თუშებთან გავრცელებულ ტერმინ ჭერხო-ს („სახლის ზემო სართული“) მნიშვნელობის გათვალისწინების კვალობაზე საგანგებოდ მიუთითებს: „ჩერხ-ჩერლ-ჩარგ-ძარლ-წერლ-ჭერხ ფუძეების იგივეობა უდავოდ მიგვაჩნია, ისევე როგორც მისი იბერიულ-კავკასიური კუთვნილება“²²¹.

ჩვენი აზრით, საძიებელი ტოპონიმის რამდენადმე განსხვავებული და ალბათ შედარებით უფრო დამაჯერებელი ახსნის შესაძლებლობაც არსებობს. ამ თვალსაზრისით კი უწინარეს ყოვლისა ყურადღებას იქცევს ოსური ცგრლ (цгрл – „წვეტიანი“), ცგრლ ოზაუ (цгрл озау – ოსებთან დამონმებული აგრარული კულტის სახელწოდება), აგრეთვე პირაქეთი დვალეთის ტერიტორიაზე მოგვიანებით განსახლებულ ოსთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი სალოცავის სახელწოდება ცგრლი ძუარ (цгрлѣ дзуар „მწვერვალის სალოცავი“ ს. ზღუბერში) და ს. ერმანის სამხრეთით დაფიქსირებული პიდრონიმი ცგრლიძუარ (ერმანის ახლოს მდებარე ტბის სახელწოდება), რომელთა დანიშნულების ფონზე, ვფიქრობთ, სრული საფუძველი გვაქვს ვირწმუნოთ სწორედ ოსური ცგრლ-იდან წერლუ-ს მომდინარეობის შესაძლებლობა.

მაგრამ საკვლევი ტოპონიმის ახსნასთან დაკავშირებით არანაკლებ ნიშანდობლივია ჩაჩნური ენის ლექსიკურ ფონდში დადასტურებული ტერმინებიც – ცერლ, ცერლონ, ცერლე (церл / церлин / церле – „კბილი, კბილიანი, დაკბილული“), აგრეთვე ნოვური ცერ („ნაპირი, კიდე“), ცერეშ

²²¹ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 61.

(„ნაპირას, განაპირას“), რომელთა მნიშვნელობის გათვალისწინება ძალაუფლებურად ბადებს აზრს დევალურ წერლუჲ-ში ასევე რელიეფის თვისების („დაკბილული, კლდიანი ალაგის“) ან სახელდების ობიექტის მდებარეობის ამსახველი ტოპონიმის ამოცნობის საჭიროების შესახებ.

ბოძალეთა „ძეგლი ერისთავთა“ მიხედვით დვალეთის ფარგლებში მდებარე იმ ქვეყნის სახელწოდებაა, სადაც პირველად მოხდა ცხრაზმის ერისთავთა წინაპრების დამკვიდრება. თუ ძეგლის ამ ცნობასთან ერთად მხედველობაში მივიღებთ იმ დეტალს, რომ მატიანის ჩვენებით ბიბილურთა სამკვიდრო სოფელს წარმოადგენდა თლე („...და ჩავიდეს თლისისწყევს და მოაოჯრეს თლე ბიბილურთაჲ და წერლუჲ...“²²²), „ქუეყანა ბოძალეთაჲ“ ალბათ თლისისწყევში ან სადღაც მასთან მეზობლობაშია საგულეველი.

საინტერესოა ითქვას, რომ-თა დაბოლოების მქონე ბოძალეთა-ს (მდრ.: მლეთა, ინდურთა, საგირთა, ეტელთა, ბორჩულთა, ერეთა, ვართა, გუფთა, გურიანთა და ა. შ.) მეტად საგულისხმო პარალელები მოეძებნება საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში ფიქსირებული ბოზ / ბაზ / ბუზ-ძირიანი ისეთი მაკრო და მიკროტოპონიმების სახით, როგორებიცაა: ბოზოთი (სოფელი სამეგრელოში), ბოზნევი (სოფელი ქართლში), ბოზოთი (სოფ. იმერეთში), ბოზოყვათი (სოფ. ქობულეთის რ-ნში), ბოზე (მიკროტოპონიმი თუშეთში²²³), ბაბი (მთის სახელი სვანეთის კავკასიონზე), ბაბილაური (მიკროტოპ. ჯავახეთში, ს. გოგაშენი²²⁴), ბაბილი (სოფ. ქვემო სვანეთში), ბაბილოეთი (მიკროტოპ. იმერეთში²²⁵), ბუბა (მწვერვალის და მყინვარის სახელი რაჭა-ლეჩხუმის კავკასიონზე), ბუბა (მდინარე რაჭაში) და სხვ.

ამასთან, საძიებელი სახელის ეტიმოლოგიის გარკვევაზე მეცადინეობა გვავალებს ყურადღების აქცენტირებას ქართულ სიტყვებზე ბაბილო („მაღალი ვენაჲ“ – საბა), ბიბილო („ბრტყელი წამყვარილი“ – საბა), ბოზოლი („დიდრონი ჭიალუა“ – საბა), ბოზვა („ვერა კეთილად სლვა“ – საბა), ბაბლაურა (თუშ., ქსნის ხეობა, „მცენარე, მსხლის ჯიში“), ბაბაშტელა (რაჭ., ლეჩხ., „მცენარეა ერთგვარი“), ბაბაყველა (ქართლ. „მცენარის სახეობა“), ბიბილა (ქიზ., ინგილ. „ყვავილის სახეობა“), ბოზოლია (ლეჩხ. თეთრი), ბოზო(მთიულ. „ობი“), რომელთა მნიშვნელობის გათვალისწინებით ბოძალეთა უწინარეს ყოვლისა მცენარეულის ამსახველ ტოპონიმად შეიძლება იმსახურებდეს დახასიათებას (მდრ.: ქარცხილა → ქრცხინვალი, ლიხი → ლიხეთი, თელა → თელავი, ლეკი → ლეკაურა, დგნალი → დგნალი, წნორი → წნორი და ა. შ.), ან მასში რელიეფის (/ამო-

²²² „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 112.

²²³ გ. კურდღელაძე, თუშეთი, გვ. 92.

²²⁴ გრ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1981, გვ. 193.

²²⁵ მასალები საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიისათვის XIX ს. – XX ს-ის დასაწყისი, თბ., 1989, გვ. 64.

ბურცული, ალაგის) ამსახველი ტოპონიმი ექვემდებარებოდას ამოცნობას.

„ძეგლი ერისთავთასული“ მულისველი ერთ-ერთ ნაშრომში გაიგივებულ იქნა მ. მუგუთთან, რომელიც მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკადის – მუგუთის წყლის ხეობაში, ს. ხვნეს მეზობლად მდებარე დასახლებულ პუნქტს წარმოადგენს²²⁶. ამგვარი ლოკალიზაცია არაა მართებული, ვინაიდან ს. მუგუთი ქვემო დვალთა პირველ თემ-სოფლად დასახლებული კოშკას ქვემოთ მდებარეობს და, თანაც, ის საკმაოდ დიდი მანძილითაა დაცილებული მასთან წყვილში მოცემულ თლეს, მაშინ როდესაც ქვემო დვალთა თემ-სოფლების ჩამოთვლისას მატიაწეში დაცულია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ (დიდი ლიახვის ხეობის აყოლებაზე) მდებარე თემ-სოფელთა თანმიმდევრულად დასახლებების რიგი და, ამდენად, მულისველი თლეს ჩრდილოეთით და არა თვით კოშკას სამხრეთით არის საძებნი.

ჩვენი აზრით, აღნიშნული თემ-სოფელი მდ. დიდი ლიახვის მარჯვენა შენაკადის ჯომალდონის ხეობაში ლოკალიზებულ და ასევე ოსებით დასახლებულ მალთან იმსახურებს იდენტიფიკაციას, რომელიც XIX ს-ის საბუთებში არაერთგზის იხსენიება მალის ან მალაურის (маг, магаури) ფორმით²²⁷.

საყურადღებოა, რომ სვანურად მულეჟა ნიშნავს ყვავილს (შდრ.: მეგრ. მუჟვა, მუჟი „მაცვალი, მარწყვი“, ჭან. მურლი – „მარწყვი“), გურიიში ვადასტურებთ ტერმინს მულლუფო („ფხვიერი, შავი მინა“, შდრ.: ლეჩხ. მოლაღი / მულაღი – „მოსავალი, გარჯა“; ფშ. მულარალი – „ბევრი, თავსაყრელი“, ქიზ. მუყა – „ნადი“), ზემო იმერეთში – მულალ-ს („მკბენარი“), ხოლო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში გვხვდება მულ-ძირიანი მაკრო და მიკროტოპონიმები: მულნისი ან მულრისი (სოფელი ქართლში), მულურე (სოფ. მთიულეთში), მულუდი (მიკროტოპ. გუდამაყარში²²⁸), მულუ ან მილუ (მიკროტოპ. თუშეთში²²⁹), მულროდი (პიდრონიმი სვანეთში), მულრუში (მიკროტოპ. გურიიში).

დამონმებული მონაცემების გათვალისწინების შემთხვევაში მულისველი, ვითარცა ტიპიური კომპოზიტიური გეოგრაფიული სახელი (მულის+ველი), შესაძლოა გაიშიფროს, როგორც „ყვავილიანი ველი“, „მოსავლიანი, ნაყოფიერი ველი“ (ამგვარ ახსნასთან დაკავშირებით კი შდრ. საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში დადასტურებული ტოპონიმები: „ვარდის სოფელი“, „გრძელი მინდორი“, „დიდველი“, „სონდის ველი“, „ბალთა სადგომი“, და სხვ.), რითაც ის ნიადაგის თვისების, სამეურნეო სა-

²²⁶ З. Д. Цховребова, დასახ. ნაშრომი, გვ. 45.

²²⁷ «ИЮОДМ», т. II, с. 366, 479.

²²⁸ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, გვ. 61.

²²⁹ გ. კურდღელაძე, თუშეთი, გვ. 104.

ვარგულის ხარისხის ამ მცენარეულის ამსახველ ტოპონიმთა სიას შეავსებდა.

„ძეგლი ერისთავთასეული“ როკა ტერიტორიულად დიდი ლიახვის მარჯვენა შემდინარის – როკის წყლის ხეობაში რამდენიმე უბნად გაშენებულ და ამჟამად ოსებით დასახლებულ ს. როკას შეეფარდება, რომელიც XVIII-XIX სს-ის წერილობით წყაროებში არაერთგზის იხსენიება როკა-ს, რუკი-ს, რუკა-ს ფორმით²³⁰, ხოლო ამჟამად ოსების მიერ სახელდებულია რუკა-დ (рука) არ რუჭად (руч). ამდენად, როკას მაგალითზეც კარგად ჩანს ძველთაძველი ნომინაციის ტრადიციის გამძლეობის და ამავე დრო ოსური სახელდების ფორმის თანდათანობითი გაბატონების ტენდენცია (როკა → რუკა → რუჭი).

საინტერესოა ითქვას, რომ საქართველოს მინა-წყალზე საკმაოდ დიდი რაოდენობით აღირიცხება როკ / რუკ / რაკ / რეკ / რიკ ძირიანი მაკრო და მიკროტოპონიმები: როკალი (მთა სევანეთში), როკათა (სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში, კოშკას სამხრეთით), რაკვალი ან როკვალი (მთა და უღელტეხილი სევანეთში), როკეთი (სოფ. სამცხეში), როკეთი (მიკროტოპ. ს. თისელში, სამცხე²³¹), როკიანის ღელე (ყვირილას მარჯვენა შემდინარე) როკითი (სოფ. იმერეთში), რიკოთი (უღელტეხილი ლიხის ქედზე), წყავროკა (სოფ. ქობულეთის რ-ნში; წყავ+როკა), რუკეხი (ტოპონიმი ხევში, ს. ხუთისში²³²), რიკნი (მთის სახელწოდება მთიულეთში²³³) და სხვ.

როკას ეტიმოლოგიის ამოხსნასთან დაკავშირებით მეტად სიმპტომატურია ისეთი ტერმინები, როგორიცაა როკი („ხის შტოს ძირი“ – საბა), რეკა (მოხ. „გამხმარი კუნძი“, როკი (იმერ., გურ., რაჭ., „ხმელი შტო, ხმელი ჯირკი, მაგარი სარი“, „კორძი“), როკვი (ოკრიბ. „ცულით გათლილი ძელი“), რუკა („შენწყობილი, გინა მობმული“ – საბა), რუკუტი (აჭარ. „ამოზურცული, ამობერილი ადგილები“), როყი (ინგლ. „მაღალი, უშნო ადამიანი“), როყნარი (რაჭ., „დიდი ლოდების ჩამონაზვავი“), როკაე-ი (იმერ., „წყლის ამოსაღები ჭურჭელი“), რაკი (მოხ., მთიულ. „შეყინული ნაპირი მდინარისა“, „წყლის ნაპირზე მოდებული ყინული“), რიკი, (რაჭ., იმერ. „მარხილის ნაწილი“, „კიბის საფეხური“), რიკი (ქიზიყ., „ხიდი“), რომელთა მნიშვნელობის გათვალისწინებით საძიებელი ტოპონიმი შესაძლოა გაიშიფროს, როგორც „მაღალი ადგილი“, „ზეკარი“, „მთიან-ყინულიანი ალაგი“, „ნამზღვლევი ადგილი“ ან „ჩახერგილი, ჯირკენარი ალაგი“.

²³⁰ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 372; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 203; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 42; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გვ. 65; «ИЮОДМ», т. II, с. 6, 10, 83-88, 93..., 160-162, 182-184..., 507-508 და ა. შ., т. III, с. 9, 58, 70-71, 200-203, 207, 310...

²³¹ ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის, გვ. 162.

²³² ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, გვ. 17.

²³³ გ. ზორნაული, მთები და სახელები, გვ. 137.

ზღუბერი თანამედროვე ს. **ზღუბირს** შეეფარდება, რომელიც დიდი ლიახვის ხეობაში, როკის წყლისა და ლიახვის შესართავს ზევით, დაახლოებით მე-3 კმ-ზე ლოკალიზდება და პირაქეთი დვალეთისა და სხვა თემ-სოფლების მსგავსად ოსებითაა დასახლებული.

საინტერესოა, რომ გიულდენშტედტის ნაშრომში საძიებელი ტოპონიმი ასახულია **ზღობირი-ს** (sgobir) ფორმით²²⁴, ხოლო XIX ს-ის საბუთებში ის ფიგურირებს როგორც **ზღუბა**, **ზღუბირი** (Звуда Звудир²²⁵), რაც თვალნათლივ ცხადყოფს ჯერ კიდევ XVIII ს-ში **ზღუბერ** ფორმის „ზღუბირ“-ით საბოლოოდ შენაცვლების ფაქტს.

ზღუბერის ახსნასთან დაკავშირებით უპრიანია შეინიშნოს, რომ დიდი ლიახვის ხეობასა და ძამის ხეობაში დასტურდება სიტყვა **ზღუდეს-**გან მომდინარე მაკროტოპონიმები – **ზღუდერი**, რაც ერთი შეხედვით საძიებელ ტოპონიმსაც მოგვაგონებს, მაგრამ ეს მსგავსება მხოლოდ მორჩენებითია და **ზღუბერს** ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო **ზღუდერ**-თან. სამაგიეროდ, საკვლევ სახელში ტოპოფუძედ აშკარად გამოიყოფა – **ზღუბ**, ხოლო -ერ ფორმანტი მას შესაძლოა სვანურ ტოპონიმურ ნომენკლატურასთან (მდრ.: ჭუბერი, ხუბერი, დავბერი, წანერი, ტვიბერი და ა. შ.) აახლოებდეს.

ამრიგად, პირაქეთა დვალეთის (// „თეთრი დვალეთის“ 19 თემ-სოფლიდან, რომელნიც „ძეგლი ერისთავთაშია“ ხსენებული, მხოლოდ 11 ექვემდებარება ზუსტ ლოკალიზაციას, თუმცა ეს სერიოზული ხარვეზი, ვფიქრობთ, ნაწილობრივ მაინც კომპენსირდება ჩვენი მეცადინეობით აღნიშნულ სახელწოდებათა ეტიმოლოგიის ამოხსნის მიმართულებით.

რაც შეეხება ცხრაზმის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკაში დასახელებულ **თრუსუს**, **მნას**, **კობს**, **ზაჯას**, **ქნოლოს**, **ბეზუშეს** (ან **ბეჯუშეს**-ს) და **ჟამურს**, ე. ი. ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის პირიქითი ნაწილის განსაზღვრულ მონაკვეთებს და დვალთა განსახლების არეალში შემავალ რაიონებს თუ ცალკეულ პუნქტებს, მათი მდებარეობის დადგენა მეტ-ნაკლებად დამაჯერებელი ეტიმოლოგიური ძიების თანხლებით არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

ასე, მაგალითად, მაკროტოპონიმი **თრუსუ** ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ხევის დასავლეთით ლოკალიზებულ და **თრუსოდ** ნოდებულ ტერიტორიულ ერთეულს ფარავს, რომელიც მდ. პირიქითა არაგვის (თანამედროვე თერგის) ხეობის სანყის მონაკვეთს მოიცავს სათავიდან ვიდრე ს. მნამდე და მოგვიანებით აქ დამკვიდრებულ ოსთა მიერ **თირსი ქომ-ად** (тырсы ком) არის სახელდებული. საყურადღებოა, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ გარდა საკვლევი ტოპონიმი არაერთგზის იხსენიება XV-XIX ს. წერი-

²²⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 67.

²²⁵ «ИИОДМ», т. II, с. 81. 94, 296, 405, 454, 504, 611; т. III, с. 261, 398, 421, 432-433, 495, 527, 614, 615, 690.

ლობით ძეგლებშიც, ოღონდ ამჯერად როგორც თრუსო²³⁶, ხოლო ძველ-თაძველი ნომინაციის ტრადიციის სრული დომინირების პარალელურად XVIII ს-ის წყაროებში (გიულდენშტედტი, ი. ბაგრატიონი, პაპუნა ორბელიანი) თრუსოს ნაცვლად უკვე ფიქსირდება თრუსი ან თირსაუ (Tirsau)²³⁷, რაც თვალნათლივ ცხადყოფს ძირძველი ტოპონიმის მცირეოდენი ფონეტიკური სახეცვლილებისა და ოსური სახელდების ფორმის ხმარებაში დანერგვის ფაქტს.

თრუსუს (ან თრუსოს) ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დკავშირებით აუცილებელია შეინიშნოს, რომ ქიზიყში თრუსო ეწოდება ცელის პირის ასანყობ ქვას (სალესავ ქვას), ხოლო სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონში ვკითხულობთ: „დრუსო – არს ზღუდე ქვისა, მაღალი, კეთილად ნაგები კოშკ-კოშკოვანი“... „თურში – ქვის საზიდარი მარჯილი“, „თირი – არს კლდე ლბილი და ადვილი სათლელი“²³⁸.

თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ საგულისხმო დეტალს, რომ თრუსოს ხეობის შესასვლელი (კასარად სახელდებული) ტიპიურ კლდეკარს წარმოადგენს, მოხევეები კი ცელის პირის ასანყობი ქვებით წარსულში თრუსოდან მარაგდებოდნენ, თრუსუს (ან თრუსოს) გააზრება სწორედ სიტყვა თრუსოსგან ან ტერმინ დრუსოსგან მომდინარე რელიეფის თვისებების (ქვიანი, კლდიანი ალაგის) ამსახველ ტოპონიმად, ვფიქრობთ, სავსებით ლოგიკურად გამოიყურება. ყოველ შემთხვევაში, ამგვარი ახსნა უფრო დამაჯერებელი ჩანს, ვიდრე თრუსოს ნაჩქარევად გამოცხადება სო სუფიქსის მქონე ვაინახურ გეოგრაფიულ სახელწოდებად²³⁹.

„ძეგლი ერისთავთას“ მნა თრუსოს ფარგლებს გარეთ მდებარე და თერგის მარცხენა შემდინარის – მნაისის წყლის ხეობაში (II ისტორიულ-გეოგრაფიული ხევის მინა-წყალი) რამდენიმე უბნად გაშენებულ (და ოსებით დასახლებულ) თანამედროვე ს. მნას შეეფარდება, ხოლო მატიაწეში

²³⁶ სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი, ივ. ჯვახიშვილი, „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები“, ნ. II, თბ., 1974, გვ. 11; გერგეტელ საყდრისშვილთა საბუთი (XV ს.), ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.), „მსკი“, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 272; „ახალი ქართლის ცხოვრება“, მეორე ტექსტი, „ქც“, II, გვ. 444; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 357, 363, 634, 644, 648; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 200; 1732 წ. პირობის წიგნი მოცემული ერთობით მთის კაცთა მიერ ოთარ ამილახერიშვილისადმი, დსსი, I, ნ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1940, გვ. 233; «ИСТОДМ», т. II, с. 39, 243, 246, 343, 346-347.

²³⁷ პაპუნა ორბელიანის ნაშრომსა და ი. ბაგრატიონის „აღწერაში“ ფიგურირებს თრუსი, თრუსის ხეობა (პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, ე. ცაგარეიშვილის გამოც., თბ., 1981, გვ. 11, ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 35), ხოლო გიულდენშტედტის თხზულების სხვადასხვა ადგილას იხსენიება როგორც თრუსო (Truso), ისე თირსაუ (Tirsau), გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 65, 173).

²³⁸ სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, გვ. 140, 169, 199.

²³⁹ თ. უთურგაიძე, ქართული ენის მთის კილოთა ზოგი თავისებურება, თბ., 1966,

ხსენებული კობი უყოყმანო იდენტიფიკაციას იმსახურებს ასევე ისტორიულ-გეოგრაფიული ხევის ტერიტორიაზე ლოკალიზებული და ოსებითვე დასახებულ თანამედროვე ს. კობთან. საინტერესოა ითქვას, რომ საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში ვადასტურებთ კობთან ფონეტიკური მსგავსების თვალსაზრისით ღირსშესანიშნავ მაკრო და მიკროტოპონიმებს: კობი (ოს. კონ, ჰონ – სოფელი დიდი ლიახვის ხეობაში), კობეთი (სოფ. ჯავის რ-ნში, კუდაროს ხეობაში), კობნი (მიკროტოპ. ს. ამირნიში, მთიულეთი), ყობი (სოფ. ხაშურის რ-ნში). რაც შეეხება მნა-ს, მას ამ რიგის საგულისხმო პარალელები საერთოდ არ მოეძებნება.

რამდენადაც არაა გამორიცხული ორივე ამ გეოგრაფიული სახელის დვალური წარმომავლობა ან დვალთა ოდინდელ სამოსახლო რაიონში მათი გაჩენა, აღნიშნულ კომონიმთა ეტიმოლოგიის გარკვევით ჩვენი დაინტერესება ნიადაგ გასაგები ხდება.

სამწუხაროდ, ხსენებულ მაკროტოპონიმთაგან მეტ-ნაკლებად დამაჯერებელ ახსნას მხოლოდ კობი ექვემდებარება, რომლის ეტიმოლოგიის დასადგენად უპრიანი ჩანს ყურადღების აქცენტირება ქართულ და არაქართულ ლექსიკურ ფონდში დაუნჯებულ ისეთ ტერმინებზე, როგორიცაა: ყობი (ქიზ.: „თევზის საყარი ალაგი წყალში“, „ორმოსმაგვარი ამონათხარი“) კობი / კობიჭაჟ / კუბაჟ (თუშ., მთიულ.: „გორახი, გამაგრებული მიწის გუნდა“, „ბელტი მიწისა“ – საბა), კონა, კონი (თურქ.: „ქვაბული“ „მთათშორისი დავაება“, „მთის ხევი, ღარტაყი“, შდრ.: ყაზახ. კონი – „მთის ქვაბული“, „მთის ხევი“, თურქმ. კონ – „ღრმა“, „დიდი ორმო“). დამონმებული მასალის შუქზე კობის ეტიმოლოგიის ამოხსნის შემთხვევაში, საძიებელ სახელში შესაძლოა ამოიცნობოდეს სახელდების ობიექტის რელიეფის თვისების („ჩავარდნილი დაკავებული ალაგის“, „მთათაშორისი ქვაბულის“) ან ნიადაგის თვისების ამსახველი ტოპონიმი. არადა, „კობის“ გააზრებას სწორედ თურქული კონი-დან მომდინარე ლანდშაფტურ ტოპონიმად, რასაც თავის დროზე უკვე ჰქონდა ადგილი ერთ-ერთ ნაშრომში²⁴⁰, აღნიშნული სახელწოდების მატარებელი დასახელებული პუნქტის გეოგრაფიული მდებარეობაც დაუჭერდა მხარს, ვინაიდან კობი ნამდვილად მთათაშორის ქვაბულს, ტიპიურ მთათაშორის დავაებას წარმოადგენს.

„ძეგლი ერისთავთასული“ ქნოლო პატარა ლიახვის ხეობის სათავეში ლოკალიზებულ იმ თემის სახელწოდებაა, რომელსაც მოგვიანებით აქ ჩამოსახლებული ოსები გნულ-ს (Гнуль) ეძახიან და რომელიც XVIII-XIX სს-ის წერილობით წყაროებში, ცალკეულ რუკებზე და სტატისტიკურ დავთრებში სისტემატურად ფიგურირებს როგორც ქნოლო-ს ძველთა-

ძველი ფორმით²⁴¹, ისე გუნგო-ს / გნუგო-ს / გნუგო-ს (Gungo, Gnygo, Gnyg)²⁴² ან ქნოლას, გნული-ს, გნუხი-ის (Кнога, Гнуг, Гнух)²⁴³ სახით. ამდენად, კონკრეტულ შემთხვევაშიც საქმე გვაქვს არქაული დვალური ტოპონიმის არსებითი სახეცვლილების უკვე არაერთგზის ხაზგასმულ ფაქტთან, რაც განპირობებულია ოს მოახალშენეთა ენის ფონეტიკის თავისებურებით.

ქნოლო საქართველოს ტერიტორიაზე აღრიცხულ იმ ტოპონიმთა სიას (ქოროლო, ქერილო, ქამალალო, სიდლო, მამალო, თახაელო, პედო, ჩილო და სხვ.) ავსებს, რომელთა სტრუქტურაში დამონშებული -ლო დაბოლოება შესაძლოა ნახური ენის ელემენტად აღქმას იმსახურებდეს, თუმცა გამოთქმული ვარაუდის დომინირების ფონზე ბოლომდე არაა გამოსარიცხი საძიებელი ტოპონიმის მომდინარეობის შესაძლებლობა სიტყვისაგან ქნულო („ბევრი სიარულის მოყვარული“, „მანანალა“²⁴⁴), საიდანაც შორეულ წარსულში ეგების მიღებული იქნა ჯერ რიგითი ანთროპონიმი ქნულო, ხოლო მერმე ამ უკანასკნელისაგან უკვე ანთროპოტოპონიმი ქნულო / ქნოლო, რაც საერთოდ ერთობ დამახასიათებელი მოვლენაა საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სინამდვილისათვის.

ბეხუშე „ძველი ერისთავთა“ თანახმად ქნოლოდ ნოდებული ტერიტორიული ერთეულის ფარგლებშივე ლოკალიზებული ერთ-ერთი პუნქტის და იმ საფორტიფიკაციო ნაგებობის აღმნიშვნელი სახელწოდებაა, რომელიც ვახუშტი ბაგრატიონის „აღწერაშიც“ იხსენიება, ოღონდ ამჯერად როგორც ბეყჩოს ციხე²⁴⁵.

ბეხუშე საქართველოს ტერიტორიაზე ფიქსირებულ -შე დაბოლოების მქონე გეოგრაფიულ სახელთა კატეგორიას მიეკუთვნება (მდრ.: ფხელშე, ჭეშე, ჭიმშე და სხვ.), რომლის ტოპოფუძედ იოლად გამოიყოფა ბეხუ და რომელსაც მეტად საინტერესო პარალელები მოეძებნება ქვეყნის სხვადასხვა კუთხეებში დამონშებული შემდეგი ტოპონიმების სახით: ბეხურთა, ბეხენე (მიკროტოპონიმები თუშეთში²⁴⁶), ბახო, ბაწნო (მიკროტ. ხევში²⁴⁷), ბაწათკარი (მიკროტოპონიმი ჭართალში²⁴⁸), ბაწანი (სოფელი გუდამაყარში), ბახი (უღელტეხილი სვანეთში, ცალგმილის ქედზე), ბახიოთი (სოფელი იმერეთში).

²⁴¹ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 351, 362, 363; ვახუშტი, სოფელთა სია, გვ. 201; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 28.

²⁴² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გვ. 65, 277.

²⁴³ «ИПОДИМ», т. II, с. 59, 208, 312, 331, 337, 348, 350, 362; т. III, с. 296, 433, 467, 488-489, 500.

²⁴⁴ ქართლური დიალექტის ლექსიკონი, შემდგენლები: თ. ბეროზაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, თბ., 1981, გვ. 423.

²⁴⁵ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 363.

²⁴⁶ გ. კურდღელაძე, თუშეთი, გვ. 92.

²⁴⁷ ვალ. ითონიშვილი, ხევის ტოპონიმიკა, გვ. 29.

²⁴⁸ გ. ხორნაული, მთები და სახელები, გვ. 97.

ბეხუშე-ს ეტიმოლოგიის გარკვევასთან დაკავშირებით, ვფიქრობთ, თანაბრად საინტერესოა როგორც ქართული, ისე ნახური ენების მონაცემების წარმოჩენა. ასე, ქართულ ლექსიკაში სახეზე გვაქვს ტერმინები ბეხი (ქართლ. ფშ., მთიულ. ბეხრეკი, „ძალიან დაბერებული საქონელი“), ბეხევი (ხევს. „უვარგისი ჭურჭელი“), ბეხლერნი (იმერ. „დიდი, მაღალი და უშნო შესახედაობისა“), ბოხვი (ქიზ. „ცუდი“), ბუხი (გუდ. „უვარგისი“), ხოლო ჩაჩნურში და ინგუშურში ბეხა (неха – „ჭუჭყიანი“), ბეხალ (– неха „ჭუჭყი“), ბეხა (неха – „გრძელი“), ბახო (нлахо – „მეომარი“, „მებრძოლი“), რომელთა გათვალისწინებით ბეხუშე შესაძლოა გაგებულ იქნეს, როგორც „ხრიოკი ალაგი“, „ლადა-ლუდა, ხრიოკი ადგილი“, „ლენჭყი, ჭენჭყი, ადგილი“, ან „საომარი“, „მეომარი“, მებრძოლი“ (ციხე) (მდრ.: ციხის სახელწოდება – შეუპოვარი).

მეტად სიმპტომატურია აგრეთვე სვანური ბაჟ („ორ მთას, ორ მოპირდაპირე გორას შორის მდებარე ადგილი“), რომლის მეშვეობით ბეჟუშე-ს ახსნის შემთხვევაში საკვლევი სახელი ეგების გაიშიფროს, როგორც „ქვაბული“, „მთათაშორისი ალაგი“.

მაგრამ ვითარების ასეთნაირი შეფასებების გვერდით ნამდვილად ღირს დაფიქრება საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში გავრცელებულ ანთროპონიმთაგან – ბეხუ / ბეხუია / ბეხზა / ბახუ (სამეგრ., სვან) საკვლევი ტოპონიმის მომდინარეობის შესაძლებლობაზეც, რის კვალობაზე „ბეხეშუ“ ჩვეულებრივ ანთროპოტოპონიმად გააზრებას დაიმსახურებდა.

„ძეგლი ერისთავთას“ ჟამური ქსნის ხეობის სათავეში ლოკალიზებულ იმ ტერიტორიულ ერთეულს შეეფარდება, რომელსაც დღესაც ჟამური ეწოდება, ხოლო აქ მოგვიანებით დასახლებულ ოსთაგან ძიმირად არის სახელდებული. ერთ-ერთ ნაშრომში ჟამური ლიახვის ხეობაში მდებარე რაიონადაა გამოცხადებული²⁴⁹, რაც ისეთივე სერიოზულ უზუსტობას წარმოადგენს, როგორც იმავე პუბლიკაციაში დიდი ლიახვის ხეობაში მდებარე თლეს და მულისველის, აგრეთვე არაგვის ხეობაში ლოკალიზებული ცხავატის და ხანდოს მიჩნევა შესაბამისად პატარა ლიახვის ხეობასა და ქსნის ხეობაში მდებარე ტერიტორიულ ერთეულებად²⁵⁰.

საყურადღებოა, რომ XV-XVIII სს-ის ქართულ წერილობით წყაროებში და ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ შედგენილ რუკებზე ჩვენთვის საინტერესო ტოპონიმი ასახულია ჟამური-ს ძირძველი ფორმით²⁵¹, გიულდენშტედტისა და კლაპროტის თხზულებებში, აგრეთვე XIX ს-ის საბუთებში

²⁴⁹ Памятник Ориставов. изд. С. С. Какабадзе. Тб., 1979, с. 44.

²⁵⁰ იქვე, გვ. 42, 44.

²⁵¹ სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნი, ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, II, გვ. 10; ვახუშტი, აღწერა, გვ. 359-361, 517; ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 37 და სხვ.

ის არაერთგზის იხსენიება როგორც *ჟამური*, *ჯამური*, *ჩამური*, *ჩიმური*, *ძამური* (Dschamur, Дхамур, Tschamur, Tschimur, Dzamura)²⁵², ხოლო XX ს-ის 30-იანი წლებიდან პირვანდელი სახით *ჟამური*-ს შემონახვის პარალელურად ოფიციალურ მიმოქცევაში საბოლოოდ იკიდებს ფეხს ოსური ნომინაციის ვარიანტი – *ძიმირი* (Дзимирь). ამდენად, *ჟამურის* მაგალითზეც თვალნათლივ იკვეთება მოგვიანებით ოსებით დასახლებული რაიონის აღმნიშვნელი დვალური ტოპონიმის მიერ განცდილი ფონეტიკური სახეცვლილების გზა (*ჟამური* → *ჯამური* → *ძამური* → *ძიმიური* → *ძიმირი*), რასაც ოსი სწავლულები ფაქტიურად არ უწევენ ჯეროვან ანგარიშს და თავის პუბლიკაციებში მარტოოდენ სახელდების ოსური ფორმის ცალმხრივი წარმოჩენით საქმეში ჩაუხედავ მკითხველს ძალაუვნებურად თავს ახვევენ მოგვიანებით გაფორმებული *ძიმირ*-ის პირველადობის მცდარ აზრს. არადა, ანალოგიური დაბნეულობის წყაროდ შეიძლება იქცეს ოსურ ლიტერატურაშივე სახელწოდებების *თრუსო*-ს, *ლუდა*-ს, *ჯავა*-ს და *სხვ.* ნაცვლად მარტოოდენ ოსურ „ყაიდაზე“ მომართული *თირსი*-ს, *კუდა*-ს *ძაუ*-ს და *სხვ.* სისტემატური გამოყენება ხაზგასმულ ტოპონიმიურ ნომენკლატურაში დროთა განმავლობაში მომხდარ ცვლილებებზე მიუთითებლად, რაც, ცხადია, საგანგებო მსჯელობის საგანია და ამჯერად მასზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

საყურადღებოა, რომ ფონეტიკური მსგავსების თვალსაზრისით *ჟამურს* საგულისხმო პარალელები მოეძებნება საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში დამონმებული შემდეგი ტოპონიმების სახით: *ჟამუში* (სოფელი სვანეთში), *ჟამური* (ყოფილი სოფელი პანკისის ხეობაში)²⁵³, *ჯამურა* (მთა ს. კოშკას დასავლეთით, ბრუტ-საბძელას მთასთან სიახლოვეში), *ჯამურა* (მდინარე იმერეთში, ყვირილას აუზში), *ჯამურათ ჩხატი* (მიკროტოპონიმი თუშეთში)²⁵⁴ *ჯამუშფუარი* (მიკროტოპონიმი სამცხეში)²⁵⁵. ამათგან განსაკუთრებით ნიშანდობლივია სვანური კომონიმი – *ჟამუში*, რომლის შეპირისპირება *ჟამურთან* სავსებით ლოგიკურად განგვანყობს კიდევ ერთი დვალურ-სვანური ტოპონიმიური შეხვედრის უყოყმანო კონსტატაციისაკენ.

„ძეგლი ერისთავთაში“ ხსენებული ზაჯის მთა პირიქითი და პირაქეთი დვალეთის (კერძოდ ბუდე დვალეთისა და მალრან-დვალეთის) გამმიჯნავ იმ ქედს შეეფარდება, რომლის გადაღმა ლოკალიზდება ბუდე

²⁵² გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, გვ. 272, 275, ტ. II, გვ. 63; Klaproth S., Reise in den Kaukasus und nach Georgien unternommen in den Jahren 1807 und 1808, Bd. 1, Halle ind Berlin, 1812, გვ. 126; „ИЮОДМ“, т. II, с. 25. 65, 237, 303, 346 და ა. შ.; т. III, с. 91-92, 105 და ა. შ.

²⁵³ ი. ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 70.

²⁵⁴ გ. კურდელაიძე, თუშეთი, გვ. 128.

²⁵⁵ ი. სიხარულიძე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის..., გვ. 160.

დვალეთის ერთ-ერთი უმთავრესი ჯევი – ზაჯა. ვახუშტი ბაგრატიონის და იოანე ბაგრატიონის ნაშრომებში აღნიშნული ტერიტორიული ერთეული ასევე ზახად არის სახელდებული²⁵⁶. გიულდენშტედტის თხზულებაში ასახულია ზუკა, ზაკა (Suka, Saka)²⁵⁷, XIX ს-ის დოკუმენტებში მრავალგზის ფიგურირებს ზაქქა, ზაქი, ზაგა, ზახა (Захка, Заха, Захи, Зага)²⁵⁸, ხოლო ბუდე დვალეთში დამკვიდრებულ ოსებში ის ცნობილია ზაყაგომი-ს (захъагом) სახელწოდებით.

საინტერესოა შეინიშნოს, რომ საქართველოს მიწა-წყალზე გეხვდება ზაჯა-სთან ფონეტიკური მსგავსების თვალსაზრისით გამორჩეული ტოპონიმები: ზახორი (სოფელი ლეხურას ხეობაში) და ზაქაგორი (სოფელი თრუსოს ხეობაში).

სახელწოდება ზაჯა-ს ეტიმოლოგიის ამოსახსნელად მეტად სიმბტომატურია ოსური სიტყვა ზახ (захъ – „მიწა, ქვეყნიერება, მხარე“), თუმცა ამ უკანასკნელისგან ზაჯა-ს მომდინარეობის შესაძლებლობას ეჭვქვეშ უნდა აყენებდეს ის გარემოება, რომ ბუდე დვალეთის ხსენებულ ხევში დამკვიდრებული ოსები თავიანთ სამოსახლო მხარეს უწოდებენ ზაყას (და არა ზაჯა-ს), რაც დამაჯერებლად ცხადყოფს ოსთა მიერ ძირძველი დვალური ტოპონიმის მიმღეობის და ახლებურად გაფორმების და არა მათი ზაჯა-ს დაშენების მერმე კონკრეტული სახელის გაჩენის ფაქტს.

„ძეგლი ერისთავთასეული“ ლიახუა, რომელიც ჯერ კიდევ „სომხურ გეოგრაფიაში“ (VIII.) ფიგურირებს ლეხ / ლეახ-ის ფორმით, XI-XVIII სს-ის ქართულ წერილობით წყაროებში არაერთგზის იხსენიება როგორც ლიახვ / ლიეხუ / ლიახვი, ლიახუ, ხოლო შიდა ქართლში დასახლებულ ოსთა შორის ლეუახი-ს (Лейахи) სახელწოდებით არის ცნობილი, ასევე დვალური წარმომავლობის ჰიდრონიმად უნდა ვიგულოთ.

ლიახვის ეტიმოლოგიის ამოსხნის პირველ ცდას ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომში ვადასტურებთ, სადაც საგანგებოდაა მინიშნებული სიტყვებთან ლიალხოზა საძიებელი სახელის კავშირის არსებობის შესაძლებლობაზე: „მდ. ლიახვის სახელი შესაძლებელია ყინულის დნობის აღმნიშვნელი ლხოზა ზმნა-სთან იყოს დაკავშირებული. იელხ-არ, იელხუ – წვიმის მოსვლას, განვიმებას და თვალბთან დაკავშირებით ტირილსაც ნიშნავს (ჩაჩნ)... ს.-ს ორბელიანის ცნობით, ქართულად „ლერწმონათა საფლობთა ეწოდებიან ლია...“²⁵⁹. მოგვიანებით იგივე საკითხს შეეხო ვ. გამრეკელი, რომლის აზრით „ისტორიულად დადასტურებული ქართული ენის ლექსიკური მარაგით ლიახუ-ს ეტიმოლოგია ვერ აიხსნება... ამიტომ, ბუ-

²⁵⁶ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 633, 647; ი. ბაგრატიონი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 42.

²⁵⁷ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, II, გვ. 61.

²⁵⁸ «ИЮОМ», т. II, с. 22-23, 87, 92, 148, 236, 343, 345, 479, 481, 495; т. III, с. 597.

²⁵⁹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 35.

ნებრეცია მივმართოთ მეზობელ კავკასიურ ენებს, რომელნიც იმ შორეულ საუკუნეებში კავკასიის სამხრეთ კალთებზეც იყვნენ გავრცელებულნი... ასეთად, პირველ რიგში გვეგულება ჩაჩნური (ნახური) ენები. ამ ენებში არის სიტყვა ლუო (ჩაჩნ.), ლოა (ქისტ.)... რომელიც აღნიშნავს თოვლს. ჩვენ გვგონია, რომ ეს ლუო-ლოა-ლავ იძლევა გასაღებს ზემომოყვანილ ქართულ სიტყვათა და მდინარის სახელის ლიახუ-ს ეტიმოლოგიათა ამოსახსნელად. ამის ნიადაგზე, ლიახუ შეიძლება დავშალოთ ასე: ლია (← ლუო, ლოა – თოვლი) და ხუ (← ხი – წყალი), რასაც ექნება მნიშვნელობა თოვლის წყალი (მდინარე) ან თოვლ-წყალი²⁶⁰. სპეციალურ ლიტერატურაში ადგილი აქვს ქართული ლექსიკის საფუძველზე საძიებელი სახელის ახსნის ცდებსაც. ასე, მაგალითად, კ. განს „ლიახვა“ ტერმინების – ლია-სა და ხევი-სგან შემდგარ კომპოზიტიურ ჰიდრონიმად ესახება („Лиахва груз. может быть от лия-топи, болото и хеви хеви – ушелся“²⁶¹), ხოლო ზ. ჭუმბურიძე არ გამორიცხავს ლიახვის მომდინარეობის შესაძლებლობას ტერმინებისაგან ლი – ლეხუ, ლი – ლხვე (სვან. „თოვლის დნობა, ლხობა“) ლიანღვი (ლექს. „ნიაღვარი“)²⁶².

დამოწმებულ კვალიფიკაციებთან დაკავშირებით აუცილებელია განიმარტოს, რომ ქართული ენის ლექსიკურ მარაგში საკმაოდ დიდი რაოდენობით მოგვეპოვება ისეთი საგულისხმო ტერმინები, როგორიცაა: ლი, („ლამი, საფლობი, ტალახი, მოვარდნილი, მოშეებული წყლის ღვარი ან გუბე“, „დატბორებული წყალი“, ლელმა (ფშ., ზ. აჭარა „გამლხვალა თოვლი, ყინული“), ლოჯი (მოხ., მთიულ. „ჭუჭყი, მეტად ჭუჭყიანი წყალი“), ლუფხი (მთიულ. „ტალახიანი წყალი“), ლიაღვი (ლექს. „მომავლებული, ამღვრეული მდინარე“²⁶³), ლაჯი (თუშ. „დამდგარი წყალი რომ თავზე ჭუჭყს მოიგდებს“), ლახი / ლეხი (მეგრ. „ავადმყოფი“), ლელეხი (იმერ. „გადაუღებელი წვიმა“), ლიამპალი (ქართლ. „ჭაობი“), ლუხუმი (რაჭ. „პატარა მდინარე, რომელიც წვიმის დროს ძალზე მატულობს“²⁶⁴), ალი-ახვებული (რაჭ. „ძლიერ ადიდებული მდინარე“²⁶⁵), ლეხურა (ქართლ. „ბევრი წყალი“²⁶⁶), ლეშტერი (ზ. აჭარ. „კოკისპირული წვიმა“), ლესთეჟი, ლესტერი (იმერ., ქართლ. „დიდი ტალახი“, „თავსხმა წვიმა“), ლეშნარი (რაჭ. „ჭაობიანი ადგილი“), ლანგი (ქართლ. „ადიდებული მღვრიე წყლის ლამი, ლეჟი“), ლანძახი (ლექს. „ტალახი“), ლაყვა („წვიმის გუბე“), ლამი, ლაფი (იმერ., რაჭ., ხევს., ლექს. „ტალახი“, „სილა“, „თქორი“), ლანქარი, ლანქერი (მთიულ., გუდამ., გურ. „ნამქერი, თოვლის გროვა, გაზაფხულ-

²⁶⁰ ვ. გამრეკელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

²⁶¹ К. Ф. Ган, Опыт объяснения кавказских географических названий, 1909, с. 97.

²⁶² ზ. ჭუმბურიძე, რა გქვია შენ? თბ., 1971, გვ. 177.

²⁶³ ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა, გვ. 331.

²⁶⁴ ვ. ბერიძე, სიტყვის კონა იმერულ და რაჭულ თქმათა, თბ., 1986, გვ. 40.

²⁶⁵ რაჭული დიალექტის ლექსიკონი, შემდ. ალ. კობახიძე, თბ., 1987, გვ. 13.

²⁶⁶ ქართლური დიალექტის ლექსიკონი, გვ. 267.

ზე მდინარის ადიდება“), ლეთეში, ლოთომი (ზ. აჭარ., გურ., „საფლობი ტალახი, ჭაობიანი ადგილი“) და სხვ.²⁶⁷, ხოლო საქართველოს ცალკეულ რაიონებში ვაფიქსირებთ ტოპონიმებს: ლია (სოფელი სამეგრელოში), ლეხურა (ან ლიახურა – მტკვრის მარცხენა შენაკადი²⁶⁸), ლაა, ლაები (მიკროტოპონიმები თუშეთში²⁶⁹), ლუხუნი (მდინარე რაჭაში), ლაიმიწე-ბი, ლაითისწყარო (მიკროტოპონიმები ფრონეს ხეობაში²⁷⁰), ლიახვი, ლიახვის წევი, უკანა ლიახვი (მიკროტოპონიმები გუდამაყარში²⁷¹), ლიე (მიკროტოპონ. ს. გაგელიძეებში, აჭარა²⁷²).

როგორც მოტანილ მასალაზე დაკვირვება ცხადყოფს, საძიებელი ჰიდრონიმები საკმაოდ დამაჯერებელ ახსნას ექვემდებარება არა მანინც-დამანინც ჩაჩნური ლოა-ს და ხი-ს მნიშვნელობის გათვალისწინებით, არამედ უწინარეს ყოვლისა ქართული ლია-ს, ლაჭ-ის, ლიაღვი-ს, ლეხურა-ს, ალიახვებულის-ს მემკვიდრეობით, რომელთაგან ლიახვის (აგრეთვე ლეხურას ან ლიახურას) მომდინარეობა ისევე არ უნდა იწვევდეს ეჭვს, როგორც, მაგალითად, ოსეთისა და ამ უკანასკნელის ფარგლებში მოგვიანებით შესული ბუდე დვალის ტერიტორიაზე აღრიცხული ტოპონიმების – ლიაიდონ, ლია, ლახაციდონ, ძიგუილახ, ლახონდონ, ლახდაჯიდონ, ლიახოხ, ყადარლია, ლიარალ²⁷³ გაჩენა ოსური ლაჰ, ლაჰაჰა-ს („ტალახი“, „საფლობი“, „ნაგავი“) და ქართული ლია-ს მონაწილეობით, ან კიდევ შუა აზი-

²⁶⁷ მეტად ნიშანდობლივია ქართულ ლია/ლამ/ლახ/ლეს/ლობ-თან სემანტიკური თვალსაზრისით დაახლოებული ისეთი ტერმინებიც, როგორიცაა მაგალ., ხეთური Lahhu („ღერა, სხმა, დასხმა“), lahui („ასხამს“), ლათ. laui, laui, ბერძნ. λωα, λωα („ერეცხავ“), ძველ გერმ. leim („თიხა“), ლათ. limus, loimos („ჭუჭყი“), ივრით. lahlal („ნესტიანი, ნოტიო“), სპარს. lai („ლამი, ჭუჭყი წყალსატევის ფსკერზე“), lows („ჭუჭყი, ტალახი“), ძველ ინდ. lig, leig („ჭაობი“) ილირ. luda („ჭაობი“), თურქ. lai, loi („ლამი, ჭუჭყი, ამღვრეული, ლამიანი წყალი“), laisu – (შუა აზიაში – „მთიდან მოვარდნილი მღვრიე ნაკადი“, „ნიაღვარი“, „მყინვარული წყლები“). მონღ. lai („ნაგავი, მტვერი, შლამი“), laidach („გაჭუჭყიანებული ჭა“), ოსური ლაჰ („ნაკელი, ნაგავი“), ლაჰაჰი („სველი, ნებოვანი“), ადიღ. лъахъ („ხევი, ხრამი“), აბაზ. лахага (ტალახში ჩაფლობა, „საფლობი“). იაკუტ. ляхи („საფლობი“), ძველ-რუსული ляха („ჭაობი“), მორდ. ляхма („ჭაობიანი დაბლობი“), ფინ. liiva, liiva („შლამი, საფლობი“), უნგრ. lap („ჭაობი“), ესტონ. lahaan („ღერეჭყვი, ჭენჭყვი, საფლობიანი“), ლატვ. lea („მდინარის ხეობა“), ლიტვ. liugas („ჭაობი, საფლობი“) ჩაჩნური лоя („თოვლი“) და ა. შ.

²⁶⁸ საყურადღებოა, რომ XVIII ს-ის სტატისტიკურ დავთარში ლეხურას ხეობის ნაცვლად იხსენიება ლიახურას ხეობა (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, ნ. I, გვ. 6). ამდენად ლეხურა (ლიახურა) ფონეტიკური თვალსაზრისით ლიახუ-ს იდენტური ჰიდრონიმი გამოდის.

²⁶⁹ გ. კურდღელაძე, თუშეთი, გვ. 102.

²⁷⁰ ალ. ლლონტი, ფრონეების ხეობების ტოპონიმიკა, თბ., 1988, გვ. 54, 55.

²⁷¹ გ. ხორნაული, მთები და სახელები, გვ. 77.

²⁷² ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, ნ. I, გვ. 69, 117.

²⁷³ А. Д. Цагасва, Топонимия Северной Осетии, ч. II, Ордж., 1975, с. 14-15, 30, 70, 135, 205, 210, 245.

აში და ურალისპირეთში ფიქსირებული ჰიდრონიმების – ლაილა, ლოიობ, ლაიბულაკ, ლია, ლიაელი წარმომავლობა ტერმინებისაგან *ლაჰ*, *ლიჰ* (თურქ., ტაჯ., „ლამი, ტალახი“), *ლახ* (კომის ენაზე „ქვიშა, შლამი“) და ა. შ.

ამდენად, ჩვენს მიერ გამოძიებული მონაცემების ანალიზის საფუძველზე ლიახუა / ლიახვი გაგებულ უნდა იქნეს, როგორც „ამღვრეული, ადიდებული მდინარე“, „ღვარცოფული ნაკადი“, „ნიაღვარი“ „თოვლ-წყალი“, „ტალახიანი ნაკადი“, „მღვრიე წყალი“, ან ზოგადად „მდინარე“. თუმცა არაა გამორიცხული, რომ ჩვენთვის საინტერესო სახელი კომპოზიტურ ჰიდრონიმად იმსახურებდეს გააზრებას, სადაც ზემოხსენებული ლია-ს გვერდით შესაძლოა გამოიყოფოდეს ჯევი ან ჯეუ (სვან. „ხევი“) და შესაბამისად ლიაჯევი (→ ლიახვი) ან ლიაჯეუ (→ ლიახუ) ნიშნავდეს „ტალახიან, ლამიან ხევს“ (ნდრ.: „ლამისღელე“), რასთან დაკავშირებით დალაუნებურად გვახსენებს თავს ლიახვის ხეობის ვახუშტისეული დახასიათება სამკურნალო ტალახის აბანოების სიმრავლით გამორჩეულ რაიონად²⁷⁴.

მაშასადამე, ზემოთ ჩატარებული კვლევის შედეგად ვრწმუნდებით, რომ დვალეთის ქვეყნის ფარგლებსა და დვალთა განსახლების რეალურ თუ სავარაუდო არეალში აღნუსხული იმ 27 ტოპონიმიდან, რომელნიც „ძეგლი ერისთავთაში“ ფიგურირებს („ბრუტასშვილი“ (ან „ბრუტაული“) „კელე“ (ან „კელეური“), „კაბუში“ (ან „კაბუშური“), „სოსხო“, „ნუბენი“ (ან „ნუბენისჯევი“), „ხოჯა“ (ან „ხოჯი“), „ნაჲ“, „ერემა“, „ყარა“, „ნუხლეთი“, „მაღარო“, „კოშკა“, „იოსებური“, „თლე“ (ან „თლისისჯევი“), „ნერლუტ“, „ბობალეთა“, „მულისველი“, „როკა“, „ზლუბერი“, „თრუსუ“, „მნა“, „კობი“, „ქნოლო“, „ბეხუშე“, „ჟამური“, „ზაჯა“, „ლიახუა“), 17 გეოგრაფიული სახელი დღემდე პირვანდელი სახით ან მეტ-ნაკლებად თვალშისაცემი ფონეტიკური სახეცვლილებით (ბრუტაული → ბრიათთა, კელე (ან კელეური) → ჩელიათა, კაბუში (ან კაბუშური) → კაბუშთა; ხოჯა → ხოძი; მულისველი → მაღი; ზლუბერი → ზლუბირი) არის შემონახული და ამ სახელწოდებებით აღნიშნული გეოგრაფიული პუნქტების ზუსტი ლოკალიზაცია თანამედროვე კარტოგრაფიულ საფუძველზე არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს, ხოლო დანარჩენი 10 ტოპონიმი დროთა განმავლობაში ამოვარდნილია ხმარებიდან და, ცხადია, ესოდენ უკვალოდ გამქრალი სახელწოდებების მატარებელი ალაგების მდებარეობის დადგენაც პრაქტიკულად შეუძლებელია.

ამასთან, როგორც განხილულ ტოპონიმთა ეტიმოლოგიური ანალი-

²⁷⁴ ვახუშტის ცნობით, „...ხვნის პირისპირ, ლიახუს გაღმა კიდურს არს მინა სასუნებელი, და უდის სუნი, ფრიად ძნელი, არამედ ჰკურნებს ქარსა, სევდასა და ინთილას სუნებითა“ (ვახუშტი, აღწერა, გვ. 372; მდრ.: ხვენს „სასუნებელ“ ტალახის აბანოს აღწერა ი. მეგრელიძის ნიგნში „სიძველეები ლიახვის ხეობაში“, თბ., 1984, გვ. 251-252).

ზი ცხადყოფს, მათი უმრავლესობა („ბრუტაული“, „კელე“ (ან „კელე-ური“), „კაბუში“ (ან „კაბუშური“), „ნუბენი“, „ხოჯა“, „ერემა“, „ყარა“, „ნუხლეთი“, „მალარო“, „კოშკა“, „იოსებური“, „ბობალეთა“, „მულისველი“, „როკა“, „ზღუბერი“, „თრუსო“, „ყამური“, „ლიახუე“) აშკარად ქართული (ან ქართველური) წარმომავლობისაა და საკმაოდ დამაჯერებლად იხსნება სწორედ ქართული (ან ქართველური) ენობრივი მასალის ნიადაგზე, მაშინ როდესაც გამომზეურებულ სახელთა მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი („ნაჲ“, „ნერლუშ“, „ბელუშე“, „თლე“, „კობი“) ერთნაირი წარმატებით ეტიმოლოგიზირდება შესაბამისად ნახური, ოსური და ნახური, ქართული და ნახური, აგრეთვე ავარული და თურქული ენების მონაცემების გათვალისწინებით, ხოლო ტოპონიმთა კიდევ უფრო მცირე ჯგუფი („სოსხო“, „ქნოლო“, „ზაჯა“, „მნა“) საერთოდ არ ექვემდებარება რამდენადმე საფუძვლიან ახსნას. თანაც, აუცილებელია შეინიშნოს, რომ დვალური გეოგრაფიული სახელების გარკვეული ნაწილი განსაკუთრებით ბევრ საერთოს პოულობს სვანეთის ან „ნასვანარი“ მხარეების (ლეჩხუმი, რაჭის „მთიულეთი“) ტოპონიმიურ ნომენკლატურასთან, რასაც მოწმობს ზოგიერთი ნიშანდობლივი სვანურ-დვალური ტოპონიმიური შეხვედრა (მდ.: დვალ. „ხოჯა“ – „ხოჯი“ (სოფ. ლეჩხუმში), „ხოჯალი“ (ორონიმი დალის სვანეთის სამხრეთით); დვალ. „როკა“-„როკალი“ (ორონიმი სვანეთში); დვალ. „ყარა“-„ყარი“, „ყარიში“ (კომონიმები სვანეთში); დვალ. „მულისველი“ – „მულროდი“ (კომონიმი სვანეთში); დვალ. „ყამური“ – „ყამუში“ (კომონიმი სვანეთში); დვალ. „ბობალეთა“ – „ბაბი“, „ბაბილი“, „ბუბა“ (ორონიმი, კომონიმი და ჰიდრონიმი სვანეთში); დვალ. „სოსხო“-„ზესხო“ (კომონიმი და ჰიდრონიმი სვანეთში, „ჟოშხო“ (ტოპ. რაჭაში); დვალ. „ბეხუშე“ (გვიანდელ წყაროებში – „ბეყჩო“) – „ბეჩო“ (კომონიმი სვანეთში); დვალ. „ზღუბერი“ და „კაბუში“ მდრ.: სვან. –ერ და –ში დაბოლოებიან სახელებს: ხუბერი, ჭუბერი, ტვიბერი, სურმუში, ხერხვამი და ა. შ.

საერთოდ, საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ საკუთრივ დვალეთის, მისი მომიჯნავე რაიონების და დვალთა განსახლების არეალში თუ ამ უკანასკნელთან უშუალო სიახლოვეში ლოკალიზებული მხარეების ფარგლებში ფიქსირებულ გეოგრაფიულ სახელებს მართლაც მეტიად ნიშანდობლივი პარალელები მოეძებნება სვანეთ-რაჭა-ლეჩხუმში დამონმებული ტოპონიმების სახით, რაშიც თვალნათლივ ვრწმუნდებით შემდეგი შეპირისპირებების მაგალითზე:

1. ედისა (სოფელი მალრან-დვალეთში) – ედემი (ყოფილი სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში) – ედენ / ედენა (ორონიმი რაჭის მთიულეთში) – ედისჯვარი (ორონიმი ლიხის ქედზე).

2. ყბა (ან სბა – სოფ. მალრან-დვალეთსა და ქვემო დვალეთის მიჯნაზე) – ყბაშე, ყიბიანი (სოფლები სვანეთში). საყურადღებოა, რომ სვანურად ყიბენ = ზემო-ს).

3. ლისრი (ან ლესრე - სოფ. ბუდე დვალეთში) - ლესემა, ლესორა, ლისა (მაკრო და მიკროტოპონიმები სვანეთში).

4. კაირახი (სოფ. თრუსოში) - კაერი (სოფ. სვანეთში).

5. მამიხდონი (ჰიდრონიმი ბუდე დვალეთში), მამისონი (უღელტეხილი ბუდე დვალეთისა და რაჭის „მთიულეთის“ გამმიჯნავ ქედზე) - მამი (სოფ. სვანეთში). (საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტი ნარა-მამისონის ქვაბულს მაფსუანად ან მამმესონად სახელდებულ მხარედ გვაცნობს, იხ. გიულდენშტედტი, ტ. II, გვ. 61).

6. სიდანი (სოფ. დიდი ლიახვის ხეობაში, ოდინდელი „ქვემო დვალეთის“ ტერიტორიაზე) - სიდიანარი (სოფ. სვანეთში).

7. ბაჯიგათა (სოფელი თლისის ჴევში, „ძეგლი ერისთავთასული“ „ქვემო დვალეების საცხოვრებელი ქვეყანა“) - ბაჯი, ბაჯიხევი (სოფლები რაჭაში).

8. თლე (დვალთა ერთ-ერთი თემ-სოფელი) - თლული (სოფ. რაჭაში).

9. დესი (სოფ. თრუსოში) - დიზი (სოფ. სვანეთში).

10. ლინი (სოფ. დიდი ლიახვის ხეობაში, ოდინდელ „ქვემო დვალეთში“) - ლენერი (მყინვარი სვანეთში). (საყურადღებოა, რომ სვანურად „ლიც“ = „წყალს“).

11. არშა (სოფ. ხევში) - არშე, არშირა (ტოპონიმი და ჰიდრონიმი სვანეთში).

12. თოთი (სოფ. ხევში) - თოთი, თოთანი (ორონიმები სვანეთში).

13. მარლაჯი (მიკროტოპ. ხევში) - მარლი (სოფ. სვანეთში).

14. ჯუთა (სოფ. ხევში) - ჯუდარი (სოფ. სვანეთში).

15. მორგო (სოფ. დიდი ლიახვის ხეობაში, ს. ჯავასთან ახლოს), მურლუთი (ლიახვის მარჯვენა შენაკადი) - მურგოული (ჰიდრონიმი სვანეთში), მორდე (უღელტ. სვანეთში).

16. ლაჯაური (ტოპონიმი ლიახვის ხეობაში) - ლაჯანური (სოფ. ლეჩხუმში).

17. მეჯუდა (ან „მეჯვდა“; ლიახვის მარცხენა შემდინარე) - მაჯვდიერი (სოფ. სვანეთში).

18. მაჩხარა (მთა ჯეჯორისა და ქემელთიდონის ხეობების წყალგამყოფ ქედზე) - მაჩხაფარი (ორონიმი სვანეთში), მაჩხავრიში (სოფ. სვანეთში).

19. კვაისა (დაბა ჯეჯორის ხეობაში), კვესო / გვესო (ტოპონიმი ლეჩხუმში).

20. ლაცაური (სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში), ლაცვა (მთა სვანეთში), ლაცორია (სოფელი ლეჩხუმში).

21. ცხმორი (ქსნის ხეობაში მდებარე ქარჩოხის ციხის მეორე სახელწოდება), ცხმორი (სოფელი რაჭაში).

22. საცხუმეთი (პატარა ლიახვის ხეობის განსაზღვრული ნაწილის ოდინდელი სახელწოდება), ცხომი (ჰიდრონიმი რაჭაში), ცხუმარი, ცხუმალდი (კომონიმები სვანეთში), სხუმარი (ნასახლარის სახელწოდება ყარაჩაიში), ცხუმი (სოხუმის ზუსტი სახელწოდება).

23. ლარგვისი (სოფელი ქსნის ხეობაში), ლარგვისი (ტოპონიმი ლეხურას ხეობაში), ლარაკვაკვა (ჰიდრონიმი სვანეთში), ლარილარი (სოფელი სვანეთში), ლარჩვალა (სოფელი ლეჩხუმში).

24. წირი (სოფელი ლეხურას ხეობაში), წირნიაში (მთა სვანეთში), წირმინდი (სოფელი სვანეთში).

25. ფასრალი (სოფელი კუდაროს ხეობაში), ფასისმთა (მწვერვალი რაჭა-ლეჩხუმის კავკასიონზე).

26. ბახუტა (სოფელი ფანის ხეობაში), ბახი (უღელტეხილი სვანეთში).

27. აწრის ხევი ან აწერის ხევი (სოფელი პატარა ლიახვის ხეობაში), ეცერი, ლენერი, აწალარი (ტოპონიმები სვანეთში).

წინთქმულიდან გამომდინარე კი, ცხადია, სამართლიან გაკვირვებას იწვევს დვალეთის მაღალმთიანეთში დამონმებული ცალკეული ძველთაძველი ტოპონიმების ქართული ენის (ან ქართველური ენების) მონაცემებით ახსნის შესაძლებლობის ხელაღებით გამორიცხვა და მათი ზოგადად წარმოდგენა ე. წ. „სუბსტრატულ ტოპონიმებად“ ან დვალეთის გეოგრაფიულ სახელთა უმრავლესობის (მალრან-დვალეთი, წაფ, ლიახუფ, წუბენი, ყორ / ყარა და სხვ.) ეტიმოლოგიის გარკვევის ცდა უპირატესად ნახური ენების ნიადაგზე და შესაბამისად დვალურის გააზრება უწინარეს ყოვლისა ნახურ ენათა წრესთან დაახლოებულ იბერიულ-კავკასიურ „მკედარ“ ენად, რასაც ვადასტურებთ სპეციალურ ლიტერატურაში²⁷⁵ და რაც დღემდე არ ქცეულა დვალთა ეთნიკური ვინაობის საკითხით მეტ-ნაკლებად დაინტერესებულ სწავლულთა კრიტიკული განსჯის საგნად. მით უმეტეს გაუმართლებელია აშკარად არაირანული ძირის ტოპონიმების „შემოქმედი“ დვლების ნაჩქარევად გამოცხადება სწორედ უძველეს ირანულენოვან ან XVIII საუკუნისათვის (თუ გაცილებით უფრო ადრინდელ ხანაში) უკვე საბოლოოდ ირანიზირებულ ტომად, რისი სერიოზულად მტკიცების გამგებადობა ასევე ჰყოფნის არაერთ მკვლევარს. ასე, მაგალითად, ბ. კალოევი დვალეებს ჯერ კიდევ ახ. წ. I-II სს-თვის საბოლოოდ ირანიზირებულ ტომად აცხადებს, ხოლო ძველთაძველ ტოპონიმს – დვალეთი და ეთონიმს – დვალი ოსური „თუალთა“-ს და „თუალ“-ის შესატყვის ეგზოეთონიმად და ეგზოტოპონიმად თვლის, რითაც სადავოს ხდის სახელწოდებების დვალი, დვალეთი პირველადობის და ოსური სახელდე-

²⁷⁵ В. Н. Абаев, Осетинский язык и фольклор. I, М.-Л., 1949, с. 494; ვ. გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმის ანალიზისათვის, გვ. 45-70; მისივე, Двали и Двалетия в I-XV вв., Тб., 1961, с. 120, 137-138.

ბის ფორმების („თუალთა“, „თუალ“) მოგვიანებით ხმარებაში დანერგვის უტყუარ ფაქტს²⁷⁶. მართალია, ნ. ვოლკოვა ოსი სწავლულისაგან განსხვავებით, დვალთა ენობრივი ასიმილაციის (ირანიზაციის) პროცესს მთელი 11 საუკუნით „აგვიანებს“, როდესაც უყოყმანოდ შენიშნავს, თითქოს XIII-XV სს-ის ქართულ წერილობით წყაროებში „ოსების“ და „დვალების“ ერთმანეთისაგან განცალკევების მოხსენიების მიუხედავად დვალები ხაზგასმულ პერიოდში უკვე ოსურად ლაპარაკობდნენ²⁷⁷, მაგრამ ვითარების ასეთნაირი შეფასებაც სინამდვილის დამახინჯების ტოლფასია, ვინაიდან არსებული მონაცემების მიხედვით XIII-XV სს-თვის დვალთა ირანიზაციის დამამტკიცებელი ფაქტობრივი მასალა ნამდვილად არ არსებობს.

არადა თუ ჩვენ დვალური ენის, ვითარცა საკვლევო ტომის ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ფიზიონომიის მაპროფილებელი ერთ-ერთი ძირითადი ნიშნის, შესახებ ზემოთ განხილული ტოპონიმების მიხედვით ვიმსჯელებთ, ოსურ თუ ნახურ ენებთან დვალური ენის სიახლოვის შესაძლებლობა თავისთავად გამოირიცხება, ვინაიდან ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყანასა და დვალთა განსახლების არეალში დადასტურებული თითო-ოროლა მაკროტოპონიმის (მაგ.: ნაჲ, წერლუჴ, ქნოლო) გამოკლებით²⁷⁸, რომელთა გაჩენას ხაზგასმული მიწა-წყლის ფარგლებში ერთი მხრივ საქართველოს მთიანეთის საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე ვაინახური მოდგმის მოსახლეობის ოდინდელ დამკვიდრებას²⁷⁹, ხოლო მეორე მხრივ მონღოლთაგან დარბეული და ჩრდილო კავკასიის ნაყოფიერი ველებიდან კავკასიის მაღალმთიანი რაიონებისაკენ მასობრივად დაძრული ალან-ოსების დვალეთის ცალკეულ ალაგებში სპორადულ ინკორპორაცი-

²⁷⁶ Б. А. Калоев, Осетины, М., 1967, с. 26, 48; მისივე, Осетины. изд. 2-е. М., 1971, с. 52, 53.

²⁷⁷ Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973, с. 114.

²⁷⁸ როგორც უკვე ზემოთ ითქვა, „ნაჲ“ უწინარეს ყოვლისა ნახური ძირის ტოპონიმად იმსახურებს გააზრებას, ხოლო რაც შეეხება „წერლუჴ“-ს, ეს უკანასკნელი თანაბარი წარმატებით ეტიმოლოგიზირდება ოსური და ნახური ენების მონაცემების საფუძველზე, რის კვალობაზე ერთნაირად სარწმუნო ჩანს ვერსიები აღნიშნული გეოგრაფიული სახელის როგორც ნახური, ისე ალან-ოსური წარმომავლობის შესახებ. არაა გამორიცხული, რომ ნახური ენის პროდუქტს წარმოადგენდეს აგრეთვე დვალური „ქნოლო“.

²⁷⁹ ლეონტი მროველის თხზულებიდან ვგებულობთ, რომ ძვ. წ. III ს. საქართველოს (იბერიის) მეფის საურმაგის ინიციატივით მოხდა ჩრდილოკავკასიელ მთელთა (უპირველეს ყოვლისა კი ვაინახური მოდგმის ეთნიკური მასის) გადმო-სახლება საქართველოს მთიანეთის საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე „დიდოეთ-ითგან ვიდრე სვანეთამდე“ („... მაშინ ამაჲ საურმაგ წარმოიყვანნა იგინი ყოველთა კავკასიის ნათესავთა ნახევარნი, და რომელნიმე წარჩინებულ ყვნა, და სხუანი დასხნა მთიულეთს დიდოეთითგან ვიდრე ეგრისამდე, რომელ არს სუანეთი“ (ლეონტი მროველი, „მეფეთა ცხოვრება“, „ქც“, I, გვ. 27). ამდენად, „კავკასიის ნათესავთა“ (უპირატესად კი „ძურძუეთა“) ოდინდელი განსახლების არეალში დვალეთის ტერიტორიაც ექცევა, რის კვალობაზე საესვებით კანონზომიერი საკვლევ ქვეყანაში და დვალთა განსახლების ზოლში ნახური ენობრივი დანაშრევის ფიქსაცია ადგილობრივ ტოპონიმურ ნომენკლატურაში დამოწმე-

ას²⁸⁰ შეიძლება ვუმაღლოდეთ, საკვლევ რეგიონში ფიქსირებულ არც ერთ გეოგრაფიულ სახელს არ გააჩნია ირანულ-ოსური ან ნახური იერსახე. სამაგიეროდ, დვალური ენის პროდუქტად საგულეებელი ძირძველი ტოპონიმიური ნომენკლატურა დამაჯერებლად ლაპარაკობს ქართველურ ენებთან (უწინარეს ყოვლისა კი სვანურთან) ძველი დვალურის ნათესაობის დაშვების სასარგებლოდ, რაც, ალბათ, სავსებით ლოგიკურად პბადებს აზრს სვანებთან უშუალო სიახლოვეში დისლოცირებულ ერთ-ერთ ქართველურ ტომად („ქართველ კავკასიანებად“) დვალების წარმოდგენის მიზანშეწონილობის შესახებ.

ამრიგად, „ძეგლი ერისთავთა“-ს მონაცემებს უთუოდ პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის საკვანძო საკითხების, არამედ ძველთაძველი დვალური ტოპონიმიური ნომენკლატურის რეკონსტრუქციისა და აღნიშნულ ტოპონიმთა ეტიმოლოგიური ანალიზის შუქზე დვალთა ტომის ეთნოლინგვისტური ატრიბუციის საკითხის დამუშავების თვალსაზრისით.

საერთოდ, აუცილებელია შეინიშნოს, რომ ცხრაზმის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკაში ასახულ დვალეთის ტოპონიმიაში მეტ-ნაკლები რელიეფურობით ჩანს არეკლილი საკვლევი ქვეყნისათვის XIII-XV სს-ში დამახასიათებელი ეთნოდემოგრაფიული სიტუაცია, როდესაც ფართოდ გაგებული დვალეთის მინა-წყლის ერთი ნაწილის (კერძოდ ბუდე დვალეთის) გამოკლებით ხსენებული მხარის დანარჩენი ტერიტორიისათვის უცხო იყო კომპაქტური და სტაბილური ალან-ოსური დასახლებების არსებობა და მოსახლეობის პოლიეთნიკურობით გამორჩეული ზოგიერთი ქვეყნისათვის სპეციფიური ის ეთნოტრანსფორმაციული პროცესები, რომელნიც უწინარეს ყოვლისა ადგილობრივ ტოპონიმიურ ნომენკლატურას ამჩნევს კვალს. აკი „ძეგლი ერისთავთა“-ს ჩვენებებზე დაყრდნობით ალან-ოსებით დასახლებულ ალაგად მარტოოდენ დვალეთის მომიჯნავე მნა შეიძლება ვიგულოთ, რაზეც ერთი შეხედვით ვირშელ ერისთავის

ბული „ნაჲ“-ს, და შესაძლოა „ქნოლო“-ს და „წერლუჴ“-ს სახით.

²⁸⁰ როგორც ცნობილია, მონღოლთაგან და თემურ-ლენგისაგან ჩრდ. კავკასიის ბარის რეგიონში სასტიკად დარბეული და შევიწროვებული ალან-ოსები XIII-XIV სს-ში მასობრივად მოილტვიან ცენტრალური კავკასიის მთიანეთისაკენ და საქართველოს მაღალმთიან რაიონებსაც, უწინარეს ყოვლისა კი ბუდე დვალეთს აფარებენ თავს, სადაც ჩნდება კიდევ ალან-ოსთა პირველი ახალშენები და საიდნაც ხდება ირანულენოვანი ეთნიკური ელემენტის პერიოდული და სპორადული „გაჟონვა“ ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის ცალკეულ ხევებსა და მის მომიჯნავე მთიან მხარეებშიც. ამდენად, არაა გამორიცხული, რომ სწორედ ხაზგასმული იმიგრაციული პროცესების შედეგად პირაქეთი დვალეთის ტერიტორიაზე გაჩენილ ტოპონიმად იმსახურებდეს გააზრებას მაგ.: წერლუჴ, თუ რასაკვირველია იმავდროულად უპირატესობას მიეანიჭებთ აღნიშნული ტოპონიმის ალან-ოსური (და არა ნახური) წარმომავლობის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებას.

ლაშქართან მეზრდოლ მნაელთა ლაშქრის მეთაურების საკუთარ სახელთა ალან-ოსური იერსახე მიგვანიშნებს („... თავნი და გოლიათნი ქუეყანისა მათისანი: სუნლუ, ფარეჯან, ამსაჯან, ბალათარ და სხუანი მრავალნი“²⁸¹), თუმცა ანალოგიურ ანთროპონიმთა ფართოდ გავრცელება XIII-XV სს-ის საქართველოს ზოგიერთ მთის კუთხეში, პირველ რიგში კი სვანეთში, სადაც XIII-XV სს-ის წერილობითი წყაროების მიხედვით სისტემატურად ვაფიქსირებთ ადგილობრივ მოსახლეობაში ფრიად პოპულარულ საკუთარ სახელებს: ამსაჯან, ფარეჯან, სანლურ, ბალათარ (ან ბაყათურ / ბალათეურ), არლუნ, თათარსაუ, ოზბეგ, თემრაზ და ა. შ. (ხოლო ზოგიერთ საბუთში სვანების განსაზღვრული ჯგუფის ალსანიშნავად ვადასტურებთ თანმიმდევრულად მოცემულ ანთროპონიმებს: ბაყათარ, ურუსყან, თათარსაუ, იელდარ, ფარეჯან ან კიდევ იგდარ, არლუნ, ამსაჯან, ხამაჯ), შესაძლოა აღნიშნულ სავარაუდო იდენტიფიკაციასაც სადავოს ხდიდეს და მნაელებში არა იმდენად ალან-ოსების, რამდენადაც თურქულ-მონღოლური და ალან-ოსური იერსახის საკუთარი სახელებით უხვად „აღმკული“ დვალების ამოცნობის სასარგებლოდ ლაპარაკობდეს²⁸².

მაგრამ, თუკი განხილული ონომასტიკური მასალის შუქზე მნაელთა მიღმა მაინცდამაინც ალან-ოსებს დავინახავდით, რითაც ცალკეულ მკვლევართა მტკიცებებსაც დავუჭერდით მხარს²⁸³, XIV ს-ის მიწურული-სათვის თრუსოსა და ხევის სასაზღვრო ზონაში უცხო ეთნიკური ელემენტის დამკვიდრების ფაქტი ნიადაგ იოლად შეფასდებოდა, როგორც XIII ს-ის II ნახევრიდან დაწყებული იმიგრაციული პროცესების (ჩრდილო კავკასიის ბარის რაიონებიდან გამოდევნილი და ცენტრალური კავკასიონის მაღალმთიან ხეობებს შემოხიზნული ალან-ოსების ცალკეული ჯგუფების საქართველოს მთიან მხარეებში სპორადული ინფილტრაციის) კანონზომიერი რეზულტატი. მართალია, „ძეგლი ერისთავთა“ არ შეიცავს პირდაპირ ჩვენებებს ხაზგასმულ მოვლენებზე (თუ, რასაკვირველია, მხედველობაში არ მივიღებთ მატიანის ცნობას ცხრაზმის ერისთავთა წინაპრების ოსეთიდან საქართველოში, კერძოდ დვალეთში მოსვლის შესახებ, რასაც შესაძლოა გააჩნდეს სწორედ მონღოლების მიერ დარბეული და შინაომებით ანეწილი ოსეთიდან დიდგვაროვან ოსთა განსაზღვრული პარტიის საქართველოში მიგრაციის საილუსტრაციო ფაქტის ღირებულება²⁸⁴, მაგრამ ეს გარემოება ნამდვილად ვერ დააყენებს ეჭვქვეშ მითი-

²⁸¹ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 113.

²⁸² საყურადღებოა, რომ ერთ-ერთ ნაშრომში მნაელნი სწორედ დვალეზად არიან მიჩნეულნი (იხ. გ. არახაძია, ძველი ქართული საგვარეულო მატიანეები, თბ., 1988, გვ. 113.

²⁸³ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან გვ. 219; В. Н. Гамреклиш, Двалы и двалетия в I-XV вв., с. 121-123.

²⁸⁴ საყურადღებოა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“ ჩვენება ცხრაზმის ერისთავთა წინ-

თებული პროცესის რეალურად მიმდინარეობას „მონღოლობი“-ს ხანაში. აკი „ძეგლი ერისთავთა“-ს წინმწერებ ან თანადროულ ქართულ საისტორიო თხზულებებშიც თითქმის არაფერია ნათქვამი ჩვენთვის საინტერესო მოვლენაზე და მატრიანებში მარტოოდენ ბერქა ყაენისაგან დევნილ ოსთა საკმაოდ დიდი ჯგუფის დარუბანდის გზით საქართველოში შემოსვლაზე, XIII ს-ის 60-იან წწ. დმანისს, ჟინვანს და თბილისს დაშენებაზე და შემდეგ (XIII ს-ის 90-იანი წლებიდან) მონღოლების მხარდაჭერით ქართველთა წინააღმდეგ მათ მიერ გაჩაღებულ და გიორგი ბრწყინვალის ჟამს სრული მარცხით დასრულებულ ბრძოლებზეა ლაპარაკი („... ამათ ჟამთა გარდამოვიდეს ბერქას ყაენისაგან ლტოლვილნი ოვსნი... გამოვლეს კარი დარუბანდისა და მოვიდეს მეფის წინაშე. ხოლო მან პატივითა ისტუმრნა და წარავლინა ყაენს ულოს წინაშე. და ყაენმან შეინყნარა ფრიად და უბოძა ხარაჯა... მოლაშქრედ და თანამბრძოლელად განაჩინა და ესრეთ მეფესთანავე წარმოავლინა. ხოლო მეფემან დასხნა რომელნიმე ქალაქსა, რომელნი – დმანისს და სხუანი – ჟინვანს... იწყეს ოვსთა ოწრება, ჯოცად და რბევად და ტყუევნად ქართლისა, და ქალაქი გორი წარტყუენეს და თვსად დაიჭირეს ოვსთა... მაშინ შეკრბეს ქართლის ერისთავისა ბეგას ძესა, ჰამადას წინაშე ყოველნი ქართველნი და მოადგეს გორსა, და მრავალგზის შეებნეს ქალაქსა შინა... და დანუეს გორი სრულიად... და ვითარ მოსჭირდა ოვსთა, ციხიდანე გარდმოუშვეს საბლითა კაცი და წარავლინეს მუხრანს მდგომთა თათართა თანა, რათა შეეწივნენ. ვითარცა ესმა ჩამოდგეს შუა, შუელა ქმნეს და ზავი, და მიერითგან შეიქმნა მტერობა შორის ქართველთა და ოვსთა, ვიდრემდის მეფეთა შორის ბრწყინვალემან, დიდმან სახელგანთქმულმან გიორგი, განასხნა და აღფხურონა²⁸⁵), მაგრამ ეს გარემოება სრულებითაც არ იძლევა იმის ნაჩქარევად მტკიცების უფლებას, რომ XIII ს-ის II ნახევრიდან საერთოდ არ ჰქონდა ადგილი ჩრდილოეთის მხრიდან შიდა ქართლის მთიანეთში ალანოსური მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის სპორადული ინკორპორაციისა და დარუბანდიდან მოსულ ემიგრანტებთან მჭიდრო კავშირში ქართლის სანახებში მათი ძალით დამაგრების ცდებს. ვახუშტი ბაგრატიონი ხომ ოს-ქართველთა აღნიშნულ კონფლიქტზე საუბრისას საგანგებოდ უსვამს ხაზს სწორედ კავკასიონის ზეკარებზე გიორგი ბრწყინვალის მიერ მტკიცე კონტროლის დამყარების (ან, უფრო სწორად, მათზე შესუსტებული კონტროლის აღდგენის) გადამწყვეტ მნიშვნელობას ქართლში

ნაპრების სამშობლოში არსებული არეულობის შესახებ („იქმნა ფრიადი შფოთი ქვეყანასა ოვსეთისასა, და იქმნა ფრიადი სისხლით დათხევა მეფეთა შორის მათდა“) ზოგიერთ მკვლევარს სწორედ „მონღოლობის“ ხანაში ოსეთში შექმნილი უმძიმესი ვითარების ამსახველ ცნობად აქვს გაგებული (იხ. გ. თოგოშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 192-193).

²⁸⁵ ჟამთააღმწერელი, ასნლოვანი მატრიანე, რ. კინაძის გამოც., თბ., 1987, გვ. 136, 189.

ოსთა თარეშის აღკვეთის საქმეში („ხოლო მძლავრობდნენ ოვსნი ქართლს და დაეპყრათ ადგილ-ადგილთა დაბნები და ციხენი. ამან მეფემან (იგულისხმება გიორგი V ბრწყინვალე – ვ. ი.) განასხნა ძლიერებითა თვსითა და წარუხუნა ციხენი და დაბნები. მერმე შევიდა და შემუსრნა კავკასსა შინა მყოფნი, ურჩნი მოსრნა და დაიმორჩილნა და მოხარკე ჰყვნა ყოველნი ივინი და დაამშჳდა ქართლი ოვსთაგან, ვინაჲთგან გზანი ყოველნი თვთ დაიპყრნა“²⁸⁶), რაც დამაჯერებლად ცხადყოფს სწორედ კავკასიონის უმნივშვნელოვანესი ზეკარების და კლდეკარების გადღმა (ე. ი. საქართველოს სახელმწიფო საზღვრის ზოლში) მდებარე მთის ხევებში ალან-ოსური მოსახლეობის უპირატესი კონცენტრაციისა და ქართლში მათი შემოჭრის უმთავრესი საფრთხის სწორედ აქედან მომდინარეობის, აგრეთვე საქართველოს მინა-წყალზე დამკვიდრებულ და ავტოქთონურ მოსახლეობასთან კონფრონტაციაში შესულ ალან-ოსთა უმრავლესობის „განსხმის“ (ე. ი. შიდა ქართლის ფარგლებს გარეთ მათი ძალდატანებითი რეპატრიაციის) ფაქტს.

ამდენად, თუ მოტანილ ამონაწერებს „ძეგლი ერისთავთა“-ს მონაცემებთან შევაჯერებთ, ცხრაზმის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკის მკაფიო ჩვენებები გორში მდგარ ოვსთა წინააღმდეგ გიორგი V-ის გალაშქრების („მაშინ მოადგა ოვსთა, გორს მყოფთა, და ჰბრძოდა სამ წელ“²⁸⁷), ხოლო მოგვიანებით (XIV ს. 90-იან წწ-ში) ვირშელ III ერისთავის მიერ მნაველთა სასტიკად დარბევის („... დაწუნეს და დაარღვენეს ციხენი და სოფელნი იმათნი“²⁸⁸) შესახებ, სწორედ ალან-ოსთა მიერ „ადგილ-ადგილთა“ დაპყრობილი „დაბნების“ და ციხეთა უკან დაბრუნების და უცხოტომელთა „განსხმის“ და „აღფხურნის“ მიზნით გიორგი ბრწყინვალის ინიციატივით წამოწყებული და შემდგომში ასევე გაგრძელებული უკომპრომისო ბრძოლის ორი ღირსშესანიშნავი ეპიზოდის ამსახველ ცნობებად იმსახურებს აღქმას, რის კვალობაზე, მნა (ისევე როგორც გორი) ალან-ოსთა მიერ დროებით „დაპყრობილ“ ერთ-ერთ ალაგად შეიძლება ვიგულოთ.

მიუხედავად იმისა, რომ „ძეგლი ერისთავთა“-ს თანახმად XIV-XV სს-ში ცხრაზმის ერისთავები და ქართველი მეფეები აქტიურ ბრძოლებს აწარმოებდნენ დვალეების წინააღმდეგაც, ეს ფაქტი თავისთავად არ გამოდგება იმ მოსაზრების მხარდამჭერ საბუთად, თითქოს ცხრაზმის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკა დვალთა და ქართველთა შორის გამწვავებული ბრძოლის ამსახველ ცნობებს შეიცავდეს, როგორც ეს ერთ-ერთ ნაშრომშია აღნიშნული²⁸⁹. სინამდვილეში, „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობებ-

²⁸⁶ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 256.

²⁸⁷ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 107.

²⁸⁸ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 113.

²⁸⁹ ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად, ნ. I, „ძეგლი ქართული საისტორიო მწერლობა, V-XVIII, თბ., 1945, გვ. 267.

ით „დიდი მტრობაა დვალესა და ქსნის ერისთავებს შორის... ქსნის ერისთავები ლაშქრობენ დვალეთში, ცდილობენ მათ დამონება-დაყმევებას, თუმცა XIV ს. მანძილზე ვერ ახერხებენ დვალეთის დამორჩილებას. ქსნის ერისთავს თან მოჰქონდა ქვეყნის ფეოდალიზაცია. დვალეებისა და ქსნის ერისთავთა ბრძოლა ესაა ბრძოლა თავისუფალ მეთემეთა და ფეოდალთა შორის“²⁹⁰.

მართლაც, „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობებზე დაკვირვება საკმაოდ ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის ოფიციალურ ხელისუფლებასა და დვალთა შორის ურთიერთობის გამწვავების ობიექტურ მიზეზებზე და არნახულად აშლილ მთიელთა წინააღმდეგ წარმოებული უკომპრომისო ბრძოლის ხასიათზე. როგორც ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკიდან ვგებულობთ, დვალეების პრობლემა მთელი სიმწვავეით მხოლოდ XIV ს-ის დამდეგიდან იწყებს წამოტივტივებას ცხრაზმის ერისთავთა და ქართველ მეფეთა დღის წესრიგში, ე. ი. იმ ქრონოლოგიურ პერიოდში, როდესაც „იშლებოდა ქუეყანა ქართლისა“, „განმრავლდა ბოროტი“ და ოფიციალური ხელისუფლების დასუსტებით გათამამებული დვალეები, ისევე როგორც პირაქეთი და პირიქითი არაგვის მთიელები (ჯადელები, ცხავატელები, მოჭევეები), მათზე დაკისრებული ბეგარა-ვალდებულებების რიგთანად აღსრულების ნაცვლად „სამარადისოდ ჟამის პოვნასა მოელოდიან“²⁹¹. თვითნებური ძარცვა-რბევისა და დაუნდობელი ურთიერთბრძოლისათვის და, საერთოდ, „ძეგლის დადების“ შესავალში მოცემული ფორმულირებით თუ ვისარგებლებთ ქართლის მთიანეთში „...დიდი უსამართლო და მძლავრებული ქმნილიყო ერთმანეთსა ზედა, და სისხლის მსუბუქობისათვის ადვილ უჩნდა ერთმანეთის ლალატად დასხმა, დაქცევა, ციხეთა, სიკუდილი... და მრავალფერნი ულუსობა. და ყოლ სამართალი აღარ იყო-ლა“²⁹². ამასთან, დვალთა შორის დასადგურებული ანარქია და ცხრაზმის ერისთავთა „ერთგულად მსახურების“ რეჟიმისადმი სრული დაუმორჩილებლობის სულისკვეთება განსაკუთრებით სახიფათო მასშტაბებს ღებულობს XIV ს-ის II ნახევარსა და XV ს-ის დასაწყისში, ე. ი. თემურ-ლენგის შემოსევების ავბედით ხანაში, რაც ქსნის ერისთავს და საქართველოს მეფეს მკაცრი კონტრზომების მიღებას (– ორი დიდი ანტიდვალური ლაშქრობის ორგანიზაციას) აიძულებს XIV ს. 90-იან წლებში და 1403 წელს. სხვათა შორის, ფიზიკური ანგარიშსწორების გზით („... წვითა, კლვითა, დაფორიაქებითა, დაქცევითა ციხეთაჲთა, ტყუეობითა, შიშითა და პატიჟებითა...“²⁹³) აშლილი დვალეების

²⁹⁰ ჯ. გვასალია, ლიახვის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული“, ტ. VI, თბ., 1982, გვ. 40.

²⁹¹ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 112.

²⁹² ძეგლის დადება მეფეთ-მეფე გიორგის მიერ, „ქსძ“, ტ. I, ი. დოლიძის რედ., თბ., 1963, გვ. 401-402.

²⁹³ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 112.

„მორჯულების“ ფაქტის შეფასებასთან დაკავშირებით ძალაუფლებურად გვახსენებს თავს საქართველოს მთიანეთის ცალკეული მხარეების ისტორიული წარსულისათვის დამახასიათებელი ანალოგიური პრობლემების (მაგ. XIII ს-ის დასაწყისის ფხოველთა „განდგომის“, 1361 წ. სვანთა „უკუდგომის“) ასევე სამხედრო ძალის გამოყენებით გადანყევის შემთხვევებიც.

მაშასადამე „ძეგლი ერისთავთა“-ში რელიგიურადაა არეკლილი ოფიციალური ხელისუფლების ბრძოლა დვალეზად სახელდებულ მთიელებთან არა ეთნიკური, არამედ მხოლოდ სოციალური ნიშნის მიხედვით, ისევე როგორც ცხრაზმის ერისთავთა ლაშქრის სისტემატური შეტაკებები არაგველ მთიელებთან (ჭადელებთან, ცხავატელებთან, მოჭველებთან) უდავოდ „სისხლის მსუბუქობით“ თავგასულ და სამხედრო დემოკრატიის დროინდელი „თავისუფლების“ ტრადიციების თანდათანობითი რესტავრაციის იმედით აშლილ მთიელებთან ოფიციალური ხელისუფლების სერიოზული კონფლიქტის და არა არაქართველებთან ქართველების „შეჯახების“ ტოლფასი მოვლენაა. სამაგიეროდ, ოფიციალური ხელისუფლების უკომპრომისო ბრძოლა მაგ. ქართლში დამკვიდრებულ ოვსთა წინააღმდეგ ითვალისწინებდა არა მათ დაბეგვრა-დაყმევებას, არამედ აღნიშნულ უცხოტომელთა „განსხმას“ დროებით დაპყრობილი ალაგებიდან, რასთან დაკავშირებით მეტად სიმპტომატურია ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ გიორგი V ბრწყინვალის ერთ-ერთ უმთავრეს დამსახურებად „კავკასთა“ და „ოვსთა“ „განსხმისა“ და „დამორჩილების“ ამოცანის წარმატებით გადანყვეტის მიჩნევა („ეგრეთვე კავკასთა და ოვსთათჳს იტყჳს განსხმასა და დამორჩილებასა“²⁹⁴). არადა, „ძეგლი ერისთავთასა“ და XIII-XIV სს-ის ვითარების ამსახველი წერილობითი წყაროების მონაცემების სავალდებულო გათვალისწინების შუქზე ვახუშტი ბაგრატიონის აღნიშნული ცნობის განხილვის შემთხვევაში ნიადაგ ვერაფერი შეუშლიდა ხელს გიორგი ბრწყინვალის მიერ „დამორჩილებულთა“ და „განსხმულთა“ მიღმა შესაბამისად დვალეზისა (და არაგველი მთიელების) და ოვსების ამოცნობას.

ასევე ფრთხილ დამოკიდებულებას მოითხოვს „ძეგლი ერისთავთა“-ს შესავალ ნაწილში ასახული ცნობა ცხრაზმის ერისთავთა წინაპრების ოსური წარმომავლობის შესახებ: „ამათ ჟამთა იქმნა ფრიადი შფოთი ქუეყანასა ოვსეთისასა და იქმნა ფრიადი სისხლთა დათხვეაჲ მეფეთა შორის მათთა. მაშინ მძლე ექმნნეს შვილნი უხუცესისა ძმისანი და გარდამოიყვანეს მთასა ზაჭისასა შვილნი უმრწნემისისანი – როსტომ, ბიბილაჲ, წითლოსანი და ძენი მათნი სამეოცდაათითა მონითა კეთილითა და მოიყვანნეს ქუეყანასა დვალეთისასა“²⁹⁵.

²⁹⁴ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 291.

²⁹⁵ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 102.

საყურადღებოა, რომ ქსნის ერისთავთა ოსურ წარმომავლობაზე გვიანდელი ხანის ავტორებიც (ვახუშტი ბაგრატიონი, ჯამბაკურ-ორბელიანი, ს. ბარათაშვილი, ი. ბაგრატიონი) მიუთითებენ, თუმცა ისინი რამდენადმე განსხვავებულ მოსაზრებებს გვთავაზობენ ერისთავთა წინაპრების სოციალური მდგომარეობისა და საქართველოში მათი დამკვიდრების თარიღზე²⁹⁶. ამასთან, არსებობს ვერსია ქსნის ერისთავთა ჩერქეზული წარმომავლობის შესახებაც²⁹⁶.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ზეპირ გადმოცემებზე დაფუძნებული აღნიშნული მოსაზრებებისადმი სრული ნდობის გამოცხადება მიზანშეუწონელია, ვინაიდან ნამდვილად არაა გამორიცხული მათი ხელოვნურად შეთხზვის შესაძლებლობა. აკი ერთიანი ქართული სამეფოს დაშლისა და სათავადოების წარმოქმნის შემდეგ ფართოდ იქნა გავრცელებული ვერსიები ამა თუ იმ ქართველი ერისთავის და მთავრის მაინცდამაინც უცხოური წარმომავლობის შესახებ. ასე, მაგალითად, იოანე ბაგრატიონის მიერ შედგენილ ქართველ ფეოდალთა სიის თანამხად ჯამბაკურ – ორბელიანების (ორბელიანების) თავადური გვარი ჩინეთიდან მოსულადაა მიჩნეული, ამილახვართა წინაპრები იტალიიდანაა გამოყვანილი, ციციშვილები – იერუსალიმიდან, აბაშიძეები – აბისინიიდან, მაჩაბლები – აფხაზი ანჩაბაძეებისაგან, მიქელაძეები – ერზერუმიდან, მაჭუტაძეები – იაპონიიდან, შარვაშიძეები – შირვანიდან, ნერეთლები – დაღესტნიდან და ა. შ.²⁹⁸. ამასთან, ანალოგიური ტიპის საეჭვო ვერსიების გაჩენა თავად ოსეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სინამდვილისთვისაც არ წარმოადგენს უცხო მოვლენას, რასაც დამაჯერებლად მოწმობს ადგილზე გამოკითხვით ფიქსირებული ზეპირი გადმოცემები აქაურ პრივილეგირებულ საგვარეულოთა (თაგაითების, ბადილათების, ცარგასათების, ხეთაგათების) წინაპრების შესაბამისად სომხეთიდან, უნგრეთიდან (ან ბალყარეთიდან) საქართველოდან (კერძოდ აფხაზეთიდან) და ყაბარდოდან მოსულობის შესახებ²⁹⁹.

მაგრამ იმ საკითხის ღიად დატოვების შემთხვევაშიც, თუ რამდენად შეესაბამება სინამდვილეს „ძეგლი ერისთავთა“-ს ცნობა ცხრაზმის ერისთავთა ოსური წარმომავლობის შესახებ, ეს უკანასკნელი მაინც მეტად ძვირფასია ჩვენთვის, ვინაიდან სწორედ ერისთავთა ოსური წარმომავლობის საგანგებოდ ხაზგასმის ფონზე კიდევ უფრო რელიეფურად წარმოჩნდება ოვსი-ს და დვალი-ს შინაარსობრივი ურთიერთმიმართება ორი

²⁹⁶ გ. არახამია, დეასახ. ნაშრომი, გვ. 49-53.

²⁹⁶ «АКАК», т. I, Тифл., 1866, с.500.

²⁹⁸ М. К. Думбадзе, Б. Р. Ломинадзе, М. Д. Лордкипанидзе, К истории нагорной Картли в V-XVII веках кр.: „საქართველოს მთიანეთის სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების თავისებურებანი ფეოდალიზმის ხანაში“, თბ., 1983, გვ. 170.

²⁹⁹ Б. А. Калоев, Осетины, М., 1967, с. 31, 35, 45; История Северо-Осетинской АССР, М., 1959, с. 93-94.

სრულიად განსხვავებული ეთნიკური ერთეულის აღმნიშვნელი სახელწოდებების დონეზე და დვალთა ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდიკატორების ფაქტის უტყუარობა. მართლაც, ქსნის ერისთავთა საგვარეულო ქრონიკის ჩვენებით, ოსებად მიჩნეული როსტომის, ბიბილას-ს და ნითლოსანის დვალეთის ქვეყანაში მოსვლის შემდეგ „... შეკრბეს ყოველნი დვალნი და თქუეს: არა გვნდა მეფე მჯდომარე ქვეყანასა ჩუენსა, რათამცა შემჭამდა ჩუენ. ხოლო მათ თქუეს ფიცითა მტკიცითა, ვითარმედ: არა გუერქუას მეფე, არამედ ქუეყანასა მას რომელ მომცეთ, სახელი მისი გუერქუას ჩუენ. მაშინ მისცეს ქუეყანა ბოხალეთა და უნოდნეს ბიბილურნი. და იწყეს შენებად ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა, რომელ ეგვეითარი არა იყო ქუეყანასა დვალეთითასა. მაშინ გულისწმა-ყვეს დვალთა, შეკრბეს და თქუეს: ვხედავთ ვითარითა საქმითა იწყეს შენებად ოვსთა ამათ მეფეთა, დაღათუ სახელ-ვსდევით ბიბილურად, არამედ სახელი ესე ვერ დაჰფარავს გუარ-ნათესაობასა მათსა; და შემდგომად მცირედისა ეუფლნენ ყოველსა ქუეყანასა ჩუენსა. და მართუეთა სხამდის და ბოლოთა დაბამდის განვაძოთ ორთავე გუელი მუცლით ჩვენით. აღიყვანეს და მოახსენეს ჴევსა ისროლისასა ნაკაფუანს როსტომ და ყოველნი ძმანი და მონანი მისნი“³⁰⁰.

როგორც მოტანილი ამონაწერიდან ვგებულობთ, დვალეების ქვეყანაში ოვსი „მეფეების“ დაშენებას ადგილობრივი მოსახლეობა (ე. ი. დვალეები) ვერ შერიგებია მოახალშენეთა გუარ-ნათესაობის, ე. ი. დიდგვაროვანთა წოდებისადმი და უცხო ეთნიკური სამყაროსადმი მათი უდავო კუთვნილების გამო. ამდენად, „ძეგლი ერისთავთა“ საკმაოდ მკვეთრ ზღვარს ავლებს ისეთ ცნებებს შორის, როგორცაა „ნათესავად დვალი“ და „ნათესავად ოვსი“, რითაც მატიაზე კიდევ ერთ პირდაპირ და ალბათ ყველაზე უფრო მკაფიო მითითებას შეიცავს ოსებისგან სრულიად დამოუკიდებლად არსებულ ეთნიკურ (თუ ეთნოგრაფიულ) ერთეულად დვალთა გააზრების საჭიროებას.

სხვათა შორის, „ძეგლი ერისთავთა“-ს კიდევ ერთი ფრაგმენტი შესაძლოა ასევე დვალეებისა და ოსების ურთიერთობის ხასიათზე გვიქმნიდეს წარმოდგენას. ჩვენ აქ მხედველობაში გვაქვს საგვარეულო ქრონიკის ცნობა იმის შესახებ, რომ ვირშელ III ერისთავის ლაშქრის თრუსუმი გადასვლის შემდეგ „... მოეგებნეს თრუსუელნი მრავლითა ძლუნითა და ერთგულებისა ჩვენებითა და ევედრნეს შუელად მტერთა მათთა ზედა მნას“³⁰¹.

მართალია, ეს ცნობა სამგვარად შეიძლება იქნეს გაგებული (1. თრუსუელებმა ქსნის ერისთავისადმი თავიანთი ერთგულების დასამტკიცებლად მნაველთა წინააღმდეგ ბრძოლაში აქტიური დახმარება შეს-

³⁰⁰ „ძეგლი ერისთავთა“, გვ. 102.

³⁰¹ იქვე, გვ. 113.

თავაზეს; 2. თრუსუელებმა ერისთავს თავიანთი მტრების (ე. ი. მნაველები) წინააღმდეგ მომავალ ბრძოლაში „შველა“ შესთავაზეს; 3. თრუსუელებმა ქსნის ერისთავს სთხოვეს შემწეობა თავიანთი მტრების – მნაველების დასჯაში), მგარამ სამივე ვარიანტისადმი თანაბარი ნდობით განწყობის შემთხვევაშიც ერთი რამ სრულიად ნათელია – ვირშელ III ერისთავის ლაშქრის მიერ დაფორიაქებულ დვალთა თემ-სოფლების ურთიერთდამოკიდებულების საერთო ფონზე (როდესაც დვალელები შეთანხმებულად მოქმედებდნენ საძულველი ფეოდალის წინააღმდეგ და მათ შორის არ ჰქონდა ადგილი არავითარ დაპირისპირებას) რამდენადმე უცნაურად გამოიყურება თრუსუელთა მიერ მნაველთა ესოდენ უყოყმანოდ დაღალატება, თავიანთი „ქარის მეზობლების“ ესოდენ ადვილად გამეტება ქსნის ერისთავის გულის მოგების მოტივით, რაც მხოლოდ და მხოლოდ მნაველებსა და თრუსუელებს შორის არსებული უფანხმოებით, არაკეთილმეზობლური დამოკიდებულებით შეიძლება აიხსნას. არადა, თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ საგულისხმო დეტალს, რომ „თრუსუელებში“ უსათუოდ დვალელები იგულისხმებიან, ხოლო „მნაველთა“ მიღმა „ძეგლი ერისთავთაში“ მოცემული ონომასტიკური მასალის მიხედვით ალბათ ოსები უნდა ექვემდებარებოდნენ ამოცნობას, ზემოთ დამონშებული ფრაგმენტი შესაძლოა სწორედ თრუსოელთა და მნაველთა მტრობად, ვითარცა მკვიდრ და არამკვიდრ მოსახლეობას (ე. ი. დვალეებსა და ოსებს) შორის გამწვავებულ ურთიერთობაზე მიგვანიშნებდეს.

მაშასადამე, „ძეგლი ერისთავთა“-ში დაცული ცნობები კიდევ უფრო განამტკიცებს I-XIV სს-ის წერილობითი წყაროების გაანალიზების საფუძველზე შემუშავებულ აზრს დვალეების ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ინდივიდუალობისა და ალან-ოსებისაგან სრულიად დამოუკიდებლად (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში დისლოცირებული ერთ-ერთი ტომის დონეზე) მათი მრავალსაუკუნოვანი ფუნქციონირების შესახებ.

დვალეთის და ოსეთის ქვეყნების სავალდებულო ურთიერთგამიჯვნისა და დვალეთის ქვეყნის ლოკალიზაციასთან დაკავშირებით მეტად საინტერესოა XIV-XVI სს-ის სხვა წერილობითი წყაროების გაცნობაც.

ასე, მაგალითად, 1432 წლით დათარიღებულ თირის საეკლესიო სიგელში ფიგურირებს მაკროტოპონიმები – მალნარ-დვალეთი და დვალეთი³⁰², რომელთა ტერიტორიული შეფარდება შესაბამისად დიდი ლიახვის ხეობის სათავეებთან და ნარა-მამისონის ქვაბულში მდებარე ბუდე დვალეთთან ნიადაგ არავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს. ამასთან, მალნარ-დვალეთი-ს და „დვალეთის“ ერთმანეთის გვერდით დასახელების ფაქტი იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ ტოპონიმ დვალეთი-ს თავდა-

³⁰² სცსა, ფ. 1451, რე. № 1, აღწერა 21, საბ., №39.

პირველი შინაარსის მნიშვნელოვანი გაფართოვების და დვალებით კომ-
პაქტურად დასახლებულ ზოგიერთ რაიონზე (– დიდი ლიახვის ხეობისა
და თერგის ხეობის სათავეებზე) მისი გავრცელების მიუხედავად, დვალე-
თად მარტოოდენ უძველესი დვალეთის (ბუდე დვალეთის) მინა-წყლის
სახელდების მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია მაინც არ მოშლილა და,
ამდენად, XV ს-ის ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომინაციის სფეროში ფარ-
თოდ გაგებული დვალეთის პარალელურად გამოიყენებოდა (და შეიძლე-
ბა ითქვას დომინირებდა კიდევ) შედარებით უფრო ვიწრო გაგებით ხმა-
რებული (– მხოლოდ ბუდე დვალეთის ტერიტორიის აღმნიშვნელი) დვა-
ლეთი. სხვათა შორის, ანალოგიური ვითარება შეინიშნება ასევე ორგვარი
შინაარსობრივი დატვირთვით ხმარებულ ტოპონიმ ხევსურეთის: 1. ხევ-
სურეთი = ბუდე ხევსურეთის აღმნიშვნელი სახელწოდება; 2. ხევსურე-
თი = ფართოდ გაგებული ხევსურეთის (ბუდე ხევსურეთი + არხოტი +
მთასიქითი + მილმახევი) აღმნიშვნელი ზოგადი სახელწოდება; ან კიდევ
ფართო გაგებით ხმარებულ ტოპონიმ ფშავის – თანამედროვე ფშავის
ტერიტორიის აღმნიშვნელი ზოგადი სახელწოდება, რმელიც ფარავს ფშა-
ვის არაგვის თითქმის მთელ ხეობას სათავიდან ვიდრე თვალივ-შარახე-
ვის ზონამდე და მის პარალელურად შემონახული ფშავის ჯევის (ორ-
წყალსა და ფშავის არაგვის სათავეს შორის ლოკალიზებული ბუდე ფშა-
ვის აღმნიშვნელი ძველთაძველი სახელწოდება) კონკრეტულ მაგალით-
ზეც.

„სამთავნელის სამწყსოს დრამისა და შესავლის გარიგების წიგნში“
(XV-ს. შუა პერიოდი) ასევე ვადასტურებთ ტოპონიმს – დვალეთი („დვა-
ლეთს: პური ა, სამარხო, კ(ა)ბინი ა, საბელი ა“³⁰⁰), რომელიც აღნიშნულ
სიგელში ასახული მრავალრიცხოვანი მაკროტოპონიმების („საბარკლე-
თი“, კვუცხოვეთი, არდისი, ისროლი, ჟამური, ჭურთა, სოსხვტო, ლუდა
„თრუსო“ და სხვ.) გვერდით ფიგურირებს. რამდენადაც ამჟერად დვა-
ლეთი და თრუსო ცალ-ცალკე იხსენიებიან, ვფიქრობთ სავსებით ლოგი-
კურია იმ აზრისკენ გადახრა, რომ კონკრეტულ შემთხვევაში დვალეთი
მარტოოდენ ბუდე დვალეთს უნდა ფარავდეს. მაგრამ თუ მხედველობაში
მივიღებთ იმ საგულისხმო დეტალს, რომ ბუდე დვალეთის ქვეყანა ისტო-
რიულად ნიქოზის ეპისკოპოსის სამწყსოს შეადგენდა და აქვე ყურადღე-
ბას გავამახვილებთ „სამთავნელის სამწყსოს წიგნში“ ხსენებულ დვალე-
თსა და არაერთ რიგით სოფელზე დაკისრებული „სადების“ თანაბარი რა-
ოდენობის ფაქტზე, ალბათ ნამდვილად ღირს დაფიქრება ხაზგასმული
დვალეთის ქვეშ არა მთელი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ქვეყნის აღმნი-
შვნელი გეოგრაფიული სახელის, არამედ ჩვეულებრივი კომონიმის დანა-
ხვის მიზანშეწონილობაზეც. აკი ერთ-ერთ ნაშრომში „სამთავისის სამ-
წყსოს სიგელში“ ხსენებულ დვალეთი სწორედ რიგითი სოფლის და არა

მთელი კუთხის აღმნიშვნელ სახელადაა მიჩნეული³⁰⁴.

XIV-XVI სს-ის სვანეთის საბუთები დვალეთ-ს რაჭის მთიულეთის (რაჭის მთიანეთის) მეზობლად, მამისონის უღელტეხილის გადაღმა ლოკალიზებულ და ამდენად „ბუდე დვალეთთან შეფარდებულ მხარედ გვა-ცნობს (ერთ-ერთ საბუთში სვანები უჩივიან ჯაფარიძეებს: „... ასი სუანი დვალეთისკენ გავიპარენით, კახეთს საჯამაგროდა ნავედით... მერმე შინისაკენ რომ შემოვიქეციით იმავ დვალეთზედ წამოვედით. დაგუხუდით გლოლას და ჭიორასა შუაზედან... ჩვენის მონაგებიანად ონს მიგუას-ხით“³⁰⁵), მაშინ როდესაც ოსეთი (უსეთი / ოუსეთი) იმავე წყაროების მკა-ფიო ჩვენებით სვანეთის ჩრდილოეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით, რაჭის მთიულეთის პირად მდებარე ქვეყანას წარმოადგენს, რომელთანაც სვანეთის მესტიის ჭევის მიერ დაცული ოუსეთის გზა აკაშვირებს³⁰⁶.

დაბოლოს, ჩვენთვის საინტერესო საკითხებთან დაკავშირებით არანაკლებ ინტერესს იწვევს უპირატესად XVI ს-ში შედგენილი ის დოკუ-მენტები, სადაც საქართველოს სხვადასხვა მხარეებში დვალთა მიგრაცი-ის მანიშნებელ მაკრო და მიკროტოპონიმებს, აგრეთვე ანთროპონიმებს ვადასტურებთ.

ასე, მაგალითად, 1523 წლით დათარიღებულ ერთ-ერთ საბუთში საბარათიანოს ტერიტორიაზე ლოკალიზებული კომონიმების დონეზე ასახულია ერწო და დვალთა³⁰⁷, 1543 და 1546 წწ. შედგენილ „განჩინებაში“ და „გამოსალების წიგნში“ იხსენიება შესაბამისად საბარათიანოს მიწა-წყალზევე და თრიალეთში მდებარე სოფლები – ნადვალეთი³⁰⁸ და ნადვა-

³⁰³ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ევონომიური ისტორიის ძეგლები, ნ. II, გვ. 10.

³⁰⁴ В. Н. Гамкрелли, Дialectы и Диалекты в I-XV вв., с. 132.

³⁰⁵ სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, ვალ. სილოგავას გამოც., 1986, გვ. 113.

³⁰⁶ იქვე, გვ. 109, 114-115, 126, 159, 164, 194.

შენიშვნა: ჩვენი წინასწარი ვარაუდით ოუსეთის გზა ან ნაკრის (დონღუზ-ორუნბაშის) გადასასვლელთან უნდა იქნეს გაიგივებული, რომლის მეშვეობით სვანეთი ჯერ ბაქსანის ხეობას, ხოლო ამ უკანასკნელით უკვე ოსეთს უკავშირ-დებოდა, ან ის, შესაძლოა, დიგორის ხეობისა და სვანეთის ურთიერთდამაკავ-შირებელ იმ გზა-გადასასვლელთან იმსახურებდეს იდენტიფიკაციას, რომე-ლიც ყარაუგომის მყინვარზე გადიოდა და რომლითაც თავის დროზე (XIV ს.) ისარგებლეს კიდევ იმერეთში ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსულმა რუსმა ელ-ჩებმა.

³⁰⁷ განჩინება დავით X-სა ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე, „ქსძ“, ტ. IV, ი. დოლი-ძის რედ., თბ., 1972, გვ. 12.

შენიშვნა: საყურადღებოა, რომ კომონიმი დვალთა, ვითარცა ზრბითის ხეობაში ლოკალიზებული პუნქტი, ვახუშტი ბაგრატიონისა და იოანე ბაგრატი-ონის მიერ შედგენილ სოფელთა სიაშიც გვხვდება (ვახუშტი, აღწერა სამეფო-სასა აქართველოსია, თბ., 1941, გვ. 166; იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 47).

³⁰⁸ განჩინება ლუარსაბ I-ისა ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე (1543 წ.), „ქსძ“, IV, გვ. 24. შენიშვნა: ვახუშტი ბაგრატიონისა და იოანე ბაგრატიონის სოფელთა სიაში ფიგურირებს ბოლნისის ხეობაში მდებარე ნადვალეთი (ვახუშტი, აღწე-რა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 191; იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-

ლევით³⁰⁹, 1522-58 წწ. გაყრის სიგელით შიდა ქართლის ბარში (კერძოდ სს-ის ხოვლეს, რკონის, ზაკუს ტერიტორიაზე) ფიქსირდება მიკროტოპონიმები დვალისოერი, დვალთა, დვალური მამული³¹⁰, ხოლო 1591 წ. საეკლესიო სიაში ფიგურირებს ნიკორწმინდისადმი შეწირული გლეხი ბიჭუა დვალი (ს. ქუელვარდიას მკვიდრი)³¹¹.

როგორც დამოწმებულ მასალაზე დაკვირვება გვარწმუნებს, XVI საუკუნის I ნახევრისათვის დვალური მოსახლეობა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებშიც (ქვემო და შიდა ქართლი, თრიალეთი, რაჭა) ჩანს დამკვიდრებული, ხოლო XVI საუკუნის I ნახევრის წერილობითი წყაროებით ცნობილი მაკროტოპონიმები ნადვალევი, ნადვალეთი ჯერ კიდევ XVI ს-ის წინმსწრებ ქრონოლოგიურ პერიოდში თრიალეთისა და საბარათიანოს ტერიტორიაზე დვალეებით დასახლებული ორი პუნქტის არსებობაზე უნდა მიგვითითებდეს. ამდენად, სრული საფუძველი გვაქვს, რომ XIV-XVI (ან XV-XVI) სს. დვალეთის ფარგლებს გარეთ, უპირატესად ზეგანმთისწინეთის და ბარის რეგიონებში დვალთა მეტ-ნაკლებად ინტენსიური მიგრაციის ხანად ვიგულოთ. თანაც, სავარაუდოა, რომ დვალთა მიგრაციის ტალღა ძირითადად იმ რეგიონებისაკენ იქნა მიმართული, რომელნიც მონღოლების და თემურ-ლენგის შემოსევების ავბედით ჟამს განსაკუთრებით დაზარალდა და „დაუკაცურდა“ მტრისაგან.

მაშასადამე, ჩვენს ხელთ არსებული წერილობითი მონაცემების (I-XVI სს-ის რომაული, ბერძნული, სომხური, ქართული წერილობითი წყაროების) სკრუპულოზური ანალიზი შემდეგი დასკვნების გამოტანის უფლებას გვაძლევს:

დვალეთის ქვეყანა, ვითარცა კავკასიონის ქედის ცენტრალურ მაღლამთიან ზოლში ფორმირებული და ჯერ ქართლის (იბერიის) სამეფოს, ხოლო მერმე უკვე ერთიანი საქართველოს შემადგენელი უძველესი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული (კულტურულ-ისტორიული) მხარე, ახ. წ. I-XII სს-ში ტერიტორიულად კავკასიონის მთავარ ქედს გადაღმა მდებარე და ამჟამად ჩრდილო ოსეთის ფარგლებში შემავალ ნარა-მამისონის ქვაბულს მოიცავდა და კასრის კარით იმიჯნებოდა ჩრდილო კავკასიის ბარში დისლოცირებული ირანულენოვანი ეთნიკური მასივის სამხრეთით ლოკალიზებული ზეგანისა და მთის რეგიონისაგან. დვალეთს აღმოსავლეთით ესაზღვრებოდა საქართველოს მთიანეთის კიდევ ერთი მონაპირე

³⁰⁹ კახეთის აღწერა, გვ. 56).

³¹⁰ ახალქალაქის გამოსაღების წიგნი, „დსსი“ I, წ. ბერძენიშვილის რედ., თბ., 1940, გვ. 6; შენიშვნა: ეს სოფელი „ნადვალეთის“ ფორმით შეტანილია ვახუშტი და იოანე ბაგრატიონების მიერ შედგენილ სოფელთა სიაშიც (იხ. ვახუშტი, აღწერა..., თბ., 1941, გვ. 195; იოანე ბაგრატიონი, ქართლ-კახეთის აღწერა, გვ. 48).

³¹¹ განჩინება ლუარსაბ I-ისა გომეზარ და როინ ჯავახიშვილების გაყრის საქმეზე (1522-58), „ქსძ“, IV, გვ. 28, 39.

³¹² შეწირულობის წიგნი გიორგი მეფისა ნიკორწმინდისადმი (1541 წ.) „ქსძ“, VI,

ქვეყანა - ჯეი წანარეთისაჲ (რომლის ადგილზე XIII საუკუნისათვის უკვე სახეზე გვაქვს თრუსო-ს თემი და ჯეი-ს სახელწოდებით ცნობილი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე), დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით რაჭა, სამხრეთით კი ისტორიულ-გეოგრაფიული შიდა ქართლი (იხ. სქემა №1), ხოლო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული დარაიონების თვალსაზრისით საკვლევი ქვეყანა, როგორც ჩანს, შიდა ქართლის (ოდინდელი „ზენა სოფლის“) მიწა-წყალზე წარმოქმნილ ქართლის საერისთავოსადმი დაქვემდებარებულ (ან მასში შემავალ) ტერიტორიულ ერთეულს წარმოადგენდა და საქართველოს მთიანეთის რეგიონალური დაყოფის ძირძველი ტრადიციის („მთიულეთი კახეთისა“, „შუა მთიულეთი“, „მთიულნი არაგვისანი“) ძალით სწორედ შიდა ქართლის მთიანეთს „მიენერებოდა“, რის კვალობაზე საუკუნეების მანძილზე აპრობირებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის ჩარჩოებში დვალები ქართლის „მთიულთა“ (// მთიელთა) სიას ავსებდნენ. სხვათა შორის, I-XII სს-ის დვალების ქვეყნის აღნიშნული ლოკალიზაცია ვახუშტი ბაგრატიონის ნაშრომში ასახული ეთნოგრაფიული კონცეპციის მხრიდანაც პოულობს მხარდაჭერას, რომლის თანახმად ჯერ კიდევ ძვ. წ. IV ს-ის მიწურულიდან ქართლის (იბერიის) სამეფოს შემადგენელ ნაწილად ქცეული, „კასრის კარს ზეითი“ დვალების ქვეყანა თავდაპირველად სწორედ ნარა-მამისონის ქვაბულს შეეფარდებოდა, მოიცავდა რა ჟღელეს, ზრამაგას, ზროგოს, ნარას, ზაჭას და კასრის ხეებს, მაშინ როდესაც კასრის კარის ჩრდილოეთით მდებარეობდა ისტორიკოსის მიერ ზოგადად „ოვსებად“ სახელდებულ იმ მრავალრიცხოვან ირანულენოვან ნომადთა კონტროლქვეშ მოქცეული მთისა და გარდამავალი ზონის რაიონები, რომელთა მიღმა ნიჟადაც იოლად ამოიცნობიან სარმატები (იხ. სქ. №2);

რამდენადაც, დვალების ქვეყანამ აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოებრიობის გარიჟრაჟზევე ქართლის (იბერიის) სამეფოს შემადგენელ ტერიტორიულ ერთეულად ფორმირება განიცადა, ამით ძველთაგანვე საკმაოდ ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დვალების მომიჯნავე მხარეებისაკენ დვალთა დაუბრკოლებელი მიგრაციისა და შესაბამისად, მათი განსახლების ოდინდელი არეალის საგრძნობი გაფართოებისათვის, რაც კანონზომიერად იყო სტიმულირებული ერთი მხრივ ნებისმიერი მთის კუთხისათვის მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელი „ჭარბი მოსახლეობის“ პრობლემის პრაქტიკული გადაწყვეტის ობიექტური აუცილებლობით, ხოლო მეორე მხრივ ახალ სამოსახლო ალაგზე დამკვიდრებით და ეკონომიკური მდგომარეობის გაუმჯობესებით დაინტერესებული ან კიდევ სხვადასხვა მიზეზით საკუთარ კუთხეს იძულებით გამორიდებული მთიელების ბუნებრივი სწრაფვით თავიანთი საცხოვრისის თარგლებს გარეთ მდებარე უახლოესი რა-

იონებისაკენ. ამასთან, დვალეთის ფუნქციონირებამ რიგითი „მონაპირე ქვეყნის“ დონეზე იმთავითე გამორიცხა საკვლევე მხარის ჩრდილოეთით, ჩრდილო-აღმოსავლეთით და ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე და აგრესიულ ნომადურ სამყაროსთან სახიფათო მეზობლობაში ლოკალიზებული ზეგანისა და მით უმეტეს ბარის რეგიონებისაკენ დვალთა მიგრაციის შესაძლებლობა; სამგაიეროდ ხაზგასმული ეთნოგეოგრაფიული სიტუაციის ძალით საბოლოოდ განისაზღვრა აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ალაგებისაკენ (უპირატესად კი დიდი ლიახვისა და პირიქითა არაგვის (გვიანდელი თერგის) ხეობების სათავეებისკენ) ხსენებულ მთიელთა პერმანენტული მიგრაციის მიმართულების პრიორიტეტულობა. მოვლენათა ამდგვარ მსვლელობას კი დროთა განმავლობაში უშუალო შედეგად მოჰყვა ჯერ სპორადული, ხოლო მერმე უკვე კომპაქტური დვალური დასახლებების გაჩენა დიდი ლიახვისა და პირიქითი არაგვის ხეობების სათავეებში, რომელთა რაოდენობამ განსაკუთრებით იმატა მონღოლთაგან დარბეულ და ცენტრალური კავკასიონის მთიანეთს თავშეფარებულ ალან-ოსთა გარკვეული ნაწილის ნარა-მამისონის ქვაბულში (ე. ი. ძველ-თაძველ დვალეთში, ბუდე დვალეთში) შემოხიზვნის და შესაბამისად ბარელ მოახალშენეთა მიერ ავტოქთონური დვალური მოსახლეობის შევიწროვების შემდეგ (იხ. სქ. №3).

სწორედ საუკუნეების მანძილზე მიმდინარე ინტენსიურ მიგრაციულ პროცესებს და ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დვალეთის მეზობელი ხეობების დვალური მოსახლეობით შევსებას უნდა ვუმაღლოდეთ იმას, რომ დაახლოებით XIII ს-ის II ნახევრისათვის დვალეთად სახელდებას უკვე დვალთა კომპაქტური განსახლების თითქმის მთელი არეალი ექვემდებარება და საძიებელი ქვეყნის თავდაპირველი მოცულობის ორგზის გაზრდის კვალობაზე ოფიციალური ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომინაციის სფეროში მკვიდრდება შედარებით უფრო ფართო გაგებით ხმარებული (და პირველად „ძეგლი ერისთავთა“-ში ასახული) ცნება **დალეთი**. მართლაც XIII-XV სს-ში, ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყანა საკუთრივ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული დვალეთის (ბუდე დვალეთის) გარდა (რომელსაც ჩრდილოეთის მხრიდან უშუალოდ ემიჯნებოდა ოსეთის ქვეყანა) მოიცავდა პირიქითა არაგვის (გვიანდელი თერგის) ხეობის სათავეებს (თრუსუდ ან თრუსოდ სახელდებულ ტერიტორიულ ერთეულს) და დიდი ლიახვის ხეობის საკმაოდ ვრცელ და გვარიანად განაშენებულ მონაკვეთს სათავიდან ვიდრე ს. კოშკამდე, სადაც გამოიყოფოდა **მალრან-დვალეთად** (ზემო დვალეთად, მალღივ, მთიან დვალეთად) და ქვემო დვალეთად ნოდებული რაიონები მათ ფარგლებში დისლოცირებული **მალრან-დვალეებით** (ე. ი. ზემო დვალეებით) და ქვემო დვალეებით. თანაც, ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის ტერიტორია კიდევ უფრო მასშტაბურ დანაყოფებას შეიცავდა შავი დვალეთის (ე. ი. ჩრდილოეთი, პი-

რიქითი დვალეთის) და თეთრი დვალეთის (ე. ი. სამხრეთი, პირაქეთი დვალეთის) სახით (იხ. სქ. №4). რაც შეეხება დვალთა განსახლების არეალს XIII-XV სს-ში, ის ამჟერადაც რამდენადმე აღემატებოდა თვით ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის მიჯნებს და პატარა ლიახვისა და ქსნის ხეობების სათავეებსაც მოიცავდა (იხ. სქ. №5).

ამასთან, აუცილებელია საგანგებოდ განიმარტოს, რომ ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომინაციის სფეროში მომხდარი სერიოზული ცვლილებების მიუხედავად, დვალეთად მხოლოდ ნარა-მამისონის ქვაბულის სახელდების მრავალსაუკუნოვანი ტრადიცია მაინც საკმარისად მყარი აღმოჩნდა და ფართოდ გაგებული ცნება დვალეთის ხმარებაში დამკვიდრებას ოფიციალური მიმოქცევიდან ნამდვილად არ გამოუდევნია მართოდენ ბუდე დვალეთის აღმნიშვნელი მაკროტოპონიმი დვალეთი. პირიქით, XV-XVI სს-ის წერილობითი წყაროების მიხედვით სახეზე გვაქვს მიკროტოპონიმ დვალეთის აშკარა დომინირება სწორედ თავდაპირველი, შედარებით უფრო ვიწრო შინაარსობრივი დატვირთვით ხმარებული და საკვლევი ტერიტორიული გაფართოების პროცესის დასრულების წინმსწრები ეპოქის დვალეთის მიწა-წყლის (ე. ი. ბუდე დვალეთის) მისამართით გამოყენებული გეოგრაფიული სახელის დონეზე, მაშინ როდესაც მის პარალელურად გამოყენებული მალრან-დვალეთი, თრუსო, როგორც წესი, ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის სხვადასხვა ნაწილების აღმნიშვნელ სახელწოდებად წარმოჩნდება. ამ თვალსაზრისით დვალეთი ბევრ საერთოს პპოულობს აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისეთ კუთხეებთან, როგორიცაა მაგ., ხევსურეთი და ფშავი, რომელთა ოდინდელი მოცულობის თითქმის ორგზის გაზრდის და სახელწოდებების ჯევესურეთი და ფშავი გავრცელების თავდაპირველი არეალის საგრძნობი გაფართოების შემდეგ, ფართოდ გაგებული ცნებების – ჯევესურეთის და ფშავის პარალელურად ასევე ტრადიციულ გამოყენებაში იყო შედარებით უფრო ვიწრო გაგებით ხმარებული და ბუდე ჯევესურეთისა და ბუდე ფშავის კონკრეტული მიწა-წყლის აღმნიშვნელი ცნებები ხევსურეთი და ფშავის ჯევი.

I-XVI სს-ის დვალეთის ქვეყანას ნამდვილად არაფერი აქვს საერთო ისტორიულად ცნობილ „ოვსეთის ქვეყანასთან“, ისევე როგორც ხაზგასმული ქრონოლოგიური პერიოდის დვალთა ტომს ეთნოკვალიტატური თვალსაზრსით არაფერი აქვს საერთო ირანულენოვან ალან-ოსებთან. აკი I-XVI სს-ის მანძილზე გაბატონებული ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნომინაციის სფეროში ადგილი აქვს სახელწოდება დვალის სისტემატურ გამოყენებას კავკასიონის ქედის ორივე კალთაზე მცხოვრები იმ კონკრეტული ტომის აღმნიშვნელი ძირძველი ეთნონიმის დონეზე, რომლის ეთნოვეოლუცია ოდითგანვე ირანულენოვანი ეთნიკური მასივისაგან სრულიად დამოუკიდებლად, ქართული სახელმწიფოებრიობის ფარ-

გლებში ფორმირებულ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ და სამეურნეო-ეკონომიკურ სტრუქტურებში ჯეროვანი ადაპტაციისა და შესაბამისად ქართულ (თუ ქართველურ) მოსახლეობასთან კულტურულ-ისტორიული ინტეგრაციის ინტენსიური პროცესის ამკარა პრივალირების ნიშნით მიმდინარეობდა. ფაქტია, რომ ჩვენთვის საინტერესო ქრონოლოგიურ პერიოდში, როდესაც ქართიზაციის ორბიტაში ძველთაგანვე აქტიურად ჩართული, ხოლო VI ს-დან ქრისტიანობასთან „ნაზიარევი“ დვალები ქართველ მთიელთა სხვა ეთნოტერიტორიულ ჯგუფებთან თანდათანობით დაახლოებას განიცდიან და საბოლოო ანგარიშით ისინი ქართველ „მთიულთა“ (მთიელთა) ტრადიციულ სიაშიც მყარად იმკვიდრებენ ადგილს სვანების, მოხევეების (ოდინდელი ნანარების), ფხოვლების და სხვ. გვერდით, ალან-ოსები ჯერ ჩრდილო კავკასიის ბარის რეგიონში მოსახლეობენ, ხოლო მერმე უკვე ზეგანისა და მთის რაიონებისაკენ (მათ შორის დვალეთისაკენ) მოიწევენ და სრულიად თავისთავად ეთნიკურ ერთობას ქმნიან, რომლის აღმნიშვნელი ეთნონიმი ოვსი I-XVI სს-ში ეთნორელატიური თვალსაზრისით ზუსტად ისეთსავე მიმართებაშია დვალთან, როგორშიც მაგალითად ლეკი ან ყივჩაყი, სვანთან ან კახთან და ა. შ.

მართალია, XIII-XV სს-ის მანძილზე რეალურად ჰქონდა ადგილი მონღოლთა ურდოების და თემურ-ლენგის შემოსევებისაგან სასტიკად დარბეულ და ჩრდ. კავკასიის ბარიდან მასობრივად გამოდევნილ ალან-ოსთა ინკორპორაციას ბუდე დვალეთში და პირიქითი თუ პირაქეთი დვალეთის ხევებში შემოღწევის კვალობაზე მათი ერთი ნაწილის შიდა ქართლის ტერიტორიაზე დამკვიდრების სერიოზულ ცდას, მაგრამ მოვლენათა ამგვარ მსვლელობას უშუალო შედეგად არ მოჰყოლია ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის მთელი მიწა-წყლის გადაქცევა პოლიეთნიკურობით გამორჩეულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარედ. ამ მხრივ, როგორც ჩანს, გამონაკლისს მხოლოდ ბუდე დვალეთის ტერიტორია წარმოადგენდა, სადაც შემზადდა კიდევ მყარი ნიადაგი იმ პერსპექტიული ეთნოტრანსფორმაციული პროცესებისათვის (resp. დვალთა ენობრივი ასიმილაციისათვის და ირანიზაციის კვალობაზე ოსებთან შერწყმისათვის), რომელთაც პირიქით და პირაქეთ დვალეთში მოგვიანებით (დაახლ. XVII-XVIII სს-ში) უკვე მთელი სისავსით იჩინა თავი. ამასთან, ბუდე დვალეთში ალან-ოსთა დამკვიდრებამ ახალი იმპულსი მისცა ადგილობრივი დვალური მოსახლეობის ინტენსიურ მიგრაციას ფართოდ გაგებული დვალეთის ქვეყნის სხვა რაიონებისაკენ, რომელთა მკვიდრნი, თავის მხრივ, მტრისაგან გაოხრებული და გაუკაცურებული ბარის, ზეგანისა და მთის მხარეებისაკენ მიილტვოდნენ, რაზეც დამაჯერებლად მიგვანიშნებს XVI ს-ის ნერილობით წყაროებში ფიქსირებული ცნობები დვალთა ცხოვრების ამსახველი ტოპონიმების არსებობის შესახებ შიდა ქართლის ბარის, რაჭის, აგრეთვე საბარათიანოსა და თრიალეთის ტერიტორიაზე.

თუ ჩვენ დვალურ ენაზე, ვითარცა დვალთა ეთნიკური (თუ ეთნოგრაფიული) ფიზიონომიის განმსაზღვრელ ერთ-ერთ უმთავრეს ნიშანზე, მათი ოდინდელი განსახლების არეალში ფიქსირებულ და სწორედ დვალური ენის პროდუქტად მიჩნეული ტოპონიმების მიხედვით ვიმსჯელებთ, სრული საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ საძიებელი ენა უწინარეს ყოვლისა ქართველურ ენებს ენათესავებოდა, რის კვლობაზე სრულიად კანონზომიერად იბადება აზრი ერთ-ერთ უძველეს ქართველურ ტომად დვალთა წარმოდგენის მიზანშეწონილობის შესახებ. ამასთან, ძველი დვალური ტოპონიმიური ნომენკლატურა, როგორც დვალური ენის მრავალსაუკუნოვანი ფუნქციონირების ერთადერთი უტყვი მონმე, განსაკუთრებით ბევრ საერთოს პოულობს დასავლეთ საქართველოს მთიანეთის (კერძოდ სვანეთ-რაჭა-ლეჩხუმის) ტერიტორიაზე ფიქსირებულ სვანური ძირის მაკრო და მიკროტოპონიმებთან, რაც ძალაუვნებურად აღძრავს ინტერესს დვალელებში პირველ რიგში სწორედ სვანებთან ეთნოლინგვისტური თვალსაზრისით დაახლოებული ტომის ამოცნობის შესაძლებლობისადმი.

ცხადია, I-XVI სს-ის წერილობითი წყაროების მონაცემების გაანალიზების საფუძველზე მიღებული აღნიშნული დასკვნების ფონზე ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს ცალკეულ სწავლულთა მიერ დვალთა ეთნიკური ატრიბუციისა და დვალეთის ეთნოგეოგრაფიის საკითხების უკიდურესად ცალმხრივად, არაიშვიათად არასაკმარისად სოლიდურად გაშუქების ისეთი „სანიმუშო“ ცდები, როგორიცაა, მაგალითად, ქრონოლოგიურ ჩარჩოებზე მიუთითებლად დვალთა ხელალებით გამოცხადება ძველთაძველ ალან-ოსურ ან კიდევ მეტისმეტად ნაადრევად ირანიზირებულ კავკასიურ ტომად, აგრეთვე დვალეების ნაჩქარევად გააზრება მაინცდამაინც ვაინახური მოდგმის ეთნიკურ ერთობად და ა. შ., რომელთა ვრცლად გამომზეურება და თანმიმდევრულად კორექტირება მონოგრაფიული კვლევის დონეზე გვაქვს დაგეგმილი*.

* რედაქტორის კომენტარი: ასე მთავრდება ნაშრომი დვალეებისა და დვალეთის შესახებ წგნში – აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1992, გვ. 186. ამის შემდეგ ვახტანგ ითონიშვილმა ინტენსიური მუშაობა განაგრძო და კვლევის შედეგები წინამდებარე მონოგრაფიის სახით დატოვა. ტოპონიმიკური და ონომასტიკური ძიებანი, რაც 1992 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში იყო მოცემული, ავტორმა საგრძნობლად შეაესო და ახლებური ინტერპრეტაციით წარმოადგინა ამ ვრცელი გამოკვლევის IX თავში (დვალთა გლოტიკენეზის საკითხისათვის). მასში მითითებულია 1992 წელს გამოქვეყნებული ვარიანტის ზოგიერთი ის განმარტებაც, რისი შეცვლაც ავტორმა საჭიროდ სცნო.

III. ცენტრალური კავკასიონის ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხები

XVIII-XIX სს-ის ლიტერატურაში კავკასიონის მაღალმთიანი ხეობები ჩვეულებრივ განიხილებოდა იმ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეგიონად, სადაც საუკუნეების მანძილზე ადგილი ჰქონდა განსხვავებული მოდგმისა და რელიგიური მრწამსის ტომების თუ მათი ნაშთების შემოჭრა-შემოხიზვნას დიდ-პატარა მიგრაციული ან ინვაზიური ნაკადების სახით, ახალ სამოსახლოში მათ ადაპტაციას და ადგილობრივ აბორიგენებთან თუ აქაური ეთნოსუბსტრატის ასიმილირების კვალობაზე კავკასიის ისედაც შთამბეჭდავი ეთნიკური ფიზიონომიის გამრავალფეროვნებას.

როგორც თავის დროზე ი. გიულდენშტედტი აღნიშნავდა, „... კავკასიის მთიანეთი შეიცავს დიდ რაოდენობას პატარა და დიდი ხალხის ნაშთებისა და ჯუგუფებისა, რომლებიც აქ დამკვიდრდნენ ძველთაგანვე, ან დარჩნენ აქ ხალხთა გადასახლების შედეგად ევროპისკენ მსვლელობისას, როგორც ჩამოშორებული ჯგუფები და აგრეთვე ზოგიერთი მიზეზით ევროპიდან ისევ აქეთ გადმოვიდნენ... ყველა ეს ხალხთა ჯგუფები და ნაშთები ცხოვრობენ უამრავ მხარეებსა და ოლქებში, რომლებიც ნაწილობრივ ერთმანეთის გავლენის ქვეშ იმყოფებიან, ნაწილობრივ თავისთვის ცხოვრობენ. ამ ქვეყნების ხალხები სულ სხვადასხვა ენებზე ლაპარაკობენ“¹.

ალ. დიუმას თქმით, თუ კავკასიის ისტორიას თვალს ჩავანვდნეთ, უპირველეს ყოვლისა, წარმოგვიდგება გიგანტური მთაგრეხილი, რომლის ხეობებში თავს აფარებს ყველა ჯურისა თუ ეროვნების დევნილი და გადმოსახლებული. ბარბაროსთა, ალანების, გოთების, ავარების, ჰუნების, ხაზარების, სპარსელების, მონგოლების, თურქების ყოველ ახალ მოქცევაზე ცოცხალი ტალღები ეხეთქებიან კავკასიონის ფერდობებს, შემდეგ რომელიმე ხეობაში ჩადიან, იქ ჩერდებიან, ისადგურებენ. ახალი ხალხი სხვა ხალხში ირევა, ახალი ერი სხვა ერში ითქვიფება. ჰკითხეთ კავკასიის ხალხთა უმრავლესობას, ვისი შთამომავლები არიან და დარწმუნდებით, რომ თვითონაც არ იციან“².

რუსი სწავლულის ნ. ზუევის განმარტებით, „უძველეს დროს კავკასია წარმოადგენდა დიდ გზას სხვადასხვა ხალხებისათვის ახალი სამოსახლოების ძიებისა და დამპყრობლური მიზნებით აზიიდან ევროპაში და პირუკუ რომ მიმოდრიოდნენ. ამით აიხსნება ჩვენს დროს კავკასიაში მოსახლე ტომთა მრავალგვარობა და მრავალრიცხოვნება“³.

¹ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, გ. გელაშვილის გამოც., თბ., 1964, გვ. 41.

² ალ. დიუმა, კავკასია, თ. ქიქოძის გამოცემა, თბ., 1964, გვ. 41.

³ Н. И. Зув, Иностранное население популярная физическая география, СПб. 1874, с. 48-49.

მართალია, დამონებული მტკიცებები მხოლოდ ნაწილობრივ უძლებს კრიტიკას, მაგრამ ცენტრალური კავკასიონის პირიქით მაკროფერდობთან მიმართებაში ისინი ზედმინევნით ანგარიშგასანევია, ვინაიდან ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილოეთი კალთები უშუალოდ ემიჯნება ჩრდილოეთ კავკასიის ვრცელ ტრამალებს, ამ ერთგვარ „მსოფლიო შარაგზას, რომელზედაც უძველესი, ისტორიისათვის ცნობილი დროებიდან მოყოლებული, განუწყვეტლივ მოძრაობდნენ ტომთა და ხალხთა დიდი მასები, რომელნიც ჩვეულებრივ აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ მიემართებოდნენ. სკვითები, სარმატები, პუნები, თურქები, ხაზარები, პაჭანიგები, ყივჩაყები, მონღოლები და მრავალი სხვა ერთმანეთს ენაცვლებოდნენ ამ გზაზე და მორიგეობით ასვამდნენ თავიანთ ბეჭედს აქაურობას. თითქმის ყველა ეს ტომი მეჯოგე ტომი იყო, რომლისთვისაც თავდაპირველ სამშობლოს ცენტრალური აზია წარმოადგენდა... ბუნებრივი გამრავლების შედეგად ეს ტომები ველარ ეტეოდნენ თავიანთ სამშობლოში და საძოვრებისა და ალაფის მაძიებელი ეთნიკური ტაღლების სახით ეფინებოდნენ მეზობელ ტერიტორიებს, სადაც, იშვიათად, ზოგჯერ მეურნეობის გამოცვლასაც ახერხებდნენ, უმეტესწილად კი ისევ ისე მეჯოგეებად რჩებოდნენ, რომელნიც ბინადარი ხალხებისათვის სამეზობლოდ არასოდეს სასურველნი არ ყოფილან”⁴.

როგორც კავკასიის მრავალმხრივმა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა, არქეოლოგიურმა და ლინგვისტურმა შესწავლამ ცხადყო, სწორედ ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილოეთი კალთები მისი მიმდებარე ტერიტორიითურთ შეიძლება ჩაითვალოს კავკასიური და არაკავკასიური წარმომავლობის ეთნიკური ერთეულების მასიური ურთიერთშერევის (resp. ეთნიკური მიქსაციის) და შთამბეჭდავი ეთნოგრაფიული პერეტრუბაციების კლასიკურ რეგიონად, სადაც უძველესი დროიდანვე განსაკუთრებით მძაფრი ფორმით შეეჯახა ერთმანეთს ეთნოგენეტიკური და კულტურულ-ყოფითი პარამეტრებით დიამეტრალურად ურთიერთსაწინააღმდეგო ორი სამყაროს – იბერიულ-კავკასიური მოდგმის მკვიდრი მოსახლეობისა (სახელდობრ „კავკასიანთა“) და მათზე ჩრდილოეთიდან მონოლითი ნომადების სასიცოცხლო ინტერესები. სწორედ ცენტრალური კავკასიონის პირიქით სანახებში მიეცა ყველაზე დიდი გასაქანი აბორიგენი კავკასიელი ტომების ვრცელი პირველსაცხოვრისის მთებში შემოხიზნული თუ შემოჭრილი მომთაბარეების სასარგებლოდ შეკვეცის პროცესს, რამაც რადიკალურად შეცვალა იმიერკავკასიის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთის დასაბამითი ეთნიკური იერსახე და უაღრესად ღრმა კვალი დაამჩნია ადგილობრივ მატერიალურ და სულიერ კულტურას, ონომასტიკურ ველს და სხვ. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ცენტრალური კავკასიონის ორივე მაკროფერდობის აწინდელ მკვიდრთაგან (ჩაჩნები, ინგუშები,

⁴ ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 181-182.

ოსები, ბალყარელები, ქართველი მთიელები) მხოლოდ ვაინახები (ჩაჩნები და ინგუშები) და ქართველ მთიელთა ეთნოტერიტორიული ჯგუფები (სვანები, „მთიული“ რაჭველები, მოხევეები, მთიულები, გუდამაყრელები, ხევსურები, ფშავლები, თუშები) მიეკუთვნებიან წმინდა კავკასიურ ეთნიკურ წრეს, ხოლო მათ მეზობლად ან მეტ-ნაკლები დაცილებით მცხოვრები ოსები (თვითსახელწ. „ირონ“) და ბალყარელები (თვითსახელწ. „თაულუ“, „მალყარლი“) დანამდვილებით წარმოადგენენ ჩრდილო-ირანულ და დასავლეთთურქულ ეთნიკურ სამყაროთა თავისებურ რელიქტებს კავკასიაში. როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღიარებული, ოსთა ეთნოგენეზში მონაწილეობა მიიღეს ერთი მხრივ, ჩრდილო-ირანული მოდგმის სკვითებმა, სარმატებმა და განსაკუთრებით ახ. წ. I საუკუნიდან ისტორიულ ასპარეზზე გამოსულმა ასებმა ან ალანებმა, ხოლო მეორე მხრივ ე. წ. ყობანური არქეოლოგიური კულტურის შემქმნელმა ავტოქტონმა კავკასიელმა ტომებმა. მკვლევართა უმრავლესობის ფიქრით სწორედ ჩრდილო-ირანული მოდგმის ნომადების (ვითარცა ეთნიკური სუპერსტრატის) და მკვიდრი კავკასიელების (როგორც ეთნიკური სუბსტრატის) შერწყმის შედეგად იქნა ჩამოყალიბებული თავისი ეთნიკური სინკრეტიზმით (resp. ორბუნებოვნებით) გამორჩეული ოსი ხალხი, რომელიც ენობრივი მონაცემებით თუმცა ირანულია, მაგრამ კულტურულ-ყოფითი და ანთროპოლოგიურ-ეთნოსოციოლოგიური პარამეტრებით ტიპური კავკასიელი. მართალია, სწავლულთა შორის კარგა ხანს აზრთა სხვადასხვაობას ჰქონდა ადგილი ოსთა ეთნოგენეზში მონაწილე ამ ორი უმთავრესი ეთნიკური კომპონენტიდან ერთ-ერთის წამყვანი როლის განსაზღვრაში, მაგრამ დღეს უკვე თითქმის აღარავის ეპარება ეჭვი იმაში, რომ ოსთა ეთნოგენეზშია გადამწყვეტი სიტყვა მაინც ჩრდილო-ირანელებმა, პირველ რიგში კი ას-ალანებმა თქვეს. უფრო მეტიც, ოსთა ეთნიკური ისტორიის ობიექტური კვლევა სულ უფრო მეტად განგვანყობს იმ დასკვნისკენ, რომ აწინდელი ოსები არა ზოგადად სკვითების, სარმატების და ალან-ოსების, არამედ სწორედ თავისი უახლოესი „გაკავკასიელებული“ ეთნიკური წინაპრების – ას-ალანების პირდაპირი შთამომავლებია. რაც შეეხება ბალყარელებს, ისინი მკვლევართა უმრავლესობის მიერ სამართლიანად განიხილებიან ერთი მხრივ თურქული ძირის ყივჩაყების, მეორე მხრივ კი ბაქსან-ჩეგემის ხეობებში ყივჩაყებამდე მცხოვრები ძირძველი კავკასიური და ალანური მოსახლეობის შერწყმის შედეგად ფორმირებულ ეთნოსად.

უთუოდ ცენტრალური კავკასიონის სანახებში საუკუნეების მანძილზე მიმდინარე ეთნოკულტურული პროცესების სირთულეზე და მრავალგვარობაზე უნდა მეტყველებდეს ხსენებულ რეგიონში ლოკალიზებული ცალკეული ქვეყნების თუ თემების, იქ მცხოვრები ხალხების თუ ტომების ეთნიკური ტერიტორიების საზღვრების ხშირი ცვლის, დოკუ-

მენტურად ცნობილი, თუმცა არასაკმარისად „გამჭვირვალე“ ეთნიკური ბუნების არაერთი ტომის გაქრობა-გადაშენება, ცალკეული ხალხების თუ ტომების (მაგ.: ოსების, სვანების, დვალების, ხევსურების) ცენტრალური კავკასიონის ორივე კალთაზე განსახლების, იმიერკავკასიელ მთიელთა (მაგ. დურძუკთა) ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ მაკროფერდობზე მასობრივი ტრანსმიგრაციის ფაქტებიც, აგრეთვე ეთნონიმიური ინვერსიის (ძირძველი ეთნოსის აღმნიშვნელი ეთნონიმების ახალ ეთნიკურ წარმონაქმნზე გადატანის) და ეთნიკურ სახელწოდებათა ასიმილაციის ისეთი უთვალსაზიროესი მაგალითებიც, როგორიცაა, მაგალითად, ასალანთა პირდაპირი შთამომავლების – ოსების მიერ თავისი უძველესი ტომობრივი თვითსახელწოდების „ასი“-ს დაკარგვა და ამ უკანასკნელის ავტომატური გადატანა (ტრანსპლანტაცია) თურქულენოვან ბალყარელებზე, ან კიდევ ქართველური მოდგმის დვალთა ტომის ერთი ნაწილის ოსებში ნატურალიზაციის შედეგად ეთნონიმ „დვალის“ ასიმილირებული ვარიანტის „თუალთა“-ს გადაქცევა ოსური ენდოეთნონიმიის ცნებად და ა. შ. ამდენად, არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ ცენტრალური კავკასიონის ეთნიკური გეოგრაფიის პრობლემების დამუშავება სრულიად კავკასიის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული შესწავლის ერთ-ერთ ურთულეს და ამავე დროს უაღრესად მიმზიდველ და საპასუხისმგებლო უბანს წარმოადგენს, სადაც ყოველთვის დიდი იყო და აწინდელი გეოპოლიტიკური რეალიების (გარედან ინსპირირებული ქართულ-ოსური და ინგუშურ-ოსური ტერიტორიული ურთიერთდავის უკიდურესი გამძაფრების) ფონზე მით უმეტეს დიდია ზედმინევნით ობიექტური მეცნიერული კვლევა-ძიებისა და ისტორიული ფაქტების შეძლებისამებრ მართებული ინტერპრეტაციის ფასი.

როგორც ნაშრომის ისტორიოგრაფიულ ნაწილში ითქვა, ცენტრალური კავკასიონის ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხების მეცნიერული კვლევა-ძიების ჭეშმარიტ მესაძირკვლედ ვახუშტი ბაგრატიონი გვევლინება, რომლის კაპიტალურ ნაშრომში – „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (მეტწილად კი აღნიშნული ნაშრომის ერთ-ერთ თავში – „აღწერა აწინდელისა ოსეთისა ანუ კავკასიათა შინათა“) ავტორის მიერ გვარიაზად შეჯერებული უძვირფასესი ინფორმაციაა დაუნჯებული ხსენებული რეგიონის მკვიდრთა ლოკალიზაციის, იქ საუკუნეების მანძილზე მომხდარი ეთნოგეოგრაფიული ცვლილებების, ჩრდილოეთ კავკასიის ნაყოფიერი ველებიდან გამოდევნილ ოსთა კავკასიონის ცენტრალური ნაწილის მაღალმთიან ხეობებში შემოხიზნვისა და მათ მიერ ადგილობრივი ძირძველი მოსახლეობის (სახელდობრ კავკასიური მოდგმის დვალთა ტომის) ასიმილაციის ოდინდელი პროცესის შესახებ⁵.

⁵ ვახუშტი ბაგრატიონი, აღწერა... გვ. 363, 364, 632-655.

ვახუშტის მერმე ცენტრალური კავკასიონის ეთნიკური გეოგრაფიის პრობლემების სხვადასხვა კუთხით და სიღრმით შტუდიების მცდელობას არაერთი სწავლულის მხრიდან ჰქონდა ადგილი, მაგრამ მათი მონოგრაფიული და, რაც მთავარია, კვალიფიციური და მიუკერძოებელი შესწავლის შედარებით პოზიტიური მაგალითები, სამწუხაროდ, თითქმის ჩამოსათვლელი⁶.

სამაგიეროდ, ძალზე დიდია ისეთ ნაშრომთა ხვედრითი წილი, სადაც ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში მცხოვრებ ტომთა, ხალხთა თუ ეთნოტერიტორიულ ჯგუფთა ლოკალიზაციის, ადგილგადანაცვლებისა და ეთნიკური ატრიბუციის საკითხების გაშუქებისას თავს იჩენს აშკარა ტენდენციურობა, სქემატიზმი და საკმაოდ უხვი წერილობითი, არქეოლოგიური და ონომასტიკური მასალით თვითნებური ვარიირების ერთობ არასახარბიელო პრაქტიკა. ამ მხრივ განსაკუთრებით სცოდავს ის პუბლიკაციები, სადაც განხილულია ცენტრალური კავკასიონის სანახებში ჩრდილოირანული მოდგმის სკვითების, სარმატების და ას-ალანების (ალ-

⁶ С. Н. Какабадзе, О племенах Цанар, „სახისტორიო კრებული“, წ. III, 1928, გვ. 100-104; Л. И. Лавров, Расселение сванов на Северном Кавказе до XIX века, «Вопросы Этнографии Кавказа», Тб., 1952, с. 337-344; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 128-130, 292-296; მისივე, ქართლის სამეფოს ურთიერთობა მეზობელ მთიელ ტომებთან და დასავლეთ ალბანეთის მოსახლეობასთან, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 458-461; А. И. Робакидзе, Р. Л. Харадзе, О Сванско-Балкарских этнокультурных взаимоотношениях, сб., „О происхождении балкарцев и карачаевцев“, Нальчик, 1960; В. Н. Гамрекели, Двалы и Двалетия в I-XV вв. н. э., Тб., 1961, с. 22-28; ა. რობაქიძე, სვანური ქალაქოლ-ის საკითხისათვის, „მოამბე“, 1962, №3, გვ. 217-234; В. А. Кузнецов, Аланские племена Северного Кавказа, „Материалы и исследования по археологии СССР“, М.-Л., 1962, №106; მისივე, Очерки истории Алан, Орджоникидзе, 1984; ს. ტ. ერემიანი, სომხეთი „აშხარჰაკუიციის“ მიხედვით (VII საუკუნის სომხური რუკის ხელახლა შედგენის მცდელობა თანამედროვე კარტოგრაფიულ საფუძველზე), ერევანი, 1963 (სომხურ ენაზე), გვ. 36-42, 56, 101-102; მისივე, Расселение горских народов Кавказа по Птолемею и „Армянской географии“, VII в; „Труды VII международного конгресса антропологических и этнографических наук“, т. 8; М., 1970; В. Б. Виноградов, К. З. Чокасв, Древние свидетельства о названиях и размещении нахских племен, „Археолого-этнографический сборник“, „ИЧИИИИЯЛ“, Грозный, 1966, т. VII, вып. 1; Р. Л. Харадзе, А. И. Робакидзе, К вопросу о нахской этнонимике, „Кавказский этнографический сборник“, II, Тб., 1968; Н. Г. Волкова, Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973; თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო (VIII-XI სს), თბ., 1982, გვ. 26-115; ჯ. გვასალია, წანარების ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, საქ. სსრ. მეც. აკად. „მოამბე“, 59, №3, 1970; მისივე, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები (შიდა ქართლი), თბ., 1983; ნ. აფხაზავა, ალანები და საქართველო, „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1991, №3, 4; მისივე, კულტურულ-ეთნიკური პროცესები შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში უძველესი დროიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე, კრ. „ოსთა საკითხი“, თბ., 1996, ვახტ. ითონიშვილი, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან, თბ., 1992.

ან-ოსების) ინკორპორაციისა და საერთოდ, არაკავკასიური წარმომავლობის ოსი ხალხის ეთნოევოლუციის პრობლემები. ამასთან, მკვლევართა მხრიდან ისტორიული ფაქტებისა და მოვლენების ფრიად უხეირო ინტერპრეტაციას ან განზრახ დამახინჯებას მეტადრე მაშინ ეძლევა ფართო გასაქანი, როდესაც საქმე ეხება აწინდელ ოსთა უახლოესი ეთნიკური წინაპრების – ასების ან ალანების კავკასიონის მაღალმთიან ზოლში შემოხიზნვის, მათ მიერ საქართველოს მონაპირე კუთხის – დვალეთის პირიქითი ხეობების დიდი ნაწილის და აქ მცხოვრებ დვალთა ეთნოგრაფიული აბსორბციისა და ოსი ხალხის ე. წ. „სამხრეთული განშტოების“ ფორმირების საკითხებს.

ასე, მაგალითად, VII ს-ის ანონიმურ სომხურ „გეოგრაფიაში“ მოიხსენიება ავსურებად ან ოვსებად (ԱվსրԷ) ნოდებული ტომი, რომელიც ტექსტის მიხედვით ცენტრალური კავკასიონის ზოლში ან მის მიმდებარე ტერიტორიაზე ჩანს განსახლებული („იმავე მთებში... ცხოვრობენ რაჭანები, ფინჩები, დუალები, ჰონები, ცხუიმები, ავსურები, წანარები...“⁷).

მართალია, ამ ცნობის ყველაზე გულმოდგინე ანალიზიც არ იძლევა ავსურების (ან ოვსურების) ეთნიკური ვინაობის უშეცდომოდ გამორკვევის და მით უმეტეს მათი ზუსტი ლოკალიზაციის საშუალებას, მაგრამ ს. ერემიანი შესაშური დამაჯერებლობით დაასკვნის: „ავსურების ტომის გავარი – ქართულად მალრან-დვალეთი მდ. ლიახვის ხეობაში. ფართობი 780 კმ². როგორც ჩანს, ის წარმოადგენს ერთ-ერთ ალან-ოსურ ტომს, რომლის სახელსაც ქართველები დღეს უწოდებენ ყველა ალანურ ტომს“⁸.

როგორც ვხედავთ, სომეხი სწავლული ჯეროვანი არგუმენტაციის არასაკმარისად „გამჭვირვალე“ ეთნიკური ბუნების მქონე ავსურებს (ან ოვსურებს) ერთ-ერთ ალანურ-ოსურ ტომად აცხადებს და მას დიდი ლიახვის ხეობის სათავეში, კერძოდ, მალრან-დვალეთად სახელდებული თემის ადგილას ათავსებს, რითაც მკითხველს თავს ახვევს აზრს, თითქოს VII ს-ის წინარე ხანაში ისტორიულ-გეოგრაფიული შიდა ქართლის მინაწყლის გარკვეული მაღალმთიანი ნაწილი უკვე ოსებით იყო დასახლებული.

ცხადია, ვითარების ასეთნაირი შეფასება ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს და ის მხოლოდ არაკომპეტენტური მკითხველის დეზორიენტაციას უწყობს ხელს. თავი რომ დავანებოთ ეთნონიმ „ავსურ-ოვსურ“-ის ტერმინ „ოვსთან“ ხელოვნურ მიმსგავსებას და ამის კვალობაზე ავსურ-ოვსურებში უსათუოდ „ოვსების“ შეცნობის მცდელობას, რაც ლოგიკურ პლანში ასე თუ ისე კიდევ შესაწყნარებელია, ყოვლად დაუშვებელია ოსებად მონათლული ავსურ-ოვსურების მაინცდამაინც მალრან-დვალეთში ლოკალიზაცია. ამგვარი ლოკალიზაცია ხომ უნიათოდ გამოიყურება

⁷ ს. ერემიანი, სომხეთი „აშხარჰაცუიციის“ მიხედვით..., გვ. 102.

⁸ იქვე, გვ. 42 შენიშვნა: ავტორის ნაშრომში ჩართულ რუკაზეც ავსურების თემი მალრან-დვალეთთან არის ტერიტორიულად მისადაგებული.

თუნდაც იმ ფაქტის ნამოწმების ფონზე, რომ VII ს. „სომხურ გეოგრაფიაში“ ავსურ-ოვსურების გვერდით გარკვევით ფიგურირებენ დვალელებიც, ანუ ის ტომი, ვისგანაც იქნა კიდევ მიღებული ეთნოტოპონიმები დვალეთი და მალრან-დვალეთი. არადა, კონკრეტულ შემთხვევაში ჩვენთვის გამოცანად რჩება მალრან-დვალეთის მცხოვრებლებად მაინცდამაინც ოსებად შერაცხილი ავსურ-ოვსურების და არა იმავე დვალეების წარმოდგენის მოტივი, რომ აღარაფერი ვთქვათ ოვსურ-ოვსურების ტომის სამკვიდრებლად არა აწინდელი ოსეთის ერთი რომელიმე ხეობის, არამედ უსათუოდ საქართველოს (კერძოდ ყოფილი „სამხრეთ ოსეთის აო“-ს) ტერიტორიაზე გამოყვანის სრულიად აშკარა ნადილზე.

მიუხედავად იმისა, რომ ავსურ-ოვსურების ეთნიკური ვინაობის და განსახლების საკითხის ესოდენ ზერელედ გადაწყვეტა საკმაოდ იოლი გასაბათილებელია, მისი კრიტიკული შეფასების საჭიროება რატომღაც არც ერთ მკვლევარს არ დაუნახავს. ამიტომ არაა გასაკვირი ის, რომ სომეხი ავტორის სრულიად დაუსაბუთებელ მტკიცებას დროთა განმავლობაში სამეცნიერო წონა მოემატა და 1991 წელს გამოქვეყნებული ერთ-ერთ საგაზეთო წერილში მათზე დაყრდნობით ვ. კუზნეცოვმა შემდეგნაირად ჩამოაყალიბა აზრი: «... В названии авсуров этнический корень «овс» не вызывает сомнений и указывает на осетин, а грузинский суффикс «ури» показывает, что название в «Армянскую географию» попало от грузин. Следовательно, в VII в. последние уже хорошо знали алан-осетин, которые к этому времени освоили верховья Р. Б. Лиахви и врядли были незначительными этническими вкраплениями – иначе они не попали бы в источник. Таким образом, если мы признаем авторитет «Армянской географии», то должны признать и то, что в VII в. алано-овское население в ущелье Б. Лиахви уже присутствовало... По данным «Армянской географии» VII в., в этом столетии здесь уже находится этническая группа овсуров, в которой можно видеть только алано-овсов. Следовательно, эта часть Южной Осетии была освоена осетинами... уже к VII веку...»⁹.

⁹ «Социалистическая Осетия», 1991, №46, с. 4. შენიშვნა: ვ. კუზნეცოვის „ნასიბრძნიდან“ თავისი ექსპრესიულობით ყურადღებას იპყრობს ფორმულირება „...Если мы признаем авторитет „Армянской географии“, то должны признать и то, что в VII в. алано-овское население в ущелье Б. Лиахви уже присутствовало...“, რომელიც მეცნიერისათვის შეუფერებელი თვალთმაქცობის კლასიკურ ნიმუშად შეიძლება ჩაითვალოს, ვინაიდან „სომხური გეოგრაფიის“ ჩვენთვის საგულისხმო ცნობები ნამდვილად არ იძლევა აღნიშნული დასკვნის გაკეთების უფლებას. ამდენად, შეუიარაღებელი თვალთაღაც საკმარისად კარგად ჩანს, რომ ვ. კუზნეცოვი კონკრეტულ შემთხვევაში „სომხური გეოგრაფიის“ ავტორიტეტს კი არ სცემს პატივს, არამედ იგი თავისი სომეხი კოლეგის მაღალ მეცნიერულ ავტორიტეტს უწევს ანგარიშს და მის მიერ ფაბრიცირებული მტკიცების გამზიარების არც თუ საპატიო როლით კმაყოფილდება. თუმცა ეს არაა გასაკვირი ავტორისაგან, რომელიც იმავე „სომხური გეოგრაფიის“ ცნობების თვითნებურ

აი, ასე, წერილობით წყაროს ჩვენებების აშკარა პროფანაციის საშუალებით კეთდება კატეგორიული „დასვნა“, რომელიც რადიკალურად ცვლის ირანულენოვანი ოსების ცენტრალური კავკასიონის სანახებში ინფილტრაციისა და საქართველოში ტრანსმიგრაციის პროცესზე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული და ონომასტიკური მონაცემების ობექტური ანალიზის შედეგად შემუშავებულ წარმოდგენებს.

საერთოდ, ოსი და რუსი სწავლულები, ჩვენთვის გასაგები მიზეზით, ყველა ღონეს ხმარობენ, რათა როგორმე დააძველონ ოსთა ეთნიკურ წინაპრებად შერაცხილ სკვით-სარმატ-ალანთა კავკასიაში დამკვიდრების დრო და შეძლებისამებრ შორს გადაწიონ ოსი ხალხის ე. წ. „სამხრეთი განშტოების“ ფორმირების თარიღი. ამ მხრივ მეტ-ნაკლებად სცოდავენ როგორც ის მკვლევარნი, ვისთვისაც ახლობელი და მისაღებია ოსი ეთნოსის ორბუნებოვნების იდეა, ისე არიული პათოსით ნამეტანად შეპყრობილი ის ავტორებიც, რომელნიც ცალკერძ იხრებიან ოსთა წმინდა ირანული წარმომავლობის თვალსაზრისისაკენ. მათ შორის მკვეთრი სხვაობა იმაში იჩენს თავს, რომ ოსთა ეთნიკური სინკრეტიზმის თვალსაზრისის მომხრენი ე. წ. ყობანური არქეოლოგიური კულტურის გავრცელების არეალის ავტოქტონურ მოსახლეობას ერთ შემთხვევაში სკვით-სარმატების, სხვა შემთხვევაში კი ალანების მიერ ასიმილირებულ და ოსთა ეთნოგენეზში ჩრდილოირანელების თანაზომიერად წილდებულ ეთნიკურ კომპონენტად (კავკასიურ ეთნოსუბსტრატად) განიხილავენ, მაშინ როდესაც ოსთა წმინდა არიული წარმომავლობის თვალსაზრისის დამნერგავნი ოსებს ფაქტობრივად სკვით-სარმატთა და ალანთა ეთნიკური მასების ორჯერადი თუ სამჯერადი ურთიერთდაშრეეების შედეგად წარმოქმნილ ხალხად მიიჩნევენ და ე. წ. „ყობანელებსაც“ *a priori* ირანული მოდგმის ეთნოსად თვლიან, რაც პრინციპში ცნება „ირანიზაციის“ გაუქმების (*resp.* კავკასიასთან მიმართებაში მეცნიერული მიმოქცევიდან ამოღების) და ოსთა ეთნიკური ფესვების ლამის შუაგულ კავკასიაში გადმოხაფვრის ტოლფასია. ასე რომ, თუკი ოსთა ეთნიკური სინკრეტიზმის თვალსაზრისის გატარებისას ცენტრალური კავკასიონის ძირძველი ტომების ირანიზაციისა და ოსი ხალხის „სამხრეთი შტოს“ ფორმირების თარიღის დაძველებისათვის, საუკეთესო შემთხვევაში, იმის დასაბუთება მაინც ხდება საჭირო, რომ ოსთა ეთნოგენეზში მონაწილე ე. წ. კავკასიური სუბსტრატის ირანიზაციაში ჯერ კიდევ სკვითებმა და სარმატებმა გამოიღეს ხელი, ოსთა წმინდა ირანული წარმომავლობის თვალსაზრისის დანერგვის

ინტერპრეტაციაში ს. ერემიანზე უფრო შორსაც მიდის, როდესაც ერთ-ერთ თავის ნაშრომში „სომხურ გეოგრაფიაში“ ხსენებულ „არგუელებს“ (ან „მარგუელებს“) და „თაკურიებს“ სტრაბონის „გეოგრაფიისეულ“ „გარგარეველებთან“ და „თაგაურელებთან“ (ოსი ხალხის ერთ-ერთ ეთნოგრაფიულ ჯგუფთან) აიგივებს (იხ. В. А. Кузнецов, Очерки истории Алан, გვ. 148-149).

კვალობაზე იმავე თეორიული ამოცანის გადაწყვეტა გაცილებით უფრო მარტივი „ილეთის“ გამოყენებით – ცენტრალური კავკასიონის რეგიონის უძველეს მოსახლეობად ირანულენოვანი ტომების წარმოდგენით ხდება შესაძლებელი.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ოსი ხალხის ორბუნებოვნების (ეთნიკური სინკრეტიზმის) თვალსაზრისს და, საერთოდ, ოსთა ეთნოგენეზის შესახებ სხვადასხვა დროს გამოთქმულ არაერთ დებულებას მეცნიერული ყავლი კარგა ხანია გასული აქვს. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ოსთა ეთნოგენეზში მონაწილე მხარეებად ერთბაშად სამი ჩრდილოირანული ეთნოსის – სკვითების, სარმატების და ალანების თანაზომიერად წარმოჩენა, ან კიდევ, ოსთა ფორმირებაში ჩრდილოირანული და კავკასიური ეთნიკური კომპონენტის როლის ნიველირების მცდელობა, ზემოაღნიშნულ თვალსაზრისს ძნელად შესაწყნარებელს ხდის. საქმე ისაა, რომ ოსების უახლოეს ეთნიკურ წინაპრებად სკვით-სარმატების მონათესავე ასები ან ალანები უნდა განვიხილოთ, რომელთაც I-IX სს-ის მანძილზე „თავისი მუდმივი გამარჯვებებით დააუძლურეს მეზობელი ხალხები, მათზე გაავრცელეს თავისი სახელწოდება“ და კავკასიაში დაფუძნებისას მოახდინეს ადგილობრივი ტომების გარკვეული ნაწილის ენობრივი ასიმილაცია. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ალან-ოსების ეთნოგენეტიკური ფორმირება კავკასიაში არ მომხდარა, რასაც ოს სწავლულთა შორის ყველაზე დიდი მეცნიერი ვასილ აბაევიც აღიარებდა: „Ученые давно установили, что осетины по происхождению не связаны с соседними кавказскими народами. Они пришли на Кавказ с севера, из южнорусских степей. В прошлом они назывались аланами“¹⁰.

აქედან გამომდინარე, კიდევ ერთხელ უნდა აღინიშნოს, რომ კავკასიაში ალან-ოსები ჩრდილოეთიდან მოსული ხალხია, რომელმაც თავის ახალ სამოსახლო ალაგში ადაპტირების საკმაოდ რთული გზა განვლო. ას-ალანთა ეთნოგენეზის პროცესი კავკასიაში კი არ დაიწყო ან დასრულდა, აქ თვისობრივად ახალი ეთნოსი კი არ იშვა, არამედ კავკასიის რეგიონში მოხდა ირანიზაცია-ალანიზაციის პროცესში ჩართული აბორიგენი კავკასიელების ეთნიკური ფერმენტით ას-ალანთა ეთნიკური სხეულის გაჯერება და მათი ეთნიკური ფიზიონომიის კავკასიურ ყაიდაზე გამოხვეწა-გამართვა. ას-ალანთა მიერ ასიმილირებულმა კავკასიელმა ტომებმა ე. წ. ეთნოსუბსტრატის სახით სათანადო წვლილი შეიტანეს არა ალან-ოსთა ეთნიკური სახის, არამედ მათი ეთნოგრაფიული იერსახის ფორმირებაში. მაშასადამე, აწინდელი ოსები კავკასიაში ინფილტრირებული, აქ ძალით დაშენებული ჩრდილოირანული მოდგმის ას-ალანების, ან, უფრო ზუსტად, „გაკავკასიელებული“ ას-ალანების პირდაპირი ეთნიკური შთა-

¹⁰ В. И. Абасев, Скифы и Осетины, ж. «Курьер юнеско», 1977, №1, с. 48-50.

მომავლებია, რომელთა ორბუნებოვნობაზე ლაპარაკსაც, ამიტომ, დროა ნერტილი დაესვას.

მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ოსთა ერთბუნებოვნობის (წმინდა ირანული წარმომავლობის) პოსტულირების კვალობაზე ხელალებით უნდა გადასვას ხაზი ას-ალანთა მიერ კავკასიური ავტოქტონური მოსახლეობის გარკვეული ნაწილის ასიმილაციის ყოვლად უტყუარ ფაქტს და შესაბამისად ოსთა ეთნოგეოლოგიის ჩვენთვის საინტერესო არეალთან მიმართებაში საერთოდ ამოვარდეს სამეცნიერო მიმოქცევიდან ტერმინი „ირანიზაცია“, როგორც ამას ცალკეული ოსი ისტორიკოსები, პირველ რიგში კი ჩვენი ცხინვალელი „კოლეგები“ თვლიან მიზანშეწონილად. არადა, თუ არქეოლოგ ბ. ტეხოვის დაუფუჯერებთ, „... Так называемая Кобанская археологическая культура – это материальная культура, которая росла и развивалась в конце второго тысячелетия и в начале первого тысячелетия на северных и южных склонах Центрального Кавказа, создателями ее были индоиранские племена, которые остались в Центральном Кавказе, осели здесь и в течение тысячелетии из поколения в поколение передавали культурные традиции. Сегодня, говоря о вопросах истории осетинского народа, мы не должны больше пользоваться таким тезисом, что якобы предки осетинского народа пришли на Кавказ в I веке, передали свой язык местным народам, которые жили в Центральном Кавказе, а сами переняли местную культуру и развили ее дальше. Здесь, в Центральном Кавказе, аланы соединились с теми, которые разговаривали на иранском языке. Местным потому легко было перенять язык аланов. Как одни, так и другие говорили на иранском языке. И если кто-нибудь из живших на Кавказе относится к самым древним, то один из них осетинский народ. Он прежде всего является последователем и продолжителем традиции Кобанской культуры. Осетинский народ – единственный на Кавказе, говорящий на индоевропейском языке. Проживая веками на Кавказе, иранский язык сохранился лишь потому, что из века в век одно поколение меняло другое и передавало ему свой традиции“¹¹.

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში ოსები ხელის ერთი მოსმით ძირძველ კავკასიელ ხალხად არის გამოყვანილი, რომლის ეთნოგენეზში თურმე ნუ იტყვი, ირანულენოვან „ყობანელებსა“ და ალანებს მიუღიათ მონაწილეობა. ცენტრალურ კავკასიაში, ბ. ტეხოვის „აზრით“, მომხდარა ირანული მოდგმის ეთნოსთა ერთმანეთთან შერწყმა, ენობრივად ურთიერთმონათესავე ხალხების ჰარმონიული, სრულიად უმტკივნეულო სინთეზი, საიდანაც გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ირანულ ტომთა მიერ შექმნილი ყობანური მატერიალური კულტურის ტრადიციების გამგრძელებლები – ოსები განეკუთვნებიან კავკასიის ავტოქტონთა ყველაზე

¹¹ж. «Фидиухг», 1987, №6, с. 91.

ძველ ფენას.

ცხადია, ბ. ტეხოვის ეს „თეორია“ მოკლებულია რაიმე სახის არგუმენტაციას და ის „კვერცხიდან ვაშლამდე“ ფაბრიცირებულია ოსი სწავლულის მიერ. ამასთან, ცხინვალელი ავტორი იმდენად არის აყოლილი ე. წ. „ყობანელების“ უსათუოდ ირანულენოვან ეთნოსად წარმოჩენის ცდუნებას, რომ მას ავინყდება კავკასიაში ოსების გარდა სხვა ინდოევროპულ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების (სომხების, თათების, თალიშების) რეალურად არსებობის მითითება და, რაც მთავარია, თავის შეკავება სწორედ „ყობანელთა“ ირანული წარმომავლობის შესაძლებლობის გამომხატველ ისეთ ფორმულირებაზე, როგორიცაა. „...создателями ее (იგულისხმება ყობანური მატერიალური კულტურა – ვ. ი.) были индоиранские племена, которые остались в Центральном Кавказе, осели здесь и в течение тысячелетий из поколения в поколение передавали культурные традиции“. მართლაცდა, რაკი ავტორს ჰყოფნის ინდოირანელ ტომთა ცენტრალური კავკასიონის რეგიონში „დარჩენა-დამკვიდრების“ („остались – осели“) ფაქტის აღიარების გამგებობა, საერთო ზნობრივი კონტექსტიდან ძალაუნებურად ისე გამოდის, რომ ინდოირანელები კავკასიაში საიდანაც მოსულან და აქ დაშენებულან, რაც თავისთავად აღძრავს ინტერესს მათი საიდამოსულობის საკითხისა და კავკასიაში ინკორპორაციის დროის გამორკვევის მიმართ. მაგრამ საქმეც ისაა, რომ ბ. ტეხოვი არავითარ უხერხულობას არ გრძნობს უკიდურესად წინააღმდეგობრივი „მსჯელობის“ გამო. მისი არიული სულისკვეთება იმდენად მთამბეჭდავია, რომ არ გაგვიკვირდება, თუკი ერთ მშვენიერ დღეს იგი ინდოირანელთა მითიურ სამშობლოს – არიან ვაეჯას სულაც ცენტრალური კავკასიონის სანახებში მიუჩენს ადგილს.

საინტერესოა, რომ „ყობანელთა“ ეთნიკური ატრიბუციის საკითხის ასეთნაირ გადანყვეტამდე იგივე ბ. ტეხოვი გულდაჯერებით ატარებდა ყობან-თლის არქეოლოგიური კულტურის შემოქმედი მოსახლეობის იბერიულ-კავკასიური წარმომავლობის იდეას¹² და არ იზიარებდა სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებებს აღნიშნული მატერიალური კულტურის შესაძლო სკვითურ-სარმატული კუთვნილების შესახებ¹³. მაგრამ ბოლოდროინდელ ნაშრომებში მან მკვეთრად შეცვალა თა-

¹² Б. В. Техов, О культурной общности горных районов Северной и Южной Осетии, «МАДИСО», т. II, 1969, с. 52-53; მისივე, Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н. э., М., 1977, с. 192-193; მისივე, Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н. э., с. 19, 84.

¹³ П. А. Зурасв, Северные иранцы Восточной Европы и Северного Кавказа (савроматы, скифы, сармато-аланы, анты, ясы и осетины), Нью-Йорк, 1966, с. 13-15; Л. А. Ельницкий, Рецензия на работу Э. Серени, «ВДИ», 1968, №4, с. 165-166; მისივე, Временная и культурная принадлежность луристанских бронз, «ВИ», 1971, №10, с. 203-204.

ვისი პირვანდელი შეხედულებები და მთლიანად გადაიხარა იმ აზრისაკენ, რომ ცენტრალური კავკასიონის ყოზან-თლის არქეოლოგიური კულტურა ეკუთვნის ინდო-არიულ ტომებს, რომელნიც თურმე ცენტრალური კავკასიონის რეგიონში დაფუძნებულან – მათი ძირითადი ეთნიკური მასის წინა აზიისკენ გადაადგილების შემდეგ¹⁴. მართალია, ბ. ტეხოვი, მისი ცხინვალელი კოლეგის ი. გაგლოითის თქმით, „არ ხსნის თავისი ადრინდელი კონცეპციის ესოდენ რადიკალური გადასინჯვის მიზეზებს, მით უმეტეს, რომ ამ ხნის მანძილზე ადგილი არ ჰქონია რაიმე ახალ არქეოლოგიურ აღმოჩენას“¹⁵, მაგრამ, ვფიქრობთ, ძნელი მისახვედრი არაა ის, რომ ოსი არქეოლოგის უცნაური მეტამორფოზა შიდა ქართლში ოსურქართული „ეთნოკონფლიქტების“ გამძაფრებით არის შეპირობებული და, როგორც ახალი დროების მყისიერი „დაკვეთა“, ის მეცნიერული კვლევა-ძიების უკიდურესი იდეოლოგიზაციის თვალსაჩინო ნიმუშად გამოდგება.

ბ. ტეხოვისაგან განსხვავებით ი. გაგლოითის კვლევა-ძიებას მსგავსი მერყეობა არ ახასიათებს. ეს ოსი სწავლული იმთავითვე მტკიცედ იცავს თვალსაზრისს ოსთა ეთნოგენეზში ჩრდილოირანული (სკვითურ-სარმატულ-ალანური) კომპონენტის აშკარა დომინაციის შესახებ. ამ ბოლო დროს კი იგი ყველაზე უფრო აქტიურად ნერგავს ოსთა წმინდა არიული წარმომავლობის იდეას.

ი. გაგლოითის აზრით, თანამედროვე ოსების წინაპრებად თანაზომიერად შეიძლება ჩაითვალოს როგორც სკვითები და სარმატები, ისე ალანები, რომელთაც ავტორი აორსთა სარმატული ტომის გენეტიკურ შთამომავლებად (resp. მათ ეთნიკურ განაყრებად) მიიჩნევს. სტრაბონის (ძვ. წ. I ს-ის ბოლო – ახ. წ. I ს-ის დასაწყისი), პლინიუს უფროსის (I ს.) და პტოლემეოსის (II ს.) თხზულებებში დაუნჯებულ ცნობებს, VII ს-ის „სომხური გეოგრაფიისა“ და ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების ჩვენებების თვითნებური ანალიზის წყალობით მკვლევარი თავს გვახვევს იმ აზრს, თითქოს ოსთა ეთნიკური წინაპრები – სკვითები და სარმატ-ალანები უძველესი დროიდანვე კომპაქტურად ცხოვრობდნენ ცენტრალური კავკასიონის ორივე კალთაზე და ვითომც ოსი ხალხის „სამხრეთმა შტომ“ დვალების (ოს. თუალების) სახით ძალზე შორეულ წარსულში (ჯერ კიდევ ძვ. წ. VII ს-დან) იწყო ფორმირება.

თავის ერთ-ერთ ბოლოდროინდელ ნაშრომში ი. გაგლოითი წერს: „... Данные античных,древнесармянских и древнегрузинских источников од-

¹⁴ Б. В. Техов. Раскопки Тлийского могильника, «Археолог. открытия 1986», М., 1986, с. 451; მისივე, Кобанская культура и вопрос этнической истории осетин, "Южная Осетия", №№17-19, 1992; მისივე, Осетины – древний народ Кавказа, Цхинвал, 1993, с. 15.

¹⁵ Ю. С. Гаглоити, Проблемы этнической истории южных осетин, Цхинвали, 1996, с. 54.

нозначно свидетельствуют о том, что начиная с последних вв. до н. э. северную часть Закавказья или южных отрогов Центрального Кавказа населяли преимущественно племена скифо-сарматского происхождения, т. е. позднейшие аланы или овсы (овси) грузинских источников. Грузинские хроники называли их также собирательным названием кавкасни-кавказиანი, т. е. «кавказцы». В точном соответствии с этим, южная граница Азиатской Сарматии Клавдия Птолемея и «Армянской географии» VII в., а следовательно, и этнической территории раннесредневековой Алании (Осетии) проходили к югу от Главного хребта¹⁶. შემდეგ კი დაასკვნის: „... Письменная история заставит южных осетин в основном на территории их нынешнего расселения — на южных склонах Центрального Кавказа до Дарьельского устья и до Мамисонского. В грузинских источниках население этого региона известно под именем двалов. Эти источники не содержат никаких данных, которые можно было бы трактовать как доказательства их этнического отличия от осетин. Все письменные источники, а также данные топонимики и фольклора, на основании которых можно судить об этнической принадлежности средневековых двалов, однозначно говорят о их принадлежности к осетинскому этносу. Античные источники называют население этого региона родственными северокавказским скифам и сарматам. Совокупность всех именующихся данных свидетельствуют о локализации осетин на южных склонах Центрального Кавказа по меньшей мере с последних веков до н. э. Начало же формирования самой южной ветви осетинского этноса уходит в скифскую эпоху (VII-VI вв. до н. э.)”¹⁷.

ამასთან, ავტორი საკმაოდ თამამად ლაპარაკობს ე. წ. ყობანური მატერიალური კულტურის შემოქმედი მოსახლეობის არა იბერიულ-კავკასიურ, არამედ პროტოსკვითურ წარმომავლობაზე და ცენტრალური კავკასიონის ბრინჯაოს ბალთების გავრცელების არეალის ამიერკავკასიელ დვალთა განსახლების ტერიტორიასთან ზუსტ შეფარდებაში მოხაზვის კვალობაზე გამოაქვს დასკვნა, რომ ისინი „დვალური“ მატერიალური კულტურის ნაშთს წარმოადგენს”¹⁸.

როგორც ვხედავთ, ი. გაგლოთი ისეთ სურათს გვიხატავს, თითქოს ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში მხოლოდ ჩრდილოირანული მოდგმის ტომთა ორი ეთნიკური ტალღის ოდიტგანვე შეღწევას და გენეტიკურად ახლომონათესავე ეთნიკური კომპონენტების ურთიერთშერწყმას ჰქონდა ადგილი აწინდელ ოსთა ეთნოგენეზში მონაწილე ე. წ. ყობანური არქეოლოგიური კულტურის შემოქმედი სკვითებისა (ან პროტოსკვითებისა) და სარმატ-ალანების სახით.

¹⁶ Ю. С. Гаглошти, დასახ. ნაშრომი, გვ. 38.

¹⁷ იქვე, გვ. 56.

¹⁸ იქვე, გვ. 54.

რამდენადაც ავტორი ოსებს განიხილავს როგორც სკვითების, ისე სარმატ-ალანების პირდაპირ ჩამომავლებად, ხოლო ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ კალთებს უძველესი დროიდან სკვითებით დასახლებულ რეგიონად მოიაზრებს, ოსი სწავლულის ლოგიკით დვალები ძალაუვნებურად გამოდის სწორედ სკვითური (თუ პროტოსკვითური) მოდგმის ტომი, რომელმაც ოსი ხალხის სამხრეთული განშტოების ეთნიკური ბაზის სახით მიიღო მონაწილეობა ოსთა ეთნოგეოლოგიის პროცესში.

ცხადია, ვითარების ასეთნაირი შეფასება და სკვითებისა და სარმატ-ალანების უძველესი სამოსახლო ტერიტორიის სამხრეთი საზღვრის ცენტრალური კავკასიონის პირაქეთ მაკროფერდობზე გავლება, ისტორიული სინამდვილის უტიფარი გაყალბების ტოლფასია. ასევე ვერ უძლებს კრიტიკას ცხინვალელი მკვლევრის მიერ ძველი ქართული წერილობითი წყაროებით ცნობილი ტერმინის – „კავკასიანის“ ალან-ოსების აღმნიშვნელ სახელწოდებად წარმოჩენა, რაც მთლიანად ოსთა არააბორიგენობის თვალსაზრისის გაბათილებაზე არის გათვლილი.

ფიქრობთ, ყოველივე წინთქმული საკმარისად თვალნათლივ ცხადყოფს, თუ რაოდენ ტენდენციურად და წინააღმდეგობრივად შუქდება მკვლევართა მიერ ცენტრალურ კავკასიაში ირანული მოდგმის მოსახლეობის ინკორპორაციის და განსახლების საკითხები და საერთოდ რანაირი სუროგატით არის დახვეწებული იდეოლოგიურ მარწუხებში მოქცეული სპეციალური ლიტერატურა.

მაგრამ ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ საკმაოდ სერიოზული ხარვეზები იჩენს თავს ცენტრალური კავკასიონის ეთნიკური გეოგრაფიის ისეთი საკითხების განხილვისასაც, როგორიცაა მაგალითად ვინახბთ ტრანსმიგრაცია და ოდინდელი განსახლება კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთაზე, ქართველური ეთნიკური ელემენტის ინფილტრაცია ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილოეთ მაკროფერდობზე, ცენტრალური კავკასიონის ზონაში მცხოვრებ ცალკეულ ტომთა თუ ტერიტორიულ ჯგუფთა ლოკალიზაცია და ადგილმონაცვლეობა და სხვ.

ამდენად, ცენტრალური კავკასიონის ეთნიკური გეოგრაფიის პრობლემათა სპექტრი ისეთივე შთამბეჭდავია, როგორიც აღნიშნულ პრობლემათა არაკვალიფიციური ან აშკარად მიკერძოებული შესწავლის ფრიად არასახარბიელო პრაქტიკა, რომლის სავალალო შედეგების სრულად და დასაბუთებულად აღმოფხვრა ნიადაგ ქართული (და არა მარტო ქართული) ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი პირველრიგისეული ამოცანაა.

IV. სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ერთი ცნობის სწორი გაგებისათვის

დვალთა ეთნიკური ვინაობისა და დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის პრობლემების შესწავლა უკიდურესად იდეოლოგიზირებულია, ვინაიდან ბევრწილად სწორედ ამ რთულ კვლევით უბანზე წყდება ოსი ხალხის ე. წ. „სამხრეთული განშტოების“ ფორმირების მეცნიერული თეორიის ბედი. ოს სწავლულთა უმრავლესობის მთელი ძალისხმევაა რახანია იქითკენაა მიმართული, რომ 1) შეძლებისამებრ შორს გადასწიონ დვალეების, როგორც მათი ერთი ნაწილის აღიარებით, ოსთა ეთნოგეოლოგიაში ე. წ. „ეთნოსუბსტრატის“ სახით მონაწილე ძირძველი კავკასიელი ტომის, ირანიზაციის თარიღი ან 2) რამენაირად „დაასაბუთონ“ დვალთა მაინც-დამაინც ჩრდილოირანული (სკვითური, სარმატული ან ას-ალანური) წარმომავლობა; ამასთან, თუკი პირველი თვალსაზრისი ოსი ხალხის ეთნიკური სინკრეტიზმის (resp ორბუნებოვნების) იდეის მომხრეებს ეკუთვნის, მეორე მოსაზრებას ის ავტორები გვახვევენ თავს, ვისაც ოსები თავანკარა არიელებად ჰყავს შერაცხილი. თანაც, ერთნიც და მეორენიც ტოლძალიანად ისრულებენ საქართველოს კულტურულ-ისტორიული კონტექსტიდან დვალთა გამოცხრილების ნადილს და საერთოდ არ უწევენ ანგარიშს მათი ინტენსიური ქართველიზაციის ფაქტს.

ფუიქრობთ, ესოდენ ტენდენციური და მეთოდოლოგიურად გაუმართავი მსჯელობა გაცილებით უფრო ნაკლებ საფიქრალს გაგვიჩენდა, მას რომ ზურგს არ უმაგრებდეს სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ერთი საგულისხმო ფრაგმენტის არათანხვდენილი ანალიზის პრაქტიკა და ამ უკანასკნელზე მყარად ნაგები „ლოგიკური კონსტრუქციები“. მხედველობაში გვაქვს ბერძენი მწერლის თხზულების ის ადგილი, სადაც იბერიის მოსახლეობის შესახებ ნათქვამია: „...დაბლობზე ცხოვრობენ იბერთაგან უფრო მეტად მიწათმოქმედნი, ესენი მშვიდობიანად არიან განწყობილი, არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მებრძოლი ბუნების არის, უჭირავს მათი მხარე და ცხოვრობს სკვითებისა და სარმატების ყაიდაზე, რომელთა მეზობლებიცა და ნათესავებიც არიან: თუმცა ეწევიან მიწათმოქმედებასაც, და როდესაც ჩამოვარდება შფოთი, თავისი და მათი სახსრებით გამოჰყავთ მრავალი ათასი მებრძოლი“¹.

მოტანილ ამონაწერს ვ. ვინოგრადოვი ნაჩქარევად განიხილავს, როგორც იმიერკავკასიის „ველის მცხოვრებთა“ („степняки“) და „ცენტრალური და ჩრდილო-აღმოსავლეთი კავკასიონის მთიელთა“ („горцы Центрального и Северо-Восточного Кавказа“) ან „კავკასიის ხალხთა“ („народы Кавказа“) ოდინდელი სამეზობლო ურთიერთობის ამსახველ დოკუმენტს. თანაც, მისთვის სტრაბონის ცნობა საინტერესოა მხოლოდ კავკასიელი

მთიელებისა და სარმატების ურთიერთდამოკიდებულების სურათის რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით².

სინამდვილეში, „გეოგრაფიაში“ ლაპარაკია „მთიელი იბერიელებისა“ და ე. წ. „სკვითებისა და სარმატების“ მეზობლობა-ნათესაობაზე, რაც სრულიად გასაგებ ისტორიულ-გეოგრაფიულ კონტექსტში (იბერიის და არა ზოგადად კავკასიის აღმოსავლეთის) არის მოცემული. ამასთან, ბერძენ მწერალს მთიელი იბერიელების მეზობლებად და ნათესაელებად დასახელებული ჰყავს „სკვითები და სარმატები“ და არა მხოლოდ „სარმატები“, რასაც არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება საძიებელი ტექსტის უცდომელი გაგებისათვის. როგორც მართებულად შენიშნავს ნ. აფხაზავა, სტრაბონთან „...გარკვევითაა ნახსენები „სკვითიც“ და „სარმატიც“. რომ იყოს მართლაც მხოლოდ სარმატი, შესაძლო იქნებოდა ტექსტის სხვანაირი გაგება... მხოლოდ არგუმენტირებული ტექსტოლოგიური ძიების საფუძველზე შეიძლება „სკვით-სარმატთაგან“ „სკვითის“ „ამოგდება“ და „სარმატის“ დატოვება, რადგან... ტექსტის ანალიზისას სწორედ ეთნონიმ „სკვითს აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა, იმიტომ, რომ „სკვითი“ ძველავტორებთან გარკვეული კულტურულ-ისტორიული კოდის შემცველია“³.

ამრიგად, ცალსახად შეიძლება ითქვას, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ იბერიის „მთიანი მხარის“ მოსახლეობა (მთიელი იბერიელები) „სკვითებისა“ და „სარმატების“ „მეზობლებად და ნათესაელებად“ არის წარმოდგენილი; ხოლო რამდენადაც ახ.წ. I ს-ის დამდეგის „მთიელ იბერიელთა“ ქვეშ ცენტრალური კავკასიონის სანახებში მცხოვრები დვალეზიკი შეიცნობიან (აკი ვახუშტის განმარტებით, დვალეთის ქვეყანა ქართლის სამეფოს ფარგლებში ჯერ კიდევ ფარნავაზის მეფობის დროს ექცევა), ნიადაგ იოლია იმის მიხედვრა, რომ სტრაბონის მითითება მთიელი იბერიელებისა და „სკვითებისა“ და „სარმატების“ მეზობლობა-ნათესაობის შესახებ დვალთა ტომზეც ვრცელდება. ეს გარემოება კი ერთიორად ზრდის მოტანილი ცნობის ზედმინევნით მართებული ინტერპრეტაციის ფასს, მით უმეტეს, რომ მკვლევარნი სწორედ მას მიიჩნევენ ქართლის (იბერიის) მთიანეთში ჩრდილოირანული მოსახლეობის ძველთაგანვე ინფილტრაციის, ცენტრალური კავკასიონის მკვიდრთა (მათ შორის დვალთა) ძალზე ნაადრევი ირანიზაციის ან დვალთა ტომის სკვითურ-სარმატული ეთნიკური წრისადმი კუთვნილების დამამტკიცებელ უმთავრეს საბუთად.

ასე, მაგალითად, ს. ჯანაშია სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ჩვენთვის საინტერესო ცნობაზე დაყრდნობით დაასკვნის, რომ იბერიის „ბარელეზი“ და „მთიელები“ ერთმანეთისგან განსხვავდებოდნენ „არა მარტო მეურნეობით, ცხოვრების წესით, ზნით, მოსახლეობით, არამედ მოდგმითაც – მთიელები სკვითებისა და სარმატების მონათესავენი იყვნენ... სტრაბონმა ხომ იცოდა, რომ იბერიაში მარტო იბერები არ ცხოვრობენ, რომ აქ

ცხოვრობენ სკვითებისა და სარმატების მოდგმის მთიელები... მაშ რა მნიშვნელობით შეიძლებაოდა მას ეთქვა, რომ ეს სხვადასხვა ტომით დასახლებული ქვეყანა იბერების ქვეყანააო? – ცხადია, მხოლოდ პოლიტიკური მნიშვნელობით!“⁴. ამნაირი ლოგიკით ხომ იბერიის მთიელები (მათ შორის დვალელებიც) ერთპირად სკვითებისა და სარმატების მოდგამისანი“ გამოდიან...

ბ. კალოევი სტრაბონისეულ „სკვითებსა“ და „სარმატებში“ ჩრდილოეთ კავკასიის რაიონებიდან გამოსულ და მთიელ იბერიელთა გვერდით დაბუდებულ ირანულენოვან ტომებს ხედავს და საბოლოოდ იმ აზრისაკენ იხრება, რომ კავკასიონის მთავარი ქედის ცენტრალური ნაწილის მკვიდრი მოსახლეობის ირანიზაცია ძირითადად დასრულდა ახ. წ. I საუკუნეში⁵. მართალია, კონკრეტულ შემთხვევაშიც არაფერია ნათქვამი საკუთრივ დვალეების შესახებ, მაგრამ როგორც ავტორის მსჯელობიდან ჩანს, მას აღნიშნული ტომი სწორედ ცენტრალური კავკასიონის ძველთაგანვე ირანიზებული მოსახლეობის შემადგენლობაში ჰყავს ნაგულისხმევი.

ი. გაგლოთი კი ისეთ სურათს ხატავს, თითქოს ძვ. წ. უკანასკნელი საუკუნიდან მოყოლებული ამიერკავკასიის ჩრდილოეთ ნაწილში ან ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე უპირატესად ცხოვრობდნენ სკვითურ-სარმატული წარმომავლობის ტომები, ანუ გვიანდელი ალანოსები (sic). იგი დვალეებს აწინდელი სამხრეთელი ოსების წინაპრებად ნათლავს და თავს უფლებას აძლევს ამტკიცოს, რომ ანტიკური პერიოდის წერილობითი წყაროები დვალთა განსახლების ისტორიულად ცნობილი არეალის მკვიდრთ ჩრდილოკავკასიელი სკვითებისა და სარმატების ნათესაებად წარმოაჩენს⁶. ამკარაა, რომ ცხინვალელი სწავლულის ეს „ნასიბრძნევიც“ სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ჩვენებებზეა დაფუძნებული.

ამდენად, ჩვენს წინაშე ბუნებრივად ისმება კითხვა: რამდენად შესაწყნარებელია სტრაბონის ტექსტის ასეთნაირი წაკითხვა და საერთოდ, როგორია მისი კრიტიკული ანალიზის ხარისხი? – მაგრამ იმისათვის, რომ აღნიშნული კითხვა ამომწურავი პასუხის გარეშე არ დარჩეს და წარმატებით გადაწყდეს სტრაბონის ცნობების მიუდგომელი რეინტერპრეტაციის ამოცანა, აუცილებელია ჯერ საგანგებოდ შევეხოთ ბერძენი მწერლის თხზულებაში ასახული ეთნონიმების „სკვითის“ და „სარმატის“ სემანტიკური გრადაციის საკითხს.

დავიწყებთ იმით, რომ სკვითები, მასაგეტები, საკები, სავრომატ-სარმატები, ასიები-ასები (ან ალანები), პასიანები, ტოხარები, საკარავლები, დაები, ბაქტრიელები და სოგდელები ჩრდილოირანული მოდგმის ტომთა თუ ხალხთა უძველეს სიას ავსებენ და თავისი ეთნიკური ფესვებით დანამდვილებით ცენტრალურ აზიასთან არიან დაკავშირებული. მათი ერთი ნაწილი ძალზე შორეულ წარსულშივე მოწყდა ოდინდელ პირველსაცხოვრისს და დასავლეთის მიმართულებით იქნა მიგრირებული. ეს

პირველ რიგში ითქმის სწორედ სკვითებზე, რომლებიც მასაგეტებთან ომში განცდილმა მარცხმა აიძულა ახალი სამოსახლო მინა-წყლის ძიება-ში ევროპისაკენ აეღოთ გეზი.

სკვითები ძვ. წ. VIII ს-დან გააქტიურდნენ ისტორიულ ასპარეზზე, როცა მათ ირანულივე (სხვა ვერსიებით კელტური ან თრაკიული) მოდგმის კიმერიელებთან მოუხდათ შეჯახება. ძვ. წ. VII ს-ში სკვითებმა ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთიდან საბოლოოდ გამოდევნეს კიმერიელები და დაიპყრეს მათი სამკვიდრებელი ტერიტორია მდ. ტანაისისა (ანინდელი დონი) და ისტროსის (ანინდელი დუნაი) შორის, რის შემდეგაც სამხრეთისაკენ მეოტიდა-კოლხეთის გზით ლტოლვილ კიმერიელებს ადევნებულნი ისინი დარუბანდისა და დარიალის კლდეკარების გავლით ღვთისრისხვა-სავით მოევლინენ ამიერკავკასიისა და წინა აზიის ქვეყნებს. თუ „ისტორიის მამად“ სახელდებულ ჰეროდოტეს (ძვ. წ. V ს.) დავუჯერებთ, „...დაახლოებით 28 წელი ეჭირათ სკვითებს აზია და ყოველივე გაატიალეს თავისი თავნებობითა და უდარდელობით. გარდა იმისა, რომ სკვითებმა თითოეული ტომი დაბეგრეს და ხარკს ახდევინებდნენ, ისინი ყაჩაღობდნენ და ეზიდებოდნენ თითოეული ტომისაგან, რაც კი რამ ჰქონდათ“⁷. ერთხანს მათ მიდიის ტერიტორიაზე თავისი სახელმწიფოც კი შექმნეს, რომელიც ბიბლიაში აშკენაზის სამეფოს სახელწოდებით ფიგურირებს. მხოლოდ მიდიელთა მეფის კიაქსარის (ძვ. წ. 625-584 წწ.) სამხედრო წარმატებებმა გადააწყვეტინა სკვითებს, რომ მახლობელ აღმოსავლეთს გასცლოდნენ და კავკასიის გავლით ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთს დაბრუნებოდნენ, სადაც მათ პარპაშს ძვ. წ. IV-II სს-ში სხვა მძვინვარე მომთაბარეებმა – ირანულენოვანმა სავრომატებმა (ან სარმატებმა) მოუღეს ბოლო. დროთა განმავლობაში სკვითებმა ასიმილაცია განიცადეს და უპირატესად სარმატთა მასაში აღმოჩნდნენ გათქვეფილნი, რითაც მათი ეთნო-ისტორიული ევოლუციის პროცესს საბოლოოდ დაესვა წერტილი.

საინტერესოა, რომ კავკასიასა და წინა აზიაზე სკვითების მონოლის ხანამ საკმაოდ რელიეფური ასახვა ჰპოვა ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში, სახელდობრ ლეონტი მროველის თხზულებაში „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“. თუმცა იქ სკვითები, ჩვეულებრივი ანაქრონიზმის მიზეზით, „ხაზარებად“ მოიხსენიებიან⁸, ხოლო მათი დამარბეველი შემო-

⁷ ხაზარები თურქულენოვან მომთაბარე ხალხს წარმოადგენდნენ. მათ VII საუკუნეში ქვემო ვოლგისპირეთსა და ჩრდილოეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში შექმნეს ადრინდელი ფეოდალური სახელმწიფო – ხაზართა სახაკანო, რომელმაც X საუკუნის დასასრულამდე იარსება. ერთხანს ხაზარები აკონტროლებდნენ ჩრდილოეთ კავკასიის თითქმის მთელ აღმოსავლეთ და ნაწილობრივად ცენტრალურ ნაწილს და აქტიურად ებრძოდნენ არაბებს. 628 და 764 წლებში ხაზარებმა ორგზის დალაშქრეს საქართველო და აიღეს ქალაქი თბილისი. როგორც ჩანს, ჩრდილოეთ კავკასიაში ხაზართა ჰეგემონობის ეპოქაში მათთან ურთიერთობის მწარე გამოცდილებამ საქართველოში ტერმინი ხაზარი ჩრდილოეთიდან მონოლითი ნომადების სინონიმად აქცია, რომელიც მექანიკურად

სევა წარმოდგენილია, როგორც „გამოსვლა ხაზართა“⁸.

როგორც პეროდოტეს ნაშრომიდან ვგებულობთ, ძველმა ელინებმა სკვითი (Σκυθαι) შეარქვეს კიმერიელთა მინა-წყალზე ძალით დამკვიდრებულ იმ კონკრეტულ ხალხს, რომელიც საკუთარ თავს სკოლოტებს (Σκολοται) უწოდებდა (მეფე სკოლოტოსის სახელის მიხედვით) და ოთხი უმთავრესი ტომისაგან (1. ავქატები, 2. კატიარები, 3. პარალატები ან სამეფო სკვითები, 4. ტრასპიები) შედგებოდა⁹. თრაქიასა და სარმატიას შორის ლოკალიზებულ სკვითიის ქვეყანაში (Σκυθίη; Σκυθικὴ χώρα) კომპაქტურად განსახლებული სკვით-სკოლოტები სხვადასხვა ხალხების თუ ტომების (თრაქიელების, აგათირსების, ალიძონების, ნევრების, ბუდინების, გელონების, ანდროფაგების, მელანქლაინების, ტავრების, სინდების, სავრომატების) გარემოცვაში ცხოვრობდნენ და მდ. ტანაისის (გვიანდელი დონის) აღმოსავლეთით მცხოვრებ სავრომატებს (პეროდოტეს შეხედულებით სკვითებისა და ლეგენდარული ამაძონების შეწყვილების გზით წარმოქმნილ და დამახინჯებულ სკვითურ ენაზე მოლაპარაკე ხალხს) ენათესავებოდნენ¹⁰. ამასთან, პეროდოტე სკვითებად მიიჩნევს ცენტრალურ აზიაში მობინადრე საკებსაც, რომელთა შესახებ საგანგებოდ შენიშნავს: „ესენი სინამდვილეში ამირიგიელი სკვითები არიან და საკებს კი უწოდებენ. ეს იმიტომ, რომ სპარსელები ყველა სკვითებს საკებს უწოდებენ“¹¹. მაშასადამე, ადრეანტიკურ ხანაშივე ბერძნული „სკვითის“ (Σκυθαι) ონიმური სემანტიკა უკვე საკმაოდ მართებული ჩანს: ეს ეთნონიმი თავისი შედარებით ვიწრო და შეიძლება ითქვას, კლასიკური გაგებით, აღნიშნავს ძველ ელინთაგან სკვითებად პირველწოდებულ ეთნოსს – სკოლოტებს (ე. ი. მდ. დუნაისა და დონს შორის მდებარე სკვითეთის ქვეყანაში განსახლებულ ხალხს), ხოლო ფართო გაგებით ევროპელ სკოლოტებსაც და ცენტრალურ აზიაში მცხოვრებ საკებსაც, რომელთაც პეროდოტე „ამირიგიელ სკვითებად“ განიხილავს.

სკვით-სკოლოტები დოკუმენტურად ცნობილი არიან ძვ. წ. VII ს-

იქნა გამოყენებული გაცილებით უფრო შორეულ წარსულში ასევე ჩრდილოეთიდან შემოჭრილი სკვითების მისამართით, რის კვალობაზე სკვითი ხაზარად იქნა მონათლული.

⁸⁸ პეროდოტეს ცნობით, თავად სკვითები „თავისი წარმოშობის შესახებ შემდეგს მოგვითხრობენ: პირველი კაცი, რომელიც დაიბადა ამ, მაშინ უდაბურ ქვეყანაში, იყო ტარგიტაოსი... ამ ტარგიტაოსის მშობლები იყვნენ ზევსი და მდინარე ბორისტენესის ასული... მას ჰყავდა სამი შვილი: ლიპოქსაისი, არპოქსაისი და ყველაზე უმცროსი – კოლაქსაისი... ლიპოქსაისისაგან წარმოიშვა სკვითების ის გვარი, რომელთაც ეწოდებათ ავქატები. საშუალო ძმისგან, არპოქსაისისგან ისინი, რომელთაც ეწოდებათ კატიარები და ტრასპიები, ხოლო უმცროსისაგან სამეფო სკვითები, რომელთაც ეწოდებათ პარალატები. მათი საერთო სახელწოდება არის სკოლოტები, მეფე სკოლოტოსის სახელის მიხედვით. სკვითები მათ ელინებმა უწოდეს“⁹.

დან. ამ პერიოდის ასურულ წყაროებში ისინი მოიხსენიებიან **აშგუზაის** (**ašguzai**) და **იშკუზაის** (**iškuzai**) სახელწოდებით¹².

ეთნონიმ „სკვითის“ ეტიმოლოგია დღემდე გაურკვეველია, თუმცა ამ სახელწოდების გაშიფრვის ცდებს შორეული წარსულიდანვე ჰქონდა ადგილი. პეროდოტესა და დიოდორე სიცილიელის (ძვ. წ. I ს.) ცნობებით პონტოს ზღვასთან მცხოვრებ ელინელთა და თავად სკვითთა შორის გავრცელებული ყოფილა აზრი ჰერაკლესა (სკვითური ვერსიით კი ზევსისა) და ორმაგი ბუნების ზღაპრული ქმნილების (ქალწულისა და იქედნეს ნარევის) შეუღლებით გაჩენილი ყრმის – სკვითისის საკუთარი სახელისაგან ტერმინ „სკვითის“ მომდინარეობის შესახებ¹³. ეთნონიმ „სკვითის“ წარმომავლობის ახსნის ეს და სხვა ვარიანტები ერთგვარად შეჯამებულია ეპისკოპოს ევსტათის (XII ს.) „კომენტარებში“, სადაც განმარტებულია, რომ „სკვითებს“ ეს სახელი ჰქვიათ ან ტყაეების (τα σκυται) გამო, ან ზმნისაგან σκνέσθαι, რაც ნიშნავს „გაჯავრებას“, რადგან ისინი ბრაზიანები არიან, ან კიდევ სკვითეს სახელის გამო, რომელიც ჰერაკლეს ვაჟი იყო¹⁴. ნ. მარი თვლიდა, რომ „სკვითი“ ნიშნავს ოქროს მომპოვებელ და დამმუშავებელ ადამიანს¹⁵. ვ. აბაევს იგივე ეთნონიმი გერმანული სიტყვა škutja-სგან („მშვილდის მსროლელი“) გამოჰყავს და ვარაუდობს, რომ ეს სახელი მეზობელი სკვითებისათვის ძველ გერმანელებს უნდა მიეცათ; ძველ ბერძნებს კი ის გერმანელებისგანვე უნდა შეეთვისებინათ¹⁶. ი. დიაკონოვი ყურადღებას ამახვილებს რა სკვითთა აღმნიშვნელ უძველეს ენდო და ეგზოეთნონიმებზე (კერძოდ, პეროდოტეს ნაშრომით ცნობილ სკვითთა თვითსახელწოდება სკოლოტზე და ძვ. წ. VII ს-ის ასურულ წყაროებში სკვითების მისამართით ხმარებულ ტერმინებზე (აშგუზაი-იშკუზაი), ხსენებული ხალხის თვითსახელწოდებას აღნიშნავს როგორც სკუდატას (skudata) და საბოლოოდ დაასკვნის, რომ skudata ასურულ ენაში გადავიდა ašguzai/iškuzai -ის ფორმით, ხოლო ამ უკანასკნელისაგან მიღებულ იქნა ბერძნული სკვითი (Σκυθαι)¹⁷.

საკების შესახებ პირველი ცნობა ასევე ძვ. წ. VII ს-ის ერთ-ერთ ასურულ წარწერაშია დაცული¹⁸. საკები მოიხსენიებიან აგრეთვე აქემენიდების ეპოქის (ძვ. წ. 550-330 წწ.) ლურსმულ ტექსტებშიც, როგორც სპარსეთთან მეომარი ხალხი. ბეჰისტუნის კლდეზე გაკეთებულ წარწერებში აღწერილია დარიოს I-ის (ძვ.წ. 552-486) ლაშქრობა სირდარიის მარჯვენა ნაპირზე მცხოვრები „ნეეტიანქუდიანი და ურჯულო“ საკების წინააღმდეგ²⁰. სტრაბონი საკებს მასაგეტების მეზობლად მობინადრე სკვითურ ტომად განიხილავს და იქვე დასძენს, რომ ისინი „... კიმერიელების და

* ძველ ირანულ სამყაროში იცნობდნენ საკების ოთხ სახეობას თავ-თავისი სახელწოდებით: ზოგს უწოდებდნენ „ნეეტიანქუდიანებს“, ზოგს „სოკოს-მჭამელებს“, სხვებს „ზღვისიქითელებს“, „სოლდსიქითელებს“¹⁹.

ტრერების მსგავსად ანყობდნენ ლაშქრობებს, ზოგს შორეულს და ზოგს ახლოს. მათ დაიპყრეს ბაქტრია და მოიპოვეს არმენიის საუკეთესო მიწა, რომელსაც თავისი სახელის მიხედვით მისცეს სახელწოდება – საკასენე. ისინი აღწევდნენ კაპადოკიელებამდე და განსაკუთრებით ევქსინთან მცხოვრებ ხარლებამდე, რომელთაც ეხლა პონტოელები ეწოდებათ²¹. საკები ებრძოდნენ კიროს სპარსთა მეფეს, რომელმაც ბოლოს გაიმარჯვა მათზე და ამ დღის აღსანიშნავად დააწესა საკეის დღესასწაული²². მკვლევართა ფიქრით, სომხური სიტყვა (skay-ska) („გოლიათი-ბუმბერაზი“) და სამხრეთ ამიერკავკასიის ერთ-ერთი დიდი ოლქის სახელწოდება – საკა-შენე სწორედ ეთნონიმ „საკასგან“ უნდა იყოს მიღებული²³.

რომაელი მწერლის პლინიუსის (24-79 წწ.) მტკიცებით, მდინარე იაქსარტის (სირდარიის) „იქით ცხოვრობდნენ სკვითური ხალხები, რომელთაც სპარსელებმა მისცეს საგების ზოგადი სახელი უახლოესი ხალხის მიხედვით, ძველები კი მათ უწოდებდნენ არამეებს“²⁴. როგორც ამ საგულისხმო განმარტებიდან ჩანს, სპარსეთის მეზობლად მცხოვრები საკების მისამართით გამოყენებული ეთნონიმი saka ძველ სპარსელებს გაუვრცელებიათ მათდამი მტრულად განწყობილ და ერთ დროს არამეებად წოდებულ ყველა იმ მომთაბარე ხალხებზე თუ ტომებზე, რომელთაც ძველი ბერძნები სკვითებს ეძახდნენ.

თუ ჩვენ „საკებს“ და „სკოლოტებს“ ეთნოგენეტიკურად ერთმანეთთან ახლოს მდგომ ხალხებად წარმოვიდგენთ, ხოლო skolot-ს და saka-ს მათ ავტოეთნონიმებად ჩავთვლით, რასაც, სხვათა შორის, სწავლულთა უმრავლესობაც მიზანშეწონილად მიიჩნევს, მაშინ ალბათ სავსებით რეზონული იქნება „სკოლოტებსა“ და „საკებში“ ვეება ჩრდილოირანული მეტაეთნოსის დასავლური (ევროპული) და აღმოსავლური (აზიური) განშტოების დანახვა ან, რაც უფრო სარწმუნოდ გვეჩვენება, მათში ერთი ეთნიკური ფესვიდან ამოსული ორი ურთიერთმონათესავე ხალხის შეცნობა.

ყოველ შემთხვევაში, იმისგან დამოუკიდებლადაც, თუ როგორ გადანედება სკოლოტებისა და საკების ურთიერთმიმართების საკითხი, ერთი რამ სრულიად ნათელია – ელინთა მიერ შავიზღვისპირეთში მცხოვრებ სკოლოტებისათვის შერქმეული სახელწოდება „სკვითი“ ძვ. წ. V ს-ში ისევე ვრცელდებოდა ცენტრალურ აზიაში მოსახლე ირანულენოვან საკებზე, როგორც სპარსელთა მიერ გამოყენებული ეთნონიმი „საკა“ აზიაში მობინადრე ყველა იმ მომთაბარეზე, ვისაც ძველი ბერძნები სკვითებს უწოდებდნენ.

ამდენად, ეთნონიმ „სკვითს“ იმთავითვე არაჩვეულებრივი სემანტიკური ელასტიურობა ახასიათებს და ჰეროდოტეს შორეულ ეპოქაში უკვე საკმარისად ცხადად იკვეთება დასაბამითი ვინრო – ეთნიკური შინაარსისგან მისი თანდათანობით დაცლისა და განსაკუთრებული

თანრიგის სუპერეთნონიმად გადაქცევის პერსპექტივა.

ფაქტია, რომ ძვ. წ. V საუკუნისათვის ბერძნულ ლიტერატურაში უკვე დამკვიდრებულია შეხედულება სკვითებზე, როგორც მსოფლიოს ერთ-ერთ უძლიერეს ხალხზე (μεγιστον εθνος). ასე, მაგალითად, თუკიდიდე (ძვ. წ. V) თვლის, რომ სკვითები ერთსულოვანი რომ ყოფილიყვნენ, მათ ევროპაში თუ აზიაში ვერავინ დაუდგებოდა წინ²⁵. ისოკრატი (ძვ. წ. 436-338 წწ.) ძალაუფლებითა და გავლენით გამორჩეულ ხალხებად მიიჩნევს სკვითებს, თრაკიელებს და სპარსელებს²⁶, ხოლო ეფორე (ძვ. წ. IV ს.) გვაუწყებს, რომ ქვეყნიერების ოთხი უმთავრესი ოლქი დასახლებულია: ინდოელებით (აღმოსავლეთში), ეთიოპელებით (სამხრეთში), კელტებით (დასავლეთში) და სკვითებით (ჩრდილოეთში)²⁷. ცხადია, ამ შემთხვევაში „სკვითები“ შემკრებლობითი მნიშვნელობით არის ხმარებული და ის ოიკუმენის ჩრდილოეთ, ცივ და ნესტიან ნაწილში, მცხოვრებ არაელინ ეთნოსებს მიესადაგება, რასთან დაკავშირებით უთუოდ დამაჯერებლად უღერს სტრაბონის ის სხარტი განმარტება, რომ „ძველი ელინი აღმწერელნი ყველა... ჩრდილოეთის ხალხებს საზოგადოდ სკვითებსა და კელტოსკვითებს უწოდებდნენ²⁸. ამასთან ერთად, ძველი ბერძენი ავტორები „სკვითებს“ უწოდებენ სკვით-სკოლოტების მსგავსი ყოფა-ცხოვრების მქონე აზიელ ხალხებსაც (მაგ. მასაგეტებს, სარმატებს, ასიებს, პასიანებს, ტოხარებს, დაებს და სხვ.), რაც საძიებელი ტერმინის სემანტიკური დიაპაზონის ძალზე ნაადრევი გაფართოების დამატებითი მონმობაა.

ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ „სკვითის“ ონიმური სემანტიკის ასეთ გართულებას მნიშვნელოვანწილად ხელი შეუწყო ძველ ბერძენ (შემდეგ კი რომაელ) მნიგნობართა აქსიოლოგიურმა მიდგომამ მათთვის უცხო ამ ირანულენოვანი ხალხის ყოფითი კულტურისა და წეს-ჩვეულებებისადმი და აქედან გამომდინარე იდეოლოგიური სტერეოტიპების იშვიათმა გამძლეობამ.

როგორც ცნობილია, სკვითების უდიდესი უმრავლესობა მომთაბარე ცხოვრებას ეწეოდა, ხოლო მათი შედარებით მცირე ნაწილი მიწათმოქმედებასაც მისდევდა და „მიწათმოქმედ სკვითებად“ იყო სახელდებული. სკვითები ძველ მსოფლიოში ჩინებული მეომრების, უწინარეს ყოვლისა კი უბადლო მშვილდოსნების რეპუტაციით სარგებლობდნენ, რომელთა ერთ-ერთ უმთავრეს საქმიანობას მტაცებლური სამხედრო ექსპედიციების (ე. წ. საალაფო, „მგლური ლაშქრობების“) ხშირი ორგანიზება და მეზობელი ხალხების ძარცვა-რბევა წარმოადგენდა.

ძველ ბერძნულ ლიტერატურაში სკვითები დახასიათებულნი არიან, როგორც „ომში მამაცნი და უშიშარნი, მეოტისის ტბის (აზოვის ზღვის, ვ. ი.) ბრაგა-კბოდებთან მომთაბარე“ ხალხი, „მზე და მშვენება არიას ქვეყნის“ (სხვა ვერსიით „არესის ერთგული მსახურნი“; არესი – ბერძნ. ომის ღმერთი) „დანულ ფორნებში რომ ცხოვრობენ და მიილტვიან ახალ და

ახალ საძოვრებზე ჩქარის ბორბლებზე, შორს გამტყორცნელი მშვილდის-რებით შეჭურვილები²⁹, სახით „ნითურნი“ და „სწორთმიანი“ ადამიანე-ბი³⁰, რომელთაც „სახლები კი არა აქვთ, არამედ ურმებზე ცხოვრობენ, ხოლო ურმები კი ყველაზე პატარები, ოთხბორბლიანებია, სხვები კი – ექ-ვსბორბლიანები. ურმების გარშემო ნაბადი აქვთ შემოკრული. არის ისე-თი ურმებიც, რომლებიც მოწყობილია როგორც სახლები, ზოგი ერთმაგი და ზოგი სამმაგი სახურავებით და ეს იცავს წვიმისაგან, თოვლისაგან და ქარისაგან. ურმებს ეწევა ორი ან სამი უღელი ურქო ხარებისა... ამ ურ-მებში ცხოვრობენ ქალები, ხოლო თვითონ მამაკაცები დადიან ცხენებით. მათ უკან მისდევენ ცხვრები, რაც ჰყავთ, ხარები და ცხენები. ერთსა და იმავე ადგილას იმდენ ხანს რჩებიან, რა ხანიც მათ საქონელს ბალახი ჰყოფნის, ხოლო როდესაც აღარ ჰყოფნის, სხვა ადგილზე გადადიან. თვი-თონ ხალხი იკვებება მოხარშული ხორცით, სვამს ცხენის რძეს და ჭამს შიპაკეს. ეს არის ცხენის ყველი³¹. რაც შეეხება სკვითების ქვეყანას – სკვითიას, ის ბერძენ ავტორთა თხზულებაში ტრადიციულად წარმოჩნ-დება „დედამინის შორეულ საზღვრად“, „უჟაცირელ, უდაბურ, ცივ და უჟმურ მხარედ“, რომელიც ფაქტობრივად მოკლებულია ცივილიზაციის ყველაზე არსებით ნიშნებს. აკი ჰეროდოტეს ცნობით, როდესაც სპარსე-თის მეფე დარიოს I (ძვ. წ. VI ს.) აპირებდა სკვითებზე გალაშქრებას, მას ზოგიერთი აფრთხილებდნენ: „სკვითები ისეთი ხალხია, რომელსაც მთელ ქვეყანაში არსადა აქვს ქალაქი... მეფეო, შენ აპირებ ისეთ ქვეყანა-ზე გალაშქრებას, სადაც ვერ ნახავ ვერც მოხმულ მინას და ვერც დასახ-ლებულ ქალაქს“³², ხოლო სკვითთა მეფე იდანიტიროსი ნიშნის მოგებით მიმართავდა იმავე დარიოსს: „ჩვენ არ გვაქვს არც ქალაქები და არც ბა-ლები, რომ მათი ალების ან გაჩეხვის გეგმინოდეს³³. საინტერესოა, რომ 9 საუკუნით უფრო გვიან, როდესაც თავად სკვითებს უკვე დაკარგული აქვთ ოდინდელი ეთნიკური ინდივიდუალობა, ევსებიუსი (IV ს.) კვლავ ხაზს უსვამს სკვითიის და ზოგიერთი სხვა ქვეყნის არაცივილიზურობის ფაქტს: „ზემო სარმატიაში, სკვითიაში, პონტოს ჩრდილოეთი მხარის ყვე-ლა ხალხთან, მთელ ალანეთში, ალბანეთში, ოტენაში, სავნიაში და ხრისში შეუძლებელია ბანკირის, შემოქმედის, ფერმწერის, ხუროთმოძღვრის, მი-ნისმოზომელის, დეკლამატორის ან პოეტური ქმნილების ზეპირმეტყელის მოძებნა“³⁴.

სკვითების წეს-ჩვეულებების ყველაზე სრულყოფილი აღწერილობა ჰეროდოტეს თხზულებაშია მოცემული, სადაც განსაკუთრებით შთამბეჭ-დავია ავტორის თხრობა ჩვენთვის საინტერესო ხალხის „საომაარი ჩვეე-ვის“ შესახებ: „... როდესაც სკვითი მოჰკლავს პირველ ვაჟკაცს, მის სისხლს სვამს. ხოლო ბრძოლაში დახოცილების თავები მეფესთან მი-აქვთ, რადგან თავს რომ მიიტანენ, ნადავლშიც წილს იღებენ, ხოლო თუ არ მიიტანეს თავი, არაფერს მიიღებენ. თავს ისინი ასე ატყავენ: შემო-

სერავენ მას ირგვლივ, ყურებთან, შემდეგ იღებენ ხელში და თავს კანიდან გამობერტყავენ, მერე ხარის ნეკნით კანს ხორცს აცლიან და ხელე-ბით ქნიან; რომ დაარბილებენ, ხელსახოცად ხმარობენ. ჩამოჰკიდებენ იმ ცხენის ლაგამზე, რომელსაც თვითონ დააჭენებენ და ამაყობენ, რადგან ყველაზე დიდ ვაჟკაცად ის ითვლება, ვისაც ყველაზე მეტი აქვს ასეთი კანის ხელსახოცი. ბევრი მათგანი იცვამს ასეთი გატყავებული კანისაგან გაკეთებულ მოსასხამს, რაც ისევეა შეკერილი, როგორც ქურქი. ბევრი კიდევ მტრის გვამის მარჯვენა ხელს ატყავებს საკუთარი ფრჩხილებით და ამისგან კაპარჭის ბუდეს აკეთებს... ბევრი სკვითი მთლიანად ატყა-ვებს მტრის გვამს, გადასჭიმავს მას ჯოხებზე და ცხენზე შემჯდარი დაა-ტარებს თან... ხოლო რაც შეეხება თავებს (ყველასას არა, მაგრამ ყველა-ზე მეტად საძულველი მტრებისას), მათ მიმართ შემდეგს აკეთებენ: თი-თოეული ახერხავს მთელ იმ ნაწილს, რაც წარბებს ქვემოთ არის და თავის ქალას კი ასუფთავებს. თუ კაცი ღარიბია, ის მხოლოდ გამოუქნელი ხა-რის ტყავს შემოაკრავს გარედან და ეგრე ხმარობს, ხოლო თუ მდიდარია, გარედან გამოუქნელი ხარის ტყავს აკრავს, ხოლო შიგნით მოავარაყებს და ეგრე ხმარობს სასმისად. ასევე ეპყრობიან ისინი თავისი ნათესავეების თავის ქალებსაც, თუ მათთან უთანხმოება აქვთ და თუ მეფის თანდასწ-რებით ერთი დაძლევს მეორეს. როდესაც მათთან მოდიან სტუმრები, რო-მელთა პატივისცემაც სურთ, ამ თავებს გამოიტანენ და ამბობენ, რომ ესენი მათი ნათესავეები იყვნენ, მათთან ბრძოლა გააჩაღეს და ბრძოლაში დამარცხდნენ. ამას ისინი მოუთხრობენ, როგორც დიდ ვაჟკაცობას. ნე-ლინადში ერთხელ თითოეული ოლქის მმართველი სასმისში შეაზავებდა ღვინოს და ასმევდა მხოლოდ იმ სკვითებს, რომელთაც მტრები ჰყავდათ დახოცილი, ხოლო ვისაც არ ჩაედინა ეს საქმე, არც კი გაასინჯებდა ამ ღვინოს და ისინი ცალკე ისხდნენ ხოლმე შერცხვენილები, რადგან ეს მათთვის უდიდესი სირცხვილია. ხოლო ისინი, ვისაც ძალიან ბევრი ჰყავ-და დახოცილი, ორ თასს ღებულობენ ერთად და ორივედან ერთბაშად სვამენ³⁵.

სწორედ სკვითების ესოდენ სასტიკ ნეს-ჩვეულებებზე და მათ მკაცრ ნომადურ ყოფაზე ხანგრძლივმა დაკვირვებამ განაპირობა ის, რომ ძველ ბერძნებთან (შემდეგ კი რომაელებთანაც) „სკვითი“ მძევინვარე მომ-თაბარის ერთგვარ ეტალონად იქცა, ხოლო ბერძნულ-რომაულ ლიტერა-ტურაში მტკიცედ მოიკიდა ფეხი თვალსაზრისმა სკვითების არაკაცთ-მოყვარული და ლამის მხეცური ბუნების („... სკვითებს ახარებთ ადამიან-თა მკვლელობა და ცოტათი თუ განსხვავდებიან ისინი მხეცთაგან“³⁶; „სკვითებთან მშვენიერებად ითვლება ადამიანთა საკვებად გამოყენე-ბა“³⁷), უზნეობის („სკვითებთან სისხლის აღრევაც დაშვებულია“³⁸), შეუგ-ნებლობისა და მძარე ინტელექტის („სკვითების ბასილევსზე მეტი შეგნე-ბა, თუ შეიძლება შეგნებაზე ლაპარაკი, აქვს იქაურ კეიცს“³⁹; „სკვითი,

რომელსაც ცხენის ჭიხვინი საუკეთესო მუსიკას ურჩევნია, ძველებთან დაგმობილია თავისი ბარბაროსული განსჯისათვის⁴⁰ შესახებ. მეტად ნიშანდობლივია, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ზოგიერთ ადგილას „სკვითური“ აშკარად „ბარბაროსულის“ მსგავსმნიშვნელოვანია⁴¹. იოსებ ფლავიუსი (I ს.) სკვითებს ბიბლიური იაფეტის ერთ-ერთი ძის – მაგოგის ჩამომავლებად განიხილავს („... მაგოგემ დაასახლა მხარე, რომლის მაცხოვრებლებსაც მისი სახელის მიხედვით მაგოგები ეწოდებათ, ხოლო ელინები მათ სკვითებს უძახიან“⁴², რომელნიც იუდაიზმის, ქრისტიანობის და ისლამის ესხოტოლოგიურ მითებში „ლეთის ხალხის“ ანტაგონისტებად, მასზე ჩრდილოეთიდან მოძალებულ ველურ უცხოტომელებად მოიაზრებიან. უფრო გვიანდელი ხანის ბერძენ და ლათინ ავტორთა თხზულებებში ასახული გამონათქვამები: „სკვითური ღრეობა“, „სკვითური სიმკაცრე“, სკვითური ჩვევა“, „სკვითური ბოროტება“, „სკვითური პასუხი“ შესაბამისად „ლოთობის“, „სისასტიკის“, „ბარბაროსული ჩვევის“, „სიავკაცის“ და „მოკლე, მოურიდებელი, უხეში პასუხის“ ექვივალენტურია. თქმულის საილუსტრაციოდ გამოდგება, მაგალითად, კლავდიოს ელიანუსის (II-III სს.) ნაშრომის შემდეგი ფრაგმენტი: „... არაფერი არ უნდა მეპასუხა... მაგრამ შენ მაიძულებ ჩემდა უნებურად გეკამათო... დეე, იყოს ეს ეგრეთწოდებული სკვითური პასუხი – მე ვგიჟდები, სისხლი მწყურია და მძულს ადამიანთა მოდგმა“⁴³. სკვითების ერთობ არასახარბიელო ეთნოკულტურულ იმიჯზე სრულფასოვან წარმოდგენას გვიქმნის კლაუდიუს გალენის (II ს.) ის ცნობა, რომ როდესაც ერთ-ერთმა ელინმა სკვით ფილოსოფოსს ანახარსისს ბარბაროსული წარმომავლობა გაუხსენა, მისგან ასეთი პასუხი მიიღო: „ჩემი სირცხვილი ჩემი სამშობლოა (აქ იგულისხმება სკვითია, ვ. ი.), შენ კი შენი სამშობლოს სირცხვილი ხარ“⁴⁴. პავლე ოროსიუსთან (IV-V სს-ის მიჯნა) „სკვითი“ „ბარბაროსის“ და „წარმართის“ (paganus) სინონიმია⁴⁵, ხოლო ეპიფანე კვიპრელი (IV ს.) მსოფლიოს 4 უმთავრეს რელიგიურ მიმდინარეობად წარმოაჩენს ბარბაროსობას (Βαρβαρισμός), სკვითობას (Σκυθισμός), ელინობას (Ελληνισμός) და იუდეველობას (Ιουδαϊσμός)⁴⁶.

ამრიგად, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ დროთა განმავლობაში ტერმინმა „სკვითმა“ ონიშურის პარალელურად ფორმალურად შეითვისა სპეციალური აპელატიური ფუნქცია და ზოგადად „ველურის, უკულტუროს, უზნეოს, უხამსის, თავხედის“ სინონიმური მნიშვნელობით მშვენივრად მოერგო ბერძნულ-ლათინურ კლასიკურ ანტიუზას – „ჩვენ (ე. ი. ელინები, ლათინები) – „ისინი“ (ე. ი. ბარბაროსები). ამასთან, არ შევცდებით თუ ვიტყვით, რომ „სკვითის“ ასეთნაირი სემანტიკური გადახრისათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა თავად სკვით-სკოლოტთა დეეთნიზაციის პერიოდში და მით უფრო, მათი დეეთნიზაციის პროცესის დასრულების (ახ. წ. პირველი სს.)

შემდეგ, რამაც თავის მხრივ, საბოლოოდ გააბუნდოვანა ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმის დასაბამითი შინაარსი და ის ლამის ყველა „ბარბაროსი“ ხალხის თუ ტომის (მეტადრე კი ჩრდილოელი არაელინი და არალათინი ეთნოსების) აღმნიშვნელ კრებით სახელწოდებად გადააქცია.

I-XII სს-ის ბერძენი და რომაელი ავტორები არაიშვიათად „სკვითებს“ უწოდებდნენ: მასაგეტებს, საკებს, ხორაზმელებს, სატარებს, გელონებს, არიმასებს, სავრომატ-სარმატებს, ტაერებს, აბიებს, კალიპიდებს, აგათირებს, ესედონებს, ბასილიდებს, კიმერიელებს, მელანქლადონებს, ნევრებს, ასიაკებს (ან ასებს, ალანებს), მეოტებს, კოლხებს, მაკრონებს, ტიბარენებს, ხალიბებს, ბიძერებს, საპირებს, ლაზებს, ჰუნებს, გოთებს, კელტებს, რუსებს და სხვა არასკვითური მოდგმის ხალხებს თუ ტომებს. წყაროებში ჩნდება აგრეთვე მაორიენტირებული სახელწოდებები: „ჩრდილოეთის და სამხრეთის სკვითები“, „ევროპელი და აზიელი სკვითები“, „ევროპული და აზიური სკვითია“, „ინდოელი სკვითები“ და სხვ.

პლინიუს სეკუნდუსის (24-79 წწ.) მითითებით მდ. დუნაის „ჩრდილოეთით მცხოვრები ყველა ტომები საერთოდ ითვლებიან სკვითურად“; ავტორი ჩამოთვლის ამ ტომებს (გეტებს ან დაკებს, სარმატ-სავრომატებს, ამაქსოვიებს ან აორსებს, ალანებს, როქსოლანებს, იაზიგებს) და შემდეგ დასძენს, რომ მთელ ამ სივრცეზე („ისტროსიდან ვიდრე ოკეანემდე და სარმატიის უდაბნოდან ვიდრე მდ. ვისტლამდე“) „... სკვითების სახელი ყველგან გადადის სარმატების და გერმანელების სახელებში, ასე რომ უძველესი სახელი სკვითებისა შემორჩა იმ ტომებს, რომელთაც უკავიათ ყველაზე შორეული ქვეყნები და თითქმის უცნობი არიან სხვა მოკვდავთათვის“⁴⁷. III-IV სს-ის რომაელი მწერლები სკვითებად ნათლავენ გერმანული და კელტური მოდგმის სხვადასხვა ტომებს თუ ხალხებს (გოთებს, ჰევკებს, გრუტუნგებს, ავსტროგოთებს, ტერვინგებს, ვიზებს, კელტებს, ერულებს) ანუ მათივე სიტყვით რომ ვთქვათ, ევროპის „არამშვიდობიანი ხალხების მთელ კრებს“, აგრეთვე ალანებს და ჰუნებს⁴⁸. XI ს-ის ერთი რუსული მატრიანეს თანახმად ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ ევროპაში მოხინაძრე „ვარიაგების, სლავების, ჩუდის, კრივიჩების, მერიას, დრევილიანების, რადიმიჩების, პოლიანების, სევერიანების, ვიატიჩების, ხორვატების, დულეების და ტივერების ტომებს ბერძნები უწოდებდნენ დიდ სკვითიას“⁴⁹. XII ს-ის ბიზანტიელი ავტორის იოანე ცეცეს თქმით კი „... აბაზგები და ალანები, საკები და დაკები, როსები და სავრომატები და საკუთრივ სკვითები და ყველა ის ტომი, რომელთაც ჩრდილოეთით ცხოვრობენ, საზოგადოდ იწოდებიან სკვითებად, სკვითთა სახელწოდების მიხედვით“⁵⁰.

როგორც ვხედავთ, I-XII სს-ის ევროპულ წყაროებში „სკვითი“ ფორმალურად „გერმანელზე“, „კელტზე“, „სლავზე“ ბევრად უფრო

მაღალი ტაქსონომიური რანგის სუპერეთნონიმად გამოიყენება, თუმცა რეალურად ის არა იმდენად ეთნიკური, რამდენადაც ეთნოგრაფიული ინფორმაციის მატარებელია და მართლაც „გარკვეული კულტურულ-ისტორიული კოდის შემცველია“.

საინტერესოა, რომ სემანტიკურად ტრანსფორმირებული „სკვითი“ გვხვდება ძველ სომხურ და ქართულ წერილობით ძეგლებშიც. ასე, XIII ს-ის სომეხი ისტორიკოსი გრიგოლ აკანელი მონგოლ-თათრებს „სკვითებად“ წარმოაჩენს და მათ ახასიათებს, როგორც „შავ, ვერაგ და უცხო სახის ხალხს“⁵¹, ხოლო XV ს-ის ერთ-ერთ სომხურ საბუთში ფიქსირებულ „სკვითთა ნათესავში“ („...იმავე ხანებში მოხდა სამშვილდის უცოდველი ქრისტიანების ჟლეტა, რომლებიც ენამნენ ქრისტესათვის და გახდნენ მარტვილნი, რამეთუ სატანამ აღძრა სკვითთა ნათესავნი, ჯაჰანშაჰ მირზა“⁵²) იოლად შეიცნობა „ულმერთოთა (ან მტარვალთა) ნაშიერის“ (შდრ.: რუს. несовские отродье) ან „ველურთა ჩამომავლის“ მნიშვნელობა და ამჯერად „სკვითი“ აშკარად შავბატკნიან თურქმანთა მეთაურის ჯეჰან შაჰის მისამართით არის გამოყენებული.

ქართველი მემამულიანები გიორგი რუსის შესახებ გვაუწყებენ: „...შევიდა სატანა გულსა სუე-უბედურისა რუსისასა, სკვთ-რამე სახელდებულისა“⁵³, „...და გამოაჩნდებოდეს რუსსა სკვთურნი ვითარ ნალებთა ბუნე-ბითნი... რამეთუ შემოჰჳდა უცხო რამე და უმსგავსო საქმე, შეუმსგავსებელი, დაუჯერებელი კაცთა გონებისაგან, შევიდა სატანა გულსა სუე-უბედურისა რუსისა სკვთ-რამე სახელდებულისა ბარბაროზებრივთა გონებათა და გულისსიტყუათა უნესობა“⁵⁴.

როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაშიც: „სკვითური“ აშკარად „ბარბაროსულის“, „უნესოს“, „უმსგავსოს“ თანაგვარია, რაც თავისთავად ნათელყოფს იმ ფაქტს, რომ XII-XIII სს-ის საქართველოში „სკვითი“ ზოგადად „ბარბაროსის, უზნოს, უხამსის, უნესოს“ სინონიმს წარმოადგენდა.

ეტყობა „სკვითმა“ ასეთნაირი შინაარსობრივი დატვირთვით XVIII ს-მდე შემოინახა თავი, რასაც გვაფიქრებინებს იოანე ბატონიშვილის ერთი ცნობილი ლექსის შემდეგი სტრიქონები:

„სკვითთ ნაგვართვეს მთლად ქეყანა,

არც კი მოგვცეს კაცი ერთი,

ქართლ-კახეთსა არ დაჰსჯერდნენ,

ზედ დაიდევს იმერეთი“...⁵⁵

ცხადია, აქაც ტერმინი „სკვითი“ ზოგადად „ბარბაროსის, მოძალადის, დამპყრობელის“ მნიშვნელობით არის ხმარებული და ის უდავოდ რუსების მისამართით არის გამოყენებული. თუმცა იმავე ავტორის „კალმასობაში“ ჩვენთვის საინტერესო ეთნონიმი სულ სხვა კონტექსტშია მოტანილი (თხზულების ერთ-ერთი პერსონაჟი მეფე ერეკლესთან ერთად

გარდახდილი ომების ჩამოთვლისას ამბობს: „ატოცის გამარჯვება ხომ იცი, ქრცხინვალს, სკვითებში და სხვაგან რაღა მოვახსენო“⁵⁶ და სავარაუდოდ, ის უფრო ოსებს უნდა მიესადაგებოდეს.

ტერმინ „სკვითს“ დეონიმიზირებული ცნების სახით ვადასტურებთ სალიტერატურო რუსულ ენაშიც, რადგან მას ზოგადად „სასტიკის, უბირის, ჩამორჩენილის, ბარბაროსის, უწყალოს, პირქუშის“ მნიშვნელობა გააჩნია. თ. დოსტოევსკის, მ. სალტიკოვ-შჩედრინის, ა. ჩეხოვისა და ა. ბოროდინის ნაწარმოებებში ხშირად ვხვდებით შემდეგ ფრაზებს: „Я уж думал, не расхваралась ли ты не на шутку в эти непомерные, скифские марозы“ (აქ „სკვითური“ – „სასტიკი“); „...Ведь пора же, пора нам, наконец, сбросить с себя эти скифства!... Надо же и нам когда-нибудь стать в уровень с Европой“ (აქ „სკვითობა“ – „ჩამორჩენილობა“); „- Как вы поступили с бедным ребёнком? Это варварство, чистое варварство, скифство!“ (აქ „სკვითობა“ – „ბარბაროსობა“, „უმწყალობა“); „Вы образованны и воспитанны, но в сущности какой вы еще... скиф! Это оттого, что вы ведёте замкнутую, ненавистническую жизнь, ни с кем не видаетесь и не читаете ничего“ (აქ „სკვითობა“ – „უბირი“, „ეული“, „პირქუში ადამიანი“)⁵⁷.

„სკვითი“ „აზიელის“, „ბარბაროსის“ სინონიმის დონეზე ფიგურირებს აგრეთვე ა. ბლოკის ცნობილ ლექსში „Скифы“, რომელიც წარმოადგენს რუსი პოეტის და ფილოსოფოსის კ. სოლოვიოვის პანმონგოლისტური თეორიის (– დასავლეთ ევროპისა და აზიის გაერთიანებული ძალების გარდაუვალი შეჯახების იდეის) ახლებურ გააზრებას, ოღონდ ამ შემთხვევაში ევროპისა და რუსეთის ურთიერთშეპირისპირების პლანში:

“Милёны – вас. Нас – тьмы, и тьмы и тьмы.

Попробуйте, сразитесь с нами!

Да, скифы – мы! Да азиаты – мы,

С раскосыми и жадными очами!

...В последний раз – опомнис, старый мир!

На братский пир труда и мира,

В последний раз на светлый братский пир

Сзывает варварская лира!⁵⁸

მაშასადამე, ტერმინი „სკვითი“ ჩვენთვის მეტად საყურადღებოა როგორც ამოსავალი ონომური სემანტიკის მერმინდელი გართულებისა და ძველი მსოფლიოს უპოპულარეს ეთნონიმად ფორმირების, ისე აპელატიური ფუნქციის გვიანდელი შეშენებისა და „ბარბაროსის, უკულტუროს, უხამსის“ სინონიმურ ცნებად გადაქცევის თვალსაზრისით.

ვფიქრობთ არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ „სკვითის“ ტიპის სუპერეთნონიმთა კატეგორიას განეკუთვნება „სავრომატი“ ან „სარმატი“ (ბერძნ. Σαυρομαται, Σαρμαται ლათ. Sauromatae, Sarmatae), თუმცა ეს უკა-

ნასკნელი შედარებით უფრო დაბალი ტაქსონომიური რანგის ეთნიკური ტერმინია, ვიდრე „სკვითი“.

როგორც ძველბერძნული წერილობითი წყაროების ანალიზი ცხადყოფს, ადრეანტიკურ ეპოქაში სავრომატების სახელწოდებით ცნობილი ხალხი (მკვლევარნი მათ ადრინდელ სარმატებსაც უწოდებენ) მდ. ტანაისის (დონის) აღმოსავლეთით ბინადრობდა და ენობრივად მეზობელ სკვითებს ენათესავებოდა. შემდეგ ის გავრცობილ იქნა თავისი უძველესი სამოსახლო არეალის დასავლეთით და სამხრეთით. წერილობითი წყაროების მკაფიო ჩვენებით, სარმატულ ტომთა დაჯგუფებაში დანამდვილებით შედიოდნენ: აორსები (ან ამაქსობიები), სირაკები, როქსოლანები, ალანები, არეატები (ან არეელი სარმატები), იაზიგები, სამეფო სარმატები, ნევაზები, კოიტები, კიზიკები, მესენიანები, კოტობაკები, კეტები, ტინდარები, კორალები, თუსეგეტები (თუ თისიგეტები), ტირკები, არიმფები, ეპაგერიტები, სავრომატები. ძველი ბერძენი და რომაელი ავტორები სარმატებს მიაკუთვნებდნენ (ან სარმატებად განიხილავდნენ) აგრეთვე მეოტებს (ეს უკანასკნელნი სტრაბონთან ფიგურირებენ სავრომატი მეოტების სახელწოდებით Μαίωται Σαυρομαται), ბუდინებს და სხვა აშკარად არასარმატულ-არაჩრდილოირანული მოდგმის ტომებსაც. ანტიკურ ლიტერატურაში დამკვიდრებული შეხედულებით სარმატები სკვითებთან, გერმანელებთან და კელტებთან ერთად ავსებდნენ „ევროპის ყველაზე ცნობილი ხალხების სიას. ამასთან, ანტიკურ ავტორთა ნაშრომებში გვხვდება ტოპონიმები „ევროპის სარმატია“ და „აზიის სარმატია“, რომელთა მიჯნად მიჩნეული იყო ევროპისა და აზიის საზღვრად გააზრებული მდ. ტანაისი (დონი). აზიის სარმატია განიხილებოდა მდ. ტანაისის სამხრეთ და აღმოსავლეთით განვრცობილ ქვეყნად, რომლის შემადგენლობაში არაიშვიათად მთელი ჩრდილო კავკასიაც შეჰყავდათ.

როგორც ეთნონიმ „სკვითი“-ს სემანტიკური ნიუანსების გარკვევით მიღებული გამოცდილება გვკარნახობს, ტერმინი „სარმატიც“ ძალზე შორეული წარსულიდან იფართოვებს თავის დამატებით სემანტიკას და „სკვითის“ ტიპის შემკრებლობით ეთნონიმად განიცდის ფორმირებას, რასაც თვალნათლივ მონშობს თუნდაც მეოტებზე მისი საკმაოდ ნაადრევი განვრცობის ფაქტი. მეტად ნიშანდობლივია, რომ სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ საკუთრივ სარმატული მოდგმის – აორსების და სირაკების მოხსენიებისა და ეგორლიკ-დონისპირეთში ლოკალიზაციის პარალელურად, დიოსკურიაში სავაჭროდ დამავალი მრავალრიცხოვანი ტომები (უპირატესად კი დასავლეთ და ნაწილობრივ ცენტრალური კავასიონის მთიანი ზოლის მცხოვრებნი) თითქმის მთლიანად „სარმატებად“ არიან მონათლულნი⁵⁹.

მოგვიანებით რომაელი ავტორი კორნელიუს ტაციტუსი (55-117 წწ.) ეძებს პასუხს კითხვაზე, თუ ბოლოს და ბოლოს ვის მიაკუთვნოს პევკინე-

ბის, ვენეტების და ფენების ტომები – გერმანელებს თუ სარმატებს და მთელი რიგი კულტურულ-ყოფითი ნიშნების ურთიერთშეპირისპირების კვალობაზე გამოთქვამს აზრს, რომ თურმე პევეკინები (ან ბასტარნები) ენით, ტანსაცმლით, დასახლების და საცხოვრებლის გარეგნული იერსახით ემსგავსებიან გერმანელებს და, ამდენად, გერმანელებად არიან მისაჩნევი; ვენეტებმა, მართალია, ბევრი სარმატული ნეს-ჩვეულებები შეითვისეს, მაგრამ ისინი მაინც გერმანელებს უნდა მივაკუთვნოთ, ვინაიდან ისინი ცხენებსა და ჩარდახებში მცხოვრები სარმატებისაგან განსხვავებით, აშენებენ სახლებს, ატარებენ ფარებს და ფეხით დაიარებიან⁶⁰.

როგორც ვხედავთ, ამა თუ იმ ტომის ეთნიკური ატრიბუციის გადამწყვეტისას ანტიკური ავტორები ხელმძღვანელობენ არა კონკრეტული და ზედმიწევნით შეჯერებული ეთნიკური ინფორმაციით, არამედ თავისი დაკვირვებიდან და ეთნოგრაფიული მონაცემების ურთიერთშეპირისპირებიდან გამომდინარე სუბიექტური დასკვნებით, რაც ყველაზე რელიეფურად, ალბათ, მაინც სტრაბონის თხზულებაში ასახულ შემდეგ ფორმულირებაშია გამჟღავნებული: „პირკანიიდან სოგდიანისაკენ აღმოსავლეთით მიმავლისათვის ტავრის აქეთ ცხოვრობენ ტომები, ცნობილნი უნინ სპარსელთათვის, ხოლო ამათ შემდეგ მაკედონელთათვის და პართებისათვის. იქით, მათ გასწვრივ მცხოვრები ტომები რომ სკვითურები არიან, ეს დაისკვნება გარეგნული მსგავსების მიხედვით“⁶¹.

ცხადია, ამ რიგის სუბიექტური დასკვნების გათვალისწინებისა და ეთნონიმების „სკვითისა“ და „სარმატის“ სემანტიკური გრადაციის საკითხებში ჩაღრმავების შემდეგ ძალზე იოლდება სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ჩვენთვის საინტერესო ცნობის ზედმიწევნით მართებული ანალიზიც.

სტრაბონის მტკიცებიდან სწორი დასკვნების გამოსატანად პირველ რიგში მოგვეთხოვება ბერძენი ავტორის თანამედროვე ჩრდილოეთი საზღვრის თუნდაც მიახლოებითი სიზუსტით დადგენა და ხსენებული ქვეყნის მეზობელთა ვინაობის გარკვევა. არადა, ეს, უნდა ვაღიაროთ, საკმაოდ იოლად ხერხდება, ვინაიდან ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით ძვ. წ. I ს-ის მიწურულის და ახ. წ. I ს-ის დამდეგისათვის იბერიის ჩრდილოეთი საზღვარი ისევ ისეთი იყო, როგორც ფარნავაზის ეპოქაში. ის, სიგრძეში სულ ცოტა 300-350 კმ-ზე მაინც იყო გადაჭიმული, მიუყვებოდა რა ერთი მხრივ კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის თხემს (აღმოსავლეთ კავკასიონის სექტორში) და კავკასიონის გვერდითი ქედის თხემს (ცენტრალური კავკასიონის სექტორში). შესაბამისად, იბერიას აღმოსავლეთი კავკასიონის მხრიდან იმხანად უშუალოდ ემეზობლებოდნენ დაღესტნური ტომები (ძველი ქართული წყაროების „ლეკნი“), ცენტრალური კავკასიონის აღმოსავლეთი ნაწილის მხრიდან ვაინახები (ძველი ქართული წყაროების „დურძუკნი“), ხოლო იმავე ცენტრალური კავკასიონის მომიჯნავე ქედის მხრიდან ჩრდილოირანული მოდგმის მომ-

თაბარეები, რომელნიც სტრაბონის მკაფიო ჩვენებით დარიალის კარიდან „სამი დღის ძნელად ამოსასვლელი“ გზით იყვნენ დაცილებულნი და სადღაც გროზნო-ნალჩიკ-ვლადიკავკაზის პორიზონტალზე ლოკალიზდებოდნენ („ჩრდილოეთით მცხოვრები მომთაბარეებიდან დაახლოებით სამი დღის ძნელი ამოსასვლელია, ხოლო ამის შემდეგ არის საცალფეხო გზა მდინარე არაგოსის ვიწრო ხეობით, დაახლოებით ოთხი დღის სავალი, ხოლო გზის ბოლო ძნელად ასაღები კედლით არის გამაგრებული“⁴²). მამასადამე, სტრაბონის თხზულების შექმნის ეპოქაში იბერიის უშუალო მეზობლად უნდა მივიჩნიოთ კავკასიის აბორიგენი მოსახლეობა (სახელდობრ ვაინახური და დაღესტნური ტომები), ხოლო შორეულ მეზობლებად (თანაც პირობითად) ჩრდილო კავკასიის ბარის ზოლში დაბუდებული მომთაბარეები, რომელნიც ერთ მთლიანობაში ქმნიდნენ ძველ ქართულ წყაროებში „ყოველნი ჩრდილონი“-ს ან „ყოველნი ჩრდილონი ნათესავნი“-ს სახელწოდებით ასახულ⁴³ დიდრონ და კულტურულ-ყოფითი ნიშნებით თითქმის ერთგვაროვან ეთნიკურ მასივს.

თუ ჩვენ სათანადო ანგარიშს გაუწევთ იბერიის სასაზღვრო ზოლისათვის დამახასიათებელ ეთნიკურ-გეოგრაფიულ ვითარებას და იმავედროულად მხედველობაში მივიღებთ სტრაბონის მიერ კავკასიურ კონტექსტში გამოყენებული ტერმინების „სარმატის“ და „სკვითის“ პირვანდელი ვიწრო ეთნიკური შინაარსისაგან საგრძნობი დაცილისა და კავკასიური მოდგმის ტომებზე მათი განვრცობის ყოვლად უტყუარ ფაქტებს (როგორც ზემოთ უკვე ავლნიშნეთ, ავტორი ერთ ადგილას სარმატებად აცხადებს დასავლეთი და ცენტრალური კავკასიონის აბორიგენი ტომების უმეტესობას; სხვა ადგილას კი იმავე ავტორს სკვითებად ჰყავს მონათლული ლეგები, ანუ აწინდელი ლეზგების წინაპრები⁴⁴), ალბათ არ შევცდებით თუ ვიტყვი, რომ იბერიელი მთიელების „მეზობლებად და ნათესავებად“ წარმოდგენილი სტრაბონისეული „სკვითებისა“ და „სარმატების“ ქვეშ შეიცნობიან ან ზოგადად იბერიის მომიჯნავე იმიერკავკასიელები (როგორც ვაინახები და დაღესტნელები), ისე ირანული მოდგმის ნომადები, ანუ ქართული მატრიანეებით ცნობილი „ყოველნი ჩრდილონი ნათესავნი“ ან კიდევ მართოდენ ჩრდილოკავკასიელი ნომადები.

ცხადია, ორივე შემთხვევაში, იბერიის მთიელების წარმოდგენა „სკვითებისა“ და „სარმატების“ მეზობლებად ძალიან იოლად ასახსნელი ხდება, ვინაიდან სკვითებად და სარმატებად სახელდებული ეთნიკური მასის როგორც მკვიდრი კავკასიური კონტინგენტი, ისე მისი ნომადური ნაწილი უდავოდ ემეზობლებოდა იბერიელებს. სხვა საკითხია, იბერიელ მთიელთა და ე. წ. „სკვით-სარმატთა“ ერთმანეთის ნათესავებად პრეზენტაციის ფაქტის მართებული ინტერპრეტაცია, თუმცა ამ ერთი შეხედვით რთული ამოცანის წარმატებით გადაწყვეტა სტრაბონის ცნობის კრიტი-

კულ ანალიზსა და მეცნიერულ ობიექტურობაზე ხდება დამოკიდებული.

რამდენადაც სტრაბონისეული „სკვით-სარმატები“ იმიერკავკასიის ავტოქტონი კავკასიური ტომების კრებსს მიესადაგება, მაშინ ჩვენთვის გასაგები ხდება იბერიის მთიელთა მათ ნათესავებად წარმოდგენის მოტივიც, ვინაიდან იბერიის მთიელები – გვარიანად გაჯერებულნი ვაინახური ეთნოფერმენტით*, მართლაც გარკვეულწილად ენათესავებოდნენ ვაინახებს, ანუ „სკვით-სარმატებად“ შერაცხილ იმიერკავკასიური ეთნიკური მასის კავკასიურ კომპონენტს.

მაგრამ თუ ჩვენ თავს ძალას დავატანთ და სტრაბონისეულ „სკვითებსა“ და „სარმატებში“ მაინცდამაინც ჩრდილოირანული მოდგმის მოსახლეობას დავინახავთ, ამ შემთხვევაში მათ „ნათესავებად“ იბერიის მთიელთა წარმოდგენის მოტივის გასარკვევად აუცილებელია მხედველობაში მივიღოთ სტრაბონის თხზულების ერთი სერიოზული ხარვეზი, რაც გამოხატულებას პოულობს ტერმინების „სკვითის“ და „სარმატის“ ძირძველ კავკასიელებზე თვითნებურ განვრცობასა და ეთნოგრაფიული (და არა ეთნიკური) ნიშნების იდეალიზაციის წყალობით ამა თუ იმ ტომის უსათუოდ „სკვითებად“ მონათვლის პრაქტიკაში. ვფიქრობთ, აღნიშნული ხარვეზის ფონზე გასაკვირი არც უნდა იყოს იბერიელი მთიელების „სკვით-სარმატთა“ ნათესავებად გამოცხადება, რაც ისეთივე უზუსტობად უნდა იქნეს აღქმული, როგორადაც მაგალითად, იმავე „ლეგების“ სკვითებად წარმოჩენა.

ამრიგად, როგორც არ უნდა მივუდგეთ სტრაბონის „გეოგრაფიის“ ჩვენთვის საგულისხმო ცნობას, მისი კრიტიკული ანალიზის შემთხვევაში ის ვერაფერს იტყვის მთიელ იბერიელთა ჩრდილოირანული ეთნიკური წრისადმი მიკუთვნების სასარგებლოდ. ნათქვამიდან გამომდინარე, ბერძენი სწავლულის ერთი საინტერესო ციტატის ცალმხრივი ინტერპრეტაციის „ტრადიციას“, რასაც ნიადაგ ყველაზე მეტად ოსი სწავლულები ესათუებინან, დროა ერთხელ და სამუდამოდ დაესვას წერტილი.

* როგორც ლეონტი მროველის თხზულებიდან ვგებულობთ, ძვ. წ. III ს-ში მეფე საურმაგის ინიციატივით მოხდა „დურძუკთა“ მასობრივი გადმოსახლება ქართლის მთის ზოლში „დიდოეთითგან სვანეთამდე“. ცხადია, დროთა განმავლობაში ამ მოსახლეობამ ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის მხრიდან ასიმილაცია განიცადა, მაგრამ სამაგიეროდ მოხდა იბერიელ მთიელთა სოლიდური გაჯერება ნახური ეთნიკური ფერმენტით.

1. სტრაბონის გეოგრაფია (ცნობები საქართველოს შესახებ), გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1957, გვ. 128.
2. В. П. Виноградов, Сарматы Северо-Восточного Кавказа, Грозный, 1963, стр. 152-153.
3. ნ. აფხაზავა, კულტურულ-ეთნიკური პროცესები შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში უძველესი დროიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით), კრებულში: „ოსთა საკითხი“, გორი-თბილისი, 1996, გვ. 70-71.
4. ს. ჯანაშია, „შრომები“, I, თბ., 1949, გვ. 148-149.
5. Б. А. Калоев, Осетины, изд. 2, М., 1971, стр. 22, 53.
6. Ю. С. Гаглоити, Проблемы этнической истории Южных Осетин, Цхинвал, 1995, стр. 38, 56.
7. პეროდოტე, ისტორია, ტ. I, თბ., 1975, გვ. 76, გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა.
8. ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, „ქართლის ცხოვრება“, I, თბ., 1955, გვ. 11-12, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა.
9. პეროდოტე, გვ. 252-253.
10. პეროდოტე, გვ. 252-253, 256-258, 280-285.
11. პეროდოტე, გვ. 432.
12. И. М. Дьяконов, Ассиро-Вавилонские историки по истории Урарту, „Вестник древней истории“, 1952, №2, стр. 65; მისივე, История Мидии от древнейших времён до конца IV в. до н. э., М.-Л., 1956, стр. 264, 285.
13. პეროდოტე, I, გვ. 253-254; ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, III, თბ., 1976, გვ. 77, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა.
14. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, I, თბ., 1967, გვ. 154-155, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა.
15. Н. А. Март, Избранные работы, т. V, М.-Л., 1935, стр. 40.
16. В. А. Абаев, Скифо-Эвропейские изоглассы, М., 1965, стр. 25; მისივე, Историко-этимологический словарь осетинского языка. т. II, М., 1973; მისივე, Скифо-Сарматские наречия в кн. Основы иранского языковедения, древнеиранские языки, т. II, М., 1973.
17. И. М. Дьяконов, Ассиро-Вавилонские историки по истории Урарту, „Вестник древней истории“, 1951, №2, стр. 68; მისივე, История Мидии от древнейших времён до конца IV в. до н. э., М.-Л., 1956, стр. 242-243; მისივე, К. методике исследовании по этнической истории (Кимерианцы), Сб. „Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности“, М., 1981, стр. 100.
18. Э. А. Прантовский, Ранняя история иранских племён Передней Азии,

მ., 1974, სტრ. 84, 87.

19. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გრ. გიორგაძის რედაქციით, თბ., 1990, გვ. 311.
20. ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია, გვ. 308.
21. პეროდოტე, ისტორია, ტ. II, თბ., 1976, გვ. 153, გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა.
22. პეროდოტე, II, გვ. 153-154.
23. Н. А. Март, Избранные работы, т. V, М.-Л., 1935, стр. 23-24; Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Л., 1949, стр. 120; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 394, გ. მელიქიშვილის რედაქციით.
24. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, изд. В. В. Латышева, т. II, Латинские писатели, вып. I, СПб., 1904, стр. 185.
25. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, изд. В. В. Латышева, т. I, Греческие писатели, СПб., 1890, стр. 351.
26. Известия..., I, стр. 356.
27. Известия..., I, стр. 362-363.
28. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 144.
29. ესქილე, მიჯაჭვული პრომეთე, ა. ქუთათელის თარგმანი, თბ., 1948, გვ. 30, 40; ორფიტული არგონავტიკა, ნ. მელაშვილის თარგმანი და გამოცემული ა. ურუშაძის რედაქციით, თბ., 1977, გვ. 111.
30. თ. ყაუხჩიშვილი, ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1965, გვ. 59; ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, თბ., 1969, გვ. 60, გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა.
31. თ. ყაუხჩიშვილი, ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1965, გვ. 53.
32. პეროდოტე, ისტორია, ტ. I, თბ., 1975, გვ. 414, გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა.
33. პეროდოტე, ისტორია, ტ. I, გვ. 288.
34. Известия..., изд. В. В. Латышева, т. I, Греческие писатели, СПб., 1890, стр. 664.
35. პეროდოტე, ისტორია, ტ. I, გვ. 269-270.
36. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. V, თბ., 1985, გვ. 78, გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა.
37. Известия..., т. I, Греческие писатели, СПб., 1890, стр. 677.
38. იქვე, გვ. 481.
39. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, თბ., 1969, გვ. 138, გამოსცა თ. ყაუხჩიშვილმა.
40. Известия..., т. I, Греческие писатели, СПб., 1890, стр. 920.
41. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 160.

42. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. V, გვ. 80.
43. ბერძენი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, გვ. 138.
44. Известия..., т. I, Греческие писатели, стр. 584.
45. Известия..., т. II, Латинские писатели, вып. I, СПб., 1904, стр. 400, 406.
46. Известия..., т. I, Греческие писатели, стр. 708.
47. Известия..., т. II, Латинские писатели, вып. I, стр. 172.
48. Известия..., т. II, вып. I, стр. 298, 301, 358, 405.
49. Хрестоматия по истории СССР, т. I, М., 1949, стр. 45.
50. „გეოგრაფიკა“, ტ. VII, თბ., 1967, გვ. 25, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა.
51. გრიგოლ აკანელი, მოისართა ტომის ისტორია, თბ., 1961, გვ. 5, გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა.
52. სომხურ ხელნაწერთა XIV-XV საუკუნეების ანდერძების (პიშატაკარანების) ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1978, გვ. 65, აღ. აბდალაძის რედაქციით.
53. ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 40. გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა.
54. ბასილი ეზოსმოდვარი, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, „ქართლის ცხოვრება“, II, გვ. 140.
55. მ. ბერძნიშვილი, მასალები XIX საუკუნის პირველი ნახევრის საზოგადოებრიობის ისტორიისათვის, თბ., 1983, გვ. 49.
56. იოანე ბატონიშვილი, ხუმარსწავლა (კალმასობა), ნიგნი I, თბ., 1990, გვ. 44, გამოსცეს ც. კახაბრიშვილმა და ც. კიკვიძემ.
57. Словарь современного русского литературного языка, т. 13, стр. 940, М.-Л., 1962, п/р Г. А. Галаванова и Ф. П. Сороколетова.
58. А. Блок, Стихотворения и поэмы, М., 1983, стр. 178, 180.
59. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 121-123.
60. Известия... т. II, Латинские писатели, вып. I, стр. 250.
61. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 167.
62. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 129.
63. „ქართლის ცხოვრება“, I, გვ. 45-46.
64. სტრაბონის გეოგრაფია, გვ. 136.

V. ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში ოსთა დამკვიდრებისა და დვალთა ირანიზაციის პროცესი

ცენტრალური კავკასიონის სანახებში საუკუნეების მანძილზე მიმდინარე რთული ეთნოკულტურული პროცესების შესასწავლად ჩვენს განკარგულებაშია მრავალფეროვანი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული, ფოლკლორული და ონომასტიკური მასალა, რომელიც სათანადო წარმოდგენას გვიქმნის საძიებელ რეგიონში ინკორპორირებული ამიერკავკასიური მოდგმის მოსახლეობისა (როგორც ეთნოსუბსტრატის) და ავტოქთონური კავკასიელი ტომების (როგორც ეთნოსუპერსტრატის) კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის ოდინდელ ხასიათსა და მათი ხანგრძლივი თანაცხოვრების ძირითად ტენდენციებზე, ცალკეულ ეთნოტრას-ფორმაციულ მოვლენათა ჭეშმარიტ არსზე და ეთნიკური სუბსტრაციის ხარისხზე. ამ მხრივ განსაკუთრებით ფასეულია ის მონაცემები, რომელთა მიუყერძოებელი შეჯერებით შესაძლებელი ხდება ჩრდილოირანული წარმომავლობის ას-ალანების (ან ალან-ოსების) ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში მასობრივი შემოხიზვნისა და იქ ძველთაგან მცხოვრებ „კავკასიის ნათესავთა“ (მაგ. დვალთა ტომის) დაპყრობა-ასიმილაციის შესახებ რიგიანი მსჯელობა. სწორედ აღნიშნული პრობლემის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი და ჯერაც სადავო ასპექტის გაშუქებას ისახავს მიზნად ნაშრომის წინამდებარე ნაკვეთი, რომელშიც განხილულია ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში (// აწინდელი ოსეთის მაღალმთიან რაიონებში) ოსთა დამკვიდრების და დვალთა ირანიზაციის პროცესი.

უწინარეს ყოვლისა აუცილებელია შეინიშნოს, რომ ვერც ერთი ჭკუადამჯდარი სწავლული ჩრდილოირანული წარმომავლობის ალან-ოსების კავკასიაში მოსულობისა და მით უმეტეს, ცენტრალური კავკასიონის სანახებში მათი შემოხიზვნის ფაქტს ვერ უგულებელყოფს. მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობა შეიძლება თავს იჩინდეს მხოლოდ ალან-ოსთა მთებში მასობრივი შემოხიზვნის დროის დადგენის საკითხთან და ადგილობრივი ავტოქთონი ტომების ირანიზაციის პროცესის ოდინდელი დინამიკისა და ხასიათის გამორკვევასთან დაკავშირებით.

სპეციალურ ლიტერატურაში კარგახანს აღიარებული იყო, რომ ოსთა ეთნოგენეზში მონაწილეობა მიიღეს ერთი მხრივ, ჩრდილოირანული ძირის სკვითებმა, სარმატებმა და განსაკუთრებით ახ. წ. I საუკუნიდან ისტორიულ ასპარეზზე გამოსულმა ასებმა და ალანებმა, ხოლო, მეორე მხრივ, ე. წ. ყობანური არქეოლოგიური კულტურის შემქმნელმა კავკასიელმა ტომებმა. სწორედ მათი ურთიერთშერწყმის შედეგად იქნა ჩამოყალიბებული თავისი ეთნიკური სინკრეტიზმით (resp. ორბუნებოვნებით) ცნობილი ოსი ხალხი, რომელიც ენობრივი მონაცემებით თუმცა ირანელია, მაგრამ კულტურულ-ყოფითი და ანთროპოლოგიურ-ეთნოფსიკო-

ლოგიური პარამეტრებით ტიპიური კავკასიელი¹.

ამ ბოლო დროს კი ოს სწავლულთა „ახალი ტალღის“ ძალისხმევით სულ უფრო მეტად „პოპულარული“ ხდება ოსთა წმინდა არიული წარმომავლობის თვალსაზრისი, რომლის დამწერგავნი ოსებს სკვით-სარმატთა და ალანთა ეთნიკური მასების ორჯერადი თუ სამჯერადი ურთიერთდამრევების შედეგად წარმოქმნილ ხალხად მიიჩნევენ და თვით „ყობანელებსაც“ a priori ირანული მოდგმის ეთნოსად განიხილავენ (sic), რაც ფაქტობრივად კავკასიასთან მიმართებაში ცნება „ირანიზაციის“ გაუქმების და ოსთა ეთნიკური ფესვების შუაგულ კავკასიაში გადმოტანის ტოლფასია.

არაერთჯერ მითქვამს და ამჯერადაც აღვნიშნავ, რომ ოსი ხალხის ორბუნებოვნების (ეთნიკური სინკრეტიზმის) თვალსაზრისს და, საერთოდ, ოსთა ეთნოგენეზის შესახებ სხვადასხვა დროს გამოთქმულ არაერთ დებულებას მეცნიერული ყველი კარგახანია გაუვიდა. ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, ოსთა ეთნოგენეზში მონაწილე მხარეებად ერთბაშად სამი ჩრდილოირანული სუპერეთნოსის – სკვითების, სარმატებისა და ალანების თანაზომიერად წარმოჩენა, ან კიდევ ოსთა ფორმირებაში ჩრდილოირანული და კავკასიური ეთნიკური კომპონენტის როლის ნიველირების მცდელობა ზემოაღნიშნულ თვალსაზრისს ძნელად შესაწყნარებელს ხდის. მით უფრო, არასერიოზულია „რაფინირებულ არიელებად“ შერაცხილი კავკასიის ავტოქთონებად ოსთა მიკუთვნებაზე მსჯელობა.

სინამდვილეში ოსთა უახლოეს ეთნიკურ წინაპრებად სკვით-სარმატების მონათესავე ასები (ან ალანები) უნდა ვიგულოთ, რომელთაც რომაელი ისტორიკოსი ამიანე მარცელინუსი (IV ს.) დონ-აზოვისპირეთის მომთაბარეებად გვაცნობს. მისი ცნობით, ტანაიდის იქით გადაჭიმული სკვითეთის უკიდვგანო სტეპები დასახლებულია ალანებით, „რომელთაც თავისი სახელწოდება მიიღეს მთებისაგან. მათ თავისი მუდმივი თავდასხმებით თანდათან დააუძლურეს მეზობელი ხალხები და სპარსელების დარად, მათზე გაავრცელეს თავისი ეროვნების სახელწოდება... ერთმანეთისაგან დაშორებით მცხოვრები ალანები... როგორც ნომადები, მომთაბარეობენ ვეება სივრცეებზე, თუმცა დროთა განმავლობაში მათ მიიღეს ერთი სახელწოდება და ახლა ყველანი ზოგადად იწოდებიან ალანებად თავისი ზნე-ჩვეულებების, ცხოვრების ველური ნესისა და ერთნაირი შეიარაღების გამო... ისინი სადაც კი მივლენ, იმ ადგილს მიიჩნევენ მშობლიურ კერად“².

¹ Вахт. Итонишвили, Южная Осетия – в центральной Грузии?! Сб. «Осетинский вопрос», Тб., 1994, с. 7-26; მისივე, ქართულ-ოსურ ურთიერთობათა ისტორიიდან, თბ., 1995, გვ. 17-37; მისივე, სამხრეთ ოსეთი ცენტრალურ საქართველოში?! კრ. „ოსთა საკითხი“, გორი-თბილისი, 1996, გვ. 5-18.

² Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, изд. В. В. Латышева, «ЗКОИРАО», т. II, Латинские писатели, вып. 1-й, СПб, 1904, с. 340-341.

დამონმებული სტრიქონები, ვფიქრობთ, ზედმინევით მიესადაგება კავკასიის რეგიონსაც, რომლის ეთნიკური ევოლუციის შთამბეჭდავ მატრიანები ალან-ოსებმა (მათზე ადრე კი სკვითებმა და სავრომატ-სარმატებმა) სწორედ ახალი სამოსახლო მიწა-წყლის დაპყრობითა და მკვიდრი კავკასიელი მოსახლეობის (ლეონტი მროველისეულ „თარგამოსიანთა“) ერთი ნაწილის შევიწროება-ასიმილაციით „ისახელეს თავი“. აკი გამოჩენილი ოსი მეცნიერი ვ. აბაევიც დაასკვნის: «...Ученые давно установили, что осетины по происхождению не связаны с соседними кавказскими народами. Они пришли на Кавказ с севера, из южнорусских степей. В прошлом они назывались аланами»³.

ამდენად, კავკასიაში ალან-ოსები ჩრდილოეთიდან მოსული ხალხია, რომელმაც თავის ახალ სამოსახლო ალაგში ადაპტირების საკმაოდ რთული გზა განვლო. ას-ალანთა ეთნოგენეზის პროცესი კავკასიაში კი არ დაიწყო ან დასრულდა და აქ თვისებრივად ახალი ეთნოსი კი არ იშვა, არამედ კავკასიის რეგიონში მოხდა ირანიზაცია-ალანიზაციის პროცესში ჩათრეული აბორიგენი კავკასიელების ეთნიკური ფერმენტით ას-ალანთა ეთნიკური სხეულის გაჯერება და მათი ეთნიკური ფიზიონომიის კავკასიურ ყაიდაზე გამოხვეწა-გამართვა. ას-ალანთა მიერ ასიმილირებულმა კავკასიელმა ტომებმა ე. წ. ეთნოსუბსტრატის სახით სათანადო წვლილი შეიტანეს არა იმდენად ალან-ოსთა ეთნიკური სახის, რამდენადაც მათი ეთნოგრაფიული იერსახის ფორმირებაში. მაშასადამე, აწინდელი ოსები კავკასიაში ინფილტრირებული, აქ ძალით დაშენებული ჩრდილოირანული მოდგმის ას-ალანების, ან უფრო ზუსტად, „გაკავკასიელებული“ ას-ალანების პირდაპირი ეთნიკური შთამომავლებია, რომელთა ორბუნებოვნობაზე ლაპარაკსაც, ამიტომ, დროა წერტილი დაესვას.

როგორც ვახუშტი ბაგრატიონი განმარტავს, ჩრდილოეთ კავკასიაში „ხაზართა“ (სკვითთა) გამოჩენის („გამოსელა ხაზართა“) და „თარგამოსიანთა“ დამარცხების შემდეგ „ხაზართა მეფემან მისცა ქუეყანა კავკასოსი ძესა თვსსა ურბანოსს და ტყუენი ქართლ-სომხითისანი. ამან მოსწყვდა ნათესავი კავკასოსი, და დაეშენა აქა თვსითა და ტყვითა მით და უწოდა ოვსეთი... ხოლო ძე ტინენისა, დურძუკოს, უწარჩინებულეს იყო ნათესავთა შორის კავკასოსთა, შემოივლტო კავკასის მთასა შინა, ალაშენა ქალაქი და უწოდა სახელი თვსი. ამის გამო უწოდა არაგვს კერძო, ლეკეთის საზღვრამდე, ძურძუკეთი, ხოლო არაგვს დასავლით, რომელ არს მდინარე ლომეკი და აწ თერგი... უწოდა დუალეთი... ხოლო შემდგომად ფარნაოზის გამეფებისა, დარჩა ფარნაოზს ძურძუკი და დუალეთი, და სხუანი ჯევენი იგინი დაშთენენ მეფეთა ოსთასა, და იწოდნენ ჯევენი იგინი

³ В. И. Абаев, Скифы и осетины, ж. «Курьер Юнеско», 1971, №1, с. 48-50.

* როგორც არაერთხელ მითქვამს, ლეონტი მროველისა და ვახუშტის თხზულებებში მოხსენიებულ „ხაზარებში“ შეიცნობიან სწორედ სკვითები.

ოვსეთად, შემოსახლებითა და დამონებითა მათითა მათგანვე... არამედ დუალეთიც განიყოფების ჯეჲ-ჯეჲად და ინოდების ჯეჲნი ესრეთ: კასრის ჯეჲად, ზრამაგად, ჟღელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად. ხოლო რომელნი დაშთნენ მეფეთა ოვსთა, სახელნი მათნი არიან ესენი: ჩიმი, თაგაური, ქურთაული, ვალაგირი, ფაიქომი, დიგორი და ბასიანი, და სახელნი ესენი ეწოდნენ ანუ დაბეჭთაგან, გარნა უმეტეს შემოსულთა ოსთაგან, რომელნი შემდგომად ჩინგიზ ყაენთა მოსლვისა, ბათო ყეენმან მოსრნა ოვსეთი და მოაოჴრნა, ხოლო ოვსნი შემოივლტოდნენ კავკასიანთა შინა, და ინოდნენ სახელითა მათითა ჯეჲობანი ესენი ესრეთ, ვითარცა აჩენს გუარნი მათნი, რამეთუ უწარჩინებულესნი გუარით არიან ოვსნი, და გუარნი ოვსთანი ესენი არიან: ბასიანი, ბადელიძე, ჩერქესიძე, თაგაური, ქურთაული, სიდამონი და ჭახილიძე. ხოლო შემდგომად მოოჴრებისა ოვსეთისა და შემოსლვისა მათისა კავკასიასა შინა, ინოდნენ: ოვსეთი ჩერქეზეთად ანუ ყაბარდად, და კავკასიასა შინა მყოფნი მათ შემოსულთაგან ოვსეთად, რამეთუ ანლა გუარიანთა მათ უწოდებენ ოსად, ხოლო სხუათა უგუაროთა – კუალად დუალადვე⁴; სხვაგან კი ვახუშტი შემდეგნაირად აყალიბებს აზრს „ოვსთა“ „კავკასიათა შინა“ შემოხიზვნის შესახებ: „...ხო მოსლვასა თათართასა ჩინგიზ ყაენთაგან, და უმეტეს ბათოსა, და ორხანისაგან მოისრნენ და მოოჴრდნენ ქალაქნი, და შენობანი მათნი, და მეფობა ოვსთა იქმნა მთავრობად, და შემოივლტოდნენ ოვსნი ამ კავკასიათა შა, და უმეტესად უდაბნო იქმნენ, ვა არს დღეს ჩერქეზი. ვუდ შუდ მოსლვისა ლანქეთმურისა და ალებისა კონსტანტინეპოლისა, ემძლავრნენ ოვსთა იქით თათარხანნი და აქეთ ლანქეთმურის ელნი მაჰმადიანნი, და შემოივლტოდნენ კავკასიასა შა, და დაიპყრეს კავკასთა ნათესავნი, რულ არიან დუალნი, და ოვსეთს მიერით ეწოდა ჩერქეზი, ანუ ყაბარდი, და ამისთვის განირყუნა და იქმნა მრავალ სამთავროდ...“⁵.

ამ შემთხვევაში სახეზე გვაქვს ამიერკავკასიური მოდგმის მოსახლეობის კავკასიის რეგიონში დამკვიდრებისა და იქ მიმდინარე რთული ეთნოისტორიული პროცესების შედეგად ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში მისი გვიანდელი ინკორპორაციის შესახებ საკმაოდ საინტერესო და სამეცნიერო თვალსაზრისით ანგარიშგასანევი თხრობა, რომელსაც უთუოდ პირველხარისხოვანი მიშენელობა ენიჭება საკვლევი საკითხის მართებული გაშუქებისათვის.

როგორც ვახუშტის თხზულებიდან ვგებულობთ: 1) ფარნავაზის გამეფების (ძვ. წ. IV ს. მიწურული) ეპოქაში დვალეთის ახლომდებარე თუ მომიჯნავე ხეობებს (ჩიმი, თაგაური, ქურთაული და სხვ.) „ოვსთა“ ეთნიკურ წინაპრებად შერაცხილი ხაზარები (ე. ი. სკვითები) ეუფლებიან; 2) XIII ს-დან აღნიშნულ ხეობებს თავს აფარებენ მონღოლთაგან დარბეულ-

⁴ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 632-634.

⁵ იქვე, გვ. 654-655.

შევიწროვებული ოსები, რომელნიც თანდათან ახდენენ ცენტრალური კავკასიონის ამ ახალი სამოსახლო რაიონების ეთნოკულტურულ აბსორბციას; 3) XV ს-ში თემურ-ლენგის შემოსევებით განადგურებული ოსები საბოლოოდ სტოვებენ ამიერკავკასიის გაუკაცრიელებულ დაბლობებს და მთლიანად ცენტრალური კავკასიონის ძნელად მისადგომ ხეობებში შემოხიზვნის კვალობაზე ახერხებენ დვალეთის ქვეყნის დაპყრობას და „კავკასთა ნათესავთა“ – დვალთა დამორჩილება-ასიმილაციას. მართალია, ამიერიდან ტერმინი „ოვსეთი“ ცენტრალური კავკასიონის სანახებში მდებარე დვალეთის ქვეყანაზეც ვრცელდება, მაგრამ სამაგიეროდ, ყაზარდოელთა ხელში გადასული ოსეთის ბარის რაიონები ჩერქეზად ან ყაზარდოდ სახელდებას განიცდის.

ამრიგად, ვახუშტი გვიხატავს მისი თანამედროვე ოსეთის („ანინდელი ოვსეთის“) ქვეყნის ისტორიულ-გეოგრაფიული და ეთნოგრაფიული ევოლუციის სურათს და თვალს გვიხელს ერთ დროს თითქმის მთლიანად იმიერკავკასიის ბარში ლოკალიზებული ოსეთის (resp. „უწინდელი ოვსეთის“) ტერიტორიიდან „კავკასიათა შინა“ ოსთა ორჯერადი შემოხიზვნისა და ადგილობრივი ავტოქთონი მოსახლეობის („კავკასიათა შინა მყოფთა“) დაპყრობა-დამორჩილებისა და შემდგომი ასიმილაციის ფაქტზე.

ობიექტურობა მოითხოვს ითქვას, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში ვახუშტის ზემოთგანხილული ცნობები არამართებულად არის შეფასებული. ასე, მაგალითად, ვ. გარმეკელი „აღწერის“ ავტორზე დაყრდნობით დაასკვნის, რომ ოსებმა განიცადეს ორი საშინელი დარბევა მონღოლთაგან: 1) XIII ს-ის 40-50-იან წლებში და 2) XIV ს. ბოლოს და XV ს. I ნახევარში, რის შედეგადაც უნდა ჩაითვალოს ოსთა მიგრაციის ორი ტალღა კავკასიონის ხეობების სიღრმეში და ოსთა ორგზის შელწევა-შესახლება დვალეთში და საბოლოო ანგარიშით, დვალთა საბოლოო დამორჩილება ოსების მიერ⁶.

ეს მტკიცება მხოლოდ ნაწილობრივ შეესაბამება სინამდვილეს, ვინაიდან ვახუშტის მიხედვით ადგილი ჰქონდა მონღოლთაგან ორგზის დარბეულ ოსთა ორი მიგრაციული ტალღის შელწევას ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში და არა მაინცდამაინც დვალეთში, სადაც დვალთა ასიმილაციის პროცესს ფართო გასაქანი ეძლევა მხოლოდ XV ს-იდან, ანუ ოსთა მიერ დვალეთში დაბუდების და დვალთა ტომის დაპყრობის ეპოქიდან.

გ. თოგოშვილს აშკარად შეცდომაში შეჰყავს მკითხველი, როცა წერს, რომ „ვახუშტი ბაგრატიონმა საქართველოში ოსთა გადმოსახლება დაუკავშირა მათ განადგურებას მონღოლთა მიერ ჩრდილო კავკასიის ველებზე“⁷.

სინამდვილეში ვახუშტი გარკვევით ლაპარაკობს მონღოლთაგან ჩრდილო კავკასიის ველებზე განადგურებულ ოსთა ჯერ ალაგირის, ქურ-

⁶ В. Н. Гамрекли, Двали и Двалетия в I-XV вв. н. э., Тб., 1961, с. 185.

⁷ გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინირი, 1958, გვ. 176.

თათის, თაგაურის, დიგორის და ბასიანის ხეობებში შემოხიზვნაზე, მერმე კი უკვე დვალეთში შეღწევაზე და დვალთა დაპყრობაზე. მას ერთი სიტყვაც კი არ აქვს ნათქვამი XIII-XV სს-ის მოვლენების გადმოცემისას საქართველოში ოსთა გადმოსახლებაზე. მართალია, დვალეთის ქვეყანა იმხანად საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა, მარამ გ. თოგომ-ვილი „საქართველოში“ აშკარად კავკასიონის მთავარი წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთებს გულისხმობს, მაშინ როდესაც ვახუშტი მოგვითხრობს იმიერკავკასიაში მიმდინარე ეთნოისტორიულ პროცესებზე.

ცხადია, ვახუშტიც ბოლომდე არ იცავს სიზუსტეს, როცა „ოვსეთად“ ცენტრალური კავკასიონის პირიქითი მაკროფერდობის ლამის ყველა ხეობის სახელდებას მაინცდამაინც XIII ს-ის შემდგომი ხანის მოვლენად თვლის. ფაქტია, რომ ნერილობითი წყაროების მკაფიო ჩვენებით, ალან-ოსები ცენტრალური კავკასიონის ზოგიერთ ხეობაში (მაგ. დიგორში, ბასიანში) XIII ს-ის წინარე ხანაში მკვიდრდებიან და იმიერკავკასიის ცალკეული მაღალმთიანი რეგიონი აღნიშნულ ნომინაციას უფრო ადრეც დაექვემდებარა, მაგრამ XVIII ს-ის გამოჩენილი სწავლული უთუოდ დასაბუთებულად მიუთითებს იმაზე, რომ ტოპონიმ „ოვსეთის“ დიფუზიას აღნიშნული ხეობების ერთი ნაწილის მიმართულებით XIII ს-ის II ნახევრიდან ჰქონდა ადგილი, ხოლო დვალეთში ოსთა დაშენებას და დვალთა ტომის ასიმილაციას – XV ს-დან.

მეტად მნიშვნელოვანია ის, რომ ვახუშტის ცნობები ცენტრალური კავკასიონის პირიქით ხეობებში ოსთა ორეტაპიანი მიგრაციის და აღნიშნული ხეობების (მათ შორის დვალეთის ხევების) გვიანდელი დაპყრობა-გადაოსების (ალანიზაციის) შესახებ სრულ მხარდაჭერას პოულობს ფოლკლორული, ეთნოგრაფიული, ონომასტიკური, ანთროპოლოგიური და ლინგვისტური მასალის მხრიდანაც, რომლის საგულდაგულო ანალიზის წყალობით საკმაოდ ნათელი წარმოდგენა გვექმნება ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთებზე ოსთა გვიანდელი დაბუდების, ადგილობრივ მოსახლეობასთან დაპირისპირების, საკვლევ რეგიონში მოსახლეობის შეცვლის (ეთნიკური სუბსტიტუციის) და დვალთა ირანიზაციის პროცესზე.

ნათქვამის ილუსტრირება კი უპრიანია დავიწყოთ ნუხალის საყდარზე დაწერილი შემდეგი ქართული ლექსით:

„ჩვენ ვიყავით ცხრანი ძმანი, ჩარჯონიძე, ჭახილანი:
ოს-ბალათარ, დავით-სოსლან, ოთხ-სამეფოდ მებრძოლანი,
ფიდაროს, ჯადაროს, საყურ და გიორგი, მტერთა
რისხვით შემხედვარნი,
ჩვენი ძმანი სამნი ბერნი, – ისაკ, რომანოზ და ბასილ – იქმნენ
ქრისტეს კარგი ყმანი.

ჩვენ გვიჭირავს მიმავალთა-მომავალთა, ოთხის კუთხის
ვინრო გზანი,
კასარაზედ სიმაგრე მაქვს და საბაჟო, აქ... მიჭირავს
ჭიდის კარი,

საიქიოს მოიმედე, სააქაოს კარგა მდგარი.

ოქროსა და ვერცხლის მინა ამდონი მაქვს, ვითა წყალი.

კავკასიონი დავიპყარ, ოთხს სამეფოს გაუმკლავდი,

ქართველს ბატონს დაჲ მოვსტაცე, არ დავაგდე ჩემი გვარი;

მამწვდა ფიცით, მილალატა, მან დაიდვა ჩემი ბრალი:

ბალათარ წყალსა მიეცა, აღიწოცა ოსთა ჯარი.

ვინცა ეს ლექსი იხილოთ, მცირედ ბრძანეთ შენდობანი⁸.

როგორც ვხედავთ, ლექსის ავტორი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის დაცვის გარეშე ცდილობს სხარტად წარმოაჩინოს ოსეთის ისტორიის საგულისხმო მომენტები და პატივი მიაგოს ქვეყნის პოლიტიკური ევოლუციის ყველაზე თვალსაჩინო პერსონალიებს, რომელნიც მას სიმბოლურად „ძმებად“ ჰყავს გამოყვანილი. საკმაოდ მდარე ღირებულების მიუხედავად დამონმებული ლექსი ჩვენთვის იმ მხრივ მაინც არის ფასეული, რომ მასში ხაზგასმულია ოსთა მიერ ცენტრალური კავკასიონის დაპყრობისა და დვალეთში გაბატონების ფაქტი, რაც თავის მხრივ ანაზღად გვახსენებს ვახუშტის თხზულების იმ ადგილებს, სადაც ასევე ლაპარაკია ოსთა მიერ ცენტრალური კავკასიონის ხეობების „დამონებაზე“ („ინოდნენ ჴევნი იგინი ოვსეთად, შემოსახლებითა და დამონებითა მათითა მათგანვე“) და ოსთა მიერ დვალთა „დაპყრობაზე“ („... დაიპყრნეს კავკასთა ნათესავნი, რულ არიან დუალნი“).

ის, რომ ისტორიული დვალეთის ზოგიერთი მეზობელი ხეობა ოსებამდე ვაინახებით იყო დასახლებული, მტკიცდება მთელი რიგი ეთნოგრაფიული ფაქტებით. ასე, ინგუშეთში XX ს-ის დამდეგამდე დაცული ყოფილა გადმოცემა იმის შესახებ, რომ მათ პირველსამშობლოს სანიბას ხეობა (– თაგაურის თემი) წარმოადგენდა⁹. არსებობს აგრეთვე ოსური თქმულება იმაზე, რომ ინგუშები ოდესღაც ცხოვრობდნენ ქურთათისა და თაგაურის ხეობებში, მაგრამ ლეგენდარული ბელადების თაგასა და ქურთას წინამძღოლობით და ყაბარდოელების დახმარებით ოსებმა შეუპოვარი ბრძოლით შეძლეს ინგუშების აქედან განდევნა, რომელთაც ჯერ სანიბას ხეობისაკენ, ხოლო შემდეგ კი ჩიმის გავლით, კიდეც უფრო აღმოსავლეთით, თერგის მარჯვენა ნაპირზე გადაინაცვლეს¹⁰. ვ. კობიჩევის აზ-

⁸ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, წ. II, 1897, გვ. 178-179.

⁹ Б. Далгат. Страничка из Северокавказского богатырского эпоса, «Этнографическое обозрение», 1901, №1, с. 37, 39.

¹⁰ Л. П. Семенов, Археологические и этнографические разыскания в Ингушетии в 1925-1932 годах, Грозный, 1963, с. 26-27.

რით, თანამედროვე ოსეთის (ე. წ. „ჩრდილოეთ ოსეთის“) აღმოსავლეთი ნაწილის ირანიზაციის დრო განისაზღვრება გადმოცემაში ყაბარდოელთა ხსენების წყალობით (თაგა და ქურთა ინგუშებთან ბრძოლაში ხომ ყაბარდოელებს იშველიებენ). ყაბარდოელები კი მთისწინა ველებს ითვისებენ XIV ს-ში, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ოსების შეტევას ინგუშებზე შეიძლება ადგილი ჰქონოდა არა უადრეს XIV ს-ისა და არა უგვიანეს XVIII ს-ისა, როცა ინგუშები ჯერ კიდევ ინარჩუნებდნენ მიწებს დარიალის ხეობის სიახლოვეს. ეს პირდაპირ მტკიცდება ი. კლაპროთის იმ ცნობით, რომ ოსები, მცხოვრებნი სს. ლარსში, ჩიმსა და ბალთაში. ადრე ბეგარას უზდიდნენ ინგუშებს, მათ მიერ დაკავებული მიწებით სარგებლობისათვის, სანამ ისე არ გაძლიერდნენ, რომ არა მარტო განდევნეს ისინი თერგის იქით, არამედ დაეპატრონენ მდ. არმხის ქვემო დინებას¹¹. ამასთან, თავად ოსების გადმოცემით, მათი წინაპრები, მცხოვრებნი ქურთათის, თაგაურის ხეობებში და დიგორის ხეობის ერთ-ერთ მონაკვეთში, ოდესღაც გამოვიდნენ ალაგირის ხეობიდან¹². ლ. სემიონოვის დასკვნებით, მანსუროვების კოშკი სოფ. დარგავსში (თაგაურის თემი) თავისი მონაცემებით მოგვავაგონებს ინგუშთა სოფ. ცოორის კოშკებს. ავტორის მიერ 1924 წელს სოფ. დარგავსში ჩანერილი ერთი ოსური გადმოცემით, აღნიშნული კოშკი აგებული იქნა ინგუში ხელოსნის მიერ. მკვლევრის ცნობით, ოსურ სოფ. სანიბაში ზოგიერთ მიწისზედა აკლდამას ადგილობრივი მცხოვრებნი უწოდებენ „ინგუშურს“¹³. ვ. პუფაფის მიერ შეკრებილი მასალის მიხედვით, იმავე ქურთათის ხეობაში ოსებამდე ცხოვრობდა ბურდურთას სახელწოდებით ცნობილი ტომი, რომელსაც ავტორი ერთ-ერთ ირანულენოვან ტომად თვლის¹⁴, თუმცა ვ. კობიჩევი ტერმინ „ბურდურთა“-ში ჩაჩნების აღმნიშვნელი ხუნძური (ავარული) ეგზოთენონიმის „нуртисль“-ის შეცნობის შესაძლებლობაზეც მიგვანიშნებს¹⁵. XI. ს-ის ერთ-ერთ საგაზეთო პუბლიკაციაში საგანგებოდ არის მითითებული, რომ „На тагауро-Куртатинском участке встречаются, кое-где каменные, пирамидальные памятники вышиною и шириною в два-три аршина, сложенные из толстых, тесаных плит. Народное предание говорит, что памятники эти были в таком же старом, почернелом виде еще до появления здесь куртатинцев и тагаурцев“¹⁶.

ერთი სიტყვით, ეთნიკურ-გეოგრაფიული ინფორმაციის შემცველი ინგუშური თუ ოსური თქმულებები და მატერიალური კულტურის ძეგლე-

¹¹ В. П. Кобычев, Расселение Чеченцев и ингушей в свете этногенетических преданий и памятников их материнской культуры, Сб., «Этническая история и фольклор», М., 1977, с. 176.

¹² Л. П. Семенов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 28.

¹³ В. Пфаф, Путешествие по Северной Осетии, «Сборник сведений о Кавказе», вып. 1, Тифлис, 1871, с. 160.

¹⁴ В. П. Кобычев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 175.

¹⁵ «ППКОО», кн. IV, Цхинвал, 1989, с. 20.

ბი ცალსახად მეტყველებენ იმ თვალსაზრისის სასარგებლოდ, რომ XV ს-ის წინარე ხანაში ქურთათისა და თაგაურის ხეობები ვაინახების (სახელდობრ ინგუშების) სამოსახლო არეალს წარმოადგენდა, სადაც ოსური მოსახლეობა ფეხს იკიდებს XIV ს-ში და ხსენებული ხეობების ირანიზაციის პროცესსაც ამ ხანიდან ეყრება საფუძველი*.

მამასადამე, დვალეთის მეზობელი ხეობებისკენ ოსთა მასობრივი მიგრაციის ვახუშტის მიერ ნაჩვენები თარიღიც სრულ თანხმობაშია ეთნოგრაფიულ მასალებთან, რომელთა მიხედვითაც ოსები თავად აწინდელი ოსეთის მიწა-წყალზეც მოგვიანებით დამკვიდრებულ ხალხად წარმოჩნდებიან. ამასთან, ვაინახები (კერძოდ, ინგუშები) გვევლინებიან ქურთათისა და თაგაურის ხეობების იმ ოსებამდელ მოსახლეებად (ეთნოსუბსტრატად), რომელსაც ვახუშტი „კავკასიათა შინა მყოფებად“ წარმოაჩენს და ოსთა მიერ „კავკასთა ნათესავეებად“ შერაცხილ დვალთა დაპყრობის ფაქტის გამომზეურებით მათი ერთი ნაწილის ვინაობასაც აკონკრეტებს.

ვახუშტის ცნობებისა და ეთნოგრაფიული მონაცემების ესოდენ უზადო შეჯერება-შეთავსება კი თავისთავად უფრო მეტი ნდობით განგვაწყობს „აღწერის“ ავტორის იმ მტკიცებისადმიც, რომ დვალეთში ოსთა შეჭრას და დვალთა ასიმილაციას XV ს-ის II ნახევრიდან ჰქონდა ადგილი, მით უმეტეს, რომ ისტორიკოსის ამ ცნობასაც ზურგს უმაგრებს თავად ოსი ავტორების მიერ შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალა.

მაგრამ სანამ უშუალოდ დვალეთში ოსთა ინფილტრაციის საკითხს შევხებოდეთ, უპრიანია მოკლედ შევნიშნოთ, რომ ოსური ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში შემოხიზნულ ოს ლტოლვილთა პირველი ნაკადის ყველაზე აქტიურმა კონტინგენტმა, ეტყობა, ალაგირის ხეობაში მოიყარა თავი. სწორედ ალაგირი იქცა იმ უმთავრეს ისტორიულ-გეოგრაფიულ პლაცდარმად, საიდანაც ოსებმა ჯერ ქურთათის და თაგაურის ხეობებში, უფრო მოგვიანებით კი დვალეთის სანახებშიც შეაღწიეს.

საინტერესოა, რომ ოსი სწავლულების აზრითაც XIII ს-ის შუა პერიოდიდან სწორედ ცენტრალური კავკასიონის პირიქითი ხეობები იქცევა ოსი ხალხის ძირითად სამოსახლო არეალად და მისი შემდგომი ისტორიული განვითარებაც აღნიშნულ ტერიტორიას უკავშირდება.

ამასთან, არქეოლოგიურ მასალაზე (უპირატესად კი ალანური ყოფისათვის დამახასიათებელ ე. წ. კატაკომბური სამარხების მონაცემებზე)

* საინტერესოა, რომ თავად ოსი სწავლულებიც აღიარებენ, რომ ქურთათის ხეობაში ალან-ოსთა მძლავრი მიგრაციული ტალღა აღწევს XIII ს-ის შუა პერიოდ-დან, ხოლო თაგაურის თემის ტერიტორიის გარკვეულ ნაწილზე (კერძოდ და-რგავის ქვაბულსა და მის მიმდებარე რაიონებში) ალან-ოსების დასახლება უნდა მომხდარიყო XIII-XIV სს-ში (История Северо-Осетинской АССР, т. I, Орджоникидзе, 1987, сс. 142-143).

დაყრდნობით მათ გამოაქვთ ის დასკვნაც, რომ თანამედროვე ოსეთის ხუთი უმთავრესი თემიდან (თაგაური, ქურთათი, ალაგირი, თუალგომი, დიგორი) ყველაზე ადრე უნდა ჩამოყალიბებულიყო დიგორი, სადაც ალანურმა ელემენტებმა XIII ს-ის წინარე ხანაშიც ყველაზე უფრო ღრმად შეაღწიეს. ალაგირის თემის ფორმირება უნდა მომხდარიყო XIV ს-ის დამდეგისათვის, ქურთათის თემისა – XIV-XV სს-ში, თაგაურის თემისა – XIII-XIV სს-ში¹⁶, ხოლო რაც შეეხება თუალგომს (ბუდე დვალეთს), აქ მიმდინარე ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პროცესი მათთვის ბოლომდე ნათელი არ არის. მკვლევართა ალიარებით: „Менее ясным остается историко-этнографический процесс на территории Туалгома. Катакомбные могильники здесь неизвестны, и не исключено, что местная этническая группа дальше сохранила свою самостоятельность, будучи изолированной в высокогорье. Она могла подвергнуться ассимиляции со стороны алан несколько позже, в XIV-XV веках“¹⁷.

როგორც ვხედავთ, ოსი სწავლულები, არქეოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით, თითქმის იმასვე იმეორებენ, რასაც თავის დროზე ამტკიცებდა ვახუშტი ბაგრატიონი. მათ შორის განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ ვახუშტი ოსთა მიერ დვალეთის დაპყრობისა და მათი ასიმილაციის დაწყების დროდ XV ს-ის II ნახევარს მიიჩნევს, ხოლო ოსი მკვლევარნი დვალეთის ალანიზაციის თარიღად XIV-XV სს-ს ასახელებენ. ამასთან, ვახუშტისაგან განსხვავებით, ისინი სახელდებით არ მოიხსენიებენ ირანიზაციის უმთავრეს სამიზნეს – დვალთა ტომს და კმაყოფილდებიან ბუნდოვანი მითითებით ალანთა მიერ „ადგილობრივი ეთნიკური ჯგუფის“ ასიმილაციის შესახებ.

ოსური ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით დვალეთის ხეობებში ოსთა შემოსახლება იწყება XVI ს-ის დამდეგიდან. ამასთან, დვალეთის სანახები ძირითადად ივსება ალაგირის თემიდან გამოსული ოსი მიგრანტებით, თუმცა დვალეთის პირველმოსახლე – ყაბარდოული წარმომავლობის ხეთაგი ნარის ქვაბულში აღწევს არა ალაგირის ხეობიდან, არამედ ქურთათის თემიდან.

კ. ხეთაგუროვის მტკიცებით, ხეთაგი ყუბანისპირეთიდან გადმოსახლდა. ის იყო ყაბარდოელი მთავრის ინალის უმცროსი ვაჟი, რომელიც ცხოვრობდა ყუბანის შემდინარე დიდ ზელენჩუკზე. მან მიიღო ქრისტიანობა და ამისათვის ძმებისაგან დევნილი დამკვიდრდა ქურთათის ხეობაში, აქედან კი მან შემოაღწია დვალეთის ტერიტორიაზე, ნარის ქვაბულში. გადმოცემით, ხეთაგის დვალეთში შემოღწევა ქურთათის უღელტეხილით განაპირობა იმან, რომ ალაგირის მხრიდან დვალეთისკენ მომავალი გზა

¹⁶ История Северо-Осетинской АССР, т. 1, с. 140-143.

¹⁷ იქვე, გვ. 142.

კასრის ხეზე ხეთაგს უფრო მეტ ბუნებრივ და ხელოვნურ დაბრკოლებას უქმნიდა. დვალეთში ხეთაგი მიიღო და თავისი სახლეულობით შეიკედლა ძლიერმა და მდიდარმა ბიგულათას (ბიგულაელების) გვარმა, რომელმაც ამანათად მოსულს აჩუქა მინა არდონის ხეობის სათავეში. აქ დასახლებულმა ხეთაგმა თავის ახალ სამოსახლოში საცხოვრებლად მიიწვია თავისი თანამოგვარეები და ასე დაიწყო ნარის ქვაბულის შევსება ხალხით. კ. ხეთაგუროვი ითვლის ხეთაგის შთამომავალთა ათ თაობას (1. ხეთაგი, 2. გიორგი, 3. მამი, 4. გოცი, 5. ზიდა (სიდა), 6. ამრან, 7. ასსა, ელიზბარი, 9. ლევანი, 10. კოსტა)¹⁸. თაობათა ცვლის ქრონოლოგიური ნორმატივის (საშუალოდ 25 წელი) გათვალისწინებით გამოდის, რომ ხეთაგი დვალეთში დასახლებულა სადღაც XVI ს-ში¹⁹.

ოსური ეთნოგრაფიული მასალის შუქზე ნათლად იკვეთება დვალეთის ტერიტორიაზე XVI ს-დან დამკვიდრებულ ოს მოახალშენეთა და დამხედური მკვიდრი მოსახლეობის ფენები. მოსულთა ფენას ავსებენ: 1) ყაბარდოელი ხეთაგის შთამომავლები (ხეთაგუროვები), რომელნიც დაფუძნდნენ ნარის ქვაბულში; 2) ალაგირელი ხურუმის შთამომავლები (ხურუმოვები, გაზაევი, ხოსონოვები, მარგიევი, ხელაევი, ილიაევი), რომელთაც ძალით დაისაკუთრეს მდ. ცმიდონის ხეობა; 3) თუას ჩამომავლები (თუაევი) – დამკვიდრებულნი მამისონის ხეობაში; 4) ალაგირელი მამითის შთამომავლები (მამითოევი, ყაითმაზოევი, თეკაევი, სიკოევი, აბოევი, კუძაგოევი), რომელთაც დაასახლეს სოფ. ზემო ზრამაგი; 5) ს. მიზურიდან მოსული კუჩიევი და, როგორც ჩანს, ალაგირული წარმოშობის ბოცოევი, იკოევი, ბაგიევი, თედეევი, რომელნიც დამკვიდრდნენ ს. თიბში; 6) ალაგირიდან მოსული ბირაგოევი, ხოზოევი, თაუგაევი, კოზაევი, რომელთაც დაიჭირეს ზროგოს ხეობის სოფლები; 7) ალაგირიდან მოსული კალოევი და ქურთათიდან მოსული თომაევი და აბაევი, რომელნიც ასახლბენ ზახის ხეობას, ხოლო რაც შეეხება დამხედურთა ფენას, მას განეკუთვნებიან შემდეგი ნათესაური ჯგუფები: ბიგულაევი (ს. თობორზა), ბითაროევი, საზარდოევი და გალოევი (ზახის ხეობა)²⁰.

როგორც წარმოდგენილი სიიდან ჩანს, დვალეთის ტერიტორიაზე XVI ს-დან მკვიდრებიან უმთავრესად ალაგირის ხეობიდან გადმოსახლებული ოსები და შედარებით მცირე რაოდენობით ქურთათის თემიდან მიგრირებული ოსები, რომელთაც ახალ სამოსახლოში ხვდებოდათ თავისი შესაძლო დვალური წარმომავლობით ჩვენთვის საინტერესო ნათესაური

¹⁸ К. Л. Хетагуров, Особа, «ИПКОО», кн. IV, изд. Л. И. Чибирова, Цхинвал, 1989, с.с. 23, 129; შენიშვნა: ვერსია ხეთაგის ალაგირის ხეობიდან დვალეთში შემოსახლების შესახებაც (იქვე, გვ. 23).

¹⁹ Б. А. Калоев, Осетины, М., 1971, с. 56.

²⁰ Б. А. Калоев, დასახ. ნაშრომი, გვ. 54-58.

ერთეულები ბიგულაეების, ბითაროვების, საზარდთოვებისა და გალოე-
ვების სახით.

საფიქრებელია, რომ დვალეთში დამკვიდრებულ ოს მოახალშენეთა
და მკვიდრი მოსახლეობის თანაცხოვრების საწყის ეტაპზე თავი იჩინა
სერიოზულმა წინააღმდეგობამ, რაც უწინარეს ყოვლისა ადგილ-მამული-
სათვის ცილობის ფორმას ატარებდა. თქმულის საილუსტრაციოდ კი გა-
მოდგება თუნდაც ალაგირის ს. არხონიდან გამოსული ხურუმის მიერ ბი-
გულაეების კუთვნილი ცმიდონის ხეობის ძალით მისაკუთრების და ამ
ნიადაგზე ხურუმოვებსა და ბიგულაეებს შორის მიმდინარე ის მრავალწ-
ლოვანი ბრძოლის ერთი კონკრეტული მაგალიცით, რომელმაც ხალხში
ბიგულაეების და ხურუმოვების ომის სახელწოდება მიიღო²¹. ალბათ
არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ ეს მძაფრი საადგილმამულო ურთიერ-
თბრძოლა საბოლოო ანგარიშით ოს მოახალშენეთა გამარჯვებით დას-
რულდა და დვალთა „დაპყრობაშიც“ პირველ რიგში, სწორედ მათი მა-
მაპაპისეული მიწა-წყლის ოსთაგან მიტაცება არის საგულისხმებელი.
მართალია, ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბული იმხანად ადმინისტრაციულად
საქართველოში შემოდიოდა, მაგრამ ქართული სახელმწიფოს მთლიანო-
ბის მოშლის შედეგად, ქართულმა ოფიციალურმა ხელისუფლებამ პოლი-
ტიკური პარტიაციის ავბედით პირობებში, ფაქტობრივად ხელიდან გაუშ-
ვა თავის ძირძველ მონაპირე კუთხეში მიმდინარე რთული ეთნოკულტუ-
რული და ეთნოსოციალური პროცესების ხისტი გაკონტროლების სადა-
ვეები და აღნიშნული პროცესები თვითდინებაზე მიუშვა. სწორედ ამით
ისარგებლეს ოსებმა და შეძლეს დვალეთის თანდათანობითი ეთნოკულ-
ტურული აბსორბცია.

მეტად ნიშანდობლივია, რომ ზ. გაგლოითის ეთნოგრაფიული მასა-
ლით ხურუმოვები და ბიგულაეები ერთმანეთის მოძმე-მონათესავე გვა-
რებად წარმოჩნდებიან²², მაშინ როდესაც ბ. კალოევის მიხედვით ისინი
ერთმანეთთან დაპირისპირებული ნათესაური კოლექტივებია, რომელ-
თაგან პირველნი „მოსულთა“ ფენას განასახიერებენ (ისინი ალაგირიდან
არიან დვალეთში გადმოსახლებულნი), ხოლო მეორენი „მკვიდრთა“ ფე-
ნას (ისინი დვალეთის ძირძველი მკვიდრნია). როგორც ამ ორი დიამეტრა-
ლურად განსხვავებული ეთნოგრაფიული ვერსიის შეჯერება გვაფიქრე-
ბინებს, კონკრეტულ შემთხვევაში ჩვენ სახეზე უნდა გვქონდეს მოსული
და მკვიდრი მოსახლეობის ურთიერთშერწყმის სანიშნუშო ფაქტი, როდე-
საც მოსულნი (ეთნოსუპერსტრატები) ახერხებენ მკვიდრ მოსახლეობაზე
(ეთნოსუბსტრატზე) სოციალურ გაბატონებას და ახდენენ მის ასიმილა-
ციას, რის შემდეგაც მათ შორის ოდინდელ ეთნიკურ ზღვარს ეთნოგრა-
ფიული ან სოციალური ზღვარი ენაცვლება. ჩვენი ვარაუდით, სწორედ ამ

²¹ Б. А. Калоев, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 54.

²² З. Д. Гаглойти, *Очерки по этнографии осетин*, I, Тб., 1974, с 139.

მოვლენაზე დაკვივრების შედეგად განმარტავს ვახუშტი, რომ „ანცა გუარიანთა მათ უწოდებენ ოსად, ხოლო სხუათა უგუაროთა – კუალად დუალადვეო“²³, ან კიდევ: „ხოლო ესე ოვსი განიყოფების ესოდენ გუარად: სადამონად, ჭახილიძედ, თაგაურად, ქურთაულად, ბადელიძედ, ჩერქესიძედ, ბასიანად, და არიანცა ესენი უწარჩინებულესნი სხუათა ზედა... არამედ დუალნი უმდაბლესნი არიან გუარიითაო“²⁴.

სამართლიანობა მოითხოვს ითქვას, რომ ოს მოახალშენეებს დევალთა დაპყრობა-დამორჩილების ამოცანა მნიშვნელოვანწილად გაუმარტივა იმ გარემოებამაც, რომ დევალეთში ოსთა მასობრივი შემოხიზვნის პერიოდში აღნიშნულ კუთხეში მკვიდრი მოსახლეობა საგრძნობლად იყო შეთხელებული, რაც ნარა-მამისონ-ზახის ქვაბულის მომიჯნავე ხეობებში დევალთა ინტენსიური მიგრაციით აიხსნება.

როგორც ნაშრომის შესავალშივე აღინიშნა, დევალეთი ცენტრალური კავკასიონის სანახებში მდებარეობა და ორი ათასწლეულის მანძილზე აღმოსავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს მონაპირე მთის კუთხეს წარმოადგენდა. ნ. ბერძენიშვილის თქმით „საქართველოს თითოეული „ქვეყნის“ თავგადასავალი ჩვენი მეცნიერული კვლევის საგნად უნდა გავიხადოთ, საქართველოს ისტორიაში თითოეული „ქვეყნის“ ისტორიული მნიშვნელობა უნდა წარმოვაჩინოთ (ესა თუ ის ისტორიულ-გეოგრაფიული „ქვეყანა“ გარკვეულს დროსა და ვითარებაში ჩნდება, სახეს იცვლის დროსა და ვითარების შესაბამისად, იზრდება, მცირდება თუ მოიშლება)“²⁵.

ამ თვალსაზრისით დევალეთის შესწავლა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს, ვინაიდან აღნიშნული „ქვეყნის“ ხანგრძლივი ისტორიულ-გეოგრაფიული ევოლუცია თანაზომიერად არის შენივთებული როგორც გარკვეული დროისა და ვითარების შესაბამისი ზრდა-განვითარების, ისე თანდათანობითი შემცირებისა და ტერიტორიული მთლიანობის მოშლის ქრონოლოგიური მონაკვეთებით, ხოლო საკუთრივ დევალთა ტომის ისტორიული თავგადასავალი უთუოდ გამოდგება ცენტრალური კავკასიონისათვის დამახასიათებელი რთული ეთნოკულტურული პროცესების ერთ-ერთ შთამბეჭდავ ილუსტრაციად.

როგორც წერილობითი და ეთნოგრაფიული მასალების შეჯერების საფუძველზე ზემოთაც ითქვა, დევალეთი ერთ დროს მთლიანად იმიერკავკასიაში ლოკალიზდებოდა, მოიცავდა რა მდ. არდონის (თერგის მარცხენა შენაკადის) ხეობის სათავეებს. ვახუშტი ბაგრატიონის განმარტებით, „დუალეთი“ თავდაპირველად შეერქვა მდ. თერგის დასავლეთით,

²³ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 634.

²⁴ იქვე, გვ. 640.

²⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1990, გვ. 345.

„კავკასიის მთასა შინა“ წარმოქმნილ იმ ქვეყანას, რომელიც „...განიყოფე-
ბის ჴევ-ჴევად და იწოდების ჴევნი ესრეთ: კასრის ჴევად, ზრამაგად, ჟლე-
ლედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად“²⁶. ამჟამად აღნიშნული ტერიტორია
(ფართობი 500 კმ²) ე. წ. ჩრდილოეთ ოსეთ-ალანეთის საზღვრებში არის
მოქცეული და თანამედროვე ოსებთან თუალგომის (Тыалгом) ან თუალ-
თას (Тыалтх) სახელწოდებით არის ცნობილი. ის აწინდელი ოსეთის ერთ-
ერთ უმთავრეს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეს წარმოადგენს (დიგო-
რის, ალაგირის, ქურთათისა და თაგაურის გვერდით), რომელიც 11 ხევი-
საგან (1. ზაყაქომ, 2. ჯინათქომ, 3. ზურგქომ, 4. უარნექომ, 5. ნარქომ, 6.
თვალლაგქომ, 7. გურკუმთიქომ, 8. ცმიაგქომ, 9. მამისონქომ, 10. ადაი-
ქომ, 11. კასარაქომ) და 100-ზე მეტი სოფლის თუ ნასოფლარისგან შედ-
გება. ნარ-მამისონ-ზახის ქვაბულს (აწინდელ თუალგომ-თუალთას) ჩვენ
პირობითად ბუდე დვალეთიც ვუნოდეთ, ვინაიდან არდონის ხეობის სა-
თავეებში გაჩენილი დვალეთის ქვეყნისათვის ისტორიულ-გეოგრაფიული
განვითარების პროცესში ნამდვილად არ ყოფილა უცხო, როდესაც საგრძ-
ნობი გაფართოების, კერძოდ, დიდი ლიახვისა და თერგის ხეობათა მალაღმ-
თიან მონაკვეთებზე განვრცობის, ისე თანდათანობითი დავინროებისა და
სამ ურთიერთმომიჯნავე ტერიტორიულ ერთეულად (1. დვალეთ-თუალგო-
მად; 2. თრუსოდ და 3 მალრან-დვალეთად) დანაწევრების ტენდენცია.

მართალია, ცალკეული მკვლევარნი ხელალებით უგულისვებლყო-
ფენ დვალეთის ქვეყნის ოდინდელი ტერიტორიული ზრდა-გაფართოების
ყოვლად უტყუარ ფაქტს და ვერ მალავენ თავის გაღიზიანებას მაორიენ-
ტირებელი ტერმინის ბუდე დვალეთის სამეცნიერო მიმოქცევაში შემო-
ტანის გამო, მაგრამ დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების
თვითნებური გაშუქების აღნიშნული ცდები, საკმაოდ იოლად ბათილდება²⁷.

²⁶ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 633.

²⁷ ის აბსურდული თვალსაზრისი, თითქოს დვალეთის ქვეყანა საუკუნეების მან-
ძილზე მარტოოდენ არდონის ხეობაში ლოკალიზდებოდა და იგი არასოდეს არ
მოიცავდა თერგისა და ლიახვის ხეობების სათავეებს, ყველაზე დიდი გულმოდ-
გინებით და, არაიშვიათად, ჭკუადამჯდარი მეცნიერისათვის შეუფერებელი
უტიფრობით რ. თოფჩიშვილის ერთ-ერთ მონოგრაფიაში (რ. თოფჩიშვილი, სა-
ქართველოში ოსთა ჩამოსახლებისა და შიდა ქართლის ეთნოისტორიის საკი-
თხები, თბ., 1997) იწერება. ავტორის აკვიატებული მტკიცებით, დვალეთის
ქვეყანას არ შეიძლება მივაკუთვნოთ თვით მალრან-დვალეთიც კი, ანუ ის მზა-
რე, რომლის სახელწოდებას მკვლევარნი (მათ შორის რ. თოფჩიშვილის სრული
ნდობით აღჭურვილი სწავლული ჯ. გვასალია) ცალკერძ შიფრავენ, როგორც
„ტყიან დვალეთს“. ამდენად, რ. თოფჩიშვილის უსუსური მსჯელობით ძალაუ-
ნებურად ისე გამოდის, რომ „ტყიანი დვალეთი“ არ წარმოადგენს დვალეთის
ნაწილს, ხოლო ტყის საფარს მოკლებული ნარ-მამისონ-ზახის ქვაბული უთუ-
ოდ დვალეთია (sic). რა დავარქვათ ამნაირ „ნასიბრძნეს“, თუ არა ინფანტილუ-
რი მკითხველის დაბნევაზე გათვლილი ალოგიზმის ქრესტიანთიული ნიშუში?
ცხადია, თოფჩიშვილისეული კაზუისტიკის ამ და სხვა მაგალითებს თანმიმდევ-
რული გამომზეურება და კრიტიკული შეფასება მოელის, რაც სპეციალურ ნამ-
რომში გვაქვს დაგეგმილი. იმედია, ამის შემდეგ მაინც დაესმება საბოლოო

ცხადია, დვალეთის ქვეყნის იშვიათ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ელასტიკურობას თავისი ლოგიკური ახსნა მოეძებნება და მას პირველ რიგში დვალთა ტომის გამორჩეულ მიგრაციულ აქტიურობას უნდა ვუმაღლოდეთ.

საქმე ისაა, რომ ჯერ კიდეთ ძვ. წ. IV ს-ის მინურულიდან ქართლის (იბერიის) სამეფოს შემადგენელ ნაწილად ქცეული და თავდაპირველად მთლიანად არდონის ხეობაში მდებარე დვალეთის ქვეყანა იმთავითვე მჭიდროდ აღმოჩნდა ინტეგრირებული აღმოსავლეთ საქართველოს მიწა-წყალთან. ამასთან, კავკასიონის მთავარ წყალგამყოფსა და გვერდით ქედებს შორის მოქცეულ და ყოველი მხრიდან მთებით გარშემოზღუდულ ნარ-მამისონ-ზახის ქვაბულს (ანუ იმ ტერიტორიას, რომელსაც ჩვენ ბუდე დვალეთს ვუნოდებთ) იმიერკავკასიის ქვეყნებთან ფაქტობრივად ორი ხეირიანი გასასვლელ-გადასასვლელი აკავშირებდა კასრის კარად ნოდებული კლდეკარისა და ქურთათის ხეობაში გადამყვანი ხილაკის უღელტეხილის სახით, მაშინ, როდესაც თერგის, დიდი ლიახვისა და რიონის ხეობებთან მას 11 ზეკარი აერთებდა.

გზა-გადასასვლელებისა და მრავალრიცხოვანი ტოპონიმიური შეხვედრების მიუხედავად გამოვლენის შედეგად, რაც მოცემულია ნაშრომის VII თავში, თვალნათლივ გამოჩნდა, რომ ბუდე დვალეთიდან დვალთა ფართომასშტაბიანი მიგრაცია მიმდინარეობდა სამი უმთავრესი მიმართულებით, რამაც გამოიწვია დვალური მოსახლეობის საგრძნობი შემცირება ბუდე დვალეთის ტერიტორიაზე. და როდესაც იქ ოსებმა იწყეს შემოსახლება, დემოგრაფიული ბალანსი იმთავითვე უცხოტომელების სასარგებლოდ იქნა დარღვეული, რამაც, საბოლოო ანგარიშით, გადამწყვეტი როლი შეასრულა რიცხოვნობის უმცირესობაში აღმოჩენილ დვალთა ირანიზაციის პროცესის დაჩქარების საქმეში.

ვახუშტის თხზულებაში დაცული ცნობების მიხედვით XVIII ს-ის დასაწყისისათვის უკვე ოსურ ენაზე მოუბარი დვალეები („ენა აქუთ ძუელი, დუალური, და ან უზნობენ ოსურსა საკუთრად“²⁷) მართალია, მაინც განირჩეოდნენ ოსებისაგან მთელი რიგი ნიშნებით, უფრორე სარწმუნოებრივად („სარწმუნოებით არიან ძუელად ქრისტიანენი... და უფროს დუალნი... ხოლო თავაურნი, ქურთაულნი, ვალაგირი, ფაიქომი, დიგორელნი და ბასიანელნი, რომელთა თავნი და წარჩინებულნი მათნი არიან მაჰმადიანნი, და დაბალნი გლეხნი ქრისტიანენი, გარნა უმეცარნი ორივეს სჯული-

წერტილი დვალეთის ისტორიული გეოგრაფიისა და დვალთა ეთნიკური ვინაობის საკითხების ზერელე შესწავლის ერთობ არასახარბიელო პრაქტიკას.

რედაქტორის შენიშვნა: ავტორმა დააპირება შეასრულა (იხ. ვახტანგ ითონიშვილი, დვალეთის ისტორიის საკითხები მრუდე სარკეში (როლანდ თოფჩიშვილის სუროგატის გამო), თბ., 2002.

²⁷ ვახუშტი, „აღწერა“, გვ. 639.

სანი²⁸), სოციალურად („უწყიან გუარნი და უნარჩინებულესნი გუარითა არიან ოვსნი... არამედ დუალნი უმდაბლესნი არიან გუარითა“) და ეთნიკური სახელდების მხრივაც („... ანცა გუარიანთა მათ უნოდებენ ოსად, ხოლო სხუა უგუაროთა კუალად დუალადვე“), მაგრამ ეს განსხვავებები უკვე ეთნოგრაფიული და არა ეთნიკური ნირ-სარჩულისაა, რაც თავისთავად დვალთა ოსებში ეთნოკულტურული ნატურალიზაციის პროცესის დასრულებაზე მიგვანიშნებს.

არადა, თუ ღრმად ჩავუკვირდებით ვახუშტის მიერ დახატულ სურათს და გავითვალისწინებთ თანამედროვე ოსი ხალხის შიდაეთნიკური დაყოფის ორ ტაქსონომიურ დონეს²⁹, ალბათ ძნელი მისახედრი არ იქნება ის, რომ ვახუშტი XVIII ს-ის I ნახევრის დუალებს მიიჩნევს ოვსთა ეთნიკური ბირთვის გარშემო ჩამოყალიბებული ირანულენოვანი ეთნოსიმბიოზის შემადგენელ კომპონენტად. ამდენად, მის მიერ აღწერილ „დუალებში“ იოლად შეიცნობიან XV-XVII სს-ის მანძილზე ალანიზირებული და ოსთაგან თუალებად (Туалар) სახელდებული გაოსებული დვალები (ან დვალყოფილი ოსები), რომელნიც იმხანად ეტყობა ოსი ხალხის შემადგენელ მესამე სუბეთნიკურ ჯგუფს ქმნიდნენ ირონების და დიგორელების გვერდით. ასე რომ, ვახუშტისეული „აღწერა“ დვალებს აფიქსირებს მათი ეთნოტრანსფორმაციის დამამთავრებელ სტადიაზე, როდესაც ოსთა და დვალთა შორის უწინდელი ეთნიკური სხვაობა უკვე საბოლოოდ არის შენაცვლებული მათ შორის ეთნოგრაფიული სხვაობით.

ვითარების ასეთნაირი შეფასების ფონზე აუცილებელია საგანგებოდ ითქვას, რომ ტერმინ „დვალისაგან“ მიღებული „თუალი“, რომლის საანალიზო ფორმა (ფონეტიკური შედგენილობა, წარმოთქმა, დანერვილობა) მცირეოდენ განსხვავდება წყაროენაში (დვალურში) მიღებული ფორმისაგან, დანამდვილებით წარმოადგენს ერთ-ერთ სანიმუშო ასიმილირებულ თუ ნასესხებ ეთნონიმს, ვინაიდან ის უთუოდ შეთვისებულია ოსური ენის მიერ მისი ფონეტიკური სისტემის და ონიმური მოდელების შესაბამისად.

ალბათ, არ შეეცდებით თუ ვიტყვით, რომ „თუალს“ ოსებთან იმ

²⁸ იქვე, გვ. 638.

²⁹ მხედველობაში გვაქვს ოსების დაყოფა ორ ძირითად სუბეთნიკურ ჯგუფად – „ირონებად“ ან „ირელებად“ (აღმოსავლელ ოსებად) და „დიგურონებად“ ან „დიგორელებად“ (დასავლელ ოსებად) და პარალელურად, მათი პარტიციპია ლოკალურ ეთნოგრაფიულ (ან ეთნოტერიტორიულ) ჯგუფებად: ალაგირელებად, ქურთათელებად, თავაურელებად, თუალებად (ოს. Туалар) და დიგორელებად. ამასთან, მხედველობაშია მისაღები ის ფაქტი, რომ ეთნონიმები „ირ“//„ირონ“ და „დიგურ“//„დიგურონ“ პოლისემანტიკური ცნებებია. პირველი აღნიშნავს, როგორც მთელ ოს ხალხს, ისე მის აღმოსავლეთ განშტოებას (მასში შემავალი ალაგირელების, ქურთათელების, თავაურელების და თუალების შენაზავს), ხოლო მეორე ოსი ხალხის დასავლეთ განშტოებას და იმავდროულად მის ერთ-ერთ ლოკალურ ეთნოტერიტორიულ ჯგუფსაც.

დროიდან უნდა მოეკიდა ფეხი, რა დროიდანაც ისინი დევალთა უშუალო მეზობლებად იქცნენ და მათ ტომობრივ თვითსახელწოდებასაც გაეცნენ. მართალია, დევლებისა და ოსების იმჟამინდელ სამეზობლო ურთიერთობის ხასიათსა და მათ შორის ეთნიკური ინფორმაციის გაცვლის ინტენსივობაზე მსჯელობა უკიდურესად ჭირს, მაგრამ ამისგან დამოუკიდებლად ერთი რამ მაინც სრულიად ნათელია – XVI ს-მდე, ანუ ნარ-მამისონ-ზახის ქვაბულში (ბუდე დვალეთში) ოსთა მასობრივ შემოხიზვნამდე, ოსთა მიერ გამოყენებული ეთნონიმი „თუალი“ უცილობლად აღნიშნავდა ცენტრალური კავკასიონის სანახებში მცხოვრებ დევალთა ტომს, რომელსაც ეთნიკური ნიშნით ნიადაგ არაფერი ჰქონდა საერთო ჩრდილოირანული მოდგმის მოსახლეობასთან. მაგრამ მას შემდეგ, რაც ოსებმა ბუდე-დვალეთი დაიპყრეს და ადგილობრივი მოსახლეობა ალანიზაციის პროცესში ჩაითრიეს, მათ აღარ გასჭირვებიათ ეთნონიმ „თუალის“ მისაკუთრებაც. იქ მიმდინარე ონომასტიკური პროცესების შედეგად „თუალებად“ სახელდება ჯერ თავად გაოსებული დვალეები (ან დვალყოფილი ოსები) დაექვემდებარნენ, რომელნიც ენობრივი ასიმილაციის მიუხედავად, როგორც ჩანს, კიდევ დიდხანს ინარჩუნებდნენ თავისთავადი ეთნიკური ჯგუფის (ოსთა ერთგვარი ეთნოსიზმბიონტების) სტატუს-კვოს და ოსი ხალხის შემადგენლობაში მესამე სუბეთნოსს ქმნიდნენ ირონების (აღმოსავლელი ოსების) და დიგორელების (დასავლელი ოსების) გვერდით, ხოლო რაჟამს თუალებისა და ოსი-ირონების ურთიერთდაახლოებით მათ შორის არსებული თვალშისაცემი ეთნოგრაფიული სხვაობაც მოიშალა, ჩვენთვის საინტერესო ტერმინი გადაიქცა არა მაინცდამაინც დვალყოფილი ოსებისაგან დაკომპლექტებული სუბეთნიკური ჯგუფის, არამედ დვალეთ-თუალგომის მთელი მოსახლეობის აღმნიშვნელ სახელწოდებად, რომელიც თანაზომიერად მიესადაგა თუალგომელ ოსთა, ვითარცა ირონთა (აღმოსავლელ ოსთა) სუბეთნოსში ალაგირელების, ქურთათელების და თავაურელების დარად შემავალი ლოკალური ეთნოტერიტორიული ჯგუფის, უკლებლივ ყველა წარმომადგენელს, იმისგან დამოუკიდებლად, ის დვალყოფილი ოსის შთამომავლად თვლიდა თავს, თუ თავანკარა ოსი-ირონისა. უფრო მოგვიანებით კი ე. წ. ჩრდილოელ ოსთა ერთმა ნაწილმა (სახელდობრ ალაგირელებმა) ეთნონიმი „თუალი“ გაავრცელა კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე მცხოვრებ თანამემამულეებზეც, რომელთა შორის (კერძოდ, კუდაროელ ოსებში) ეთნოგრაფიული ძიებით დგინდება ერთი თვითწოდების დონეზე „თუალისავე“ გამოყენების ტრადიციაც. მაგრამ ამდგვარი ნომინაცია შეპირობებული ჩანს სამხრეთელ ოსთა არცთუ მცირე ნაწილის სწორედ თუალგომიდან (ანუ ოსი-თუალების ტერიტორიული ჯგუფის განსახლების არეალიდან) სამხრეთისკენ ტრანსმიგრაციის შესახებ ხალხში დაუნჯებულ ინფორმაციაზე დაფუძნებით და არა იმ ყოვლად უტყუარი ფაქტის ჯეროვანი შეფასებით, რომ საქართვე-

ლოში მცხოვრებ ოსთა ეთნოარეალური ჯგუფი მართლაც გვარიანად არის გაჯერებული გაოსებულ დვალთა ეთნოგენტილური ფერმენტით.

ამრიგად, წყაროენიდან (უფრორე დვალურიდან) ნასესხები ოსური „თუალის“ სემანტიკური გარადაციის სურათი შემდეგნაირად აღდგება: თავდაპირველად „თუალი“ აღნიშნავდა ოსებისაგან იზოლირებულად მცხოვრებ და ქართლის მთიელთა სიაში ძველთაგანვე ჩარიცხულ დვალთა ტომს; დვალთა ირანიზაციის პერიოდში (XV-XVIII სს.) „თუალი“ ჯერ გაოსებული დვალების (ან დვალყოფილი ოსების) აღმნიშვნელ სახელწოდებად იქცა, მერმე კი ის ბუდე დვალეთის (თუალგომის) სანახებში მცხოვრებ ოსთა ლოკალურ ტერიტორიულ ჯგუფზე (თუალგომელ ოსებზე) აღმოჩნდა მიმაგრებული. მართალია, ამის შემდეგ „თუალის“ ონომასტიკური ფუნქცია არსებითად აღარ შეცვლილა, მაგრამ ჩრდილოელ ოსთა ერთმა ნაწილმა აღნიშნული ეთნონიმი სამხრეთელ ოსებზეც გადაიტანა მათი უმრავლესობის სწორედ თუალგომიდან გადმოსახლებულად მიჩნევის მოტივით, რაც თავისთავად, საძიებელი ეთნონიმის დასაბამითი შინაარსის სრული გაბუნდოვნების დასკვნითი მოწმობაა.

ეთნონიმ „დვალის“ სემანტიკის გაბუნდოვნებას ხელი შეუწყო იმანაც, რომ ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში განვითარებული ეთნონისტორიული მოვლენების არსში და ეთნიკური სუბსტიტუციის ხასიათში გაურკვეველმა ქართველების ერთმა ნაწილმა განაგრძო ნადვალარი რაიონების ეთნიკურად სახეცვლილი მოსახლეობის დვალებადვე სახელდება, რამაც ის შედეგი გამოიღო, რომ ეთნონიმი „დვალი“ გაოსებულ დვალეებზე (ან დვალყოფილ ოსებზე) და ნადვალარ ადგილებში დაბუდებულ ეთნიკურ ოსებზე იქნა გადატანილი (ტრანსპლანტირებული). ამასთან, აღნიშნულმა ტერმინმა ცალკეულ მხარეებში დეეთნონიმიზაციაც განიცადა და სემანტიკურად იქნა ტრანსფორმირებული, რასაც მოწმობს ზოგიერთი მთიული და რაჭველი რესპოდენტის მიერ „დვალის“ გამოყენება ზოგადად „ყაჩალის“, „გაყაჩაღებული ოსის“ ან „ხეპრეს, ბენტერას“ მნიშვნელობით.

ამდენად, სრული საფუძველი გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ დვალთა ეთნიკური ვინაობის პრობლემის დამუშავებაში დაბნეულობა შეიტანა სწორედ შუა საუკუნეების „დვალების“ და ე. წ. „თუალების“ (დვალყოფილი ოსების და თუალგომელი ოსების) ურთიერთშეთანაბრების პრაქტიკამ, რაც გვავალდებულებს საგანგებოდ შევხვთ ტერმინ „დვალის“ სემანტიკური ტრანსფორმაციისა და ოსებზე გადატანის საკითხს (ამის შესახებ ნაშრომის თავი VI).

შინაარსი

რედაქტორის ინფორმაცია.....	3
შესავალი.....	5
I. საკითხის ისტორიოგრაფია.....	16
II. ღვალთა ეთნიკური ატრიბუციისა და ღვალთის ეთნოგეოგრაფიის საკითხები.....	81
III. ცენტრალური კავკასიონის ეთნიკური გეოგრაფიის საკითხები.....	195
IV. სტრაგონის „გეოგრაფიის“ ერთი ცნობის სწორი გაგებისათვის.....	209
V. ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში ოსთა დამკვიდრებისა და ღვალთა ირანიზაციის პროცესი.....	230

